

Ж. ТҮЙМЕБАЕВ, Г. САГИДОЛДА

АЛТАИСТИКАНЫҢ
ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
НЕГІЗІ

MODERN TURKOLOGY

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ФЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТҮРКІ АКАДЕМИЯСЫ

Ж. Тұймебаев, Г. Сағидолда

АЛТАИСТИКАНЫҢ
ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ
(Фонетика. Морфология)

Астана
2013

УДК 94(=512.1)

ББК 63.3(2)

Т-84

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі¹
Түркі академиясының Ғылыми-үйлестіру кеңесі ұсынған

Рецензенттер:

ф.ғ.д., академик Ә.Т. Қайдар

ф.ғ.д., профессор Н.И. Егоров

Тұймебаев Ж., Сагидолда Г.

**Т-84 Алтаистиканың тарихи-лингвистикалық негізі. (Фонетика.
Морфология). – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – 412 бет.**

ISBN 978-601-7340-37-7

Еңбекте алтаистика ғылымының қалыптасу және даму тарихына шолу жасалып, алтай семьясын құрайтын түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей және жапон тілдерінің грамматикалық құрылым-құрылымындағы сәйкестіктер мен ортақтықтар, ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктер, олардың тарихи қалыптасуы, дамуы мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастар мен теориялық қағидаттар жинақталып беріледі. Алтай тілдері семьясына енетін ірі тілдік топтарға қатысты аса ауқымды тілдік материалдар ғылыми лингвистикалық сараптамадан өткізіледі.

Кітап алтаистика, түркітану, монғолтану, маньчжуртану, тұңғыстану салаларымен айналысадын мамандарға, студенттер мен ізденушілерге арналады.

УДК 94(=512.1)

ББК 63.3(2)

ISBN 978-601-7340-37-7

© Түркі академиясы, 2013

**EDITORIAL BOARD OF
«MODERN TURKOLOGY» SERIES**

Editorial board chairman – Shakir Ibrayev

Abdullaev K. (Baku), Akmataliev A. (Bishkek), Butanaev V. (Abakan),
Vasilyev D. (Moscow), Gabibeli I. (Baku), Golden P. (West Windsor),
Guliev A. (Nakhichevan), Dybo A. (Moscow), Egorov N. (Cheboksary),
Zholdasbekov M. (Astana), Zakiev M. (Kazan), Ivanich M. (Szeged),
Illarionov V. (Yakutsk), Isen M. (Ankara), Kaidar A. (Almaty),
Kaseinov D. (Astana), Kiyasova K. (Ashkhabad), Kydyrali D. (Astana),
Kachalyn M. (Ankara), Kojaoglu T. (Michigan), Lacaze G. (Strasbourg),
Minnegulov H. (Kazan), Mudrak O. (Moscow), Nasilov D. (Moscow),
Reichl K. (Bonn), Rakhmonov N. (Tashkent), Samashev Z. (Astana),
Sarybayev S. (Almaty), Tashagyl A. (Istanbul), Tuymebayev Zh. (Astana),
Hisao Komatsu (Tokio), Horata O. (Ankara), Hulagu M. (Ankara),
Zevendorzh (Ulan-Bator), Chechenov A. (Moscow), Shaihulov A. (Ufa),
Erkebayev A. (Bishkek), Jankowski H. (Poznan)

«ҚАЗІРГІ ТҮРКОЛОГИЯ» СЕРИЯСЫНЫҢ РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Редакция алқасының төрағасы – Шәкір Ибраев

Абдуллаев К. (Баку), Акматалиев А. (Бішкек), Бутанаев В. (Абакан),
Васильев Д. (Мәскеу), Габибейли И. (Баку), Голден П. (Вест Виндзор),
Гулиев А. (Нахчыван), Дыбо А. (Мәскеу), Егоров Н. (Чебоксары),
Жолдасбеков М. (Астана), Закиев М. (Қазан), Иванич М. (Сегед),
Илларионов В. (Якутск), Исен М. (Анкара), Қайдар Ә. (Алматы),
Қасейінов Д. (Астана), Қиясова Қ. (Ашхабад), Қыдырәлі Д. (Астана),
Качалын М. (Анкара), Кожаоглу Т. (Мичиган), Лаказе Г. (Страсбург),
Миннегулов Х. (Қазан), Мудрак О. (Мәскеу), Насилов Д. (Мәскеу),
Райхл К. (Бонн), Рахмонов Н. (Ташкент), Самашев З. (Астана),
Сарыбаев Ш. (Алматы), Ташагыл А. (Стамбул), Түймебаев Ж. (Астана),
Хисао Коматсу (Токио), Хората О. (Анкара), Хулагу М. (Анкара),
Цэвээндорж Д. (Улан-Батор), Чеченов А. (Мәскеу), Шайхулов А. (Уфа),
Эркебаев А. (Бішкек), Янковски Х. (Познань)

АЛҒЫ СӨЗ

Азия және Шығыс Еуропа елдерінде, Балқан түбегінен Магаданға, Таймырдан Парсыға дейінгі ареалда, Рюкю аралдарында (Жапония) кең таралған, жалпы саны 380 млн адам сөйлейтін (2004, бағалау) 60 астам тілді қамтитын алтайлық ірі тілдік қауымдастықтың тарихи-мәдени, ғылыми-дәйектемелік және мифтік-поэтикалық әлемі лингвист-филолог, тарихшы, этнограф, археолог, мәдениеттанушы ғалымдардың қаншама ұрпағының кемел ақыл-оый мен ғылыми санасының, кәсіпқойлық қызығушылығы мен кәсіби мамандығының өзегі болып келеді.

Алтайлық халықтардың басынан өткөрген этникалық, тарихи-мәдени және тілдік процестерді диахрондық және синхрондық түрғыдан зерттеудің Еуразияның геосаяси кеңістігі тарихындағы маңызы ерекше. Себебі алтайлық этнолингвомәдени ареал өте ерте кезден-ақ әртүрлі тілдердің, әрқиыл мәдени дәстүрлер мен діни көзқарастардың, сан алуан тұрмыстық-шаруашылықтың өмір салттарының өзара қарым-қатынасқа түсken орны. Бұл ареалда адамзаттың рухани-діни ұстанымдарының өзегі – бүтқа табыну, тәнірлік таным, буддизм, манихейство, несторианство, ислам, христиан сияқты діни көзқарастар жүйесі, адамзат өркениетінің құрамдас бөлігі саналатын жазу-сызу мәдениетінің иероглифиялық, квадраттық, руникалық, әріптік жүйелері мен соғды, уйғыр, манихей, араб, брахми т.б. сан алуан түрлері орын тепті және олар тілде, мәдениетте, өнерде өз із-таңбасын қалдырды.

Бір жағынан, алтай семьясын құрайтын түркі, монгол, тұңғысманьчжур және корей, жапон тілдерінің өзара байланысы, екінші жағынан, осы тілдердің фин-угор, палеоазия, енисей, самодей, үндіеуропа (иран, тохар, санскритт.б.), тибет, қытай т.б. тілдермен тіке-лей жанасуы немесе мәдениетаралық деңгейдегі қарым-қатынастары негізінде алтайлық геосаяси кеңістіктің лингвистикалық картасының тарихи арқауы қалыптасты. Демек алтайлық этнолингвомәдени ареалдың дербес геосаяси кеңістік ретінде даму тарихын, қазіргі жай-күйін зерттеп зерделеуде алтаистикалық бағыттағы зерттеулер айрықша маңызды рөл атқарады.

Алтаистика XIX ғасырдың басында орал-алтай тіл білімі шеңберінде салыстырмалы-тарихи тіл білімінің бір тармағы ретінде пайда болды. Оның тұғыры XVIII ғасырда швед ғалымы Й.Страленберг «тарар тілдері» деп атаған орал және алтай тілдерінің туыстық байланысы туралы «орал-алтай гипотезасын» дәйектеуге қатысты Р.Раск, М.Мюллер, М. А.Кастрен, В.Шott сияқты белігі оралтанушы-алтаист ғалымдардың зерттеулері негізінде қаланды.

XIX ғасырдың онынши жылдары үндіеуропа тіл білімінде тарихилық принципін басшылыққа алған тарихи-генетикалық тіл білімінің жетекші салаға айналуы орал-алтай тіл білімінің қарқындан да-муына зор ықпал етті. Тіл білімінде младограмматикалық бағыттың пайда болуы және туыстас тілдерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің әдіс-тәсілдерінің біршама жетілдіруінің нәтижесінде XIX ғасырдың аяғында орал-алтай тіл білімі оралтану және алтаистика болып екіге бөлінді¹.

XX ғасырдың ортасында Г.Й.Рамstedт пен Н.Поппенің және олардың ізбасарларының іргелі зерттеулерінің нәтижесінде алтай төркіндес түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және жапон, корей тілдерінің шығу тегін арнайы зерттейтін салыстырмалы-тарихи тіл білімінің саласы – алтаистиканың дербес пәндей тұғыры қаланды.

Компартивист-алтаист ғалымдардың қай-қайсысы болмасын түркі, монгол тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон, корей тілдерінің басын қосатын тіл бірлестігінің «алтай тілдері семьясы», «алтай тіл

¹ Киеқбаев Дж. К вопросу о родстве урало-алтайских языков // Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания. -Уфа, 1970.- С.4-22.

бірлестігі» деп аталуын қолдайды, сондай-ақ алтай тілдерінің арасында типологиялық және ареалдық жақындықтың бар екенін де, тілдераралық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған кірме элементтердің аса мол екенін де жоққа шығармайды. Әйтседе салыстырмалы – салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеудердің нәтижесінде айқындалған алтай тілдерінің материалдық және құрылымдық-типологиялық ортақтығының, алтай тіл бірлестігінің, алтайлық тілдік топтараралық байланыстардың табиғаты туралы проблема салыстырмалы-тарихи алтаистиканың, тіптен шығыстанудың лингвистикалық бағыттарының орталық және басты мәселесі қалпында қалып отыр.

Алтай тілдерінің фонетикалық жүйесін, морфологиялық және синтаксисгік құрылышын, негізгі сөздік қорын зерттеу арқылы түркі, монғол, түнғыс-маньчжур тілдерінің өзара туыстығын, сондай-ақ осы тілдерге жапон және корей тілдерінің жақындығының айқындауды, алтайлық тілдердің о баста бір ғана негіз тілден – жалпы алтайлық текстіден таралғанын дәлелдеуді мақсат еткен дәстүрлі алтаистиканың басты проблематикасы ұзақ жылдар бойына алтай тілдеріне ортақ тілдік зандастықтар мен алтайлық тілдік топтараралық сәйкестіктерді айқындау, алтайлық текстіндегі қайта жаңғырту болып келеді.

Алтай тіл бірлестігінің табиғатына қатысты әртүрлі ғылыми көзқарастар алтаистика ғылымында ортодоксалдық алтаистикалық, антиалтаистикалық, неоалтаистикалық бағыттардың қалыптасуына арқау болды. Алтаист ғалымдардың көпшілігі алтай семьясына енетін барлық тілдерді жалпы алтайлық бір ғана текстіден өрбіген генетикалық туыстас тілдер қатарына жатқызатын болса, енді бір топ ғалымдар алтай тілдері геналогиялық тұргыдан туыс емес, тек құрылымдық-типологиялық тұргыдан жақын тілдер деп біледі және ортақтықтардың сырын тілдік кірмелікпен байланыстырады. Сондай-ақ түркі, монғол, түнғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон, корей тілдеріндегі ұқсастықтарды ареалдық сипаттағы құбылыстар деп санайтын, ал алтайлық ортақтықтың табиғатын тілдік одакпен түсіндіретін көзқарас та орын алады.

Алтаистиканың ғасырдан астам даму тарихында әртүрлі ағымдар мен бағыттардың болуына, әрқылды ғылыми көзқарастар

мен ой-тұжырымдардың орын алуына қарамастан, О.Бетлинг, И.Гомбоц, Г.Винклер, О.Доннер, В.Преле, Г.И.Рамстедт, Н.Поппе, Дж.Клоусон, Н.Н.Поппе, М.Рясянен, Б.Я.Владимирцов, В.Л.Котвич, Л.Лигети, Е.Д.Поливанов, Г.Дерфер, М.Номуры, К.Томсон, А.М.Шербак, А.Дилячар, Д.М.Насилов, А.М.Позднеев, Т.М.Розин, О.П.Суник, В.А.Аврорин, Д.Шинор, Н.А.Баскаков, Т.А.Бертагаев, Г.Д.Санжеев, В.И.Рассадин, Б.Х.Тодаева, А.Рона-Таш, В.И.Цинциус, С.А.Старостин, Л.Р.Концевич, А.В.Дыбо, О.В.Мудрак, П.Бенедикт, А.А.Бурыкин, А.Вовин, А.Г.Шайхулов және т.б. компаративист-алтаистердің іргелі еңбектері алтаистиканың ғана емес, сонымен қатар түркітану, монголтану, түңғыс-маньчжуртану, жапонтану, корейтану сияқты салалардың әрқайсысының салыстырмалы-тарихи бағытта іштей саралана, салалана зерттелуінің ғылыми теориялық-методологиялық тұғырына алынып, ғылыми зерттеудің салыстырмалы-тарихи әдісі тілдік талдаудың сан аluan амал-тәсілдерімен толықтырылды.

Алтаистиканың ғылыми-теориялық және методологиялық тұғырына алынатын тұжырымдар мен қағидаттар, ғылыми ұғымдық аппарат пен аса ауқымды лингвистикалық материалдар түркі, монгол, түңғыс-маньчжур, жапон, корей тілдік топтарының әрқайсысының ішкі жүйесін құрайтын тілдік топшалар мен жекелеген тілдердің, тіптен сол тілдерде сөйлейтін халықтардың этникалық тарихына қатысты зерттеулердің ғылыми дәйектемелік, әдіснамалық және фактологиялық арқауына алынып келеді. Мұны XXғ. екінші жартысында алтаистикалық зерттеулердің қажеттілігі мен аса маңыздылығына қатысты айтылған және әлі күнге шейін өзінің өзектілігін жоймаған пікірлерден байқауға болады. Мәселен, О.П.Суник алтаистикалық зерттеулер бойынша қатаң айтылған сыни пікірлердің (көп жағдайда ғылыми негіzsіz) орын алуына қарамастан, XX ғ. соңғы ширегінде белгілі алтаист-компаративист ғалымдардың күшімен алтай тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасының (фонетика, морфология), салыстырмалы-тарихи лексикологиясының (этимологияның) негізі қаланғанын, тілдік дереккөздердің шетшекарасын кеңейтудің нәтижесінде жекелеген тұжырымдарды қайта қарау және нақтылау, зерттеудің әдіс-тәсілдерін жетілдіру, ұсынылған реконструкцияларды терендету, текстілдік үлгілер мен

архетиптер жүйесін қайтадан қарастыру сияқты маңызды ізденістер жалғастырылып жатқанын айтады. Ол: «Алтаистиканың көкейтесті мәселелерін жете зерттеудегі, әсірсек алтай тілдері ортақтастығының тұп-тегін айқындаудағы қызындықтарға қарамастан, тарихилық үстанымына негізделетін алтаистикалық бағыттағы зерттеулерсіз тарихи түркологияның, монғолтану мен тұңғыс-маньчжуртанудың көптеген мәселелерінің шешімін табу мүмкін емес» дейді¹. Алтай тілдерінің негізгі топтарының (туркі, монғол, тұңғыс-маньчжур) лексикасында, фонетикасы және грамматикасында ортақ элементтердің бар екені еш дау тудырмайтынын атап айта келіп, А.Н. Кононов бұл тілдік фактілерді түркі және басқа да алтай тілдерінің дауыссыз, дауысты дыбыстарының және морфологиялық құрлымының көне қалып-күйін айқындауға пайдалануға болатын «ақиқат шындық» ретінде қабылдау қажеттігін ұсынады. Ол тек түркі тілдеріне қатысты мәліметтерге, атап айтқанда, көне жазба ескерткіштерге, диалектілер мен қазіргі әдеби тілдерге сүйеніп, түркілік тектілдің сұлбасын қайтадан жаңғырту мүмкін еменін, себебі түркі тілдерінің фонетикалық және грамматикалық құрлымы б.з. V ғ. бергі уақыт ішінде айтарлықтай өзгеріске түсе қоймаганын қадап айтады².

Алтай және фин-угор тілдерінің белгілі маманы Л.Лигети «алтай тілдері» деп аталатын тілдер арасындағы генетикалық байланыс туралы гипотезадан бас тартуға мәжбүр болған күннің өзінде алтаистикалық бағыттағы зерттеулерді тоқтатудың еш негізі жоқтығын, мұндай жағдайда тілдер арасындағы интенсивтік қарым-қатынастарды және алтай тілдері дамуының терең заңдылықтарын түсіндіру алтаистикалық зерттеулерде көзделетін басты мақсатқа айналатынын, «осы мақсатқа түркітанушылардың да, монғолтанушылардың да, тұңғыс-маньчжур тілдерінің мамандарының да жеке дара қол жеткізулері мүмкін емес» екенін ескертеді³.

Алтай тіл бірлестігіне енетін әрбір тілдің, тілдік топтар мен топшалардың, тілдік бұтақтардың тек өзді-өздеріне ғана тән ерекшеліктерін, дара болмыс-бітімдерін, дербес тарихи даму барысын-

¹ Суник О.П. К актуальным проблемам алтайстики // Вопросы языкоznания. – М., 1976. – №1.

² Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР. 1917-1967. – М., 1968. – С. 22.

³ Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика// Вопросы языкоznания.- М., 1971.- №3.- С.21-33

да түзілген ерекше қасиеттерін алтай тілдерінің барлығына ортақ заңдылықтармен, жалпы алтайлық жүйені жаңғыру, қайта қалпына келтірумен ұштастыру дәстүрлі алтаистиканың назарынан тыс қалып келді. Сондықтан жалпы алтайлық негізтілді – текстілді реконструкциялау және алтай тілдеріне ортақ заңды сәйкестіктерді айқындаудың тар құрсауынан шығып, алтай семьясын құрайтын барлық тілдер мен диалектілерді олар қалыптасқан әлеуметтік-мәдени, ареалдық-географиялық, тарихи-лингвистикалық ортамен тығыз байланыста, кешенді зерттеу – XXI ғасырдағы салыстырмалы-тарихи тіл білімінің алтаистика саласындағы жаңа сапалық деңгейде шешімін табуга тиіс міндеттері қатарына жатады. Осы орайда алтай тілдеріндегі материалдық ортақтықтарды контактологиялық бағытта зерттеудің рөлі ерекше деуге болады.

Этнотілдік бірлестіктерді лингвоконтактологиялық түргыдан қарастыру зерттеудің өзіндік әдістемесін талаң етеді. Зерттеудің қазіргі жағдайында бір тілден екінші бір тілге немесе керісінше енген, я болмаса, бір тілден екінші бір тілге еніп, әбден сініспін барып, қайтадан о бастағы төл тілдік ортасына түрпат межесі мен мазмұн меже түрғысындағы азды-көпті өзгерістермен «оралған» кірме элементтерді айқындаپ, тілдераралық қарым-қатынастың фактісі ретінде тізіп қою жеткіліксіз. Кірме элементтердің әртүрлі тарихи дәуірлердегі әрқылы себептерге байланысты (геосаяси, миграциялық, әлеуметтік, мәдени т.б.) ену жолдарын ашалап, мән-мазмұнын ашу үшін қоғамтану және гуманитарлық бағыттағы ғылым салаларына жүгінуге тұра келді. Бұл, бір жағынан, белгілі бір тілдің тарихын зерттеп зерделеуте қажет қосымша деректердің дәйектемелік күшін арттыратын болса, екінші жағынан, сол тілде сөйлейтін халықтың және онымен қарым-қатынас жасаған көршілес халықтардың тарихын дұрыс бағамдауға жетелейді. Мәселен, XX ғ. 50ж. айрықша қарқынмен дамуға бет бүрған әлеуметтік лингвистикада тіл қоғамдық-әлеуметтік феномен түрғысынан зерттеледі. Мұнда белгілі бір тілдің этноәлеуметтік қауымдастықтар (этникалық топтар, ұлыстар, халықтар) арасында атқаратын біріктіруші, ұйыстырушы, біртұтастандырушы қызметтері мен нақты этногенетикалық қауымдастықтың (этностиң) ұлттық дербестігін даралаушы қызметі «тілдік контакт теориясы» деген ат-пен белгілі тілдераралық қарым-қатынастың жалпы теориясымен

сабақтастырылып, экстралингвистикалық жағдаяттарға және тілдік ахуалға байланысты белгілі бір қоғамның полиэтикалық кеңістігінде орын алатын қостілділік, көптілділік құбылыстары тілдердің өзара араласу, кірігу процесінің негізі түрғысынан сарапталады. Әртүрлі тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-біріне әсер-ықпалының психологиялық және әлеуметтік аспектілерін зерттеу тілдік субстрат теориясының классикалық теориясына басқаша келуте жетелейді. Осы түрғыдан алғанда алтайлық ірі тілдік топтардың әрқайсысының ішкі жіктелісін түзетін жеке тілдердің өзіндегі, мәселен, қазақ, қырғыз, қарайшай-балқар, өзбек, ұйғыр т.б. түркі тілдеріндегі, қалмақ, бурят, халха, ордос, хамниган, монғор, дунсян т.б. монғол тілдеріндегі, эвенкі, эвен, нанай, ульчи, ороши, орок тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі субстраттық кірме қабаттардың қалыптасу арналарын іздестіруді және осы тіл өкілдері арасында тарихи, географиялық, саяси, әлеуметтік, мәдени т.б. жағдайларға байланысты орын алған қостілділік, көптілділік құбылыстарын этнолингвоконтактологиялық түрғыдан кешенді зерттеудің қажеттігі туындаиды. Демек, XX және XXI ғасырлар тоғысында қалыптасқан этнолингвистика, лингво-фольклортану, этнопсихолингвистика, лингвомәдениеттану, паралингвистика, когнитивтік лингвистика т.б. пәнаралық сипаттағы ғылыми бағыттардың бүгінгі таңдағы жетістіктері компаративист-алтаистердің жаңа легін тың идеялармен қанаттандырып, алтайлық тілдік топтар (түркі және монғол, түркі және тұңғыс-маньчжур, түркі және корей-жапон, монғол-тұңғыс-маньчжур және жапон-корей т.б.) және олардың құрамына енетін жекелеген тілдераралық контактологияның интердисциплинарлық ғылыми статусын айқындалап, ғылыми – методологиялық және әмпирикалық тұғырын бекітүте мол мүмкіндік берері сөзсіз.

Зерттеу нысанына алынатын фактологиялық материалдарды тіл мен тарих ғылымдарының тоғысында, тарихи-лингвистикалық деректану және лингвоконцептологиялық аспектіде қарастыру тіл тарихын халық тарихымен сабақтастырып қана қоймайды, алтайлық халықтарға ортақ рухани-мәдени әлемнің құндылықтар жүйесінің қалыптасу тарихын кешенді зерттеуге жол ашады.

Сайып келгенде, бұл міндеттер XXI ғасырдағы алтаистика ғылымына түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур және жапон-корей сияқты

ірі-ірі тілдік топтардың өзара байланысы, өзара қарым-қатынасы мәселесін осы тілдерде сөйлейтін халықтардың этногенезімен, тарихымен, дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетімен, дүниетанымдық көзқарастар жүйесімен, рухани-мәдени мұраларымен сабақтастыра зерттейтін интердисциплинарлық тұрпат дарытады. Мұндай жаңа тұрпаттағы алтаистикалық зерттеулерді бастау үшін, ең алдымен, салыстырмалы-тарихи және құрылымдық парадигмалар аясында жүргізілген «алтайлық ортақтық» мәселесіне байланысты аса ауқымды зерттеулерді лингвистикалық сараптамадан өткізу; алтай тіл бірлестігінің бастанпқы жағдайындағы ортақ тілдік үлгілерді ретроспектикалық тұрғыдан қайта жаңғыртуларға қатысты ғылыми қағидаттарды жүйелуе қажеттігі туындейді. Бұл ретте алтай тілдерінің грамматикалық құрылымының типтері мен дыбыстық жүйесіне жасалатын алыс реконструкциялар алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде көзделетін басты мақсат, қол жеткізетін соңғы нәтиже болмауы керек. Мұндай қайта жаңғыртулар алтай тілдерінің құрылымдық жүйелерінің дамуы процесіндегі өзіндік ерекшеліктер мен ортақ занылықтарды айқындаудың құралына, тетігіне айналуы қажет. Сонда ғана алтаистика салыстырмалы-тарихи тіл белімінің құрамдас бөлігі ретінде алтай семьясын құрайтын тілдерді іштей тілдік топтар, тілдік бұтақтар, тілдік топшалар, жеке-жеке тілдераралық деңгейлерде жете зерттеудің пәндік тұғырына алынары сөзсіз. Осындаі келелі мәселелер алтаистика ғылымының қалыптасу және даму тарихына шолу жасай отырып, түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей және жапон тілдерінің грамматикалық құрылым-құрылышындағы сәйкестіктер мен ортақтықтарды, ұқсастықтар мен өзіндік ерекшеліктерді, олардың тарихи қалыптасуы мен дамуы мәселелеріне қатысты ғылыми көзқарастар мен теориялық қағидаттарды жинақтап, жүйелеп беру, соның негізінде алтай тілдерінің морфологиялық құрылымы туралы біртұтас лингвистикалық ілім қалыптастыру мұраты көзделетін зерттеуіміздің өзектілігін айқындаиды.

АЛТАИСТИКАНЫҢ ПӘНДІК
НЕГІЗДЕМЕСІ

§1. Алтаистиканың ғылыми пәндік негіздемесі және тарихилық принципі

Алтаистиканың гуманитарлық және лингвистикалық пәндер арасындағы орны мен мәртебесі оның пәндік теориясының ғылыми негізінен туындейды. Пән теориясы сол пәннің ғылыми маңыздылығымен, қарастыратын мәселелерімен, пәндік белгілерімен және нысанымен, зерттеудің әдіс-тәсілдерімен, ғылыми концептуалдық ұғымдық аппаратымен негізделеді. Мұнда пәннің концептуалдық аппараты интегралдық (дифференциялауға көрі ұғым) пәндік модельдің сыңарлары ретінде пәндік парадигманы құрайды және пәннің белгілі бір ғылым саласы ретіндегі ғылыми мәртебесін айқындаіды.

Ғылыми пәннің нысаны дегеніміз – субъекттің танымдық және зерттеу әрекетінде назарға алынатын ақиқат шындық болмыстағы заттар, құбылыстар мен процестер, яғни зерттеудің нысаны – субъекттің танымдық-зерттеу әрекеті бағытталған нәрсе. Басқаша айтқанда, зерттеу нысаны дегенді субъекттің танымдық-зерттеу әрекеті мен шындық болмыс арасындағы қарым-қатынастың «нәтижесі» деп те түсінуге болады. Ал зерттеу пәні дегеніміз – сол нысаннан іздеңстірілетін теориялық білім, яғни мән-мағына, мазмұн. Осы тұрғыдан келгенде, алтаистика пәннің жалпы мазмұны оның кешенді интердисциплинарлық және лингвистикалық болып келетін екі жақты белгі-нышанымен сипатталады. Басқаша айтқанда, алтаистикадың пәндік белгісін:

1) Еуразия құрлығының алтайлық ірі ареалын мекендейтін көптеген халықтардың этникалық қалыптасу тарихын, тілдік, дін-

дік және ділдік, рухани және мәдени арқауын комплексті зерттейтін шығыстану ғылымының бір саласы ретіндегі интердисциплинарлық кешендерділік; 2) сан ғасырлық этносаралық және мәдениетаралық қарым-қатынастың тарихи іздерін лингвистикалық факторлардан іздестіретін лингвоконтактологиялық болмыс; 3) алтай тілдерінің қалыптасу, даму тарихын зерттейтін салыстырмалы-тарихи талданным; 4) алтай тіл бірлестігіне енетін тілдердің қазіргі жай-күйінің салыстырмалы – синхрондық және типологиялық-салғастырмалы сипаттарына қатысты лингвистикалық білімді қалыптастыратын даралық бітім айқындаиды.

Алтаистиканың зерттеу нысанына түркі, монғол, тұнғысманьчжур, сондай-ақ корей және жапон тілдерінің сөз қазынасы құрамындағы, дыбыстық жүйесіндегі, грамматикалық құрылым-құрылышындағы өзіндік ерекшеліктер мен ұқсастықтар, сәйкестіктер және олардың тарихи қалыптасуы, дамуы алынатын болса, алтай тілдерінің өзара байланысы мен қарым-қатынасының тарихи сипаттамасын беру – бұл ғылым саласының пәндік арқауын құрайды. Алтай тілдерінің қалыптасу, даму тарихының лингвистикалық және экстралингвистикалық тетіктерін тілдік топтараралық, жекелеген тілдераралық деңгейде зерттеуде басты әдіс ретінде тарихи салыстыру әдісі қолданылады. Ал пәннің жалпы мазмұны оның қарастыратын өзекті де басты мәселелерінен туындаиды.

Алтаистика, ең алдымен, лингвистикалық компаративистиканың диахрондық бағытын ұстанатын іргелі теориялық пән болып саналады. Соңдықтан салыстырмалы-тарихи алтаистикада қолданылатын «тарихи ұстанымы», «туыстастық дінгегі», «генеалогиялық ағаш», «тектіл», «тектілдік негіз», «тектілдік құбылыстар», «тіл бірлестігі», «генетикалық бірлестік» немесе «генетикалық тілдік қауымдастық» «ареалдық бірлестік» немесе «ареалдық қауымдастық», «тілдік одақ», «тілдераралық қарым-қатынастар», «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстастық», «этногенетикалық шоғыр», «бөлшектелу заңдылығы», «тектілдік қалып-күйді қайта жаңғырту», «қалпына келтірілген тектілдік формалар», «ішкі реконструкция», «сыртқы реконструкция», «хронологиялық терендік» т.б. көптеген ұғымдар ментерміндер үнді-европадиахрондық лингвистикасының

ғылыми ұғымдық аппаратының негізінде қалыптасқаны сөзсіз. Демек алтаистика пәннің ғылыми ұғымдық аппаратының, метатілінің, әдістемелік амал-тәсілдерінің жетілдірілуі, сонымен қатар айқындалған тілдік заңдылықтарды түсіндірудегі пікірлердің дәйектемелік күшінің теориялық негізі XIXғ. 10-20 жылдары қалыптасып, XIXғ. екінші жартысында қарқындалап дамуға бет бұрган орал-алтай тіл білімімен тығыз байланысып жатады. Ал орал-алтай тіл білімінің қалыптасуына сол кездегі үнді-европа салыстырмалы-тарихи тіл білімі және оның қол жеткізген жетістіктері игі ықпалын тигізгені белгілі.

XVIIIғ. сонында жаратылыстанушылар Карл Линней және Жан Батиста Ламарктардың ашқан жаңалықтарының әсерімен пайда болған тарихилық/эволюционизм принципі XIXғ. басында тілдің табиғаты мен болмысын түсіндіру мәселесінде түбебейлі өзгерістерге жетеледі. Бұл ұстаным бойынша тілдің уақыт пен кеңістік шенберінде тарихи дамуға қабілетті құбылыс екені тілге тән басты қасиет ретінде танылды.

XIXғ. 10-20 жылдары тіл туралы европалық ғылым дамудың еki жарым мың жылдыққа созылған дәүірін аяқтап, дербес ғылым саласы ретінде мұлдем жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Тіл білімі филология, философия, логика тәрізді ғылым салаларынан іргесін ажыраттып, тілдің табиғатына, қызметіне, құрылымына, дамуына қатыстының барлығын өзінің зерттеу нысанына түбебейлі айландырыды және зерттеудің лингвистикалық әдіс-тәсілдерін нақтылады. Тарихилық принципінің тіл біліміне енүі әрбір жеке тілді зерттеудің маңыздылығына жол ашты. Ендігі жердеғалымдар нақты бір тілдің тілдік топ ішіндегі орнын анықтауға, оның өзіне ғана тән индивидуалдық ерекшеліктеріне, даралана даму жолын айқындауға айрықша назар аудара бастады. Сөйтіп тілдер арасындағы жалпылық, ұқсастық, ортақтық мәселесі ғана емес, тілдер арасындағы айырмашылықтар, нақты бір тілдің дамуының әр кезеңдеріне тән қалып-күйі зерттеле бастады. Бұрыннан келе жатқан тілдердің көптігі мен сан алуандығы туралы идея мен тілдердің өзгерістерге түсे отырып, дамитыны туралы жаңа идеяның тоғызысы барысында компаративистикалық жаңаша көзқарас қалыптасты. Үнді-европа тілдерінің фактологиялық материалдарына негізделген лингвистикалық компаративизм тарихи-

генетикалық мақсат көзdedі, салыстырмалы-тариҳи әдісті ғылыми зерттеудің басты әдісіне айналдырыды¹.

XIX ғасырдың бірінші жартысында тарихи сипаттаудың амал-тәсілдері мен ғылыми озық идеялардың мол қорын жинақтаған тарихи-генетикалық тіл білімі теориялық тұрғыдан айрықша кемелденді. Мәселен, Расмус Кристан Раскінің (1787-1832) «Исланд тілінің шығу тарихы жайлы» (1818 ж.) еңбегінде көрініс тапқан адамзаттың нәсілге, тайпаға, руға, топқа бөлінетін сияқты олардың тілдерінің де сан алуан түрге еніп, тарамдала таралатыны; тілдер шенберлей емес, сперальдық тұрпатта циклдік дамуды бастан кешіретіні, яғни түбірді шектеуші аналитикалық типтен аффиксалдық типке, онан соң қайтадан аналитикалық типке ауысу арқылы тіл үздіксіз даму үстінде болатыны; тілдердің сөз жағынан бір-біріне ұқсастығы тіл туыстастығының кепілі бола алмайтыны; бір тілден екінші тілге сөздердің ауыса беретіні; тілдердің генетикалық тегін айқындаудың критерийлеріне туыс тілдерге ортақ байырғы сөздік қордың жалпы элементтері, дыбыстық алмасулардағы басты заңдылықтар, грамматикалық жүйедегі ұқсастықтар алынуы қажет екені жайлы қағидаттар салыстырмалы-тариҳи және типологиялық тіл білімінің, фин-угор және алтай салыстырмалы-тариҳи тіл білімдері негіздерінің қалануына иті әсерін тигізді. Егер Р.Раск ішкі және сыртқы реконструкция тәжірибесін алғаш рет жүзеге асырып, үнді-европалық макротілдік топқа енетін тілдер тізімін алғашқылардың бірі болып ұсынған болса, Франц Бопп үнді-европалық тілдер негізінде компаративистика тарихында бірінші рет морфологиялық сыйба құрастыруды. Ол 1816 жылы санскрит тіліндегі етістіктердің жіктелу жүйесін грек, латын, герман, парсы тілдерімен салыстыра зерттеген еңбегі арқылы аталған тілдердің туыстығын дәлелдеді. Кейін бұл тілдерден жинақтаған материалдарын иран, славян, балтық, армян тілдері фактілерімен толықтыра келіп, 1833-1849 жылдары «Үнді-европа тілдерінің салыстырмалы грамматикасын» жазды.

Тіл тарихын зерттеуге деген талпыныс XVII—XVIII ғасырларда да болды, бірақ ол кездерде тіл фактілері хронологиялық жолмен

¹ Нерознак В.П. Метод сравнения в синхронном языкоznании: К основаниям лингвистической компаративистики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. - 1986. Т. 45, № 5.

емес, бір-бірінен мейлінше алшақ жатқан дәуірлерге тән фактілер жүйесіз салыстырылып, тілдік құбылыстар, көбінесе жорамалдарға негізделіп түсіндіріліп келген болса, Я. Гримм «Неміс тілі грамматикасы» (1819-1837 жж.) және «Неміс тілінің тарихы» (1848 ж.) тәрізді іргелі зерттеулерінде тілдегі өзгеріс-құбылыстардың қай-қайсысы да оның бірте-бірте дамуының табиғи нәтижесі екенін тарихи салыстырудың баспалдақты, хронологиялық жолы арқылы дәлелдеді, тіл тарихының қоғам тарихымен байланыстырығына, тілдік құбылыстарды зерттейтін тіл тарихының лингвистика құрамында болу қажеттілігіне назар аударды.

Я.Гриммнің славян тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдістің негізін салушылардың бірі Ф.И.Буслаев (1818-1897) тұжырымдарының қалыптасуына ықпалы өте қүшті болды. Ф.И.Буслаев қазіргі орыс, көне славян және басқа да ұнді-европалық тілдердің деректерін өзара салыстырды, тіл тарихының халық тарихымен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, наным-сенім, аныз-әпсаналарымен сабактастырын өзектеуге тырысты. Тарихилық пен салыстыру Ф.И.Буслаев түсінігінде уақыттық және кеңістіктік амал-тәсілдерге ажыратылды.

Славян тілдері тарихын дәуірлеу және славян тілдерінің ұнді-европа тілдері арасында алатын орны туралы мәселе А.Х. Востоков (1781-1864) зерттеулерінде («Славян тілін пайымдау», 1820ж.) қарастырылды. Әдістеме тұрғысынан салыстырмалылығымен, мақсат тұрғысынан тарихилығымен ерекшеленетін А.Х. Востоков зерттеулері арқылы славистиканың тарихи сөзжасам, лексикология, этимология, морфонология секілді салаларының теориялық және методологиялық тұғыры қаланды.

XIXғ. бірінші жартысында ұнді-европалық салыстырмалы-тарихи тіл білімі көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Атап айтқанда: салыстырудың біршама маңызды элементі саналатын грамматикалық көрсеткіш (флексия) анықталып, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің негізгі формалары мен әдістері пайда болды, тілдік заңдылық ұғымы қалыптасты; тілдің әртүрлі деңгейлерін қамтыған сәйкестіктер жүйесі айқындалып, тілдераралық туыстық байланыс анықталды және тілдердің қандай нақты генетикалық бірлестікке (топқа, топшаға, тармаққа, бұтакқа, семьяға) жататыны айқындалды;

ғылыми этимологияның негізі қаланып, ұндыевропалық тілдер семьясының ядросы анықталды; ұнды-еуропа тілдері қатарына келт, славян, армян, албан, прус тілдері қосылды; ұнді және иран, италий және келт, балтық және славян тілдерінің арасындағы генетикалық жақындықтың деңгейін айқындауға қатысты алғашқы тәжірибелер сәтті шығып, славян-балтық, славян-герман, келт-герман, келт-италий сияқты нақты тілдік топтар арасындағы еki жақты қатынастар зерттеле бастады; ірі диалектілік аймақтар айқындалды; тілдераралық деңгейде айқындалған сәйкестіктер негізінде тілдік көрсеткіштерді инвентаризациялау, жинақталған материалдарды жүйелеудің компендиумы жасалды; тілдік топтор және тілдік семияларға қатысты салыстырмалы-тариҳи грамматикалар, этимологиялық сөздіктер жарық көре бастады; анықталған тарихи-лингвистикалық мәліметтер негізінде тектілдік қалып - күйдің модельін құрастыру, яғни тектілдерді қайта жаңғырту қолға алынды.¹

Ұнды-еуропа тіл біліміндегі мұндай жетістіктер XIX ғасырдың алғашқы жартысында «алтай гипотезасының» (орал-алтай гипотезасы) өзекеліп, орал-алтай тіл білімінің теориялық іргетасының қалануына, оның сипаттамалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тариҳи бағыттарының қалыптасуына игі ықпал етті. В.Шотт, Г.Винклер, А.Боллер, А.Алквист, В.Банг, М.А.Кастрен т.б. зерттеулері негізінде орал (фин-угор және самоед) және алтай (түркі, монгол, түңгыш-маньчжур) тілдерінің өзара туыстық байланысы мәселесі ғылыми зерттеудің нысанасына алынып, орал-алтай тіл бірлестігінің шеңберін палеоазиаттық, ұнды-еуропалық, кавқаздық т.б. тілдер негізінде кеңейтуге талпыныс жасалды. Орал және алтай макротілдік топтарының әрқайсысының ішкі бұтақтары арасындағы туыстық қатыстылық салыстырмалы-тариҳи түрғыдан терең зерттеле бастады. Бір жағынан, фин-угортанудың айрықша қарқынмен дамуы, екінші жағынан салыстырмалы-тариҳи алтаистиканың іргетасының қалануы жалпыорал-алтайлық тектілді, жалпыоралдық тектілді, жалпыалтайлық тектілді қайта жаңғырту проблематикасын ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойды.

¹ Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. -М., 1964. Ч. 1.

**§ 2. Алтаистиканың концептуалдық - ұғымдық аппараты:
«тектіл» ұғымы және алтайлық тектілдің
глоттохронологиялық мерзімі мәселесі.**

Тілдердің генетикалық туыстастығына қатысты гипотезалардың дәйектемелік негізі үшін «тектіл» мәселесінің маңызы зорекені туралы Б.А. Серебренников былай дейді: «Тілдердің генетикалық туыстастығын айқындауда ең алдымен, бастау арнасы, шығу тегі бір, бір ғана тілден – тектілден тарамдалып, пайда болған тілдер ғана туыс бола алатынын ескеру керек. Лингвистика тарихында «тілдердің туыстастығы» ұғымын басқаша түсіндірулер де орын алады. Бұл мәселеге арналған бірқатар зерттеулерде тілдердің генеалогиялық топтастырылуының негізін қайта қарау, тектілді қайта жаңғыртудан бас тарту, тіптен «генетикалық туыстастық» ұғымын «тілдік одақ» ұғымымен және туыс тілдер тобының дамуындағы конвергенция құбылысымен алмастыру керектігі жөніндегі ұсыныстар да кездеседі. Соңдықтан да кейбір ғалымдар тілдердің генетикалық туыстастығы ұғымының өзін нақтылау қажеттігін алға тартады». Б.А. Серебренников тілдердің туыстастығын дәлелдеу үшін жалпы тектілдің сұлбасын (схема) жаңғырту, мұнда, ең алдымен дауысты және дауыссыз дыбыстардың тектіл деңгейіндегі жүйелі желісін қалпына келтіру келтіру қажеттігіне назар аударады және шығу тегі бір тілдерде де типологиялық ұқсастық болатынын, ол тектілде болған типологиялық қасиеттердің тарихи жалғастығы екенін айтады, ал бертін келе қалыптасқан типологиялық ортақтықтар тілдердің генетикалық туыстастығының кепілі бола алмайтынын ескертеді¹.

Осыдан 200 жыл бұрын пайда болған салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуы барысында екі немесе одан да көп тілдердің генетикалық байланысын зерттеудің және туыстастықты дәлелдеудің берік тәртібі қалыптасты. Фылыми жорамал болуына қарамастан, белгілі бір тілдік семьяның ең бастапқы, түптегі саналатын тектілдің жүйесін оның мұрагерлері болып табылатын қазіргі тілдердің материалдары негізінде жаңғыртудың бұлжымас қатаң әдістемесі жасал-

¹ Серебренников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков //Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. -М., 1982. - С.6-17.

ды деуге болады. Эйтседе ғылымда текстіл және оны жаңғырту туралы түсініктеге үнемі өзгертулер енгізіліп отырады. Оның басты себебін, біріншіден, зерттеушілердің зерттеу нысаны туралы түсініктеріндегі өзгерістермен, яғни бұрындары назардан тыс қалып келген тілдік құбылыстардың зерттеу нысанына алынуының нәтижесімен (мәселен, соңғы 25-30 жылда көптеген жетістіктерге жеткен тарихи акцентология); екіншіден, тілдік материалдар ауқымының үнемі толықтырылып, кеңейіп отыруымен түсіндіруге болады¹.

Тектілдік модельдің теориялық негіздемесін XIXғ. орта түсінде алғаш рет А. Шлейхер салды. Ол «Компендиум по сравнительной грамматике индоевропейских языков» (1861-1862) атты танымал еңбегінде Ч.Дарвиннің тірі организмдердің эволюциялық дамуы теориясына сүйеніп, үнді-европа тілдерінің «тыстық діңгегі» немесе «шежіре ағаш» түрінде дамығаны туралы теорияны ұсынды: «Языки, возникшие первыми из праязыка, мы называем языками-основами; почти каждый из них дифференцируется в языки, а языки могут далее распадаться на диалекты и диалекты - на поддиалекты. Все языки, происходящие из одного праязыка, образуют языковой род, или языковое дерево, которое затем делится на языковые семьи, или языковые ветви»².

Тілдердің тектілдік жағдайы, қалып-күйі туралы теорияның даму тарихында мынадай үш түрлі конструктивтік парадигма орын алады:

1) «Шлейхер парадигмасы» деп аталған «тыстыстық діңгегі – шежіре ағаш» туралы теория және оның кейіннен «тектілдің тілдік ақиқат-шындық» ретінде қабылдануына негіз болуы; «Шлейхер парадигмасының» Б. Дельбрюк, Ф.Ф. Фортунатов зерттеулерінде «тілдің белгілі бір уақыт аралығындағы даму күйі», «тілдердің біртінде, рет-ретімен, жүйелі дамуының тарихи этаптары» түрғысынан жалғастық табуы;

2) тектілді «диалектілік континуум» ретінде түсіндіретін И. Шмидт және Г.Шухардттың «толқын теориясы»;

¹ Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник Российской Академии Наук. - М., 1985. - № 2. - С. 55-66.

² Шлейхер А. Компендиум по сравнительной грамматике индоевропейских языков // Звегинцев В.А. История языкоznания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. -М., 1964. Ч. 1. - С.109.

3) текстілді «генетикалық тұрғыдан әр алуан тіл бірлестіктерінің өзара қарым-қатынастарының нәтижесі» тұрғысынан қарастыратын Н.С. Трубецкойдың «аллогенетикалық теориясы».

Тіл білімі тарихында текстілді қайта жаңғыртудың мүмкін еместігі және қажетсіздігі туралы пікірлер де орын алады. Француз ғалымы А.Мейе салыстыру арқылы ұнді-европалық текстілді емес, тіптен б.э. IVғ. халықтық латынды жаңғырту, яғни жоғалып кеткен тілдерді қайта қалпына келтіру мүмкін емес деп біледі. Оның көзқарасын Б.Террачини, Дж. Бонфанте, Дж.Девото, В.Пизани сияқты неолингвисттер қолдайды. Текстілді жаңғыртудың мүмкін екенін Н.Я. Марр да мойындағанды. Ол ортақ текстіл туралы идеяны ғылыми фикция деп санайды¹. Әу баста ұнді-европа тілдерінің материалдары негізінде қалыптасқан текстілдік қалып-күйді қайтадан қалпына келтіру, жаңғырту теориясы қазіргі таңда ұнді-европалық емес тіл бірлестігін құрайтын тілдердің материалдары негізінде тарихи компаративистиканың аралық салалары бойынша (кавказтану, түркология, фин-угортану, африкан тіл білімі т.б.) жалғастық табуда².

«Текстіл» терминіне лингвистикалық сөздіктерде екі түрлі анықтама беріледі: бірінші мағынада «текстіл» ұғымы гипотезалық сипаттағы

¹ Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семейств. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

² Клинов Г.А. Введение в кавказское языкознание.- М., 1986; Кумахов М.А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. -М., 1981; Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. -М., 1984 г. Ч. 5; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.Э. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Под ред. Э.Р.Тенишева.- М.: Наука, 1986; Старостин С.А. Праенисейская реконструкция и внешние связи енисейских языков // Кетский сборник: Антропология. Этнография. Мифология. Лингвистика. -Л., 1982; Порхомовский В.Я. Афразийские языки. Чадские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семейств: Задачи и перспективы. -М., 1982; Охотина Н.В. Языки банту // Сравнительно-историческое изучение языков разных семейств: Задачи и перспективы.-М., 1982; Хайду П. Уральские языки и народы. -М., 1985; Щербак А.М. О ностратических исследованиях с позиции тюрколога // Вопросы языкознания, 1984.-№ 6; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя). -М., 1977; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. М., 1970; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / Под ред. Э.Р.Тенишева.-М.: Наука, 1984.-484с.; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология / Под ред. Э.Р.Тенишева.-М.: Наука, 1988.-560с; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика/ Под ред. Э.Р.Тенишева.-М.: Наука, 2001; Региональные реконструкции/ Под ред. Э.Р.Тенишева.-М.: Наука, 2001; Пратюркский язык. Картина мира пратюрков / Под ред. Э.Р.Тенишева.-М.: Наука, 2004; Дыбы А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период.- М., 2007.

дерексіз модель тұрғысынан айқындалады: «Тектіл (негіз тіл) – тарихи-салыстырмалы реконструкцияның нысанына алышатын өзара генетикалық байланыстағы тілдердің ішіндегі ең көнесі: бір семьяға немесе бір топқа жататын барлық тілдердің бастауы, қайнар көзі ретінде танылатын абстрактылық модель. Мысалы: жалпыорыстық текстіл; жалпыславяндық текстіл; славян-балтық текстілі; ұнды-европалық текстіл»¹. Екінші мағынада «текстіл» тарихи өткен заманаларда шынында да болған түпкі тілдің жағдайы, қалып-күйі тұрғысынан анықталады: «Тектіл, негіз тіл, бабалар тілі ... Тілдерді семьяға топтастыруда қарастырылатын тілдің шығу тегіне қатысты аталағын тіл. Мәселен, латын тілі француз тілі үшін текстіл болады ... Мұнда мұрагер тіл жаңа тіл болып саналмайды, бар болғаны түпкі тілдің эволюциялық дамуының жаңа күйін көрсетеді»².

Қазақ тіл білімінде орыс тіліндегі «праязык» терминіне қатысты «ата тіл», «текстіл», «төркін тіл», «түптіл» деген терминдік қолданыстар орын алады және оған тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде мынадай анықтама беріледі: «Ататіл (текстіл, төркін тіл) – диалектілері туыс тілдер тобының шығуына негіз болған тіл. Мазмұны жағынан белгілі тілдер негізінде анықталған жалпытиологиялық, занұлықтарға сай келетін, нақты кеңістікте, белгілі бір тарихи әлеуметтік ортада өмір сүрген тіл ретінде қаралады. Тері бір тілдер дамуында ататіл ұғымы нақты сипат алып, өзгеріп отырады. Мысалы, бірқатар роман тілдері үшін латынның сөйлеу тілі ататіл болған Осы күнгі түркі тілдерінің ататілі көне түркі тілі болса, көне түркі тілі үшін ататіл қызметін Алтай заманындағы ататілдің бір диалектісі атқаруы мүмкін. Сөйтіп, «ататіл» дегеніміз диалектілері туыс тілдер тобының шығуына негіз болып отыратын тарихи ұғым болып табылады. «Ататіл» ұғымы тегі бір тілдердің генетикалық тұрғыда бір негізге саятын басты қасиеттері мен белгілерін қамтиды. Оның кейбір көріністері көне тіл құбылыстары ретінде қазіргі тілдерде сақталуы мүмкін»³.

В.П.Нерознак «текстіл» ұғымын белгілі бір тарихи дәуірлерде өмір сүрген тілдің көне формасы емес, тілдің тарихқа дейінгі дамуы ту-

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., 1966. - С.344.

² Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. -М., 1960. - С.223.

³ Калиев F. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -Алматы, 2005. - Б.37.

ралы біздің біліміздің кеңеюін қамтамасыз ететін ғылыми конструкт түрғысынан қарастырылуы қажет өте құрделі мәселе екенін алға тартады. В.Н.Нерознак пікірінше: «Тектіл» үнемі тарихи даму үстінде болатын білім моделі. Тілдің тарихқа дейінгі даму этаптары туралы біздің біліміздің өзі үнемі даму үстінде болатындықтан, тектілдік модель туралы білім парадигмасы да үнемі өзгеріп, жетілдіріліп отырады. Білім моделі ретінде «тектіл» қазіргі заманғы тарихи – салыстырмалы тіл білімінде кеңінен қолданылып отырған генетикалық реконструкцияның (ішкі және сыртқы) әртүрлі тәсілдеріне, сонымен қатар синхрондық-типологиялық тіл білімінің барлық жетістіктеріне сүйенері сөзсіз»¹.

Компаративистикада осыдан он мындаған жылдар бұрынғы тілдік құбылыстарды реконструкциялаудың мүмкін еместігі, тіптен мұндай талпыныстың өзі бос әурешілдік болатыны туралы скептикалық көзқарастар да орын алады. Мәселен, мажар лингвистісі П.Хайду тектілдік құбылыстарды жаңғартуға қазіргі заманғы компаративистиканыңәдіс-тәсілдерініңшамасы жетпейді, соңдықтан да бұл бағыттағы ізденістер сөзсіз сәтсіздікке ұшырайды деп біледі. П.Хайдудың пікірінше, орал және тағы басқа тілдер арасында кездесетін морфологиялық, лексикалық параллельдердің табиғатын моногенездік туыстықтан да, тіптен кірмеліктен де емес, бір ғана «тілдік одақтың» мүшелері ретінде өзара «квазитуыстық байланыстармен» түсіндіру қажет². Дейтүрганмен тектілдік құбылыстарды жаңғыртуға қатысты мұндай пікір қайшылықтарының орын алуына қарамастан, қазіргі таңда алтаистикадың ең басты, ең негізгі ғылыми ұғымдық аппаратарының бірі – «алтайлық тектіл» және оның шынайлығы, тектілдің қайта жаңғыртылған модельдер арқылы көріну формасы мәселесі төмендегідей үш түрлі әдіснамалық тұғырдың кешенділігі негізінде айқындалуда:

1) фонетика-фонологиялық, морфологиялық, синтаксистік, лексика-семантикалық жаңғыртудың (реконструкция) барлық амал-тәсілдерін қамтитын дәстүрлі салыстырмалы-тарихи әдіс;

¹ Нерознак В.П. Праязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

² Хайду П. Уральские языки и народы. М., 1985. - С.169

2) тілдік бірліктердің құрылым-құрылышының сан алуан түрін ескеретін типологиялық мәліметтер;

3) генетикалық және ареалдық-генетикалық тіл бірлестіктерінің табиғатын көп белгілік классификациялар негізінде түсіндіретін тіл ортақтығы теориясы.

Алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде алтайлық текстіл жорамал тұрғысындағы дерексіз модель емес, белгілі бір тарихи дәуірде өмір сүрген, қазіргі түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур, сондай-ақ корей, жапон тілдерінің шығуына негіз болған түпкі тіл тұрғысынан өзектеледі. Фалымдар алтайлық текстілдің өмір сүрген немесе ыдыраған мерзімін XX ғасырдың 50 жылдары М.Сводеш ұсынған, кейіннен С.А. Старостин жетілдірген глоттохронологиялық әдіске сүйеніп жорамалдайды.

Тілдер тобының текстілдік қалып-куйінің эволюциялық дамуының глоттохронологиялық кезеңдерін сөздік қордың сақталу деңгейінегізінде есептеп шығаруға болатыны туралы М.Сводеш пікіріне сүйене отырып, Б.Базылхан алтайлық текстілдің сатылай даму кезеңдерін: 1) біздің жыл санауымыздан бұрынғы 1,750 миллион жылдан 800-950 мың жылға созылған «ым-тіл дәуірі»; 2) біздің жыл санауымыздан бұрынғы 800 мың жылдан 40 мың жылға (немесе 760 мың жылға) дейін созылған «келте сөз дәуірі»; 3) біздің жыл санауымыздан бұрынғы 40 мың жылдан 10 мың жылға дейін (немесе 30 мың жылға) созылған «күрделі сөз дәуірі» деп үшке бөліп көрсетеді және бұл жорамалды V (дауысты) және CV (дауыссыз және дауысты) типтегі түбір морфемадан VC, VCC, VC VC, VCCV, CVC, CVCV, CVCC, CVCVC типтегі көптеген түбір сөздердің туындауымен дәйектейді.¹

Алтайлық тіктілдің ыдырау мерзімін айқындау мәселесі орал және алтай тілдерінің ортақтастығына қатысты орал-алтай теориясымен де, Еуразия және Солтүстік Африкадағы тілдерді тілдік макросемьяга біріктіріп, оларды осыдан 12-14 мың жылдар бұрын өмір сүрген болжам ретінде бір ғана «ностратикалық текстілден» таратын ностратикалық теориямен де сабактастырылады. Себебі тарихи-этнологиялық сипаттағы және тарихи-лингвистикалық зерттеулерде алтай тілдерінің және ол топты құрайтын тілдерде сөйлейтін

¹ Базылхан Б. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы мәселе // КР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. № 2 (96). - Алматы, 1996. - Б.3-12

халықтардың шығу төркіні, түптегі мәселесі мынадай ретроспективтік бағытта зерделенеді: *тұркі тілдері және тұркі халықтары; монгол тілдері және монголдар; тұңғыс-маньчжур тілдері және тұңғыстар мен маньчжурлар; корей тілі және корейлер; жапон тілі және жапондар тарихы < алтай тілдері және алтайлық халықтар < орал-алтай тілдері және олар-алтайлық этногенетикалық қауымдастықтар < ностратикалық тілдер және ностратикалық этностар*. Басқаша айтқанда алтайлық текстіл проблематикасы алтай, орал-алтай және ностратикалық тілдердің генетикалық ортақастығы мәселесімен тығыз байланысып жатады.

Ностратикалық тілдер туыстастығы теориясы орал және алтай тілдері арасындағы генетикалық байланысты да, сонымен қатар алтай тілдерінің ортақтығын да бір мезгілде дәйектейтіндігімен маңызды саналады.

Ностратикалық теория үнді-еуропа, орал, алтай, дравид, картьель, афро-азиялық тілдер семьяларының алыс туыстық қатынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан дәйектеу мақсатын көздейді. Ностратикалық тілдер туралы гипотезаны және «nostratic» терминін алғаш рет 1903 жылы дат ғалымы Х.Педерсен ұсынды. Ал өткен ғасырдың 60 жылдарында В.М. Илич-Свитычтың (1934-1966) ностратикалық тілдер арасындағы фонетикалық сәйкестіктерді айқындалған, ностратикалық текстілдің дыбыстық жүйесін жаңғыртуы, ностратикалық тілдердің этиологиялық сөздігін түзуі ностратикалық гипотезаның тарихи компаративистиканың табан тірер ғылыми теорияларының біріне айналуына арқау болды. Б. Долгопольский, В.А. Дыбо, С.А. Старостин т.б. ғалымдар зерттеулері арқылы одан ары жетілдіріле түсken ностратикалық тілдер туыстастығы теориясымен қазіргі таңда дүниежүзінің ірі-ірі орталықтары айналысада.

Ностратикалық тілдер туыстастығы өзара генетикалық туыстық қатыстылықта саналатын морфемалардың (түбір және аффиксалдық) кең көлемдегі корпусын қамтиды. Мұнда түбір морфемалардың құрамы негізгі сөздік қордағы түбірлерден құралады және басты элементарлық ұғымдар мен реалийлердің атауларынан (дene мүшелері, туыстық қатынастар, табигат құбылыстары,

қарапайым әрекеттер мен процестер т.б.) тұрады. Өзара алыс туыстық қатыстылыққа қарамастан, үнді-европалық, оралдық, алтайлық, дравидтік, картвелдік, афро-азиялық алты текстіл арасында грамматикалық морфемалар (сөзжасамдық және сөз түрлендіруші) жүйесінің ең тұрақты саналатын бөліктерінде, атап айтқанда сілтеу, сұрау, жіктеу есімдіктерінде және шығу тегі жіктеу есімдіктеріне ба-рып саятын жіктік жүрнақтарында, сондай-ақ есім сөз түрлендіруші аффикстер жүйесінде генетикалық тепе-тендік орын алады. Бұл тілдік семьялар үшін көптеген алғашқы сөзжасам аффикстері де генетикалық ортақ болып саналады¹.

Тұыс тілдер семьясын кеңейту идеясының пайда болуының өзіндік себептері де жоқ емес. Біріншіден, әр түрлі семьяға жататын көп тілдерді ортақ бір текстілге біріктіру тарихи перспективаның кеңістіктік-хронологиялық шенберін кеңейтеді. Екіншіден, макросемьяда тұыс тілдердің саны көп болған сайын, сол тілдердегі архаизмдердің сакталуының сапалық деңгейі жоғары болады, сонымен қатар жаңа фонетикалық заңдылықтардың және грамматикалық құрылымның көне элементтерінің айқындала түсүіне жол ашылады. Бұл жаңа тілдердің тарихы жөніндегі мәліметтерді нақтылап, кеңейтуге, тұыс тілдердің эволюциялық даму жолдарын ашалауға мүмкіндік туғызады. Үшіншіден, генуинді тілдердің анықталуы осы тілде сөйлейтін халықтардың ежелгі заманда өмір сүрген аймағын табуға көмектеседі.

Түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур, корей және жапон сияқты бес ірі тілдік топтан құралатын алтай семьясы орал және дравид тілдерімен бірге ностратикалық макротілдік құрылымның шығыс бұтағын құрайды. Оның континентальдық (түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур) және аралдық (корей және жапон) болып екіге бөліну кезеңі, яғни ыдырау мерзімі глоттохронологиялық мәліметтер бойынша б.з.д. V мыңжылдықтармен өлшенеді. Соңғы кездері алтай семьясының аралдық бөлігіне әскелеут, айн, нивх тілдерін қосу тенденциясының орныға бастауы, сондай-ақ сиу, майя, ацтек сияқты үндістер тілімен лексикалық, ал кечуа, аймара тілдерімен грамматикалық түрғыдағы

¹ Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник Российской Академии Наук. - М., 1985. - № 2. - С. 55-66.

ұқастықтардың табылуы оны ең көне шығыстық ностратикалық тілдік семья деп тануға жетелеп отыр. Ал алтай және орал тілдері арасын жалғастыратын аралық текстіл қызметін орал-юкагир текстілдік топ атқарады және бұл топқа юкагир-чуван тілдері енеді. Орал семьясын ғалымдар шамамен б.з.д. V-III мыңжылдықтарда ыдырауды деп біледі.

Алтайлық текстілдің іштей ыдырауы Г.И.Рамстедт пікірінше, б.з.д. II ғасырлардан, В.Котвич пікірінше, б.з.д. I мыңжылдықтардың басынан, ал Л.Лигети пікірінше, б.з.д. II-III мыңжылдықтардан басталады. С.А.Старостин алтайлық текстілдің ыдырау мерзімін б.з.д. VII мыңжылдықтар деп көрсетсе, О.П.Суник б.з.д. X мыңжылдықтар деп біледі. Ал «Алтай тілдерінің этимологиялық сөздігінде» (2003) жинақталған 2000 лексикалық изоглосстың салыстырмалы бөлінісі және лексикостатистикалық талдау нәтижесі бойынша алтай семьясының 3 тілдік бұтақта ыдырау мерзімі төмендегідей тоқтатылады:

- 1) *Батыс бұтақ* (түркі-монгол), б.з.д. 4-мыңжылдықтар ортасында түркі және монгол болып 2 бөлінді;
- 2) *Орталық бұтақ* (тұнғыс-маньчжур) б.з.д. IV^ф. ыдырады;
- 3) *Шығыс бұтақ* (жапон-корей), б.з.д. 3-мыңжылдықтардың орта шенінде корей және жапон-рюкю болып екіге жарылады¹.

Алтайлық текстілдің әртүрлі бұтақтарға бөліну мерзімін Дж.Киекбаев осыдан 10—6 мың бұрын деп есептесе², В.М.Илич-Свитыч: «Алтайлық текстіл б.з.д. V-IV мыңжылдықтарда ыдыраған үнді-европалық текстілге дейін іштей тілдік бұтақтарға ажырап кетті» - дейді.³

Белгілі шығыстанушы-археолог И.Л.Кызласов алтайлық халықтардың әу бастағы ортақтығы, біртекестігі мәселесін археологиялық түрғыдан бағамдай келіп: «Алтай тілдерінің туыстық байланысын қолдаушилардың өзі алтайлық текстілдің ыдыраған кезін б.з.д. II^ф. басынан I^ф. дейін, II^ф-дан III^ф. дейін, ал кейде б.з.д. X-VIII мың-

¹ http://ru.wikipedia.org/wiki/Алтайские_языки: Материал из Википедии — свободной энциклопедии

² Киеқбаев Дж. Введение в Урало-Алтайское языкознание.-Уфа, 1972. С. 20-24.

³ Илич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (семитохамитский, карельский, индоевропейский, уральский): Введение. Сравнительный словарь.- 1971. Вып.1. - С. 69.

жылдықтарды, тіптен палеолитт дәуірін көрсетіп, әртүрлі белгілейді. Қайсы бір әдебиеттерде нақты мерзімсіз «алтай дәуірінен» соң бірден Орталық Азияның саяси тарихымен ұштастырылатын «хун дәуірінің» (б.з.д. III-ғ.) хронологиялық кезеңі көрсетіледі. Бұған қарағанда тілдік дамудың және өзара байланыстардың жазу пайда болғанға дейінгі кезеңдерін нақты тарихи оқығалармен дәйектеп, хронологиялық терең құбылыстардың мерзімін жорамалдауға болатында өзіндік әдістер алтаистикада әлі күнге жоқ деуге болады. Алтай тіл бірлестігінің қалыптасу дәуірін уақыт пен кеңістік шеңберінде айқындау және оны тарихи тұрғыдан түсіндіруге тырысу алтайлық проблеманы тудырады» -дейді¹.

§ 3. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстық», «этногенетикалық шоғыр», «тілдік атажұрт» ұғымдары

Тектілдік қалып күйді қайта жаңғарту, қалпына келтіру мәселесінде «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстық», «этногенетикалық шоғыр», «тілдік атажұрт» ұғымдарының ара жігін ажыратып, олардың әрқайсысының тектіл туралы ғылыми түсінікке қатысын нақты айқындалап алуадың маңызы зор.

Адамзаттың табиғи дыбыстық тілінің қалыптасу процесіне қатысты болып келетін глоттогенез (грек. *glotto* 'тіл', *genesis* 'шығу тегі') мәселесі тілдің пайда болуының философиялық, әлеуметтік және психологиялық мәнін ұғынумен байланысты туған жалпыадамзаттық проблеманың жалғасы болып табылады. Глоттогенез негізінен антропологиялық циклдер (әлеуметтік антропология және этноантропология) аясында қарастырылатын және таза лингвистикалық құралдардың көмегімен шешілмейтін проблема болып саналады.

Лингвистикада глоттогенез адамзат қоғами қалыптасуының ең бастапқы кезіндегі еңбектің рөлі және оның ойлау мен сөйлеудің

¹ Кызылсов И.Л. Археологический взгляд на проблему первоначального единства алтайских народов // Еуразияшылдық идеясы контексте Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.-Астана, 2009. - Б. 36-49

туындауына әсері мәселесімен байланысты сөз етіледі. Компаративист ғалымдар адамзаттың табиғи дыбыстық тілі қалыптасуының ете ерте кездердегі сатысын жаңғырту проблемасының белгілі бір тілдер тобының шығу тегіне байланысты болып келетін тіл ортақтастығы проблемасына, тектілдік қалып-күйді реконструкциялауга еш қатысы жоқ екенін, тіптен компаративистиканың айналысатын мәселесі емес екенін баса айтады. Соңдықтан да Э.А.Макаев, Г.А.Климов, В.К.Журавлев, В.П.Нерознак зерттеулерінде тектілді жаңғарту мәселесі мен глоттогенез арасына шектеу қою қажеттілігіне айрықша мән беріледі¹.

Тілдің тектілдік қалып-күйін қайта жаңғырту, қалпына келтіру этногенез мәселесімен тікеlei байланысып жатады. Әсіреле, XXғ. 70 жылдары бой көрсеткен антрополог В.П. Алексеевтің этногенетикалық шоғыр туралы теориясының орны ерекше. Ол этногенетикалық шоғыр ұғымына: «шығу тегі бір халықтардың өзара бірігуінің кез келген формасы» деген анықтама береді². Этногенетикалық типология аясында қалыптаса бастаған этногенетикалық туыстастық теориясы тілдердің шығу тегіне байланысты А.Шлейхердің туыстастық ағашы теориясын еске салады.

В.П.Алексеев этногенетикалық шоғырды оны құраушы халықтардың туыстық жақындығына байланысты этногенетикалық ағаштар мен этногенетикалық түптерге бөледі. Ол этногенетикалық түптерді «одан әрі бөлінбейтін құрылымсыз және аморфтық бірлестік» ретінде анықтайды, ал құрылымдық түрғыдан іштей жіктелетін бірлестіктер қатарына этногенетикалық бұтақтар мен этногенетикалық бағананы жатқызады. Этногенетикалық бұтақтар ұғымына «шығу тегі бір халықтар тобы» деген анықтама бере отырып, В.П.Алексеев: «егер бұтақтар арасында туыстық жақындық анықталған жағдайда олар өзара этногенетикалық бағанаға бірігеді» - деп біледі³.

Этникалық топтардың (ру, тайпа, ұлыс, этнос, ұлт, халық) шығу тегіне және өзара туыстық байланысына қатысты болып келетін

¹ Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. - М., 1977; Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. - М., 1986; Журавлев В.К., Нерознак В.П. Проблемы реконструкции праязыкового состояния // Slavica XVIII. - Debrecen, 1981.

² Алексеев В.П. Этногенез. - М., 1986. - С. 88

³ Алексеев В.П. Этногенез. - М., 1986. - С. 72

этногенетикалық бағананы қалпына келтіру, қайта жаңғырту проблемасы лингвистикалық деңгейде алыс туыстықты айқындауға тікелей қатысы бар мәселе. В.П.Нерознак ретроспективтік реконструкцияда «этногенетикалық бағаналар» ұғымы тектілдік макросемьялармен, этногенетикалық бұтақ ұғымы белгілі бір тілдер семьясы үшін ортақ пішін, бірынғай түр-түрпат ретінде көрініс беретін тектілмен өзара байланыста болып келетінін айтады¹.

Сайыпкелгенде, этникалық бірлестіктердің типтеріmentурлерінің құрылымдық таксономия (этнос, этникос т.б.) және кеңістік шеңберінде таралу (этникалық аймақ, аудан, ауыл т.б.) түрғысынан жете зерттеле бастауы, сондай-ақ этникалық бірлестіктердің о бастағы тектік түрпатын қайта қалпына келтіруге қатысты қолданылатын этногенетикалық бағыналар, түптер, бұтақтар т.б. ұғымдардың этнография саласында кеңінен қолданыла бастауы этнографияда лингвистикалық теорияларға ден қоюшылықтың бар екенін көрсетеді.

Халықтың этникалық қалыптасу тарихы мен сол халық сөйлейтін тілдің тарихы өзектесіп, бірге өріледі десек, алтайлық халықтардың әрқайсысының этногенезі мен алтай семьясын құрайтын әрбір тілдік бұтақтар мен тілдік топтардың, тілдік топшалар мен олардың құрамындағы жеке тілдердің қалыптасу тарихы арасындағы байланысты зерттеу – тарихи-лингвистикалық деректерге негізделген терең этимологиялық талдауларды қажет ететін айрықша ауқымды да күрделі мәселе екені сөзсіз.

«Этнос пен этнос тілі тарихи бір мезгілде, бір географиялық ортада және белгілі бір әлеуметтік жағдайда қалыптасатынын ескерсек, тілдік факторлар этностиң халық болғанға дейінгі және одан кейінгі тарихын айқындауға қажет»,² ал тарихи факторлар тілдердің текстестігін, тарихи өзара байланысын, қарым-қатынасын, бір-бірімен арасын, бір-біріне тиғізген ықпал-әсерін анықтауға қажет дереккөз қызметін атқара алатынымен құнды.

Алтай семьясын құрайтын түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур, жапон, корей тілдерінің әрқайсысының базистік лексикасында сақ-

¹ Нерознак В. П. Праязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

² Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері// Қазақ тілінің өзекті мәселелері. -Алматы, 1998.- Б. 52.

талған жалпы алтайлық сөздер мен сөз түлғаларынан тыс, алтайлық ономастикалық кеңістіктің жалпы сипатын танытатын этнонимдер, антропонимдер мен топонимдер, алтайлық ареалдың өлкелік ерекшелігін сипаттайтын диалектизмдер, жер-жерді мекендеңен ру-тайпалардың, ұлыстар мен ұлттардың ата кәсібіне қатысты қалыптасқан кәсіби лексика, алтайлық ареалда сақталған жазу-сызу түрлері мен жазба ескерткіштер – осылардың бәрі де алтайлық этногенетикалық қауымдастықтар пен олардың тілдерінің қалыптасу тарихынан мол мағұлмат беретін тарихи-лингвистикалық деректер болып табылады.

Алтайлық халықтардың этникалық қалыптасу тарихы мен олардың тілдерінің тарихы арасындағы сабактастық «тілдік ата жұрт» туралы ғылыми түсінікке, яғни этнос (ру, тайпа, ұлыс, ұлт, халық) және оның тілі ең алғаш пайда болған тарихи-географиялық орта – «алтайлық атамекен» туралы ұғымға жетелейді. Түркі, монғол, түнғыс-маньчжур, корей және жапон тілдерін біріктіретін макротілдік топтың «алтай» аталуының өзі осы семьяға жататын тілдердің шыққан жері – атажұрты Алтай болғанын мәнзейді. Дейтүрганмен қазіргі Солтүстік Қытай, кезінде Хун-шань мәдениетінің ошағы болған Маньчжурия территориясын алтай халықтарының түпкі мекені санау да орын алады. Мәселен, белгілі фин ғалымы Юха Янхуненнің пікірі бойынша, барлық алтай тілдері о баста Маньчжуриядан шықты. Корей тубегіне арғыжапон және арғыкорей (прото-корей) тілдерінің таралуын Маньчжуриямен байланыстыра отырып, Юха Янхунен¹: «Корей тубегінде қатарласа өмір сүрген когуре және силя тілдерінің біріншісі генетикалық тұрғыдан ертежапон тіліне, ал силя тілі арғыкорей тілі не жақын болды. Осылайша корей тілінде жапондық субстрат қалыптасты» - дейді

Алтаистикада «алтайлық атажұрт» ұғымына қатысты «б.з. дейін Алтайды (Солтүстік Қытайды) Пазырық мәдениетін ұстанған үнді-европалық тайпалар мекендейді, ал алтайлықтар Сібірді б.з.д. II ғ. глазов мәдениеті түсында игере бастады» деген пікірмен қатар, «Алтай-Саян таулы қыраттары, Енисей және Лена өзендері, Байкал көлі сияқты ірі-ірі су тораптары енетін Сібір өлкесін алтай халықтарының төл мекені, ата жұрты» - деп тану да орын алады.

¹ Great S. Altaic languages //http://Community. Livejournal.com/terra_linguarum. 03. 08. 2005.

«Тілдік атажұрт» ұғымы лингвистер мен тарихшылар тарапынан зерттеудің ғылыми ұғымдық аппаратына «уақыт пен кеңістік шеңберінде өзгеріске ұшырап отыратын тілдік жағдаят», «тілдің өмір сүруінің лингвоэкологиялық ортасы және лингвотарихи отан» ретінде ендірілгенімен, шынайы әрі заңды тарихи-лингвистикалық фактор түрғысынан ғылыми дәйектемесі жеткіліксіз концепция болып саналады. Сондықтан да тек алтай тілдерінің ғана емес, ұнди-европа, славян (висло-одер, карпат, днепр, дунай), грек (кіші азия, балкан) т.б. тілдердің «атажұрты, шыққан мекені» туралы концепцияларда да бір-біріне көрсетілсе, бірін-бірін жоққа шығаратын пікірлер орын алады¹.

§ 4. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «тілдік одақ» ұғымы және тілдераралық қарым-қатынас мәселесі

Алтай тілдеріндегі конвергенттік типологиялық және тілдераралық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған материалдық ұқсастықтардың пайда болу себептерін айқындау, алтай тілдері арасындағы типологиялық немесе материалдық жақындықтың бастау көзін анықтау – тарихи алтаистиканың өзекті мәселелерінің бірі. Бұл мәселе, өз кезегінде, Еуразияның аридтық алабында (шығыста Ұлкен Хинганнан батыста Волганың төменгі сағасына дейін созылған) және Ұлы Даланың солтүстігі мен онтүстігіндегі іргелес территорияларда таралған, генетикалық түрғыдан туыстас та, туыс емес те сан алуан тілдерді қамтитын Орталық Азия ареалының лингвистикалық, келбеттін сипаттайтын ұғымдардың бірі «тілдік одақ» туралы ғылыми түсінікке барып саяды. Себебі Еуразияның далалық белдеуінде ертедегі түрғындардың мыңжылдықтар бойына жалғасқан тілдік ареалдарының қалыптасу процесі жүрілді, Орталық Азияның тарихи тереңінде түркі, монгол, түңғыс-маньчжур, орал т.б. халықтардың қалыптасуына негіз болған көптеген тайпалық одақтар пайда болды.

Еуразияның далалық алабында дәстүрлі түрде алтай семьясына біріктірілетін түркі, монгол, түңғыс-маньчжур тілдерінің иран, тибет-

¹ Нерознак В. П. Праязык: Реконструкт или реальность? // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. - М., 1988. - С. 26-43.

син, орал және енисей-кет тілдерімен тығыз аралас-құраластықтағы қарым-қатынасы жүзеге асты.

Орталық Азиядағы барлық тілдердің (қазіргі кезде белгілі) көп-ғасырлық және интенсивтік қарым-қатынастары, бір-біріне тиғізген өзара әсер-ықпалы иран, түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур т.б. тілдердің құрылымында түбекейлі өзгерістердің пайда болуына жетеледі. Соңдықтан түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур сияқты алтай тілдерінің өзара қарым-қатынасын, әсер-ықпалын, сондай-ақ олармен тарихи қарым-қатынасқа түскен орал (фин-угор және самоед), енисей, ұндиран, шығыс иран, син-тибет т.б. тілдердегі типологиялық ұқсастықтарды айқындау және олардың пайда болу себептерін, бастау-арналарын, өзіндік сипаттарын лингвомәдени, лингвотарихи, лингводеректанымдық тұрғыдан дәйектеу қазіргі заманғы алтаистиканың басты міндеттері қатарына жатады. Бұл, ең алдымен, алтай тілдерінің әр бір тобындағы интерференция құбылысын (лат. *inter* ‘өзара’, *ferio* ‘тиісу’ – қостілділік жағдайындағы тілдердің бір-біріне әсері) және әртүрлі тарихи мерзімдегі кірмеліктің көлемін, орны мен хронотопын нақты анықтау үшін қажет. Осы тұрғыдан алғанда әртүрлі деңгейдегі құрылымдық-типологиялық параллельдер қатары түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур тілдеріне және олардан географиялық тұрғыдан сәл алшақ жатқан фин-угор, кеңірек алғанда орал тілдеріне, сондай-ақ жеке-дара оқшау жатқан корей және жапон тілдеріне қатысты *тілдік одақ* ұғымын қолдануға мүмкіндік береді¹.

Егер «Шлейхер парадигмасы» деп аталған «туыстастық дінгегі – шежіре ағаш» туралы теория тілдердің генеалогиялық классификациясын жасауда, тілдерді туыстық жақындығына қарай топтастыруда негізге алынған болса, ареалдық тығыз қарым-қатынастар нәтижесінде тілдердің жақындастасуы, бір-бірімен араласуы, бір-біріне кірігуі, соның негізінде тілдік топтардың пайда болуы мүмкін екені туралы Н.С. Трубецкойдың «аллогенетикалық теориясы» тілдік қауымдастықтың, тіл бірлестігінің жаңа типі – *тілдік одақ* туралы ұғымның туындауына негіз болды.

¹ Туймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. - Кокшетау: «КГУ», 2009. -108 стр.

Н.С.Трубецкойдың пікірінше, тілдерді генетикалық тұрғыдан бір тілдік бірлестікке біріктірудің сыртында, ұзақ мерзімге созылған көршілік қарым-қатынастар мен жеке дара қатарласа, жарыса (параллель) дамудың нәтижесінде үқсастықтарға қарап топтауға болады. Ол мұндай генетикалық ұстанымға негізделмеген тілдік топтарды «тілдік одақ» деп атауды ұсынады.

«Ареалдық тілдік қауымдастық» деп те атауға болатын тіл бірлестігінің жаңа типін айқындаі отырып, Н.С. Трубецкой тілдік одақтар жекелеген тілдер арасында ғана емес, ірі-ірі тілдік макротоптар (семья) арасында да болатынын, генетикалық тұрғыдан жақын емес тілдік семьялардың өзі бір географиялық және тарихи-мәдени зонада түйісуі, қызысуы, соның негізінде тілдік семьялар одағы пайдалы болуы мүмкін екенін айтады¹. Демек XX ғасырдың 80-90 жылдарынан алтай тілдерінде үқсастықтарды, сәйкестіктерді, ортақтықтарды ареалдық құбылыстармен, тектілдің аралас сипатыпен, яғни тілдік одақпен түсіндіру орын ала бастады десек, ол идеяның қайнар көзі XX ғ. басында айттылған Н.С.Трубецкойдың аллогенетикалық теориясы, яғни тілдік одақ туралы пікірінде жатыр деуге болады.

Қазіргі заманғы лингвистикада «тілдік одақ» – белгілі бір географиялық қеңістіктері тілдердің бір-бірімен көп замандар бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан интенсивті қарым-қатынастарының, конвергенттік дамуының нәтижесінде пайда болған ареалдықтарихи тіл бірлестігінің типі тұрғысынан анықталады. Ареалдық тілдік ортақастықтың ерекше типі ретінде *тілдік одақ* тілдік жүйенің дыбыстық, морфологиялық, синтаксистік, стилистикалық, дискурстық деңгейлерінде үқсастықтардың, сонымен қатар лексика және фразеологияғы белгілі бір ортақтықтардың жиынтығымен сипатталады. Басқаша айтқанда, *тілдік одақ* және ол тәріздес ареалдық тілдік топтар генеалогиялық тұрғыдағы *тілдік семьялар*-мен салыстырғанда екіншілік құрылым болып табылады.

Генетикалық туыстас тілдер тобына, тілдік семьяларға тән заңдылық болып табылатын тарихи-фонетикалық сәйкестіктер ареалдық тіл бірлестіктері үшін міндетті болып саналмайды. Тіл-

¹ Трубецкой Н.С. Вавилонская башня и смешение языков // Евразийский временник. -Берлин, 1923. Кн. 3. - С.114

дік одақтар құрамына әртүрлі тілдік семьяларға жататын туыс емес тілдер де, әртүрлі генетикалық жақындықтағы туыс тілдер де енеді. Сондықтан да тілдер тобының бұл типінің табиғаты о бастағы генетикалық туыстастықпен емес, тілдердің өзара жақындастыруымен, әу бастағы гетерогенді идиомдардың конвергенцияға ұшырауымен, Р.О.Якобсон сөзімен айтқанда «тілдердің туысқандай болып кетуімен» түсіндіріледі.

Тілдік одақтар өте ертеден немесе тарихи белгілі бір дәуірлерден қазіргі кезге дейін жалғасып келе жатқан әр алуан типтегі тілдік және этникалық контактілердің белсенді үдерістерінің нәтижесінде қалыптасады. Шығу тегіне қарай әртүрлі тілдік семьялар мен тілдік топтарға, топшаларға топтастырылатын тілдерді *тілдік одақтарға* бірігүте жетелейтін конвергенция тек өте тығыз тілдік және этномәдени қарым-қатынастар барысында жүзеге асады. Сондықтан да *тілдік одақтар* ол одаққа кіретін әртүрлі тілдердегі ортақ элементтерді, сонымен қатар әртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың рухани және материалдық мәдениетінің төлтума болмысын танытатын белгілердің жиынтығынан тұратын әр ареалға тән өзіндік ерекшеліктерді де қамтиды.

Алтаистика ғылымындағы неоалтаистикалық бағыт екілдері Орталық Азиядағы бірқатар тілдер мен тілдік семьялардың мыңжылдықтар бойына жалғасқан қарым-қатынастарының барысында, перманенттік конвергенцияның нәтижесінде пайда болып, тарихи қалыптасқан этнотілдік қауымдастықты атау үшін «Тұран тілдік одағы» деген терминді қолдануды ұсынады. «Тұран тілдік одағы» мәселесі зерттеудің салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы-типологиялық, ареалдық-географиялық әдіс-тәсілдерін тіл фактілерін талдаудың контактологиялық амалдарымен тоғыстыруды қажет ететін күрделі лингвистикалық нысан екенін айтады.

Тұран тілдік одағының қалыптасуына жетелеген шешуші факторлар ретінде:

1) иран, түркі, монгол тілдерінің тарихи ұзақ уақытқа созылған өзара, сонымен қатар син-тибет, урал және т.б. тілдермен қарым-қатынастарын, ықпал-әсерлерін;

2) бір-бірімен қарым-қатынасқа түсуші тілдердің әу бастағы типологиялық ұқсастықтары мен генетикалық тектестігін;

3) этномәдени, шаруашылықтық-экономикалық және әлеуметтік-саяси сипаттағы тарихи жағдайларды;

4) тілдердің тарихи дамуына тигізетін терең субстраттық және үстінгі адстраттық катализаторлардың әсерін атап көрсетуге болады¹.

XXI ғ. басында алтаистикада «Тұран тілдік одағының» манифестациялануы және оның археология, тарих, тіл білімі ғылымдарының интеграциясына, ареалдық, компаративтік, контактологиялық, контрастивтік бағыттағы зерттеулердің тоғысына негізделген перспективасының айқындалу себебін өткен ғасырлардағы ғылыми нәтижелерді сүзгіден өткізіп, алтаистикалық қезқарастар жүйесін концептуалдық түрғыдан қайтадан бағамдауды қажет етіп отырған алтаистикалық заманауи проблемалармен түсіндіруге болады.

«Тұран тілдік (этнолингвомәдени) одағы» манифестациясы – Ресей, Қытай, Қазақстан, Монғолия, Қыргызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Әзербайжан, Түркия, Иран т.б. елдеріндеңі шығыстанушы, алтаист, түрколог, монголтанушы, иранист т.б. мамандардың қызығушылығын тудырып отырған аса ауқымды ғылыми жаңа докторинаға емес, қазіргі заманғы этностарапалық, тілдераралық, діндераралық қарым-қатынастардағы өзара ықпал-дастық пен ынтымақтастық, мәмлекерлік пен келісімге келушілік мәселелеріне тікелей қатысы бар көптеген өзекті мәселелерді қарастыруды діттейтін ғылыми жоба. Себебі әртүрлі тілдер мен әрқылы мәдениеттер арасындағы қарым-қатынастардың қалыптасу заңдылықтары мен нәтижелерінің тарихи түп-тереніне үнілу – Еуразия құрлығында орналасқан елдерде қоғамдық-саяси және азаматтық қезқарастар жүйесін қалыптастыруға ат салысатын, мемлекеттік тіл саясатын жүргізетін, мемлекеттерарапалық қарым-қатынастарды жүзеге асыратын дипломат, саясаткер, аймақтанушы, дінттанушы т.б. мамандар үшін маңызды мәселе екені сөзсіз.

Қорыта айтқанда, «Тұран тілдік одағы» манифестациясы XXI ғ. алтаистика ғылымының алдына Қаратеніз, Қырым және Кавказдан басталып, батысында Еділдің орта сағасы, Орталық Азия және Ауғанстан территориялары арқылы Сібірге және Монғо-

¹ Тұймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. - Кокшетау, 2009.- С.13-14.

лияға ұласатын, онан әрі шығыста Тибетке дейін жалғасып жатқан Орталық Еуразияның әртүрлі регионында тарихи әрқиылдықтарде орын алған және қазірде интенсивті жүріліп отырған этнотілдік және мәдени контактілердің көне және қазіргі заманғы типтерін интердисциплинарлық деңгейде кешендей зерттеу міндетін қояды.

§ 5. Тарихи - салыстырмалы алтаистикада қолданылатын бағасты әдіс-тәсілдер

Салыстырмалы-тарихи тіл білімі – тіл дамуының тарихи заңдылықтарын, тілдердің генетикалық және тарихи өзара байланысын, әлемнің лингвистикалық картасының қалыптасу жолдарын, халық тарихын оның тілінің тарихымен үштастыра зерттейтін іргелі ғылым саласы. Оның аясына лингвистикалық түркология, монғол компаративистикасы, түңғыстану және маньчжуртану, жапонтану және корей тіл білімі сияқты жеке ғылым салалары да, осы ғылым салаларын бір арнаға тоғыстыратын салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімі де енеді.

XIX ғ. алғашқы жартысында Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гrimm, А.Х.Востоков, В.Гумбольдт, А.Кун, О.Шрадер, О.Бетлинг, П.Шафарик, А.Шлейхер, Ф.Миклошич т.б. ғалымдардың іргелі зерттеулері арқылы қалыптасып, дүниежүзілік ауқымда қарқынды дамуға бет бүрған салыстырмалы-тарихи тіл білімінің келелі табыстары, сондай-ақ XIX ғасырдың 70-80 жылдары бой көтерген жасграмматизм бағыты өкілдерінің жетістіктері туыстас тілдердегі параллель элементтер арасында немесе жеке тілдегі белгілі бір элементтің әртүрлі тарихи қалып-күйлері арасында заңды түрде қайталанатын дыбыстық сәйкестіктерді қамтитын «дыбыстық заңдылық» ұғымын туыстас тілдерді зерттеуде қолданатын қатаң ғылыми-әдіснамалық тұғырға айналдырыды. Дыбыстық заңдылық ұғымына негізделетін салыстырмалы-тарихи әдіс үнді-европа тілдерінің тілдерінің салыстырмалы-тарихи фонетикасы мен морфологиясының құрылымдық жүйесінің жасалуын және ол тілдердің сөз қоры құрамының ғылыми этикологиясын қамтамасыз етті.¹

¹ Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкоизучении // Актуальные вопросы сравнительного языкоznания. -Л., 1989. - С.21

Үнді-еуропа тіл білімінің ізімен XX ғ. алғашқы ширегіне дейін алтай тілдерін зерттеуде негізінен салғастырмалы, кейіннен салыстырмалы әдіс қолданылып келген болса, XX ғ. екінші жартысынан алтаистикада зерттеудің басты әдіс-тәсілі ретінде классикалық салыстырмалы-тарихи әдіс орнықты. Бұған тілдің эволюциялық дамуы және оның тарихиы мәселелерін көтеріп, түркі тілдерін зерттеудің әдістемесін салыстырмалы-тарихи әдіспен жақындастырыған В.А.Богородицкий, Е.Д.Поливанов т.б. орыс ғалымдарының зерттеулері зор ықпалын тигізді. Ал монголистикада салыстырмалы-тарихи әдістің қеңінен қолданыс табуы Г.Рамstedt, Б.Я.Владимирцов зерттеулерінен бастау алады.

Алтай тілдерінің (түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон және корей тілдері) өзара байланысын, қарым-қатынасын зерттеуде, сонымен қатар тарихи - салыстырмалы алтай тіл білімі қалыптасуы мен дамуының өзегін құраған «алтай гипотезасын» текстеру мақсатында, алтай тілдерінің бір-біріне тигізген өзара әсер-ықпалының әртүрлі аспектілерін айқындауда зерттеудің негізгі әдістері ретінде салыстырмалы-тарихи, ареалдық және типологиялық әдістер кеңені пайдаланылады.

Салыстырмалы-тарихи әдісті ғылыми зерттеудің басты құралы етіп пайдаланатын тарихи-генеологиялық бағыттағы салыстырмалы-тарихи тіл білімі, яғни компаративистика сипаттамалы тілдік базаны зерттеуші іргелі пәндердің (типологиялық лингвистика, ареалдық лингвистика) бірі болып табылады. Ол өзінің методикасы мен проблематикасы жағынан типологиялық және ареалдық лингвистикалық зерттеулерден мүлдем өзгеше болып келеді. Осы орайда Р.Якобсонның тұжырымдамасына жүргінетін болсақ: генетикалық әдіс тілдік туыстыққа, типологиялық әдіс негізінен тілдердегі изоморфизмге, ареалдық әдіс тілдік «тумаластыққа» яғни тілдердің «жақындасу, жанасу, кірігу» процесіне қатысты болып келеді¹. Демек, ортақ бір генетикалық дәстүрден тарамдалуы барысында, яғни дивергенция құбылысының нәтижесінде пайда болған үқсастықтарды зерттеудің лингвистикалық түсіндірмесі «тілдік семья» ұғымына, тілдердегі бір-біріне тәуелсіз, қатарласа

¹ Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. Вып. III. - М., 1963. - С.97

дамудың нәтижесінде пайда болған үқсас құбылыстар «тілдердің типологиялық классы» үғымына, ал тілдердің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіү, жанасуының нәтижесінде туындастырылған конвергенттік процесс барысында қалыптасатын үқастықтар «тілдік одақ» үғымына жетелейді.¹

Салыстырмалы-тариҳи әдіс жекелеген тіл семьялары мен туыстас тілдер тобының текстілдік қалып-күйін танытатын тілдік модельдердің қайта жаңғырту, ірі макротоптар мен туыстас тілдер тобының топшаларға, одан әрі жеке тілдерге бөліну процесі және олардың ары қарайғы дербес дамуын зерттеуде, сондай-ақ белгілі бір генетикалық тілдік бірлестікке енетін тілдердің салыстырмалы-тариҳи сипаттамасын жасауда басты құрал қызметін атқарады. Оның құрамына: тіл бірліктерінің генетикалық шығу тегін айқындау; өзара салыстырылуыш тілдердің әртүрлі деңгейлерінде орын алатын жүйелі сәйкестіктер мен сөзжасамның, сөз құрылымының қалыпты үлгіден ауытқуын (анамалия) анықтау; текстілдік тұлғаларды (архетип) модельдеу; тілдің бастапқы және аралық қалып-күйін жаңғырту, қалпына келтіру; тілдік құбылыстардың хронологиялық және кеңістіктері таралымдық шегін (локализация) айқындау; осылардың негізінде тілдердің генеалогиялық классификациясын жасау және оны қайта қарау, өзгертулер мен толықтырулар енгізу амалдары енеді.

Қазіргі заманғы компаративистиканың әдіснамасы о баста бір ғана негіз тілден – текстілден тараған туыстас тілдердің тарихын зерттеуде қолданылатын салыстырмалы-тариҳи әдіске негізделеді. Көптеген амал-тәсілдер жиынтығынан тұратын бұл әдістемелік инструментарий тілдік семьялардың даму тарихы туралы білім жүйесін салыстырмалы-тариҳи грамматика түрінде қалыптастыруға қызмет етеді. Г.А. Климов салыстырмалы-тариҳи әдістің құрамына енетін сан алуан амал-тәсілдердің ішінен ең бастылары қатарына мыналарды жатқызды: а) тілдік фактілерді генетикалық тұрғыдан тенденстіру; ә) тілдік туыстықты негіздеу; б) архетиптерді (текстілдік формаларды) жаңғырту; в) тілдік құбылыстарды хронологизациялау және лока-

¹ Тронский И.М. К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкоznании // Уч. зап. ЛГУ. №. 156. – Л., 1952. - С.17

лизациялау; г) тілдік семьяның салыстырмалы-тариҳи грамматикасы жасалуының логикалық біртұтастығына қызмет ететін тілдерді генетикалық түрғыдан топтастыру.¹

Салыстыру тәсілі – тілді біртұтас жүйе түрғысынан қарастыруға негізделеді, көбінесе туыс тілдер жүйесінің тариҳи дамуындағы заңдылықтарды фонетика-фонологиялық және морфологиялық деңгейлерде анықтауда, дәлірек айтқанда генетикалық тегі бір сөзтүрлендіруші формалар мен сөзжасам тәсілдерін, тубір морфемалар мен қосымшалар құрамындағы дыбыстар мен фонемаларды зерттеуде қолданылады. Салыстырудың негізіне әдетте ежелгі жазу дәстүрі бар тіл алынады. Мысалы, ұнды-европа тілдері үшін санскрит тілі, түркі тілдері үшін- көне түркі тілі, монгол тілдері үшін-көнемонгол жазба тілі, маньчжур тілдері үшін – чжурчжэн жазба тілі, жапон тілі үшін – кандзи жазба тілі, корей тілдері үшін – хағыль, ханчча жазба тілі. Көне жазба ескерткіштерінің сыртында осы күнгі тілдер мен диалектілердің мәліметтері де тіл тарихын зерттеуде фактологиялық материалдар қызметін атқара алады.

Салыстырмалы-тариҳи әдіске сүйенетін тариҳи – генетикалық зерттеулердің нақты нәтижелері салыстырмалы-тариҳи, салыстырмалы және тариҳи грамматикалар, сонымен қатар тариҳи және этимологиялық сөздіктер түрінде жарық көреді.

Салыстырмалы-тариҳи зерттеу ретроспективтік, яғни тілдің қазіргі қүйінен бастапқы қүйіне қарай, немесе проспективтік, яғни тілдің бастапқы қүйінен қазіргі қүйіне қарай екі түрлі бағытта болуы мүмкін. Бұл бағыттардың қай-қайсысы үшін тілдің бастапқы және аралық қүйін танытатын тілдік модельдерді жаңырту, қалпына келтіру, сондай-ақ туыстас тілдердің байырғы сөздік қорларына ортақ тіл бірліктері ретінде әбден сіңісіп, кірігіп кеткен тым ерте дәүірлердегі, немесе көне замандардағы кірме әлеметтерді айқындау және олардың таралуын шектеу – ең көкейтесті мәселелер болып саналады.

Ұнды-европа компаративистикасының тәжірибесі салыстырмалы-тариҳи зерттеулерде сөзжасамдық және сөзтүрлендіруші деңгейлер арасындағы тариҳи қатынастарды ескеру қажеттігін көрсетеді.

¹ Клинов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. - М., 1990. - С.6.

Салыстырмалы-тариҳи әдіс туыстас тілдердегі сөздер мен формаларды диахрондық теңдеңстіруде қолданылатындықтан, оған қосымша тәсіл ретінде сөздер мен формативтерді этимологиялық түрғыдан талдауды пайдалану қажеттігі туындаиды.

Компаративистиканың даму тарихында салыстырмалы-тариҳи әдісті типологиялық, квантативтік, филологиялық, модельдеу, контрастивтік, ареалдық-географиялық т.б. көптеген әдістермен тоғыстыру арқылы тілдердің о бастағы бір негіз тілден тарамдалуы мен диалектілік мүшелену барысын қайта жаңғырту және тіл бірлестігін құрайтын тілдер арасындағы ареалдық байланысты анықтау тәжірибесі орын алады.

Салыстырмалы-тариҳи алтай тіл білімінде тілдік талданымға түсетін фактологиялық материалдардың арқауын қазіргі тілдер, көне жазба ескерткіштер тілі, диалектология, топонимия, этнонимияға қатысты материалдар, сонымен қатар туыс емес тілдердің мәліметтері құрайды.

Көне тілдер және фин-угор, семит-хамит, үнді-европа тілдерінде, сонымен қатар маньчжур, монгол сияқты алтайлық тілдерде кездесетін түркілік кірмелікке, немесе керісінше, түркі тілдеріндегі араб, парсы, славян, монгол т.б. кірме элементтерге қатысты жинақталған арнайы әдебиетке жүгіну де алтай тіл ортақтығына тән тілдік құбылыстардың реконструкциясын жасауға және шартты түрдегі хронологиясын нақтылауға мүмкіндік береді.

Орал және алтай тілдері семьяларына, сондай-ақ ностратикалық тілдік қауымдастыққа енетін тілдердің материалдарын пайдалану түркітану мен монголтануда, түнғыстану мен маньчжур тіл білімінде, жапонтану және корейтануда тіл-тілдің текстілдік және аралық кезеңдердің хронологиялық терендігін анықтауға; текстілге барып саятын тілдік құрылымдар мен әрбір тілдің жеке дара дамуы барысында пайда болған тілдік құрылымдар арасына қатаң шектеу қоюға; тілдік құбылыстардың типологиялық ерекшеліктерін анықтауға белгілі дәрежеде өз ықпалын тигізеді.

«Салыстырмалы – тариҳи зерттеулердің әдіс-тәсілдері мәселелері түркологияда аса маңызды. Мұнда негізінен көне формаларды анықтаудың критерийлерін тоқтатуға, жаңғыртылған архетиптер-

ді бір хронологиялық жазықтықта орналастырудың амалдарын табуға, дыбыстардың, сөздердің, формалардың пайда болуының шартты түрдегі хронологиялық әдісін жетілдіруге, жаңадан пайда болған тілдік құбылыстардан көне реликтілік құрылымдарды ажыратуға, тілдік жүйедегі бұрыннан келе жатқан төл ерекшеліктерді анықтауға және оларды басқа тілдердің әсерімен пайда болған ерекшеліктерден шектеуге айрықша назар аударылып отыр» - дей келіп, Н.З. Гаджиева салыстырмалы-тарихи бағыттағы зерттеулерде салыстырмалы-тарихи, типологиялық және ареалдық әдістерді кешенді пайдаланудың нақты ғылыми нәтижелерді қамтамасыз етудегі мүмкіндігі ерекше екенін атап көрсетеді. Ол: «Бір - біріне жақын және алыс туыстық қатысы бар тілдердің, сондай-ақ тарихи дәүірлерде өзара қарым-қатынасқа түсken тілдердің типологиялық ерекшеліктерін айқындауға бағытталатын типологиялық талдау салыстырмалы грамматиканың әртүрлі мәселелерін зерттеуде кеңінен пайдаланылады. Тілдік топтарға және бірнеше тілге тән типологиялық ерекшеліктер сол тілдер барып саятын негіз тілдің – тектілдің типологиялық қасиетінің жалғасы саналады. Сондықтан типологиялық талдаудың туыстас тілдер материалдарына негізделуі тектілдік архетиптердің хронологиясын болжауға, тектілдің тым көне және ертеректегі қалып-күйін айқындауға белгілі дәрежеде септігін тигізеді» – дейді.¹

Тарихи-генетикалық әдістің көмегімен тұтас жүйе оның құрылым-құрылышы емес, тілдік жүйенің элементтері ғана генезис түргышынан біржакты салыстырылады және олардың қазіргі тіл жүйесіндегі функциясы ескерілмейді. Тілдердің тарихилығына негізделетін генетикалық әдіс бір тілдік семьяға енетін, ортақ бір тектілден өрбіген туыстас тілдердің элементтерін салыстыруға мүмкіндік бергенімен, тұтас тілдік жүйелердегі типтік ұқсастықтарды, сондай-ақ сол тілдердің басқа да тілдермен болған қарым-қатынасының нәтижесін жан-жақты, толық ашып көрсете алмайды. Осы орайда типологиялық зерттеулердің кейбір нәтижелері тілдер туыстығын зерделеуде белгілі бір алдын алушы межелік қызмет атқарып,

¹ Гаджиева Н.З. Актуальные вопросы тюркского сравнительно-исторического языкознания // Актуальные вопросы тюркского сравнительного языкознания. - Л., 1989.- С. 173.

қазіргі заманғы компаративистиканың тәжірибелерінде алыс ре-конструкцияларда, яғни төркіндес тілдердің материалдары бойынша тек тұлғаны қалпына келтіру ісінде салыстырмалы-тарихи қайта жаңғыртудың тұғыры ретінде қолданылады¹.

Салыстырмалы - тарихи зерттеулерде типологиялық түрленімдер мен тілдік универсалия әдісін пайдаланудың маңызы зор. Өйткені жекелеген әлем тілдерінде сол тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктерінің сыртында барлық тілдер үшін типологиялық ортақ құбылыс болып саналатын тілдік процестер мен заңдылықтар орын алады².

Лингвистикалық компаративизмнің бір саласы болып табылатын лингвистикалық типологияның басты мақсаты – тілдердің құрылымдық және функционалдық қасиеттерін олардың арасындағы қарым-қатынастың генетикалық сипатына еш тәуелсіз салғастырмалы – салыстырмалы тұрғыдан зерттеу. Тілдер типологиясы тарихи-генетикалық тіл білімінен онтологиялық (зерттеу пәнінің сипатына қарай) және эпистемологиялық (зерттеудің ұстанымдары мен амал-тәсілдеріне қарай) тұрғыдан түбебейлі айырмашылықта болып келеді. Лингвистикалық типология үшін тұрпат және мағына жағынан бірдей түсіп жататын сәйкестіктерді іздестіру маңызды емес, ол тілдерді тек тұрпат меже тұрғысынан немесе тек мазмұн меже тұрғысынан ғана салғастырумен шектеле алады.

Тілдер типологиясы тілдік жүйенің біртұтас типологиясы және тілдік кішіжүйелердің типологиясы болып екіге ажыратылады. Кіші жүйелер типологиясы негізінен фонологиялық, морфологиялық және синтаксистік жүйенің әр түрлі аспекттерін қарастырады. Әрбір тілдік типте басымдылыққа ие жалпы сипат және қандай-да бір өзгеріске бейімділік қасиет болады.

Зерттеудің мақсатына қарай типология инвентаризациялық (типтік құбылыстарды түгендеу және тексеру), импликациялық (айқын емес), таксономиялық (жүйелеу), квантитативтік (сапалық белгілердің статистикалық қалпына қатысты) болып бөлінеді. Тілдің типтік белгілерінің белгілі бір уақыт аралығында түгелдей өзгеру

¹ Актуальные вопросы тюркского сравнительного языкознания. -Л., 1989. - С.7

² Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедческих вузов. -Л., 1928; Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкознания, 1972. №2. -С. 3-16.

Эволюциясын зерттейтін тарихи типология типологиялық сипаттамалар және генетикалық туыс тілдер семьясы (тілдік топтар) арасында корреляциялардың (өзара қатыстылық, өзара байланыс) болу мүмкіндігін қарастырады.

Ареалдық лингвистика – тілдік құбылыстардың кеңістіктегі таралуын, тілдераралық және диалектлераралық қарым-қатынасты зерттейтін лингвистикалық компаративизмнің саласы. Оның басты мақсат-міндеттері аясына: тілдік құбылыстардың таралу шегін изоглосстар шоғыры негізінде анықтау арқылы тілдер мен диалектлердің шет-шекарасын географиялық картада түсіру; тілдік одақтардың және тектілдің диалектлерінің таралу ареалын анықтау; тілдік одақ шенберінде қарым-қатынасқа түскен тілдердегі типологиялық корреляттарды анықтау; нақты бір тілдің көне диалектілік бөлінісін айқындау; белгілі бір аймақ ауқымында өзара қарым-қатынасқа түскен тілдердің ареалдық сипаттамасын жасау; тілдік қарым-қатынастың заңдылықтарын ашу; топонимикалық және гидронимикалық ареалдарды белгілеу; ареалдық байланыстағы субстраттардың рөлін анықтау; территориялық түрғыдан бір-бірімен жақын жанасушы тілдердің этнолингвистикалық және әлеуметтік лингвистикалық типологиясын жетілдіру сияқты мәселелер енеді. Ареалдық зерттеулердің нәтижелері лингвистикалық және диалектологиялық атластарда көрініс табады.

Лингвистикалық география – ареалдық лингвистикада қолданылатын басты әдіс болып саналады. Лингвистикалық география әдісі тілдік контактының, басқаша айтқанда тілдердің өзара қарым-қатынасының нәтижелерін табуға және ол нәтижелерді тектілдік реконструкцияларды түзетуде, жөндеуде қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар географиялық - ареалдық әдістің көмегімен әртүрлі бағыттағы диалектілік зоналар арқылы өтетін изоглосстарды айқындауға болады. Мәселен, түркімен, салар, әзербайжан тілдеріндең оғуз және қашшақ элементтерін; монгол және тұнғыс-маньчжур тілдеріндегі түркизмдерді, түркі тілдеріндегі монгол элементтерін; бір - бірінен алыс жатқан әртүрлі диалектілік топтардағы паралель түрленімдерді, нұсқаларды (модификация) т.б.

Диалектлераралық және тілдераралық изоглосстар біршама көне тіл бірлестіктерін, олардың арасындағы қарым-қатынасты

және туыстық байланысты айқындауға мүмкіндік береді. Лингвогеографиялық, яғни ареальдық әдісті бір географиялық аймақта бір-бірімен тығыз қарым-қатынасқа түскен жақын туыс тілдердегі, алыс туыстық байланыстағы, тіpten, мұлдем туыс емес тілдердегі құбылысты зерттеу үшін де пайдалануға болады. Соңғы кездері диалектология саласында біrtұtас тілдік массивтер мен жеке жүйелерді анықтау үшін лингвогеографиялық әдіске жататын инструменталдық тәсіл қолданыла бастады.

Лингвистикалық, компаративизмнің жаңа саласы контрастивтік лингвистикада екі немесе бірнеше тілдерді өзара салғастыра отырып, олардың құрылымдық деңгейлерінде орын алғатын ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау; туыс емес тілдерді типологиялық түрфьыдан топтастыру; ана тілмен салыстыру арқылы жат тілдің өзгешелігін бағамдау мақсаты көзделеді және мұнда салғастыру негізінен синхрондық бағытта жүріледі. Контрастивтік лингвистикада дәстүрлі грамматика мен фонетиканың, құрылымдық грамматиканың, фонология және лексикологияның, генеративтік грамматиканың амал-тәсілдері қолданылады.

Контрастивтік әдіс белгілі бір тілдің фонологиялық және морфологиялық, лексика-семантикалық, сөзжасамдық жүйесіне сол тілмен қарым-қатынасқа түскен туыстас немесе төркіндес, я болмаса құрылым-құрылышы мұлдем бөтен тілдерден енген кірме элементтерді анықтауда тиімді саналады. Тіpten туыс тілдердің әрқайсысының және олармен тарихи кезеңдерде қарым-қатынасқа түскен әр түрлі тілдердің салыстырмалы-тарихи грамматикаларының мәліметтерін бір арнаға тоғыстырудың, әсіресе әр тілдегі кірмелікке қатысты лингвистикалық деректерді біріктірудің тектілдік формаларды айқындауда маңызы зор десек, тілдераралық контактологияның синхрондық бағыты екі немесе бірнеше тілдердің қазіргі кездегі қалып-күйін салыстыру мен салғастырудан бастау алары сөзсіз.

Белгілі бір аймақ ауқымында өзара тарихи қарым-қатынасқа түскен тілдерді салыстыру-салғастыру барысында олардағы типологиялық және материалдық ұқсастықтарды айқындаумен шектелмей, ол ұқсастықтардың табиғатын, себеп-салдарын, шығу тегін түсіндіру

үшін салғастырмалы-типологиялық әдіс салыстырмалы-тарихи, яғни компаративтік, ареалдық-географиялық, контактологиялық әдістәсілдермен ұштасуы, толықтырылуы және терендетілуі қажет¹.

Салыстырмалы-тарихи әдісті типологиялық, ареалдық, контрастивтік әдістермен тоғыстыра отырып, түркі, монгол, түңғысманьчжур, сондай-ақ жапон және корей тілдерінің әрқайсысының фонологиялық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік жүйелерінің эволюциясын зерттеуге бағытталған этимологиялық ізденістер біртінде арғыалтайлық жүйені, әу бастағы жалпыалтайлық негіз тілдің элементтерін реконструкциялауға жетелейтіні сөзсіз.

§ 6. Реконструкция тәсілі – салыстырмалы-тариҳи әдістің құрамдағы бөлігі

Реконструкция (лат. *re-* ‘жаңғырту’ мәніндегі қосымша, *constructio* ‘құру’) - тілдік құбылыстар мен формалардың тіл дамуының бұрынғы кезеңдері мен тектілдік күйіне тән түр-түрпатын, әртүрлі деңгейдегі жүйелік қатынастарын қайта жаңғырту үшін жеке тілдердің өз ішінде, тілдер тобы мен семьялар арасында қолданылатын тәсілдер жиынтығы. Тектілдік формалардың моделін жаңғыртуудың негізінде туыс тілдердің тарамдала дамуына үйтқы болған о бастағы неғіз тілдің құрылымдық жүйесін қайта қалпына келтіру мәселесі қаншама көкейтесті болғанымен, «реконструкцияда көзделетін түпкі мақсат, неғізгі мұдде – тіл жүйесіндегі тариҳи өзгерістерді ашып көрсету, соның негізінде олардың бастапқы неғіз тілге - тектілге қатысын айқындау; тіл деңгейлерін (диахрондық фонология, морфология, лексикология, синтаксис) тариҳи сипаттау; тілдің эволюциялық дамуының жалпы теориясын жасау сияқты жалпы лингвистикалық проблемалардың шешімін табу болып табылады».²

«Реконструкция үшін зерттеудің бастапқы сатысында көне тілдер мен ескі (архаикалық), яғни жорамал ретінде тектілдің қасиеттері, ерекшеліктері біршама сақталған деп саналатын

¹ Тұймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз.-Кокшетау, 2009.- С.87.

² Калиев F. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -Алматы, 2005. - Б.261.

тілдердің материалдары лингвистикалық талдаудың арқауына алынатын болса, кейіннен басқа да тілдердің фактологиялық материалдары талдауға түседі. Қажет жағдайда тілдік семьяның жекелеген бұтақтарының тектілдерін жаңғыртуға тура келеді. Зерттеу барысында тілдік құбылыстардың, тілдік формалардың ең көне түрпаты туралы бұрынғы түсінік өзгеріп, соның салдарынан тектілдің модельін басқаша етіп, қайтадан құрастыру қажеттігі туындалап отырады»- дейді алтайст-турколог В.А.Дыбо¹.

Салыстырмалы-тарихи әдістің құрамдас бөлігі саналатын реконструкциялау тәсілі фактологиялық, тілдік материалдардың жеке тілдің өз ішінде, немесе жақын туыс тілдер аясында, я болмаса төркіндес тілдер ауқымында, тіптен гипотетикалық алыс туыстық қатыстағы тілдер шенберінде қамтылуына қарай ішкі және сыртқы реконструкция, алыс және жақын реконструкция, сондай-ақ тіл деңгейлеріне қарай фонологиялық реконструкция, морфологиялық реконструкция, семантикалық реконструкция, синтаксистік реконструкция болып бөлінеді.

Белгілі бір тілдің даму тарихының әр түрлі кезеңдерін танытатын тіл фактілеріне, бір тілдің өз ішіндегі тіл бірліктерін салыстыруға негізде-летін ішкі реконструкцияда бір тілдік факт екінші бір тілдік фактіге жетелейтін дереккөз қызметін аткарады. Мұнда тілдік құбылыстардың ассоциативтік байланысы ескеріледі, яғни диахрондық талдау үшін синхрондық талдау пайдаланылады. Әдістемелік түрғыдан біршама қыыншылық тудыратын мәселелердің қатарына «тіл ортақтастығы» дәүірі мен «ортак тілдің жеке тілдерге ыдырап, дамудың дербес жолына тұсу дәүірлері арасындағы өзгерістерді анықтау жатады. Мұндай кездерде тектілдік ортақтықтың ерте кезеңдеріндегі қалып-куйі мен тектілдің дербес тілдерге ыдырау, бөлшектену қарсаңындағы күйін сипаттайтын аралық этаптарға, яғни «өліара кезеңдерге» назар аударған орынды. Тіл дамуының аралық этаптарын анықтау ішкі реконструкцияның көмегімен жүзеге асырылады. Өйткені тіл-тілдегі «көнениң көзін», «қалдық, сарқыншақ» тұлғаларды, шағын парадигмалар мен ерекше құбылыстарды анықтап, оларды ерте кездердегі тілдік құбылыстармен байланыстыратын, сөйтіп жойылып, жоғалып

¹ Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник РАН. - М., 1985. № 2. - С. 55-66.

кеткен тіл белгілерін жаңғыртуға мүмкіндік беретін *iшкі реконструкция* жеке, дербес тілдің тарихын қалпына келтірудің негізгі тәсілі болып табылады.

«Тұркі тілдері ғана емес, сол сияқты кез келген тілдік топтың салыстырмалы-тарихи грамматикасын жасауда шешуші рөл атқаратын сыртқы реконструкция жақын туыс немесе туыстас, төркіндес тілдердегі гомогенді тіл бірліктерін өзара салыстыруға негізделеді. Мұндағы көзделетін мақсат – шартты түрде алғандағы ең көне форманы – архетипті анықтау және соның негізінде *текстілді*, немесе *негіз тілді* жаңғырту. Бұл өте көне заманаларға барып саятын текстілдің бірліктерін «тірілту» деген сөз емес, мұндағы мәселе онтологиялық категорияларды көрсететін модельдер туралы болмақ. Фонетикалық және грамматикалық жүйелердің қайсыбір бөліктерінің даму барысының біркелкі емессипатына, сонымен қатар тілдік өзгерістердің қайталанып келетін тұрақты заңдылықтарына сүйенетін сыртқы реконструкция *тасілі тектілдің* фонемдік және морфемдік құрамын гипотезалық түрткыдан қайтадан қалпына келтіруге және оның қазіргі тілдердегі эволюциясын бағамдауға мүмкіндік береді» - дейді Э.Р.Тенишев.¹

Қазіргі компаративистиканың практикасында талданатын материалдардың сипатына қарай бір-бірімен сабактастықта, бірін-бірі толықтыра отырып, кешенді қолданылатын лингвистикалық реконструкцияның сыртқы реконструкция, *iшкі реконструкция* және филологиялық әдіс сияқты үш тәсілінің базалық негіздері мен өзара айырмашылықтары туралы Г.А. Климов былай дейді: «Сыртқы реконструкция генетикалық туыстық байланыстағы бірнеше тілдер немесе диалектілер жүйелерінің фактологиялық мәліметтеріне сүйенетін болса, *iшкі* реконструкция біртұтас тілдік немесе диалектілік жүйеге негізделеді, ал филологиялық әдіс қандайда бір тілдің немесе диалектінің жазба ескерткіштерінің мәліметтерін арқау етеді».²

Ішкі реконструкциямен салыстырғанда сыртқы реконструкцияның орындалу тетіктерінде қалыптасқан тіптік үлгідегі біркелкілік орын алады. Мәселен, ең алдымен, генетикалық туыстық жақындығы бар тілдердегі материалдық және мағыналық түрткыдан ұқсас немесе

¹ Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. -Уфа, 2006.- С.22-23.

² Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. - М.,1990. - С.10.

сәйкес болып келетін бірліктер өзара салыстырлады және олардың материалдық ортақтығының жүйелі корреспонденциясы (дыбыстық сәйкестіктер, дыбыстардың бір тілде барлық позицияда сақталып, екінші тілде редукцияға ұшырауы, т.б.) айқындалады. Соナン соң салыстырылуышы бірліктердің түрпат межесі мен мазмұн межесіндегі қатыстылықтың хронологиясы белгіленіп, бастапқы архетип анықталады. Ал ішкі реконструкцияның сыртқы реконструкциядан айырмашылығы – оның орындалу амалдарының әртүрлі болып келетіндігінде. Басқаша айтқанда ішкі реконструкция тіл фактілерін сипаттауы жағынан екі басқа болып келетін әдістемелердің жиынтығынан, атап айтқанда, тіл құрылышының жойылған звеноларын жүйелі түрде қалпына келтіру әдістемесі мен тілдің құрылым-құрылышында сақталып қалған «көне дәуір іздерін», «қалдықтарды» талдау әдістемесінен құралады.

Көне жазба дәстүрі бар тілдерді зерттеу үшін тиімді саналатын филологиялық әдіс – ішкі реконструкция әдістемесінің бір түрі. Ол көбінесе тарихи жазба ескерткіштердің хронологиялық шектеулігіне байланысты тіл тарихын зерттеуде қолданылады. Эйтседе әртүрлі тарихи кезеңдерге жататын көне жазба мұралары бар тілдердегі архетиптердің хронологиясы мен кеңістіктері таралу шегін біршама нақты анықтау үшін филологиялық әдіске салыстырмалы-генетикалық зерттеулер де жүгінеді. Мысалы, ұнді-европа тілдерінің әртүрлі топтары үшін санскрит, көнепарсы және авест тілдерінде жазылған мәтіндерді талдаудың маңызы зор¹.

Э.Р.Тенишев тектілдік форманы жаңғыртудың түркі тілдерінің тарихы үшін айрықша маңызын: «Тектілдік сұлбаны (схема) реконструкциялаудың танымдық ғана емес, ғылыми-әдіснамалық маңызы зор. Ол жекелеген түркі тілдерінің тарихын зерттеуде бастапқы нүкте қызметін атқаруы керек. Тілдегі кез келген дыбыстың немесе тілдік форманың жалпы сипатын, дыбыстық немесе түрпаттық өзгерістердің бағытын айқындау үшін олардың о бастағы көне қалып-күйін білу керек. Онсыз түркі тілдері тобына енетін қандай да бір тілдің тарихын зерттеу мүмкін емес» - деп атап көрсетеді.²

¹ Клинов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. М.: Наука, 1990.- С.83.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. -Уфа, 2006.- С.18-22.

Архетиптердің (тектілдік формалардың) фонетикалық құрылышын жаңғырту арқылы тектілдің фонологиялық жүйесінің құрылымының қалпына келтіру мүддесі көзделетін фонологиялық реконструкция әдісі туралы Г.Хёнигсвальд былай дейді: «Шынын айтқанда, реконструктивтік әдісті қолданғанда, біздер нақты хаттамаға түсірілген фонетикалық жазбаға сүйеніп емес, еншілес тілдерде жүрілетін фонетикалық өзгерістердің нәтижесіне негіздел, тектілдің фонемдік жүйесін сипаттаймыз»¹.

Тектілдік фонологиялық жүйені қайта жаңғырту тілдераралық дыбыстық сәйкестіктердің фиксациясын жасаудан басталады. Фонологиялық реконструкция әдісі арқылы дыбыстардың тарихи алмасуларының, дыбыстық сәйкестіктер мен тарихи дыбыс өзгерістерінің себеп-салдарларын жақын туыс немесе тустас, алыс төркіндес тілдераралық деңгейде, тіл дыбыстарының даму заңдылықтарына сай айқындауға, соның негізінде о бастағы тектілдік фонемнің дыбыстық қасиетін жаңғыртуға болады. Жаңғыртылған, қалпына келтірілген деп танылған архетиптердің дәйектемелік күшінің неғізсіздігі, қисынсыздығы тілдің фонетикалық субстанциясында орын алатын объективті процестерді, яғни диахрондық сипаттағы фонетикалық заңдылықтарды ескермеуден туындаиды.

Морфологиялық реконструкция әдісі – тектілдің морфологиялық жүйесін жаңғырту мақсатында қолданылады. Сөздің, сөз тұлғасының ішкі морфемдік құрылымын оның дыбыстық құрылымымен байланыста қарастыратындықтан, морфологиялық реконструкция фонологиялық реконструкциямен тығыз байланысып жатады. Тектілдің морфологиялық жүйесін реконструкциялау оның әр элементінің белгілі бір грамматикалық семантика арқалауына байланысты, сондай-ақ «грамматикалық аналогия» деген жалпы атпен белгілі көптеген факторлардың морфологиялық жүйедегі өзара қарым-қатынасына қатысты біршама күрделі болып келеді. Тектілдің морфологиялық жүйесін жаңғырту барысында жекелеген морфемдердің реконструкциялауға ғана емес, сөзтүрлендіру мен сөзжасам парадигмасын да қайта келтіруге де айрықша назар аударылады.

¹ Hoenigswald H.M. The principal step in comparative grammar // Language, 1950, vol. 26. №3. - P. 363-364

Осы кезге дейін салыстырмалы-тарихи синтаксистің ең басты екі проблемасы – текстілдік синтаксистік жүйе және текстілдегі сөзтіркестері мен сөйлемдер жиынтығы, оларды реконструкциялау мәселесіндекалыптасқан ортақ бірліктердеу геболады. Соңдықтан реконструкция мәселесі синтаксис саласында біршама қындықтар тудырады. Ол туралы Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебренниковтар былай дейді: «Бұл салада нақты да айқын әдіс жоқ. Әсіреле синтаксистік архетипті жаңғырту мәселесі қындау. Бір қарағанда генетикалық туыс тілдер тобына тән сөздер мен дыбыстық сәйкестіктерді білудің негізінде синтаксистік архетиптерді реконструкциялауға болатын сияқты көрінгенімен, сөзтіркестері мен сөйлем модельдерінде тұрақты лексикалық құрамның болмайтыны, ол құрамның үнемі өзгеріп, ауысып отыратыны синтаксистік реконструкция жасауда біршама қыншылықтар тудырады». Дейтүрганмен «синтаксистік архетиптерді оның морфологиялық негізіне сүйеніп анықтауға болатыны», «тарихи морфологиясыз туыс тілдер тобының тарихи синтаксисі болуы мүмкін емес» екені ғалымдар назарында болары сәзсіз¹. Н.З.Гаджиева синтаксистік архетиптерді анықтаудың мынадай тәсілдерін көрсетеді:²

1. Зерттеу үшінтаңдалынып алған синтаксистік конструкцияның «сан есім + зат есім», «барыс септігіндегі зат есім + етістік» сияқты құрылымдық типтің анықтау – алғашқы дайындық этап болып саналады;

2. Морфологиялық сипатына қарай нақты құрылымдық моделді анықтау, мәселен, -ған + зат есім: тат. килғэн кеше ‘келген кісі’, қаз. қайтқан шал ‘өмірден өткен шал’ т.б.;

3. Нақты құрылымдық модельдің туыс тілдердегі таралу шегін айқындау;

4. Морфологиялық реконструкцияға жүгіну - синтаксистік конструкцияның тарихи стратиграфиясын тоқтатуға көмектеседі;

5. Жазба ескерткіштер материалдарын пайдалану;

¹ Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. - М., 1986. - С.17-19.

² Гаджиева Н.З. Актуальные вопросы тюркского сравнительно-исторического языкоznания // Актуальные вопросы тюркского сравнительного языкоznания. Л.: Наука, 1989.- С. 163-167.

6. Аглютинативтік тілдердің құрылышын, түркі тілдері тобына тән типологиялық ерекшеліктерді ескеру;

7. Құрылым-құрылышы бөтен тілдердің синтаксистік құрылышының кейбір типологиялық ерекшеліктеріне жүгінү.

Қазіргі тілдердегі сияқты тектілде де басты функционалдық бірлік түбір емес, сөз (лексема) болғаны даусыз. Демек, қайта жаңғыртылған тектілдің шынайлығы үшін реконструкцияның нысанына түбірлер емес, мүмкіндігінше нақты мағына арқалаған сөз-негіздер алынуы тиіс. Сонымен қатар қазіргі тілдердегідей тектілдерде сөзжасам тектіктері болды, сөздің семантикалық өзгерісі орын алды десек, тектілдің лексикасын қайта жаңғырту сөздің ең бастапқы мағынасын реконструкциялауды және ол мағынаның өзгеріске түсін түсіндіруді қажет етеді. Тектілдің лексикалық құрамын анықтау да семантикалық реконструкцияның техникасын жетілдіре түсуді талап ететін күрделі мәселе болып саналады. Лексикалық макрожүйенің құрылымын түзетін семантикалық белгілердің ішінен бастылары саналатын функциональдық, формалдық, немесе топографиялық белгілерді бөліп алу арқылы тіл тарихы үшін маңыз бар сөздерге семантикалық сипаттама беруге болады.¹

Тарихи семасиологияның тәжірибесі сөз мағыналарының өзгеруін талдауды тілде сөздің ішкі реттілікке бағыныштылығы туралы пікірден бастаудың тиімділігін көрсетеді. Сөз мағынасы өздігінен өзгермейді, лексикалық топтың (өрістің, макрожүйенің) мүшесі болғандықтан, семантикалық макрожүйеде немесе семантикалық өрісте жүрілетін процестердің әсерінен сөз мағыналық жақтан өзгеріске түседі. Осы орайда тарихи семасиологияда қолданылатын лексика-семантикалық реконструкция әдісін тектілдің лексикалық құрамын жаңғыртуда қолданудың маңызы зор

Лексика-семантикалық реконструкция әдісі – лексикалық өрістің құрылым-құрылышын және тілдің жазба тарихы барысындағы өзгерістердің айқындау үшін қолданылатын амал-тәсілдер жиынтығы. Әдістің ең басты тәсілдеріне лексикалық бірліктерді дистрибууттық және компоненттік талдау, лексеманың әртүрлі кезеңдердегі қалып-куйін салыстыру амалдары жатады.²

¹Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. -М., 1996. -С.19

²Blanar V. Lexicalno-semanticka rekonstrukcia. -Bratislava, 1984. - S. 82-112.

Компаративистердің басым көпшілігі салыстырмалы-тарихи фонетиканың, салыстырмалы-тарихи морфологияның, тарихи сема-сиологияның қол жеткізген жетістіктеріне сүйеніп, сонымен қатар тілдің тарихи дамуының экстралингвистикалық және лингвистикалық факторларын ескере отырып, салыстырмалы-тарихи әдістің сан алуан амал-тәсілдерін (ішкі және сыртқы реконструкция, филологиялық әдіс, фонологиялық реконструкция, морфологиялық реконструкция, синтаксистік реконструкция, лексикасемантикалық реконструкция т.б.) типологиялық және ареалдық әдістермен тоғыстыру арқылы жасалған терең этимологиялар негізінде жалпытектілдік лексикалық қорды қалпына келтіруге болады деп санайды.

Тілдерді тарихи-генетикалық зерттеу алыс және жақын туыс тілдер арасындағы салыстыруларды этимологиялық өңдеуден өткізуге негізделуі қажет. Мұнда тіл дамуының кез келген хронологиялық деңгейінде кірмеліктің болуы мүмкін екені ескерілуі тиіс. Өзара туыстас немесе төркіндес тілдердің текстілдік немесе аралық кезеңдердегі қалып-күйінің реконструкциясы сол тілдердің этимологиялық сөздіктерін жасаумен, яғни олардың лексиконын қалпына келтірумен айқындалады. Туыс тілдер арасындағы байланыс жақын болған сайын қалпына келтірілген текстілдік архетиптердің басым бөлігі түбір және сөзжасамдық аффикстер түрғысынан генетикалық сәйкес түсіп жататын біртұтас лексемдер үлесіне тиеді. Керісінше, тілдер арасындағы туыстастық алыстаған сайын компаративист түбір-негіздерді салыстырумен, яғни түбірлік деңгейдегі салыстыруға негізделетін алыс этимологиямен шектеледі.¹

Тілдік құбылыстардың кеңістік пен уақытқа қатысы мәселесі салыстырмалы-генетикалық зерттеулердің маңызды аспектілерінің бірі саналады. Текстілдік архетиптерді және олардың иерархиясын (сатылы бағыныштылық) анықтау тілдік өзгерістердің уақыт-мерзім түрғысынан жүйелілігіне қатысты болатын хронология ұғымын қолданғандаған мүмкін болатындықтан, хронологизациялау тәсілі тілдік құбылыстың жоғары жиілілігі немесе сирек кездесуі, өзгеден оқшаулығы, құбылыстың түрпат межесінің бірдей еместігі, тілдік құрылымда тұрақты элементтердің қайталанып кездесуі, аналогия

¹ Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. - М, 1990.- С.106.

бойынша процесстің біркелкілігі, формативтердің контаминациясы т.б. сияқты мәселелермен тығыз байланысып жатады.

Тілдерді генетикалық тұрғыдан зерттеуде басшылыққа алынатын тарихиылық принципінен туындастының мәселелердің бірі – «тілдік атажүрт» ұғымымен астасып жататын *тектілдік ареалды оқшаулау* (локализация) мәселесі.

Тектілдік ареалды локализациялау тәсілі: 1) тектілдік лексемдік архетиптерді семантикалық талдау; 2) қазіргі туыстас (еншілес) тілдердің ареалдық бөлінісін талдау амалдары негізінде жүзеге асырылады және талдау нәтижелері экстралингвистикалық сипаттағы факторлармен дәйектеледі. Локализация әдісі лингвистикалық және экстралингвистикалық критерийлердің көмегімен тектіл иесінің өмір сүрген жерін, тарихи – мәдени ортасын, өзге жүргіттармен болған «тарихқа дейінгі» қарым-қатынасының іздерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің лингвистикалық тұғырына сол ортаға ғана тән реалийлерге жасалатын семантикалық талдау алынатын болса, экстралингвистикалық мәліметтер археология мен салыстырмалы мифологияның деректеріне негізделеді.

Глоттохронологиялық әдістің негізіне базалық лексиканың құрамында болатын өзгерістердің шапшаңдығы (барлық тілдерде шамамен бірдей), жиі қолданылатын 100 сөзден 1000 жылдан соң байырғы сөздік қорда 86 сөз сақталып қалатыны туралы ортақ есеп алынады. Қазіргі таңдағы салыстырмалы-тарихи зерттеулерде М.Сводештің глоттохронологиялық әдісін қолдану кең өріс алуда.

Глоттохронология үшін тілдердің туыстық деңгейін сипаттайтын ‘тілдер отбасы (*linguistic family*)’, ‘тілдік бағана (*linguistic stock*)’ терминдерін және алыс туыстық қатынастардың сипаттамасына қатысты *філа (fil)* ұғымын ғылыми айналымға енгізе отырып, М.Сводеш арнайы формуланың көмегімен олардың бір-бірінен іргесін ажыратқан уақытын, дербес өмір сүру мерзімін есептеп шығаруға болады деп биледі. М. Сводештің пікірі бойынша: «туыс тілдер тобындағы жеке тіл дегеніміз – құрамындағы ортақ сөздердің пайызы жас жағынан алғанда 500 жылдық мерзімге сәйкес келетін оның белгілі бір жағдайдағы қалып-күйі. «Тілдік отбасының» жасы, яғни тілдік семьяны құрайтын тілдердің жалпытектілдік қалып-күйде болған кезінің мерзімі 2500 жылдан кем емес (қазіргі кезде 3000 жыл). Тілдік бағына – 5000 жыл,

микрофил – 7500жыл, мезофил – 10 000 жыл, макрофил – 10 000 жылдан көп уақытты қамтиды».¹ «Глоттохронология – алтай тілдерінің барлық тобы үшін тілдік дивергенция құбылысының уақыт-мерзімін белгілеуге қатысты сыналған лексикостатикалық әдіс. Оның көмегімен туыстас тілдердің жас шамасын анықтау мүмкін болғанымен, нақты дыбыстар мен тілдік формалардың даму барысын айқындау мүмкін емес» - дейді Э.Р. Тенишев².

Корыта айтқанда, тіл бірліктерінің қалыптасу, даму, өзгеру тарихын зерттеу арқылы текстілдің жалпы сұлбасын жаңғырту және оның аралық кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындау – компаративистикада қолданылатын салыстырмалы-тарихи әдістің алуан түрлі амал-тәсілдерін одан ары жетілдіре тұсуді талап ететін күрделі мәселе. Салыстырмалы-тарихи әдіс генеалогиялық түрғыдан тұп неғізі бір ғана негіз-тілге, текстілге барып саятын туыс немесе төркіндең тілдердің даму тарихына қатысты көптеген міндеттерді шешүге қызмет ете отырып, ең соңында тілдер тобының тарихи дамуы жайлы жүйелі білімді орнықтыру үшін пайдаланылатын ғылыми әдістемелік құрал – салыстырмалы-тарихи грамматика түрінде көрініс береді.

Салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінде алтай тілдерінің генеалогиялық туыстастық мәселесі жалпы алтайлық текстіл, ататүркі немесе түркілік текстіл, атамонғол немесе моңғолық текстіл, ататұңғыс-маньчжур немесе тұңғыс-маньчжурлік текстіл тәрізді ұғымдармен сипатталады. Бұлардың қай-қайсысы да алтай төркіндең тілдердің қазіргі жай-куйін өткендең тарихымен байланыстыра қарастырумен, алтайлық тілдердің өзара туыстық байланысының дәрежесін көрсете алатын ең көне форманы қайта жаңғыртумен астасып жатын ұғымдар. Ал ең көне форма туралы Г.Д. Санжеев былай дейді³: «... любое ‘пра-’ окажется лишь промежуточным между известным (либо лежащим на поверхности языковых явлений, либо установ-

¹ Swadesh M. Perspectives and problems of American comparative linguistics. - Word, 1954, № 10. - P. 326.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. –Уфа, 2006.-С.22-23.

³ Санжеев Г.Д. Монгольские языки //Сравнительно-историческое изучение языков разных семей.-М., 1981.-С.331.

ливаемым методами сравнительно-исторического анализа) и тем далеким прошлым, судить о природе которого пока не дано».

О.П.Суник өзара жақын туыстық қатыстағы тілдер тобының (мәселең, түркі тілдерінің) текстілдік негізін айқындауда жаңғыртылған, қайта қалпына келтірлген жалпыалтайлық ең көне форманы пайдаланбау, оларға сүйенбеу мүмкін еместігін алға тартса,¹ Э.Р.Тенишев алтайлық тілдерге қатысты материалдар жалпытүркілік текстілдік қалып-күйдің мерзімдік тереңдігін анықтауга, текстілге барып саятын тілдік құрылымдар мен әрбір түркі тілінің жеке дара даму барысында пайда болған тілдік құрылымдар арасына қатаң шектеу қоюға, жалпытүркі тіліндегі және жекелеген түркі тілдеріндегі тілдік құбылыстардың типологиялық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретінін, ал урал-алтай тілдік одағы және ностратикалық тілдік қауымдастыққа қатысты деректерді түркі тілдеріндегі әртүрлі құбылыстардың текстілдік қалып-күйін тексеру үшін пайдаланудың маңызы зор екенін атап көрсетеді².

Қазіргі таңда алтаистика саласында тілдік дереккөздер ауқымын қеңейте түсудің, жекелеген тұжырымдар мен қағидаттарды, ұсынылған текстілдік ұлғілер мен архетиптер жүйесін қайта қараудың, ғылыми зерттеу әдістемесін одан әрі жетілдірудің нәтижесінде алтай тілдерінің салыстырмалы-тариҳи грамматикасының (фонетика, морфология), салыстырмалы-тариҳи лексикологиясының (этимология) негізі толығымен қаланды деуге болады.

§ 7. Алтай тілдерінің салыстырмалы-тариҳи тұрғыдан зерттелуінің ғылыми-теориялық маңызы

ХХғ. екінші жартысындағы алтаистикалық постулаттар, атап айтқанда, «жалпыалтайлық тілдік деректердің көмегімен түркі тілдеріне, монгол тілдеріне, тұнғыс-маньчжур тілдеріне жататын қазіргі тілдердің әрқайсысында сақталып қалған «көненің көздерін», «өткен дәуір сарқыншақтарын» анықтауға болады»- де-

¹ Суник О.П. К актуальным проблемам алтаистики //Вопросы языкоznания, №1. 1976.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. –Уфа, 2006.-С.23

деген Г.Д.Санжеевтің¹ «тек «алтайлық» материалдар негізінде ғана бұл үлкен тіл бірлестігіне енетін тілдердің әрқайсысының фонетикалық жүйесіне, морфологиялық құрылым-құрлысына реконструкция жасауға болады» - деген А.Н.Кононовтың² «алтай тілдерінің фактологиялық материалдары негізінде түркілік тек тілдік формаларды жаңғыртуға, қалпына келтіруге болады» - деген А.М.Щербактың³ пікірлері салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімі үшін әлі күнге өз маңызын жоғалтқан жоқ. Бұл мәселе тіл білімнің салыстырмалы-тарихи парадигмасы аясында өрістеген классикалық алтаистикалық кезеңде де, құрылымдық-жүйелілік парадигма аясында өрбіген неоалтаистикалық бағыттың туындау кезеңінде де, ХХІ ғасыр басындағы, яғни қазіргі кездегі антропоцентристік парадигма шеңберіндегі ғылыми зерттеулердің пәнаралық кешендерлікке бет бүрған түсінда да алтай тобы тілдерінің зерттелу жағдайының әрқиулылығына байланысты өзекті қалпында қалып отыр.

Алтай тілдерінің фонологиялық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйелеріндегі ортақтықтар мен үқсастықтардың табиғатын айқындау мәсесесінде түркі және монғол тілдері бойынша жинақталған аса мол эмприкалық материалдарды алтаистер өздерінің ғылыми көзқарастарын дәйектеудің тұғырына алады. Оның басты себебін түркі және монғол халықтарының этномәдени және тілдік байланыстарының тарихы Орталық Азияны мекендейген көптеген халықтардың этногенезімен, этникалық мәдениетінің тарихымен тығыз сабактастықта өрілетінімен, түркі және монғол халықтарының санғасырлықтарихи, этномәдени және тілдік қарым-қатынастарының «тіл тарихы мен этнос тарихы» мәсесесіндегі айрықша маңызымен, көшпелілер мәдениетінің және түркі өркениетінің адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі алатын орнымен түсіндіруге болады. Сондықтан да түркі-монғол тілдік байланысы орал-алтай тілдерінің ішкі класификациясы, В.Шотт, М.А.Кастрен, Ф.И.Видеман, Ю.Немет, Б.Коллиндер, Г.Винклер сияқты ғалымдардың урал-алтай тіл бірлестігі туралы ғылыми көзқарастары, Орал-алтай тілдерін біріктіретін

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков.- М., 1953. -С. 116.

² Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР (1917-1967). -М., 1968. -С. 21.

³ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л,1970. -С. 22.

тілдік белгілер мен заңдылықтар, уралистика және алтаистиканың дербес ғылыми пән ретінде қалыптасуы, алтай семьясының ішкі жіктелісі, алтаистиканың даму тарихындағы «алтай гипотезасының» рөлі мен маңызы, ортодоксалдық алтаистика және оның белді өкілдерінің шығармашылығы (Г.И.Рамстедт, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, Е.Д.Поливанов, М.Рясиене, В.И.Цинциус т.б.), классикалық (ортодоксалды) алтаистикадағы дағдарыс және кірмелік теориясы (Дж.Клоусон, А.Ронаташ, Г.Дерфер, А.М.Щербак), неоалтаистикалық бағыттағы зерттеулердегі алтайлық тілдік одақ және алтай тілдері аралық контактология мәселесі сияқты аса ауқымды және өте құрделі проблематикалардың орталық, ең негізгі мәселесі ретінде ғылыми зерттеудің күн тәртібінен екі ғасырға жуық түспей келеді.

Алтаистиканың өзекті проблемаларын зерттеуге Қазақстанғалымдары дабелгілідәрежеде үлесқосып келеді. Мәселен, Кенесбаев¹, Ш.Сарыбаев², Ә.Т.Қайдар³ еңбектерінен бастау алатын дәстүрлі классикалық бағыт Б.Базылханның қазақ және монғол тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасына,⁴ көне түркі және монғол жазба тілдеріндегі түбір морфемалардың құрылымына⁵, қазақ-монғол лексикографиясына⁶, Г.Сагидолданың қазақ және монғол тілдерінің топонимикалық жүйелері арасындағы сәйкестіктерге⁷, қазақ-монғол салыстырмалы-салғастырмалы фразеологиясына⁸ қа-

¹ Кенесбаев С.К. К вопросу тюрко-монгольской языковой общности (на материале некоторых грамматических явлений казахского языка) // Проблема общности алтайских языков. -Л., 1971..

² Сарыбаев Ш.Ш. К вопросу о монгольско-казахских языковых связях// Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып.2. Алма-Ата, 1960. Сарыбаев Ш.Ш. Монгольско-казахские лексические параллели // Проблема общности алтайских языков. - Л., 1971.

³ Кайдаров А.Т. Уйгурско-монгольские языковые связи в области фонетики // Исследования по уйгурскому языку. Кн.2. - Алма-Ата, 1970.

⁴ Базылхан Б. Краткая сравнительно-историческая грамматика монгольского и казахского языков: Автореф. ... дисс.канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1974; Базылхан Б. Аффиксальные морфемы в монгольском и казахском языках //Stadia Mongolica. Том X. (18)7. -УБ., 1986.

⁵ Базылхан Б. Эртний түрк бичээнний хэлний үгийн бүтәц. -УБ., 1984.

⁶ Базылхан Б.Монгол-казах толь. - УБ.-Өлгий,1984.

⁷ Сагидолда Г. Түркі (қазақ) және монғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. - Алматы, 2000.

⁸ Сагидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және монғол тілдері материалдары бойынша). - Алматы, 2004.

тысты зерттеулерінде жалғастық тауып, орныға түскен болса, түркі және монғол халықтарының этнотілдік байланыстарының тарихын алтаистика ғылымының қалыптасу, даму үдерісі тұрғысынан қарастырган Ж.К.Тұймебаев зерттеулері арқылы¹ Қазақстан топырағында неоалтаистиканың негізі қаланып, түркі-монғол контактологиясы қазіргі заманғы алтаистиканың бір бұтағы ретінде саралана дамуға бет бүрді. Демек, түркі және монғол тілдеріне ортақ фонетикалық заңдылықтар мен сәйкестіктерді, лексикалық қорды, синтаксистік құрылымды айқындау түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу мен компаративистикалық монғолтанудың қол жеткізген табыстарымен тығыз байланыста болып келеді.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттелу барысы.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында түркітану саласында түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеуге қажет барлық жағдай жасалған еді. Бұл кезде түркологиялық зерттеулер негізінен филологиялық сипатта болғанына қарамастан, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің іргетасын құрайды. Бұл кезеңде түркі жазба ескерткіштерінің табылуы мен оқыдуына, көне қолжазбалардың жариялануына, жаңа тілдер мен диалектілерді анықтауға, түркі тілдерін топтастырударғы басты ерекшеліктерді анықтауға, соның негізінде түркі тілдерінің класификациялық схемасын жасауға, оны қайта қарап, толықтырулар мен өзгертулер енгізуге айрықша назар аударылды².

¹ Тұймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей: Автограф. ... докт.филол. наук. Астана, 2008; Тұймебаев Ж.К. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. Туркестен, 2006. Тұймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. -Астана, 2008; Тұймебаев Ж.К. Казахско-монгольские лексические параллели. Материалы к Этимологическому словарю казахского языка. - М., 2005..

² Радлов В.В. Гармония гласных и её значение для развития языков // Verhandlungen des funften internationalen Orientalisten Congress.- Берлин, 1882; Кори Ф.Е. Классификация турецких племен по языкам // Этнографическое обозрение. Кн. 84–85. №1–2. - Петербург, 1910. - С. 114–127; Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. - Петербург, 1922; Серебренников Б.А. К проблеме классификации тюркских языков// Вопросы языкоznания, 1951. №4; Малов Е. Древние и новые тюркские языки // Изв. АН СССР, 1952. 131; Benzing J., Menges K.N. Classification of the Turkic Languages // Philologiae Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1959. Т. I. – С. 1-10. 1952; Басқаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969.

В.Гренберг, Х.Педерсон, Н.Ф.Катанов еңбектерінде түркілік тектілдік негіз және оны дәуірлеу, түркілік тектілдің дыбыстық жүйесін, грамматикалық құрылымын реконструкциялау мәселесі көтерілмегенімен, жекелеген дыбыстардың эволюциясына және түркі тілдерінің салыстырмалы-тариhi грамматикасына қатысты (есім мен етістік жүйелері аралық қатыс (соотношение), атрибуттық және предикативтік байланыс, есім және етіс жүрнақтарының генезисі т.б.) көкейтесті мәселелер алғаш рет белгіленді. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының ірге тасын қалаған О.Н.Бетлингтің «Якут грамматикасындағы» (1851) есім парадигматикасына қатысты тұжырымдары тек түркологиялық ғана емес, сонымен қатар ұнді-европа салыстырмалы грамматикасы саласындағы еңбектердің туғырына алынды.

ХХ ғасырдың екінші жартысынан түркі компаративистикасы айрықша қарқынмен дами бастады. Түркі тілдерінің тарихын зерттеудің әдіснамасын ұнді-европа тілдері тарихын зерттеудің әдістемесімен жақындастыру барысында (Ф.Е.Корш, Е.Д.Поливанов, М. Рясянен, В.А.Богородский) зерттеудің салғастырмалы, ареалдық әдістері салыстырмалы-тариhi әдіспен тоғыстырылды, соның нәтижесінде түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінің эволюциялық даму жолын айқындауда, жекелеген түркі тілдерінің тарихи дамының негіздеуде біршама жетістіктерге қол жеткізілді. Мәселен, В.А.Богородский жекелеген түркі тілінің немесе, түркі тілдері тобының фонетикалық даму тарихын жаңғырту үшін лингвистикалық география әдісін қолданудың қажеттігін түркі тілдері салыстырмалы-тариhi грамматикасының қысқаша этюдтерінде түркілік тек тілдік негізге қатысты дәлелдеп берді¹.

ХХғ. 50 жылдарынан бастап Кеңестік түркологияда түркі тілдері дамының ішкі заңдылықтары мен тілдік құбылыстардың динамикасын ашуға бағытталған ұжымдық сипаттағы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Мұндай түркі тілдерінің фонетика, морфология, синтаксис, лексика сияқты салаларын жеке-жеке қарастырған фундаментальды зерттеулер қатарында Н.К.Дмитриевтің жетек-

¹ Богородский В.А. Введение татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. -Казань, 1953.

шілігімен жасалған «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы бойынша зерттеулерін» (1955) атап айтуға болады.

ХХ ғ. 50-80 жылдары жекелеген фонетикалық және грамматикалық құбылыстардың табиғатын айқындауға және олардың тектік тұлғасын жаңғыртуға байланысты жалпытүркологиялық сипаттағы көптеген еңбектер пайда болды. 1969 жылы «Көне түркі тілі сөздігінің», 1974-1978 жж. «Түркі тілдерінің этиологиялық сөздігінің» бірінші, екінші томдарының жарық көруі, «XIV ғ. түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігінің» дайындалуы түркологияда салыстырмалы – тарихи әдістің лингвистикалық ғылыми зерттеудің ең үтімді әдісі ретінде орнығына, түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясының қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. Реконструкция тәсілін этиологиялық талдаулардың өзегіне айландырудың нәтижесінде түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы, салыстырмалы морфологиясы, салыстырмалы синтаксисі жасалынды, түркі жазба ескерткіштері бойынша арнайы грамматикалар жазылып, түркі поэтикалық тілінің тарихи дамуы өзектелді.

ХХ ғ. соны түркі тілдерінің жеке дара салалана дамыған тілтаным ғылымдарының жетістіктері, Еуразия даласынан табылған жазба ескерткіштерді және түркі халықтарының әдеби тілдерінің даму тарихын зерттеуде қол жеткізген табыстары қортындыланған кезең болды. ХХ-XXI ғасырлар тоғызында түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи, тарихи-типологиялық, лингвоконтактологиялық зерттеудің нәтижесінде Э.Р.Тенишевтің жауапты редакторлығымен «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасының» 6 томдығы¹, Н.А.Басқаковтың «Историко-типологическая фонология тюркских языков» (М.: Наука, 1988. - 208 стр), Э.Н.Наджиптің «Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIVв.» (Туркестан, 2004. - 291стр), К.М.Мусаевтың «Языки и письменности народов Еуразии»

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / Под ред. Э.Р.Тенишева. - М.: Наука, 1984. - 484стр.; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология / Под ред. Э.Р.Тенишева. - М.: Наука, 1988. - 560 стр; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Под ред. Э.Р.Тенишева. - М.: Наука, 2001-822стр.; Региональные реконструкции / Под ред. Э.Р.Тенишева.-М.: Наука, 2001. - 762стр; Пратюркский язык. Картина мира пратюрков / Под ред. Э.Р. Тенишева. - М.: Наука, 2004; Гаджиева Н.З. Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Под ред. Э.Р.Тенишева.- М.: Наука, 1986. - 284стр.

(Алматы, 1993. - 242 стр.), А.В.Дыбоның «Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период» (М., 2007. - 223стр) т.б. көптеген іргелі зерттеулер жарық көрді.

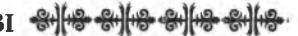
Ә.Т. Қайдар Р. Сыздық, Т. Томанов, Б. Әбілқасым, А.Аманжолов, Ә.Құрышжанов, Ә.Ибатов, А.Айғабылов, Б.Сағындықов, К.Ш. Құсайын, Е.З. Қажыбеков, Қ. Сартқожа, Ж.Манкеева, М.Қ.Ескеева, М. Сабыр т.б. қазақ лингвистерінің тіл тарихына, қазақ лексикасының тарихи-этимологиялық негізіне, руникалық және ортағасыр түркі жазба ескерткіштерінің тіліне арналған зерттеулері түркітануға қосылған қомақты үлестер ретінде бағаланады.

Жалпытүркілік тектілдің дауыстылар мен дауыссыздар жүйесін, соңдай-ақ кейбір грамматикалық тұлғаларды реконструкциялау мәселесі Г.И.Рамstedt, Ж.Дени, Н.Н.Поппе, В.Л.Котвич, Л.Лигети т.б. алтайст ғалымдар зерттеулерінде жалпыалтайлық жүйені жаңғырту түрғысынан өзектелді.

XXIғ. антропоцентрлік парадигмасы ендігі жерде түркітануда жинақталған өте бай фактологиялық материалдары игеруде және оларды зерттеуде пәнаралық кешенділікке бет бұруды міндеттейді. Зерттеудің сан алуан әдіс-тәсілдерін тоғыстыра отырып, тілдің морфонологиялық деңгейіндегі тектілдік тұлғаларды, көне синтаксистік конструкцияларды анықтау және олардың дәуірлік сипаттамасын жасауда классикалық үрдісті жалғастыру; түркі тілдерінің лексикалық құрамындағы тарихи қалыптасқан екіжақты, біржақты кірмелікті айқындау және олардың хронологиялық сипаттамасын беру; «тілдегі адам факторына» негізделетін антропологиялық ұстанымды басшылыққа ала отырып, жалпытүркілік дүние моделін сомдау; түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи фразеологиясының, соңдай-ақ салыстырмалы паремиологиясының дербес пәндік негізін қалыптастыру; түркі тілдерін когнитивтік-концептуалдық, паралингвистикалық, психолингвистикалық, социолингвистикалық, лингвогносиологиялық, паралингвистикалық аспектілерде зерттеу тәрізді көптеген өзекті мәселелерді күн тәртібіне қойып отыр.

Монғол тілдерінің салыстырмалы-тарихи бағытта зерттелуі.

XIX ғ. екінші жартысында монғолтануда тарихи-этнографиялық бағыт үстемдік етті. Бұл кезде көне монғол жазба тілі мен монғол

тілінің тірі «сөйленістерін» (наречие) өзара салғастыруға назар аударылды. Салғастырмалы зерттеулерде анықталған тілдік өзгешеліктер, сондай-ақ қолданыстағы монғол «сөйленістері» мен көне монғол жазба тілі тіл дамуының әртүрлі стадиялары ретінде тарихи түрғыдан қарастырылмады. Тіптен монголистер арасында монғол «сөйленістері» бір ғана тілдің, айтальық, көне монғол жазба тілінің әртүрлі формада қолданылуы дегенге барып саятын көзқарас ұстем болды да, қалм. *būrū*, бур. *buru*, халх. *bijaru*; көне монғ. *biragu* 'бұзау' сияқты сөздердегі вариацияның кездесу себебін ашу назарға алынбады. Мәселен, А. Боброников «Грамматика монгольско-калмыцкого языка» (Казань, 1849) атты еңбегінде калмақ тілі мен көне монғол жазба тілі арасындағы байланысқа қатысты былай дейді: «Я вижу в ней не грамматику двух языков и не грамматику двух наречий, но грамматику одного и того же монгольского языка, но только рассматриваемого в двух письменностях, монгольской и кальмыцкой, или , что почти одно и тоже, я вижу в ней грамматику книжно-разговорного монгольского языка. Монгольское письмо передает нам не какое-нибудь древнее произношение долгих гласных, а то же самое ныне и существует». А.Боброниковтың пікірінше, көне монғол жазба тіліндегі *agi* созылыңқы [i:] дыбысының орфографиялық берілуі, демек бұл пікір бойынша *qarul* 'қүзетші, қарауыл' сөзі *qaraq ul* түрпатында еш қолданылмады дегенге барып саяды.

Монғол тілдерінің тірі «сөйленістері», көнемонғол жазба тіліне XIX ғ. орта шеніне дейін алтай гипотезасын негіздеуге байланысты назар аударылып келген болса, XIX ғасырдың екінші жартысынан монғолтануда дағдарыс орын алады. Бұл кезең туралы Б.Я.Владимирцов былай дейді: «XIX ғасырдың екінші жартысынан, яғни А.М.Позднеевтің «Лекции по истории монгольской литературы» атты (М., I т. Спб, 1896; II т. 1897; III т. Владивосток, 1908) еңбектерімен сипатталатын кезден бастап монголистер шығыстанудың аралас салалары саналатын түркітану мен тибеттанудан, тұңғыстану мен маньчжуртанудан қол үзіп, өз зерттеулерін ішке қарай бағыттады»¹.

¹ Владимирцов Б.Я. Mongolica. Об отношении монгольского языка к индоевропейским языкам Средней Азии.- Зап. коллегии востоковедов, I. - Л., 1925. -С.306.

Лингвистикалық бағыттағы монголтанушылар (Ц.Ж.Жамцарано, А.Д.Руднеев) көбінese фольклорлық-диалектологиялық сипаттағы зерттеулермен айналысты. Олар ойрат, бурят және монгол тілдерінің (халха) диалектілерін зерттеуге деңгеленді, аса мол фольклорлық материалдар жинақтады және афган моголдары сөйленістері туралы азды-көпті мағұлмат берді. Сөйтіп XIX ғ. соны XX ғ. бас кезінде монголтану саласында Г.Рамстедт іргетасын қалаған таза лингвистикалық жаңа бағыттың қалыптасуына жол ашылды. Г.Рамстедттің салыстырмалы зерттеулеріне дейін монголтану монгол халықтарының тарихын, этнографиясын, тілін, әдебиетін, саяси құрылымын жалпылама түрде зерттеген кешенде сипаттағы пән болып келді.¹

Г.Рамстедт зерттеулері² негізінде іргесі қаланған жаңа бағыттағы монголтанудың жетістігі – Б.Я.Владимирцовтың айтуынша, монгол тілдерінің түркі және түңғыс-маньчжур тілдерімен туыстастығын негіздеуінде болса, кемшілігі – монгол тілдерінің зерттелу деңгейінің төмендігінде еді. Монгол тілдерінің ішкі заңдылықтарының тарихи даму барысының терең зерттелмеуі, филологиялық мәтіндер мен монгол жазба ескерткіштері тілінің ғылыми дәйектемелік негіз етіл-меуі салыстырмалы-тарихи әдісті монголтануда қолдануға кедергі келтірді. Бұл жағдай түркі, монгол және түңғыс-маньчжур тілдерінің фактологиялық материалдарын кең ауқымда тарихи тұрғыдан салыстыруға, алтай тіл бірлестігінің табиғатына тереңдеп баруға қол байлау болды. Соңдықтан да XX ғ. басындағы Г.И.Рамстедт зерттеулерінде монгол тілдерінің тарихи фонетикасына, тарихи морфологиясына қатысты нақты деректер орын алмады.³

Лингвистикалық монголтануға қосқан Б.Я.Владимирцов үлесі ерен. Оның зерттеулері арқылы монголистика сапалық жаңа деңгейге көтеріліп, салыстырмалы-тарихи әдіс монгол тілдері мен диалектілерінің тарихи даму барысын айқындаудың, олардың туы-

¹ Владимирцов Б.Я. Mongolica. Об отношении монгольского языка к индоевропейским языкам Средней Азии.- Зап. коллегии востоковедов, I. - Л., 1925. - С.306-307.

² Ramstedt G.J. Mogholica. Beiträge zur Kenntnis der moghol-sprache in Afghanistan //MSFOu XXIII, 1906; Ramstedt G.J. Über mongolische pronomina JSFOu. XXIII. -Helsingfors, 1906; Рамстедт Г.И. Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхасско-ургинского говора. - Санкт-Петербург, 1908; Рамстедт Г.И. Этимология имени ойрат // Сборник в честь семидесятилетия Г.И.Потанина. - Санкт-Петербург, 1909.

³ Владимирцов Б.Я. Монгольский сборник рассказов из Pancatantra. - Прага, 1921.-С.49.

стас және құрылым бөтен түс емес тілдермен тарихи байланысын дәйектеудің басты құралына айналды. Б.Я.Владимирцовтың «Турецкие элементы в монгольском языке» (1911), «О частицах отрицания при повелительном наклонении в монгольском языке» (1916), «Монгольские рукописи и ксилографы» (1918), «Сборник рассказов из Pancatantra» (1921), «О двух смешанных языках» (1923), «Об одном окончании множественного числа в монгольском языке» (1926), «Географические имена орхонских надписей в монгольском языке» (1929), «Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам» (1929), «Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия» (1929), «Арабские слова в монгольском» (1930) т.б. зерттеулері бай да аса ауқымды диалектологиялық материалдар мен монғол жазба тілінің тарихына қатысты филологиялық сипаттағы зерттеулерге ғана емес, сонымен қатар әр түрлі монғол жазба ескерткіштері тілін мен көне мәтіндерді талдауға да негізделді.

Б.Я.Владимирцовтың лингвистикалық монғолтануға қосқан үлесі туралы Г.Д.Санжеев: «Б.Я.Владимирцов бұрындары монғол тілдерінің ішкі шеңберінен аса алмаған монғолтануды ғылыми арнасы ұшан-тайыр кеңістікке алып шықты. Ол монғол тіл біліміне нақты салыстырмалы-тарихи және қатаң филологиялық сипат дарайты және монғол тілдерінің тарихи даму барысын монғол тілдерін өзара, сондай-ақ Еуразияның басқа да тілдерімен тығыз байланыстырып, терендең зерттеудің дұрыс бағытын сілтеді»¹ -дейді.

Б.Я.Владимирцовтың көне монғол жазба тілінің дамуын: 1) белгісіз кезеңдерден XIV ғ. дейін; 2) ортамонғол кезеңі (XIV-XVI ғ.); 3) XVI ғ.-дан қазіргі кезге дейін (көне монғол жазба тілі Ішкі Монғолияда қазір де қолданылады) деп хронологиялық түрғыдан дәуірлеу² монғол тілдерінің қазіргі «сөйленістерін», сондай-ақ халха сөйленісіне негізделіп дамыған қазіргі монғол тілін зерттеуде, тілдік архетиптерді анықтауда, тіл дамуының көне-, орта-, жаңа кезеңдеріндегі қалып-күйін сипаттауда кеңінен қолданылады.

Егер Г.Рамstedt үшін көне монғол жазба тілі XII-XIII ғасырдағы монғол диалектілері негізінде қалыптасқан жазба тіл ретінде олар-

¹ Санжеев Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов. - М., 1958. - С.14

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введение и фонетика. 2 изд. - М., 1989.

дың сол кездегі айтылуын көрсете алған тіл болса, XX ғ. монголистикасында көне монғол жазба тілі монғол «сөйленістеріндегі» белгілі бір тілдік құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін айқындау үшін керек, қазіргі монғол тілдеріндегі монғолдық текстілдік тұлғаларды реконструкциялауға қажет салыстырулардың эталонына айналды. Оның басты себебін «XIII ғ. көне монғол жазба тілінің орфографиясы мен тілдік тұлғалары көп жағдайда монғол текстілінің немесе соған жақын қалып-куйді (прамонғол) көрсете алатынымен түсіндіруге болады».¹

Монғол тіл білімі тілдік құбылыстар бойындағы тарихи өзгерістерді зерттеуде көне монғол жазба тіліндегі ескерткіштердің сыртында монах Пагваниң 1260-жылы тибет әліпбіі негізінде құрастырган және жүз жылдан аса қолданысты болған квадрат жазумен жазылған мұраларға, сондай-ақ монах Зая-панидітің көне монғол әліпбііне негіздел 1648-жылы жасаған «тод бичиг» жазулы ойрат жазба тіліне жүгінеді. Бұл жазба тілдердегі ескерткіштер қазіргі монғол тілдері фонетикалық жүйелерінің XIII-ғасырдың соңынан XVII ғ. аралығындағы ортамонғолдық күйін таныта алатынымен айрықша маңызды саналады. Монғол тілдері дамуының орта дәуірін көрсете алатын дереккөздер қатарын араб және қытай жазба ескерткіштерінде кездесетін монғол тілінің материалдары да толықтырады.

XX ғасыр монғол тіл білімі монғол әдеби тілдерін (бурят, қалмақ, халха-монғол, яғни қазіргі монғол тілі) және монғол диалектілерін көне монғол жазуымен және тибет әліпбііне негізделіп жасалған квадрат жазуымен жазылған ескерткіштермен, ойрат жазба тілінің материалдарымен салыстыра қарастырган, сондай-ақ монғол тілдерінің салыстырмалы фонетикасы, монғол жазба ескерткіштері тілі, қазіргі монғол тілдері және оның говорлары т.б. бойынша жарық көрген зерттеулердің молдығымен сипатталады. Г.Й.Рамstedt, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, М.Левицкий, А.Мостарет, С.Е.Мартин, Л.Лигети, Г.Д.Санжеев, Е.А.Бертагаев, В.И.Рассадин, Б.Х. Тодаева, Ц.Д.Номинханов т.б. монғолтанушы ғалымдардың іргелі зерттеулері XX ғасырдағы монғолтану ғылымның лингвистикалық саласына қосылған орасан зор үлестер ретінде бағаланады.

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. - М., 1953. - С. 116-117

Лингвистикалық түркологияда маңызды саналатын «ротацизм» және «ламбадаизм» мәселесі монголтануда көтерілмейді. Мәселен, түркі-монголға ортақ сөздер түркьысынан алғанда, чуваш тілінде [r] және [l], ал басқа түркі тілдерінде [z] және [š] түрінде көрініс беретін дыбыстар монгол сөздерінде [r] және [l] болып келеді. Мысалы: чув. *sir*, көне монг. *ziru-* 'сызу', кырг. *džaz-* 'жазу' немесе чув. *čil*, көне монг. *čilagin*, кырг. *taš* 'тас'. Демек алтаистикалық деңгейде [z] және [š] дыбыстарының алғашқылық рөлін, сондай-ақ олардың монгол «сөйленістерінің» көне дәуірінде мұлдем кездеспейтінін ескеретін болсақ, бұл [r] және [l] дыбыстармен келген монгол сөздерінің түптеғін «түркілік ортамен» байланыстыруға болады. Басқаша айтқанда монг. *zuru-* 'сызу' және *čili* 'тас' сөздерін [z] және [š] дыбыстарының [r] және [l] дыбыстары болып өзгеуін бастан кешірген түркизмдер деп санауға болады. Сонымен, XXғ. монгол компаративистері монгол «сөйленістерін» зерттеуде көптеген табыстарға жетті, әсіресе жетістіктер салыстырмалы-тарихи фонетика саласында көп болды деуге болады және жалпы алтаистикалық маңызы зор нақты нәтижелер ретінде мыналарды атап көрсетуге болады:

- монгол тілдеріндегі созылынқы және дифтонг дауыстылардың пайда болу, даму процесі айқындалды ($\text{ГСГ} \rightarrow \text{Г} \bullet \text{Г} \rightarrow \text{ГГ} \rightarrow \text{Г}$). Мысалы: көне монг. *xagan* $\leftarrow$ *qagan $\rightarrow$ кв.-жаз. *qa'an* $\rightarrow$ халх. *χān*;

- қазіргі қалмақ тіліндегі дауыстылардың лабиальдық дисгормониясы көне монгол жазба тілі қалыптасқан кезден жалғасып келе жатқаны айқындалды. Мысалы: *dolān* $\leftarrow$ *dolugon $\rightarrow$ халх. *dolō*;

- [i] дауыстысының [dž~ž] $\leftarrow$ [z] $\rightarrow$ [dz~z] және [tš~š] $\leftarrow$ [č] $\rightarrow$ [ts~zs] африкаттар дивергенциясына байланысты сынуы айқындалды. Мысалы: *zirgal $\rightarrow$ халх. *džargal*, бур. *žargal* 'бақыт' немесе **čina-* $\rightarrow$ халх. *čana-*, бур. *šana-* 'қайнату'.

Ал XXI ғасырдағы лингвистикалық монголтанудың салыстырмалы-тарихи бағыты алдындағы өзекті мәселелерге: күні бүгінге дейін салыстырмалы деңгейде жүріліп келген монгол «сөйленістерінің» лексикасы мен грамматикасын тарихи арнаға бұру; салыстырмалы-тарихи монголистикадағы монгор, мөғол, дагур, дунсян, баонь сияқты маригинал монгол тілдерінің орны мен маңызын айқындау және осы тілдерге тиғізген араб, қытай, парсы тілдерінің әсер-ықпалын

зерттеу; реликт тұлғаларды анықтау және олардың монғол тілдері мен сөйленістеріаралық салыстырмалы-тарихи сипаттамасын жасау; тұнғыс-маньчжур, түркі және басқа да тілдерде кездесетін ерте кездердегі монголизмдерді айқындау; түркі және монғол, тұнғыс-маньчжур және монғол, монғол және жапон, монғол және корей тілдері арасындағы айырмашылықтарды жүйелі зерттеу сияқты мәселелерді жатқызуға болады.

Тұнғыс-маньчжур тілдерін салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудегі маньчжур жазба тілінің орны.

Тұнғыс-маньчжур тілдерін зерттеу ісі орал-алтай тілдерінің өзара туыстастығы немесе жалпыалтайлық тектіл мәселесіне қатысты түркі және монғол тілдерін зерттеу барысында «қосымша тілдік материал» ретінде қолға алынып, орал-алтай тілдері семьясының мүшесі ретінде оралтану мен алтаистикадағы көптеген мәселелердің басын ашуға септігін тигізетін дереккөз қызметтін атқарды.

Тұнғыс-маньчжур тілдері (евен және эвенкі) туралы алғашқы деректер XVII ғасыр сонына қарай пайда болды (Н.К.Витзен). XVIII ғасырда Д.Г.Мессершмидт, С.П.Крашенинников, Я.Линденеу, Г.Ф.Миллер, И.Биллингс, П.С.Паллас және басқалардың еңбектері арқылы тұнғыс-маньчжур тілдері бойынша фактологиялық материалдар жинақталды. Тұнғыстану-маньчжуртану ғылыминың қалыптасуында М.А.Кастрен зерттеулерінің, әсіресе оның тұнғыс тілінің грамматикасы мен сөздігінің (А.А.Шифнердің толықтырулары енгізіліп, жарық көрген) маңызы зор болды.

XIX ғ. екінші жартысы XX ғ. басында маньчжуртану зерттеуде ірі жетістіктерге қол жеткізілді. Бұл кезеңде маньчжур тілі бойынша В.П.Васильев, И.И.Захаров, А.О.Ивановский, А.М.Орлов, позднее А.В.Гребенщиков, В.Котвич, А.М.Позднеев, П.П.Шмидт тәрізді көрнекті ғалымдардың фундаменталды еңбектері жарық көрді, Амур бойы тұнғыс тілдерін зерттеуге Р.К.Маак, К.И.Максимович, Л.И.Шренк, кейіннен С.Леонтович, Л.Я.Штернберг, В.Г.Богораздар ат салысты, чжурчжэнь ескерткіштерін филологиялық түрған зерттеуге В.Грубе үлес қосты.

Ленинградта тұнғыстану-маньчжуртану мектебі қалыптасып, КСРО-дағы барлық тұнғыс-маньчжур тілдері бойынша материал-

дар жинақтау және оны өңдеу ісі қолға алынды. Эвенк тілі бойынша А.Ф. Бойцова, Г.М. Василевич, В.А. Горцевская, В.Д. Колесникова, О.А. Константинова, Е.П. Лебедева, А.Н. Мыреева, А.В. Романова, эвен тілі бойынша В.Д. Лебедев, К.А. Новикова, Л.Д. Ришес, В.И. Цинциус, нанай тілі бойынша В.А. Аврорин, Н.Б. Киле, С.Н. Оненко, Т.И. Петрова, Л.И. Сем, О.П. Суник, негидаль тілі бойынша В.Д. Колесникова, О.А. Константинова, Е.М. Мыльникова, В.И. Цинциус, удәгей тілі бойынша И.В. Кормушин, О.П. Суник, Е.Р. Шнейдер, ороч тілі бойынша В.А. Аврорин, Е.П. Лебедева, В.И. Цинциус, ульч тілі бойынша Т.И. Петрова, О.П. Суник, орок тілі бойынша К.А. Новикова, Т.И. Петрова, Л.И. Сем тәрізді тұнғыстанушылар зерттеулер жүргізді, 1975 жылы В.И. Цинциустың жалпыредакторлығымен 2 томдық «Тұнғыс-маньчжур тілдерінің салыстырмалы сөздігі» (Л.: Наука, 1975. Т.1; Л.: Наука, 1977. Т.2) жарық көрді. Тұнғыс-маньчжур тобы тілдерінің фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін, лексикасын салғастырмалы және салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеуге арналған бірқатар іргелі зерттеулер пайда болды.

Тұнғыс-маньчжур тобы тілдерін тарихи тұрғыдан зерттеуге И.Бенцинг, Г.Дёрфер, Ё.Икегами, К.Г.Ментес, Н.Н.Поппе, И.Футаки, Д.Синор, К.Ямамото т.б. шетелдік ғалымдар да үлес қосты.

Алтайлық текстілдің дамуы туралы схемадағы тұнғыс-маньчжур тілдерінің орнын айқындауда лингвистер көбінесе маньчжур жазба тіліндегі ескерткіштерге жүгінді.

Маньчжур әдеби тілі XVII ғ. бірінші жартысында монгол әліпбииң маньчжур тіліне ынғайлап қолдану барысында қалыптасып, XVIII және XIX ғасырларда жетілдірілген жазба тіл қызметін атқарды. Солтүстік шығыс Азияның соңғы 300-400 жылғы тарихи-мәдени өмірінен мол мағұлмат беретін, кезінде ксилографиялық басылыммен және қолжазба күйінде таратылған аса құнды 1000-ға жуық маньчжур жазба ескерткіштері Санкт-Петербург, Мәскеу қалаларының, сондай-ақ ҚХР Цицикар кітапханаларының сирек кітаптар қорында сақталып, бізге жетіп отыр. Олардың арасынан қытай тіліндегі түп нұсқадан аударылған 800-дей жазба ескерткіштердің материалдары П.П.Шмидт, А.В.Гребенщиков, В.Л.Котович, П.Г.Меллендорф, Б.Лауфер тәрізді ғалымдар зерттеулерінде қолданыс тапты.

Маньчжур жазба тілін зерттеуге А.Л.Леонтьев, С.В.Липовцев, А.М.Владыкин, Т.М.Розов, И.К.Россохин, А.М.Орлов, В.П.Васильев, И.И.Захаров, А.М.Позднеев, А.О.Ивановский, П.П.Шмидт, А.В.Гребенщиков сияқты орыстың белгілі маньчжуртанушы ғалымдары атсалысты. Ресейлік маньчжуртану мектебінің негізін қалаушы лингвистер А.М. Орловтың, И.И. Захаровтың маньчжур тілінің грамматикасы бойынша XIX ғ. екінші жартысында жарық көрген зерттеулері әлі күнге өз маңызын жоймаған құнды еңбектер қатарына жатады. Олардың грамматикаларында морфологиялық тұлғалар және олардың синтаксистік қызметі біртұтастықта, яғни грамматикалық формалардың мағыналары олардың синтаксистік мазмұнымен тығыз байланыста қарастырылады.¹

Маньчжур тілі Еуропалық ғалымдар тарарапынан XVIII ғ. бірінші жартысынан бастап, иезуит Жербильонның латын тілінде құрасырыған маньчжур тілінің грамматикасынан (Париж, 1787) кейін зерттеле бастайды. XIX ғасырда жарық көрген С.Габелен, Дж.Шмидт еңбектерінде² маньчжур жазба тіліне айрықша назар аударылады.

Қытайда маньчжур династиясының құлауына байланысты маньчжур тіліне деген практикалық қажеттілік азайып, тұнғыс тілдеріне және оның маньчжур тіліне қатысы жайлы мәселеге арналған теориялық сипаттағы лингвистикалық зерттеулерге дең қойыла бастайды.

Маньжуртану саласында тұнғыс тілдерінің (нанай, негидаль, ороч, орок, солон, ульч, удәгей, чжурчжэнь, эвенк, эвен) маньчжур тілдеріне қатысы жайлы мәселені бірінші болып П.П.Шмидт қозғады. Ол өзінің «Маньчжур тіліндегі қытай элементтері» («Asia Major», vol. VII, fasc. 3. Leipzig, 1932. P. 576) атты еңбегінде «Маньчжур және тұнғыс халықтарын (тілдік тұрғыдан алғанда) бір халық деп қабылдайтын қате түсінік орын алады. Шындығына келсек, Амур дариясы маньчжурлар мен тұнғыстарды бір-бірінен бөліп тұратын шекара бола алады. Амурдың арғы бетіндегі сибiller – тұнғыстар емес, таза солтүстік маньчжурлар» деп Дүнбейдің солтүстігін мекендейтін,

¹ Орлов А.М. Грамматика маньжурского языка. СПб, 1873; Захаров И.И. Грамматика маньжурского языка. СПб, 1879.

² Gabelentz C.H.Elements de la grammaire mandchoue. -Altenbourg, 1832; Schmidt J. Der Lautwandel im Mandschurischen und Mongolischen. -Peking, 1898..

біразы XVIIIғ. Шынжан өлкесіне қоныс аударған сибілердің маньчжур тілінің солтүстік диалектісінде сөйлейтін халық екенін айтады.

Маньчжур және тұнғыс тілдері арасындағы айырмашылықтар мен өзіндік ерекшеліктер В.И.Цинциус, Й.Бенцинг, О.П.Суник, В.А.Аворин, Б.Болдырев, А.А.Бурыкин т.б. тұнғыстанушы лингвистер зерттеулерінде, ал тұнғыс-маньчжур тілдерінің монғол немесе түркі тілдерімен байланысы мәселесі XX ғасырдың көрнекті лингвистері Б.Я.Владимирцов, Н.Н.Поппе, В.Котвич, Л.Лигети, Ф.Фукс, Е.ауэр, К.Менгес, Г.Дерфер, А.М.Шербак Дж.Норман, Д.Синор, К.Крипс, Г.Д.Санжеев т.б. зерттеулерінде, тұнғыс-маньчжур тілдерінің жапон-корей тілдеріне қатысы мәселесі Г.Рамstedt, А.Вовин, Л.Хью, Ким Донсо, Дж.Кинг зерттеулерінде әр қырынан сез етіледі.

Маньчжур жазба тілі пайда болғанға дейін маньчжур тілінің солтүстік-маньчжур диалектісімен қатар оңтүстік-маньчжур диалекті де өмір сүрді. Маньчжур әдеби тіліне (жазба тілге) негіз болған оңтүстік-маньчжур диалектісінде сөйлеген маньчжурлар қытайлармен тығыз аралас-құраластық барысында біртіндеп өздерінің туған тілін түбекейлі жоғалтып, қытай тілінде сөйлейтін жұртқа айналды. Қазіргі кезде оңтүстік-маньчжур диалектісі тек ғана маньчжур жазба ескерткіштері негізінде қайта жаңғыртуды қажет ететін «өлі» тілге айналған болса, аздаған сибілер сөйлейтін солтүстік диалектіден басқа маньчжур тілінің «тірі» сөйленістері жоғалып, жойылып бара жатқан тілдер болып саналады¹. Оларды сақтап қалу және жүйелі турде жан-жақты зерттеу қазіргі маньчжуртану саласындағы лингвоэкологиялық күрделі проблематика ғана емес, алтаистика ғылымының да басты міндеттері қатарына жатады.

Тұнғыс-маньчжур тілдері сез қазынасының ең көне қабаттың құрайтын жалпы алтайлық лексиканы одан кейінрек тарихи дәүірлердегі, әсіресе монғол тілінен енген кірме сөздерден ажыратып алу кей жағдайда мүмкін бола бермейді. Сез қорының қалыптасуына самодий, түркі тілдерімен болған қарым-қатынастың тиғізген әсері өз ізін қалдырғаны сезсіз. Эвенкі және эвен тілдерінде якут тілінің элементтері көптеп орын алса, бурят және эвенкі тілдері арасындағы та-

¹ Петров А.А. Из истории изучения тунгусо-маньчжурских языков // Вопросы истории и культуры северных стран и территорий, 2011, №3(15); 2012, №2(18).

рихи қатынас жалғасуда, ал маньчжур тілінің кірме қабатында Қытай тілінің элементтері көптеп кездеседі¹. Мұның сыртында маньчжур тілінің өзі Амурбайы тұңғыс тілдеріне біршама ықпал еткені сөзсіз.

Корей және жапон тілдерінің алтай тілдеріне қатысы тұралы мәселенің зерттелу барысы.

Корей және жапон тілдерін өзге де алтайлық тілдермен (түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур) салыстыру-салғастыру өз бастауын XIX^ғ. соңы XX^ғ. басындағы (орал-)алтай семьясының құрамын нақтылауға байланысты О.Н.Бетлинг, Г.Винклер сияқты оралтанушы-алтаистер зерттеулерінен бастау алады.

Корей жарты тубегі (КХДР, Оңтүстік Корея), Қытай, Жапония, АҚШ, Ресей және Орта Азия сияқты территорияларда таралған корей тілі мемлекеттік деңгейдегі (Сеуль және Пхеньян диалектілері) және аймақтық статустағы диалектілерден (Чхунчхон, Канвон, Кёнсан, Хамгён, Хванхэ, Чолла, Чеджу) құралады. Қазіргі корей тілімен туыстық жақындықтағы Силла, Пэкче және Когурё сияқты ортағасырлық патшалықтар тілдері «өлі тілдер» санатына жатады. Корейтануда Когурё тілін жапон тілімен байланыстыратын пікірлер орын алады.

Корей тілінің алтайлық тілдермен туыстық байланысы мәселесі алтаистика саласында пікірталас тудырып келе жатқан даулы мәселелердің бірі саналады. Г.И.Рамstedt, Н.Поппе, Е.Д.Поливанов, С.Э.Мартин, К.Менгес, Дж.Стрит, С.Р.Рамзой, С.Розен, А.А.Холодович, В.И.Цинциус, Ю.Н.Мазур, Т.Г.Бугаева, С.А.Старостин, Хаттори Сиро, Ли Ки Мун т.б. ғалымдардың зерттеулері арқылы өзектелетін корей тілінің алтай тілдері семьясындағы орны туралы XX ғ. 80 жылдары корейтанушы Л.Р.Концевич былай дейді: «...көптеген дәйектемелердің күмән тудыратынына, дыбыстық реконструкциялар мен этимологиялық талдаулардың жеткіліксіздігіне қарамастан, салыстырмалы-тарихи зерттеулердің нәтижесінде корей тілі алтай тіл бірлестігінің мүшесі нақты статусқа ие бола бастады»².

¹ Суник О.П. Тунгусо-маньчжурские языки: Введение // Языки народов СССР. – Л., 1968. Т.5. - С. 54; Аврорин В.А. Новые исследования по языкам народностей Севера // Известия АН СССР, ОЛЯ. 1957. Т. XVI. Вып. 5. - С. 469-477; Романова А.В., Мыреева А.Н., Барашков П.П. Взаимовлияние эвенкийского и якутского языков. - Л.: Наука, ЛО, 1975. - 211 стр.

² Концевич Л.Р. Корейский язык в алтайистических исследованиях: некоторые итоги и перспективы//Тезисы и доклады XXIX сессии ПМАК (PIAC). - М., 1986. - С.141-144.

Корей тілінің басқа тілдермен қарым-қатынасы мәселесіне қатысты Н.Поппе: 1) корей-жапон; 2) корей-дравид; 3) корей-қытай; 4) корей- үнді-европа; 5) корей-алтай тәрізді бес түрлі гипотезалық деңгейдегі көзқарастар жүйесі орын алатынын айтады. Ол корейтанушылар арасында корей тілінің алтай тілдерімен тексттігі туралы гипотезаны қолдайтындар саны өзге көзқарастағы ғалымдарға қарағанда басым екеніне тоқтала келіп, XIXғ. соны XX ғ. басында жарық көрген Астон¹ зерттеулерінде негізінен корей және жапон тілдерінің аглютинативтік сипаты мен түбірлік деңгейдегі ұқсастықтарына назар аударылғанын, мұнда түбір деңгейіндегі ұқсас сөздердің арасында корейден жапонға енген, немесе екеуінде қытай тілінен енген кірме элементтермен қатар, туыстыққа барып саятын сөздер де көптеп кездесетіні туралы мәселе қозғалғанын айтады. Дженсен, Копелман, Юнкер зерттеулері корей тілінің үнді-европа тілдеріне қатысы мәселесіне арналған болса, корей және монғол тілдеріаралық сәйкестіктер ең алғаш Едкинс зерттеулерінде корей және қытай, монғол және қытай сәйкестіктерін айқындау барысында бой көрсетеді.² Қазіргі кезде корей-монғол тілдік байланысы мәселесі монғолтанушы Б.Сумьябаатар зерттеулерінде ортағасыр жазба ескерткіштері негізінде зерттелуде.³

Г.Д.Рамstedt, Е.Д.Поливанов, Ли Сан-оак, А.Вовин, Ким Ванхан, Итабашы Ио, С.А.Старостин зерттеулерінде корей және жапон тілдерінің алтай семьясына қатысы мәселесі көтерілетін болса,⁴

¹ Aston W.C. A Comparative study of the Japanese and Korean Languages. - JIRAS n.s. 11 (1879), 317-364; Kanazawa S. The common origin of the Japanese and Korean Languages. - Tokyo, 1910.

² Poppe N. Introduction to altaic linguistics. Otto Harrassowitz- Wiesbaden, 1965. - S.127.

³ Sumiyabaatar B. The history of relationship between mongolia and korea in the middle age.- Seoul, 1992; Sumiyabaatar B. The uniqa monument of the protomongolian language and script (co-creation). - Ulaanbaatar, 1987.

⁴ Ramstedt G.J. A comparison of the Altaic languages with Japanese (1924) // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951; Ramstedt G.J. Two words of Korean Japanese (1926) // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951; Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков // Статьи по общему языкознанию. - М., 1968; Lee Sang-oak. The Theory of Altaic Language and Korean. KJ., Vol.22:1, pp.14-19; Vovin A. Pre-Hankul Materials, Koreo-Japonic and Altaic // Korean Studies. V.24 2000; Kim, Bang-han. The Relationship between the Korean and Japanese Languages. Kyoto sangyo daigaku kokusai gengo kagaku kenkyujo shoho 2:4 (1981:9): 173-184; Kim, Bang-han. The Relationship between the Korean and Japanese Languages. - Hangul 173-174 (1981:12): 657-667; Itabashi, Yo. A Comparative Study of the Old Japanese and Korean Nominative Case Suffixes i with the Altaic Third Person Singular

жапон-корей туыстастығын жақтайдын С.Мартин зерттеулерінде көнежапон және ортағасыр корей тілдеріне ортақ 300 түбір айқындалады¹.

Жапон тілінің алтай семьясына қатысын айқындауға бағытталған зерттеулердің басы XIX ғ. соңғы ширегінде жарық көрген Роснидің «Жапон және фин тілдерінің туыстық байланысы»(1875), «Түркі тілі грамматикасын жапон грамматикасымен салыстыру» (1885) тәрізді еңбектерге барып саяды. Жапон тілінің алтай тілдерімен туыстық байланысын негіздеуге арналған Г.Д.Рамstedt, Е.Д.Поливанов, В. Прёле, С.Мартин, Р.Миллер, Н.А.Сыромятников, Мураяма Ситиро, Одзава Сигэо т.б. ғалымдардың зерттеулері алтайстика саласына қосылған қомақты үлестер болып саналады.

Н.А.Сыромятников жапон тілін индонезия, тагал, фин-угор т.б. тілдермен салыстыра-салғастыра зерттеп, көнежапон тіліндегі орал-алтай қабатын айқындаған болса,² Мураяма Ситиро зерттеулері жапон-монғол тілдік байланысына,³ Э.Г.Азербаев, Хо Сонму зерттеулері жапон – түркі тілдік байланысы мәселесіне арналады.⁴ С.А.Старостиннің алтайлық текстілдің фонологиялық жүйесін қайта жаңғырту, қалпына келтіру бағытындағы зерттеулерінде жапон тілінің алтай тілдері семьясына қатысы мәселесі өз шешімін тауып, жапон тілінің алтайлық тегі дәйектеледі.⁵

Pronouns // Central Asiatic Journal, 37:1-2 (1993): 87-119; Itabashi, Yo. The Origins of the Japanese Genitive Case Suffix n/no/na/nga and the Old Korean Genitive Case Suffix *i in Comparison with Manchu-Tungus, Mongolian, and Old Turkic // Central Asiatic Journal, 35:3-4 (1991): 231-278, Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991.- С. 80.

¹ Martin S.E Lexical Evidence Relating Korean to Japanese // Language, N 2. 1966.

² Сыромятников Н.А. Об урало-алтайском слое древнеяпонского языка // Народы Азии и Африки. № 2, 1967; Сыромятников Н.А. О лексике общей у японского с индонезийском и тагальскими языками // Вопросы японской филологии. Вып.1. - М., 1970.

³ Murayama Shichiro. Mongolisch und Japanisch: ein Versuch zum lexicalischen Vergleich. - Collectanea Mongolica.- Wiesbaden, 1966..

⁴ Азербаев Э.Г. Некоторые вопросы японско-туркских языковых связей// / Изв. АН Каз ССР. Серия филол., 1974.-№4; Азербаев Э.Г. Вопросы тюрко-японских языковых связей (Фонетико-лексическое исследование). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-Алма-Ата, 1975; Азербаев Э.Г. О фонемном составе древнеяпонского, чувашского языков и языка тюркских рунических памятников // Советская тюркология.-Баку, 1983.№1; Kho, Songmoo. On the Contacts between Korean and the Turkic Languages I. // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne 158 (1977): 139-142.

⁵ Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991. - 190 стр.

XXI ғасыр басында С.А.Старостиннің басқаруымен «Алтай тілдерінің этимологиялық сөздігі» жарық көрді¹. 3000-дай тектілдік негіз қамтылған бұл сөздік «арғыалтай тілі», яғни алтайлық текстіл бойынша жарық көрген ең ірі лексикографиялық дереккөз болып саналады. Сөздік алтай семьясының құрамы түркі, монғол, түңғысманьчжур, жапон, корей тәрізді бес тілдік топтан тұратынын дәлелдеген және лингвистикалық бағыттағы алтаистиканың салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімі тұрғысындағы пәндік мәртебесін бекіткен іргелі еңбек болып табылады.

---

¹ Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096.

АЛТАИСТИКАНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ
ТИЛ БІЛІМІНІҢ ДЕРБЕС САЛАСЫ РЕТИНДЕ
ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

§1. «Алтай гипотезасы» және алтай тілдерін топтастыру мәселесі

Алтаистикадың дербес ғылым саласы ретінде қалыптасып, дамуының тіндік өзегін «алтай гипотезасы» немесе «алтай теориясы» деп аталатын алтай тілдерінің генетикалық туыстық байланысына қатысты ғылыми идеялар мен көзқарастардың, тұжырым-пікірлердің жиынтығы құрайды.

ХХғ. басында түркі, монгол, түңғыс-маньчжур, корей, жапон сияқты тілдік топтардың тіл ортақтығын, өзара байланысын, бір-біріне қатысын зерттейтін компаративисттік алтаистиканың қалыптасуына «алтай теориясы» арқау болды.

«Алтай теориясы» өз бастауын XVIII ғасырдың бірінші жартысында пайда болған орал-алтай тіл білімінен, орал-алтай семьясын құрайтын тілдердің генеалогиялық класификациясын жасауда неғізге алынған «орал-алтай гипотезасынан» алады. А.М.Щербак: «алтай гипотезасының (resp. орал-алтай) кең таралуына түркі, монгол және түңғыс-маньчжур тілдерінің құрылым-құрылышының барлық деңгейін (фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік) қамтитын таза лингвистикалық мәліметтерді «әу бастағы бір гана баба тілге», яғни болжам ретінде «алтайлық текстілге» барып саятын генеалогиялық туыстықтың кепілі ретінде қабылдау, сондай-ақ фин-угор тіл әлемінің шет-щекарасын көңейтуді көздеген субъективтік факторлар әсер етті» - дейді¹.

XVIII ғасырдың алғашқы жартысында швед офицері Йоганн фон Страленберг Ресейдің шығыс бөлігін және Сібірді, Қаратеніз бен

¹ Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой)// Вопросы языкознания, №6. 1960. - С.271

Каспий теңізінің аралығын мекен еткен көптеген халықтарды тілдік тұрғыдан «татар» деген жалпы атауға біріктіріп, оларды іштей: 1) фин-угор халықтары, барабиндер және гундар; 2) түркі-татарлар; 3) самодийтер; 4) монголдар және манджурлар; 5) тұңғыстар; 6) Қаратеніз және Каспий теңізінің аралығында өмір сүретін тайпалар деп 6 топқа жіктейді¹.

Й.Страленбергтің «татар» деп атаған топқа біріктірілген тілдер арасындағы «генетикалық туыстық байланыс» идеясы кейіннен «орал-алтай гипотезасы» деп аталды және оны зерттеу ісі Р.Раскының «Скиф тілдері», М.Мюллердің «Тұран тілдері» тура-лы сипаттамалы-салыстырмалы еңбектерінен басталып, В.Шотт, М.А. Кастрен, Ф.Е.Видеман, О.Бётлинг, Г.Винклер, Е.Д.Поливанов, Г.И.Рамstedt, Б.Коллиндер т.б. оралтанушы-алтаист ғалымдардың зерттеулерінде жалғасын тапты.

Р.Раск «скиф тілдері» деп атаған топқа Гриландияда, Солтүстік Америкада, Азия және Еуропаның солтүстік бөлігінде, Кавказда таралған тілдерді, сонымен қатар Испания мен Галлиядағы ежелгі тілдерді (ұнді-еуропалықтар қоныстанғанға дейінгі) жатқызды. Ол топ монгол, тұңғыс, түркі, фин-угор (оралдық), самодий тілдерінің сыртында эскимостардың, полиазиаттықтардың, кавказ халықтарының, Испания мен Еуропада жойылып кеткен яфеттік тұрғындардың тілдерін де қамтыды.²

М.Мюллер көптеген тілдердің аглютинативтік сипаттамасын не-гізге ала отырып, Страленберг пен Раск атаған топтарға сиам, ти-бет, дравид, малай тілдерін қости және бұл топты гипотезалық тұрғыдан «түркілердің отаны» саналатын Ішкі Азияның бір бөлігі – Тұран атауына байланысты «Тұран тілдері» деп атады. Аса ауқымды территориядағы сан алуан тілдерді қамтыған, әрі ұнді-еуропа тілдері, немесе семит тілдеріне қарағанда тілдік белгілері нақты айқындалмаған «Тұран тілдерін» зерттеуде М.Мюллер өзгеше әдістәсілдерді қолдану қажеттігін айтты. М.Мюллер тіл феноменіне саяси сипат дарытып, ұнді-еуропа мен семит тілдерін *political languages*,

¹ Strahlenberg F. Der Nord und Östlich Theil von Europa und Asia, von Philipp von Strahlenberg.- Stockholm, 1730.

² Rask R.K. Den skitiske Sproget.-Kopenhagen, 1834.

Тұран тілдерін тек «көшпенділердің тілдері» (*nomadic languages*) деп атады және *nomadic* тілдердің арасындағы байланыс *political* тілдерге қарағанда әлсіз деп білді. Сондықтан ол *nomadic* тілдерге қарасты «тілдік семья» терминін сирек қолданды, оның орнына «тілдік топ» деген терминге жиі жүгінді¹. Жалпы алғанда, М.Мюллердің Тұран тілдері жайлы көзқарасы нақты да айқын болмады және лингвист компаративистер тарапынан қолдау таппады. М.Мюллер тұсында «Тұран тілдер» тобына жатқызылған тілдердің зерттелу деңгейі де өте төмен болды.

«Орал-алтай гипотезасының» салыстырмалы-тарихи тұрғыдан неғізделуі XIX ғ. 30 жылдары жарық көрген неміс оренталистісі В.Шотт (1802-1889) зерттеулерінен басталады. В.Шотт 1836 жылы Берлинде жарық көрген «Versuch über die tatarschen Sprachen» («Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі») атты еңбегінде орал-алтай тілдеріне «алтай» немесе «чуд-татар тобы» деген жалпы атау бере отырып, іштей ол топты: 1) орал тілдері (фин-угор және самодий); 2) түркі тілдері; 3) монгол тілдері; 4) тұңғыс-маньчжур тілдері деп төрт ірі тілдік топқа бөледі. В.Шотт туыстық байланысы жақынан ең жақын тілдерге самодий пен фин-угор тілдерін жатқызды. Оларды «финдік» немесе «чудтық» деп, ал түркі, монгол, маньчжур-тұңғыс тілдерін «татар тілдері» деп атаған В.Шотт «чуд-татар тобы» тілдерінің әртүрлі тармақтары өзара жақындық дәрежесі бойынша сатылана байланысады деп білді.

«Алтай тілдері» терминін XIX ғ. орта шенінде ғылыми айналымға енгізіп, Шығыс Еуропа мен Сибирде таралған типологиялық тұрғыдан бір-біріне жақын болып келетін көптеген тілдердің атажұртын «Алтаймен» байланыстырған, фин, самодий, тұңғыс, түркі, монгол тілдерінің туыстық байланысын ғылыми негіздеуді көздең алғашқы зерттеулер аса көрнекті оралтанушы-алтаист М.А.Кастреннің еншісінде тиеді.

М.А.Кастрен «Алтай тілдері» деп атаған тілдік топты іштей: 1. Орал тілдері (фин-угор және самодий тілдері); 2. Алтай тілдері (түркі, монгол және маньчжур-тұңғыс тілдері) деп екіге бөледі және

¹ Muller M., Essays I, Leipzig, 1869. The languages of the Seat of War in the East, With a Survey of three families of languages, Semitic, Arian, and Turanian, London-Edinburgh. -Leipzig, 1855..

«Орал-алтай мәселесінде мен үнемі монғолдарға немесе татарларға барып тірелемін. Менің бұл тілдердің өз арасындағы және олардың фин, самодий тілдерімен ұқсастығын дәлелдегім келеді. Татар (түркі) және монгол тілдері арасында туыстық байланыс бар екені күмәнсіз, бірақ оны дәлелдеп шығу үшін көп уақыт пен қажырлы еңбек қажет» деп түркі және монгол тілдерінің өзара туыстық байланысына айрықша назар аударады¹.

А.М.Кастрен ғылыми айналымға енгізген «алтай» ұғымы екі түрлі мағынада қолданылады: А.М.Кастрен зерттеулеріндегі «алтай» – «орал-алтай тілдері» деген мағынаны білдіретін болса, қазіргі кезде «алтай тілдері» деген атау түркі, монгол, маньчжур-тұнғыс, корей және жапон тілдеріне қатысты қолданылады².

В.Шотт, М.А.Кастрен еңбектері «Алтай гипотезасының (Орал-алтай)» жүйелі түрде ғылыми тұрғыдан зерттелуіне жол ашты. Лингвистер фин-угор-самодий немесе монгол-тұнғыс-түркі топтарындағы фонетикалық және морфологиялық сәйкестіктерге қызығушылық танытты, олардың арасындағы туыстық байланыстың алыс-жақындығын зерделеуге, соның негізінде алтай тілдері класификациясына өзгерістер мен толықтырулар енгізуге талпынды. Мәселен, Г.Винклер орал-алтай тілдерін екіге бөлді: бірінші топқа фин-угор-самодий-тұнғыс-жапон тілдерін, екінші топқа монгол-түркі тілдерін жатқызады. Ол маньчжур тілі жапон мен фин-угор-самодий тілдері арасын байланыстырушы «көпір» қызметін атқарады, тұнғыс тілі басқа тілдерге қарағанда фин-угор тілдеріне жақын деп билді.³

Ал жапон тілін орал-алтай тілдері тобына қосу мәселесі М.А.Кастренниң замандасы О.Н.Бетлингтен басталып, Г.Винклер зерттеулерінде⁴ көрініс берді. Кейіннен Е.Д.Поливанов, Г.Й.Рамstedt зерттеулерінде алтай тобының корей-жапон бұтағына байланысты қайта жаңғырған бұл проблема С.А.Старостин, Н.А.Сыромятников, Э.Г.Азебаев, С.Е.Мартин т.б. алтайстар тарапынан қолдау тапты.

¹ Castren M.A. Über die Personalaffixe in den Altaischen Sprachen, Kleinere Schriften. - St. Petersburg, 1862; Castren M.A Reiseberichte und briefe aus den Jahren 1845-49.- St.Petersburg, 1856.

² Poppe N. Introduction to altaic linguistics. Otto Harrassowitz- Wiesbagen, 1965. -S.127.

³ Winkler H. Uralaltaische Volker und Sprachen. - Berlin, 1884; Das Ural-altaische und seine Gruppen. - Berlin, 1886.

⁴ Winkler H. Der ural-altaische Sprachenstamm, das Japanische. -Berlin, 1909.

XIX және XX ғасырлар тоғысында оралтанудан іргесін ажыратып, ғылыми дамудың дербес жолына түсken қазіргі заманғы компаративистикалық алтаистиканың негізін Г.Й.Рамstedt салды. Ол орал және алтай тілдері арасындағы туыстық байланыс туралы пікірлерге қарсы болды және алтай тіл бірлестігінің құрамын түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур сияқты негізгі тілдік топтармен, сондай-ақ корей және жапон (көне жапон) тілдерімен шектеп, бұл тілдер арасындағы байланысты генетикалық туыстықпен дәйектеді.

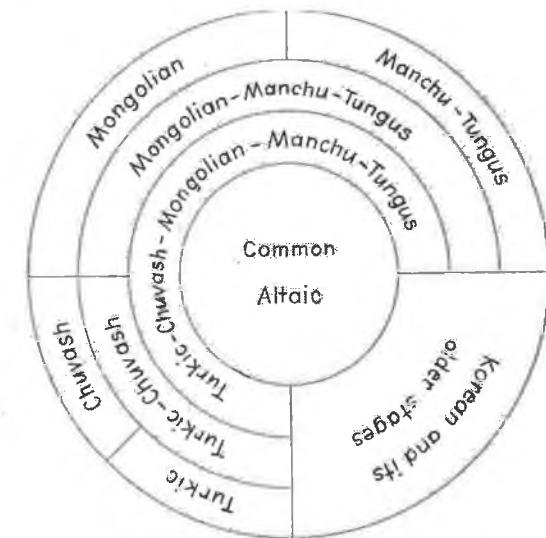
Алтай тілдерінің шығу тегін бір негізден – арғыалтай тілінен өрбіткен Г.Й.Рамstedt постулаты Н.Поппенің, Б.Я.Владимирицовтың салғастырмалы-салыстырмалы және салыстырмалы-тарихи зерттеулері барысында одан әрі жетілдіріліп, ендігі жерде, алтай тілдерінің тармақаралық байланыстарының жақындық деңгейін айқындауға, «арғыалтай тілінен ең алдымен түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур тілдерінің қайсысы бөлініп шықты?» деген мәселелерге көніл қойыла бастады. Мәселен, Б.Я.Владимирицов: «Түркі және монғол тілдері өзара өте жақын туыстық байланыста болып келеді. Олардың тегі о бастағы ортақ тіл – жалпымонғол-түркі тектіліне барып саяды. Ал жалпымонғол-түркі тектілі мен қазіргі тұнғыс-маньчжур тілдерінің арғы ататегі болып табылатын жалпытұнғыс-маньчжур тектілі еке-үі алтай тектілінен таралады» дей келіп, алтайлық тектілдің бұтақтануының, тарамдала дамуының мынадай үлгісін ұсынады¹:

Алтайлық тектіл:

- 1. Жалпы-монғол-түркі:**
  - а) Жалпы-монғол ;
  - ә) Жалпы-түркі;
- 2. Жалпы-тұнғыс.**

Ал Н.Н.Поппе алтай тілдерін Г.Й.Рамstedт ізімен монғол тілдері, тұнғыс-маньчжур тілдері, чuvаш-түркі тілдері және корей тілдері деп топтай келіп, алтай тілдері дамуының мынадай сыйбасын ұсынады:

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. 2-ое изд.-М.,1989.

Н.Поппе алтай тілдерін құрайтын топтардың әрқайсысын іштей жіктең, *санта*, *моңгур*, *дагур*, *могол*, *ойрат*, *бурят*, *могол*, *халха*, *дари-ғанга*, *чахур*, *урат*, *харчин-тұмұт*, *хорчин*, *ужимчин*, *ордос* тілдерін монғол тобына; *жучен*, *манчу*, *голди*, *улча*, *орочи*, *ороки*, *үдәхә* тілдерін маньчжур тобына, *нәридал*, *эвенк*, *ламут*, *солон* тілдерін тұңғыс тобына жатқызады. Түркі тілдерін *чуваш тілі* және *туркі тілдері* тобы деп екіге бөліп, түркі тілдерін іштей *якут тілі*, *тува-хакас тобы*, *қыпшақ тобы*, *шагатай тобы*, *туркмен тобы* деп топтастырады және алтай тілдеріне жатқызған тілдік топтар мен тілдерге арнайы тоқталып, олардың әрқайсысына жеке-жеке лингвистикалық сипаттама береді.¹ Сондай-ақ алтайлық негіз тіл – тектілдің бөлінуі туралы Н.Н.Поппе: «алтайлық негіз тіл – тектілден ең алдымен түркілік тектіл бөлініп шықты, ал монғол және тұңғыс – маньчжур тілдері бір тектіл құрамында ұзак уақыт бірге дамыды»-деген пікір айтады².

Алтаистиканың орал-алтай тіл білімі құрамында, кейіннен дербес тылым саласы ретінде даму барысында оралтанушы және алтаист

¹ Poppe N. Introduction to altaic linguistics. Otto Harrassowitz- Wiesbagen, 1965. - S.7.

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. - Wiesbagen, 1960. T.1: Vergleichende Lautlehre . -S.8.

ғалымдар ұсынған үлгілер мен топтастыруларға сүйене отырып, Н.А.Басқаков орал – алтай тіл ортақтастығын: **орал тілдері** және **алтай тілдері** деп екі ірі макротопқа бөледі, олардың мынадай ішкі классификациясын ұсынады:

О р а л - а л т а й т іл бірлестігі

I. Орал семьясы

1. Фин-угор бұтагы:

фин тобы;
угор тобы.

2. Самодий (самодий) бұтагы:

самодий тобы;
юкагир-эскимос-алеут
тобы

II. Алтай семьясы

1. Түркі-монгол бұтагы:

туркі тобы;
монгол тобы.

2. Тұңғыс-маньчжур бұтагы

тұңғыс тобы;
маньчжур тобы

3. Жапон-корей бұтагы:

жапон тілі;
корей тілі.

Н.А.Басқаков алтай тілдерінің іштей тарамдала, жеке дара дамуы алтайлық, ру-тайпалар мен ұлыстардың тарихи бірігуі мен тұтасуы, қайтадан бөлінуі процестерімен қатар жүрілгендігіне на-зар аударады және алтайлық тілдік бұтақтардың ішкі жіктелісі ту-ралы былай дейді: «Рулар мен тайпалардың, тайпалық одақтардың өзара бірігуі мен біртұтастануы, ол тұтастықтың қайтадан тарамда-ла бөлінуі барысында алтай тілдері алдымен, түркі-монгол, тұңғыс-маньчжур және болжамдық тұрғыдағы жапон-корей сияқты үш не-гізгі тілдік бұтақтарға ажырады. Ары қарайғы тұтастану процесінің нәтижесінде түркі-монгол бұтагы – кейіннен батыс хүн және шығыс хүн болып екі жарылған түркі тілдері тобына және іштей ойрат-қалмақ, халха-монгол, бурят және монгол болып бөлініске түскен монгол тілдері тобына ажырады. Тұңғыс-маньчжур бұтагы – эвенк және нанай-голд бөлімшелерінен тұратын тұңғыс тобына және маньчжур тобына (маньчжур және чжурчженъ) бөлінді. Ал жапон

және корей тілдерін біріктіретін жапон-корей бұтагы, ғалымдардың айтуынша, алтайлық диалектілердің көршілес тілдермен (алтай тілдеріне жатпайтын) аралас-құраластығының нәтижесінде пайда болған. Сондықтан да алтаистика саласындағы салыстырмалы-тарихи зерттеулер негізінен түркі, монғол және тұнғыс-маньчжур тілдерімен шектеледі де, оралтануда юкагир-эскимос-алеут тобының жеке зерттелетіні сияқты жапон-корей ортақтығын өзінше оқшау қарастыру үрдісі орын алады».¹

§ 2. Алтай тілдерінің генеалогиялық туыстастығы мәселесіне қатысты ғылыми көзқарастар жүйесі

Түркі, монғол, тұнғыс маньчжур тілдерінің генеалогиялық текстігі мәселесі, яғни «Алтай гипотезасы» алтаист лингвистер арасында алтай тілдерін бір негіз-тілден өрбітетін дәстүрлі алтаистикалық, алтай тілдеріндегі материалдық ортақтықты осы тілдердің көп ғасырлық тығыз қарым-қатынасынан іздестіретін антиалтаистикалық, сондай-ақ алтай тілдерінің өзара генетикалық байланысын жоққа шығармағанымен, Орталық Азия ареалында тарихи қалыптасқан тілдік одақтарды терендең зерттеудің алтай тіл бірлестігі проблематикасына тікелей қатысы бар маңызды мәселе екенін зерттеудің күн тәртібіне қойған неоалтаистикалық көзқарастардың қалыптасуына жетелеген басты теориялық концепция болып саналады.

Г.И.Рамstedt, Н.Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, Е.Д.Поливанов, сияқты компаративистикалық дәстүрлі алтаистиканың негізін қалаған ғалымдар және олардың ізбасарлары (Н.А.Баскаков, П.Аалто, О.Прицак, К.Г.Менгес, В.И. Цинциус, В.М. Иллич-Свityч, М.Р.Федотов, С.А.Старостин т.б.) алтай тілдерінің генетикалық туыстастығы туралы тұжырымдаманы топтарарапалық деңгейде анықталған фонетикалық, морфологиялық сәйкестіктер мен арғыалтайлық тұлғаларды қайта жаңтырту бағытындағы этимологиялық зерттеулер негізінде дәйектейді.

Салыстырмалы алтай тіл білімі және монғолтану салаларының дамуына айрықша үлес қосқан В.И.Котвич түркі, монғол және тұн-

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.-М., 1981. -С. 14-16.

ғыс тілдерінің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық деңгейлерінде орын алатын үқастықтар мен сәйкестіктердің жалпы көлемі пайызға шаққанда: түркі-монғол тілдері тобы мен тұнғысманьчжур тілдері арасында 10% лексикалық, 5% морфологиялық, ал түркі және монғол тілдері арасында 25% лексикалық, 50% морфологиялық сипатта болып келетінін айта келе, алтай семьясының негізінде типологиялық үқастықтар жатыр деп біледі¹.

В.И.Котвичтен басталатын алтай тілдерін типологиялық түрғыдан зерттеу – алтаистикадағы айрықша маңызды бағыттардың бірі. Өйткені типологиялық үқас тілдер ретінде алтай тілдері бір ғана тектілге барып саятын генетикалық тілдік бірлестікті құрайды деп санауға да болады. Алтай тіл бірлестігіне енетін тілдер арасындағы типологиялық үқастықтарға: сингормонизм заңдылығының орын алуы; сөздің басқы шенінде бірнеше дауыссыздардың қатар келмеуі; түбір-негіздің біршама тұрақтылығы; сөздердің аглютинативтік тәсіл арқылы жасалуы және түрленуі; атау септігінің полифункционалдық қызмет атқаруы; род категориясының жоқтығы; тәуелдік категориясының болуы; септік парадигмасының аксиалдық сипатта болып келуі; көптік (жинақтық) мағынаның жекеше тұлғада кездесуі; сұраулық демеуліктің болуы; бағынқының басынқының алдында келуі (конструкция); нақты нысаннның табыс септігімен көмкерілуі; сан және сын есімдер анықтауыш қызметін атқарғанда өзінен кейінгі сөзбен қыыса байланыспауы; есім, есімшелі және көсемшелі конструкциялардың көмегімен жасалатын сөйлемдерде бағынқы сөйлемдердің аналогтарының кездесуі сияқты тілдік құбылыстарды жатқызуға болады.²

Й.Бенцинг, Д.Шинор, Г.Дерфер, А.М.Щербак, Б.А.Серебренников, Г.Д.Санжеев, Л.Лигети, Дж.Клоусон, А.Ронаташ т.б. алтай тілдеріаралық өзара кірмелікті дәстүрлі алтаистикалық концепцияға қарсы қоятын антиалтаистикалық бағыт өкілдері: «Түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур және жапон, корей тілдерін жорамал түріндегі алтайлық тектілдің «мұрагерлері» деп санауға болмайды. Олардың арасындағы дәстүрлі алтаистика айқындаған материалдық ортастықтарды компаративтік түрғыдан тереңдеп зерттеп, жете тексер-

¹ Котвич В.И. Исследование по алтайским языкам. - М., 1962. - С.351

² Языки мира: Туркские языки. - М., 1996. - С.8

ген жағдайда үқастықтар мен сәйкестіктердің, ортақтықтардың барлығы дерлік бір тілден екінші тілге енген біржақты кірме, немесе өзара кірме, я болмаса бір тілден келесі бір тілге, немесе керісінше неше мәрте қайталана енген кірме элементтер болып шығады» деген көзқарасты жақтайды.

Алтайлық ареалда әрқиыл тарихи дәуірлерде әртүрлі деңгейде орын алған этнолингвомәдени сипаттағы контактологиялық процестерді кірмелік теориясымен ұштастыратын неоалтайстикалық бағыт өкілдері (В.И.Рассадин, Ж.Қ.Тұймебаев, Н.И.Егоров т.б.) жалпыалтайлық негіз тіл туралы постулат өз шешімін табу үшін, ең алдымен көне, өте көне, ерте, өте ерте дәуірлерден келе жатқан кірме элементтерді толық анықтап алу қажеттігін алға тартады.

Сонымен, қазіргі заманғы алтайстикада алтай тіл бірлестігінің құрамы негізінен түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және жапон, корей тілдері сияқты бес тілдік топпен шектеліп, тарихи - салыстырмалы зерттеулердің нысанына осы тілдер арасындағы үқастықтар мен сәйкестіктер, ортақтықтар алынады. Әйтседе түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур және жапон-корей тілдерінің материалдық жақындығын о бастағы текстілдік негізден, типологиялық үқастықтардан және тілдераралық қарым-қатынастан іздестіретін ғылыми-көзқарастар қайшылығы күні бүтінге дейін толастамай келеді.

Пікір қайшылығы алтайлық 5 тілдік топтың өзара жақындық қатысына, жекелеген тілдік бұтақтараралық өзара байланыстың табиғатына, алтай тілдерінің ата жүрттын - төл отанын анықтауға, жалпыалтайлық (арғыалтайлық текстіл) ортақ тілдің өмір сүрген хронологиялық дәуірін тоқтатуға, арғыалтайлық текстілдік формаларды қайта жаңғыртуға, тілдік кірмелік құбылысының екіжақты, үшжақты бағыттарына т.б. мәселелерге байланысты да орын алады. Мәселен, ХХғ. 80-90 жылдардағы Пол Бенедик, Юха Янхунен, Г.Дерфер, С.Е.Мартин, А.Вовин, В.И.Рассадин, А.А.Бурыкин сияқты алтайстердің ой-тұжырымдарына кеңінен тоқтала келіп, Грит Серпент XXI ғасыр қарсаңында алтайстикада ғылымында орын алған маңызды тұжырымдамалар ретінде¹:

¹ Great Serpent. Altaic languages // <http://Community. Livejournal.com/terra linguarum. 2005. 03.08.>

- жапонтанушылар арасында Пол Бенедиктің жапон тілінің австронезийлік шығу тегі туралы пікірінің дәйексіздігі С.А.Старостин, К.Крипс тарапынан қатал сынға ұшырағанына қарамастан, «жапон тілінің австронезийлік те, алтайлық та тілдермен генетикалық байланысының жоқтығы және бұл тілдердің жапон тіліне әсері субстраттық және адстраттық құбылыстардың нәтижесі» екені туралы теорияның кеңінен тарала бастауын;

- алтайлық тілдік одақтың ата жүрті деп Маньчжурияны көрсету, жапон тілін алтайлық тілдерге қатысы жоқ, дербес жапон-рюк тілдік семьясына жатқызу, «жапон тіліндегі монгол және тұнғыс тілдерінен енген кірме элементтерді алтайлық тілдік одақ тұсындағы құбылыс» деп тану, монгол-тұнғыс-маньчжур бұтағын жеке дербес тілдік семья деп қарастыру сияқты мәселелердің көтерілуін (фин лингвисті Юха Янхунен);

- антиалтаистикалық бағыттың белді өкілдерінің бірі Г.Дерфердің XXғ. 90 жылдары түркі-монгол-тұнғыс-маньчжур бағытындағы біржақты тілдік кірмелік туралы позициясын қайта қарап, «түркі тілдерінде тым көне монголдық, монгол тілдерінде өте ертедегі тұнғыстық, ал монгол-тұнғыс тілдерінде самодийлік тілдік кірмелік қабаттардың орын алатынын мойындауын»;

- жапон-корей туыстастығын жақтастырын С.Е.Мартиннің бұл тілдік бұтақты тұнғыс тілдерімен салыстырудың қажеттігі туралы пікірінің қолдау тауып отырганын;

- А.Вовиннің алтай семьясының бестілдік тармақтан тұратын құрамынан бас тартып, оның тек «шығыс алтайлық» бұтағына енетін тілдер туыстығын (жапон-корей-тұнғыс-маньчжур) жақтауын;

- А.А.Бурыкиннің «алтай тілдерінің бес тармағы арасындағы туыстық байланысты дәлелдеуге болатыны, бұл тілдер қатарына нивх тілін де қосуға негіз бар екені» туралы пікірін;

- В.И.Рассадиннің «алтай семьясын тек түркі, монгол, тұнғыс-маньчжурлық құраммен қалдыру, онда да түркі және тұнғыс-маньчжур тармақтары арасындағы туыстық байланыстың түркі-монголға қарағанда біршама жақындығы» туралы көзқарасын атап көрсетеді. Алтаистиканың мұндай басты, ең негізгі проблемаларына қатысты қызу пікірталастар, негізгі ұстанымдар және олардың уәжділігі, әр бағыт өкілдері тарапынан жасалған ұсыныстар мен кел-

тірілген дәлелдердің, пікір-пайымдаулардың сапасы мен тиімділігі мәселелері – аргументация теориясы (XXI ғ. тіл біліміндегі жаңа бағыт) түрғысынан түсіндірілетін дәйектемелік сараптаманы қажет етері сөзсіз.

Қорыта айтқанда, ХҮІІ ғ. басында «алтай гипотезасы» (кеңірек алғанда «орал-алтай гипотезасы») деген атпен белгілі болған түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және фин-угор, самодий тілдерінің генетикалық туыстастығы туралы идеяның – ғылыми жорамалдың ХХ ғасырдың орта тұсынан бастап «алтай теориясы» деп аталатын «әртүрлі деңгейдегі, аса ауқымды лингвистикалық материалдарды қамтыған, ғылыми фактілермен дәйектелген ғылыми білімге айналуының¹ нәтижесінде алтаистика ғылыми-теориялық және методологиялық тұғырнамасы жетілген салыстырмалы-тарихи сипаттағы дербес пән деңгейіне көтерілді.

Кез келген ғылым саласы тәрізді алтаистика да өз басынан қалыптасу, даму, тоқырау және қайта өрлеу кезеңдерін басынан өткерді десек, бір ғасырдан астам уақыт аралығында жинақталған аса ауқымды ғылыми зерттеулерге, қордаланған ғылыми білімге сүйене отырып, алтаистика ғылымының қалыптасу, даму кезеңдерін былайша жіктеуге болады²:

1. Эмприкалық материалдардың жинақталу кезеңі.
2. Орал-алтай теориясының қалыптасу, даму және құлдырау кезеңі, яғни XIX ғасырдың бірінші жартысында В.Шотт, А.Боллер, М.А.Кастрен т.б. ғалымдардың орал және алтай тілдерінің жекелеген топтары арасындағы туыстық қарым-қатынасты болжаған алғашқы тәжірибелік зерттеулерінің пайда болуымен, алтай гипотезасының, кеңірек алғанда орал-алтайлық ғылыми жорамалдың күн тәртібіне қойылуымен, жинақталған эмпирикалық лингвистикалық материалдардың ғылыми айналымға түсे бастауымен сипатталады.

3. Дәстүрлі немесе ортодоксалдық алтаистикалық кезең класикалық, алтаистикалық бағыттағы ғылыми зерттеулермен қатар

¹ Кылласов И.Л. Археологический взгляд на проблему первоначального единства алтайских народов//Еуразияшылдық идеясы контексте. - Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. - Астана, 2009.- С. 36-49.

² Тұймебаев Ж. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. - Туркестан, 2006. С.7-10.

түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық туыстастығы туралы «алтай гипотезасына» деген скептикалық көзқарастағы ғылыми зерттеулердің пайда болуымен сипатталады.

4. Дәстүрлі алтаистикалық еңбектерде айқындалған құрылымдық элементтерді осы тіл иелерінің тығыз әрі ұзақ мерзімдік қарым-қатынастарының нәтижесі деп танудың барысында XX ғ. екінші жартысында классикалық алтаистика дағдарысқа ұшырап, екі жақты тілдік кірмелік теориясы белең алады, компаративтік алтаистиканың дамуында жаңа кезең басталады. Бұл кезеңді **неоалтаистиканың қалыптасу** кезеңі деп санауға болады.

5. Алтаистика дамуының қазіргі кезеңі алтаистикаға деген қызығушылықтың қайта оянуымен, ортодоксальдық және неоалтаистикалық бағыттардың қатарласа орын тебуімен, яғни алтайлық контактология мен салыстырмалы-тарихи алтаистикаға қатысты зерттеулердің қайта жаңғыруымен сипатталады.

Алтаистиканың қалыптасуы мен дамуындағы осындай кезеңдерде зерттеудің күн тәртібіне қойылған теориялық проблемалардың шешілу жағдайын түркология, монголтану, тұнғыс-маньчжуртану салаларындағы қол жеткізген нәтижелермен, жапон-корей тілдерін «алтаистикалық» контексте қарастыруға қатысты жетістіктермен сабактастыра қараудың маңызы зор. Бұл алтаистика ғылымының өткенін қорытындылап, бүгінгі таңдағы өзекті мәселелерін анықтап, алдағы міндеттерін айқынданап алуға, соның негізінде алтаистикалық зерттеулердің жаңа ғасырда сапалық жаңа деңгейге көтерілуіне белгілі дәрежеде ықпалын титізері сөзсіз.

§ 3. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: эмпирикалық материалдардың жинақталу кезеңі (XVII- XVIII ғ.)

Еуропалық ғылыми ортада Еуропа мен Шығыс елдері арасындағы дипломатиялық және сауда-саттық қарым-қатынастарға байланысты шығыс тілдеріне, соның ішінде алтай тілдеріне деген қызығушылық өте ерте кезден-ақ болды.

XVII ғасырдан бастап Еуропада алтайлық халықтар және алтай тілдері туралы мәліметтерді жинақтау жолға қойылып, практикалық

мақсат көзделген еңбектер жариялана бастайды. Мұндай еңбектер қатарына И.Мегизердің түрік тілі (1612), М.Тевеннің монғол тілі (1671), П.Верби мен М.Тевеннің маньчжур тілі (1680) бойынша грамматикаларын жатқызуға болады.

1692 жылы Амстердамда Николас Витсенның (1641-1717) «Солтүстік және Шығыс Тартария» атты әйгілі еңбегі жарық көреді¹. Мұнда алғаш рет түркі (якут, татар), монғол (қалмақ, бурят), түнғыс (эвенкі, эвен), сондай-ақ Ресейдегі кейбір фин-угор және палеоазиат тілдері туралы мәліметтер беріледі. Николас Витсен 1664-1665 жылдары Мәскеуде Голландия елшілігінде қызмет етеді және сол кезде жинақтаған Ресей империясы құрамындағы халықтардың тілдері туралы материалдарын кейіннен орыс тілшілері арқылы алдыրған мағұлматтармен үнемі толықтырып отырады. Н.Витсенниң «Солтүстік және Шығыс Тартариясы» сол кездегі европалық ғылыми ортаны бұрындары беймәлім халықтар және олардың тілдерімен таныстырып қана қойған жоқ, сондай-ақ «Солтүстік пен Шығыстағы көптеген халықтардың тілдері туралы жаңа мағұлматтарды жинақтаудың қажет әрі маңызды екенін көрсеткен еңбек болды».²

XVII ғасырдың атақты әнциклопедист-ғалымы Г.В.Лейбниц (1646-1716) орал-алтай тіл бірлестігіне енетін бірқатар тілдер бойынша материалдар жинақтау, жүйелеу және зерттеу ісіне зор үлес қосты. Н.Витсенниң «Солтүстік және Шығыс Тартариясымен» жақсы таныс болған Г.В.Лейбниц Н.Витсен және оның ресейлік корреспонденттері арқылы сол кездегі Ресейде қолданылатын барлық тілдердің үлгілерін жинақтауга, Солтүстік Азия халықтарының тілдері туралы жаңа мәліметтер алып тұруға тырысты.

1712 жылы қызмет бабымен Ресейге қоныс аударған Г.В.Лейбниц Ресей империясындағы халықтардың тілдері бойынша материалдар жинақтау қажет екенін айтып, I Петр патшага және оның тараптастарына өтініш білдіреді. Оның бұл идеясы XVIII ғасырда «Барлық тілдер мен сөйленістер сөздігінің»(«Словарь всех языков и наречий») жасалуына арқау болады. Сол кезде аз танылған тілдер бойынша

¹ Witsen N. North and East Tartarye. Amsterdam, 1692; Изд.2-ое.-1705; Изд.3-е-1785.

² Насилов Д.М. Алтаистика XIX века // Тюркологический сборник. 1977. - М.,1981.- С.150-155; Насилов Д.М. Из истории алтаистики // Советская тюркология. - Баку, 1977. № 3. - С.77-93

шынайы мәлімет алу үшін Г.В.Лейбниц бір ғана мәтінді (христиан дұғасы «Отче наш») әр түрлі тілдерге сөзбе-сөз аударуды және ең жиі қолданылатын сөздер тізімін жасауды ұсынады. Г.В.Лейбниц идеясы XVIII ғасырда Ресейде қолжазба және баспа түрінде жарық көрген «Отче наш» мәтінінің аудармасы бойынша жасалған салыстырмалы сөздіктердің құрастырылуына негіз болады. Осылайша Г.В.Либниц өзінің идеялары мен қажырлы еңбегі арқылы көп ұлтты Ресей тілдеріне деген ғылыми қызығушылықты оятып, шығыстағы аз халықтардың тілдері бойынша лингвистикалық материалдарды жинақтау бағдарламасын айқындалп береді, тіл арқылы халық тарихын бағамдауға болатыны туралы көзқарастың орнығына үлес қосады¹.

Г.В.Либниц Ресейдегі «түземдіктер» (жергілікті жүрттардың) тілдерін топтастыруға талпыныс жасайды. Оның 1708 жылы Убрихқа жазған хатындағы: «Мен Скифияда кең таралған 3 тілді білемін: 1) орыстар, словактар, поляктар, бөгемдер (ягни, чехтар) сөйлейтін сармат тілі; 2) түріктер, қалмактар, монғолдар сөйлейтін татар тілі; 3) лапондар, финляндыштар, венгрлер қолданатын фин тілі. ... Са-модий, мордва, черкес және черемис, сібір тілдерін қай топқа жатқызарымды білмеймін» -деп келетін сөздерін келтіре отырып, Д.М.Насилов Г.В.Либництің алтай тілдері туралы көзқарасын бағамдау үшін сол кездердегі терминологияға көніл аударудың қажеттігін айтады.

XVIII ғасырда «татар» термині түркі, монғол және басқа да «шығыс» тілдерін атап үшін қолданылды. Демек Г.В.Либниц «татар тілдері» деп түрік және өзге де түркі тілдерін, «монғол тілдері» деп қалмақ және басқа да монғол тілдерін атады. Басқаша айтқанда Г.В.Либниц қолданған «татар» терминінің мазмұны қазіргі «алтай тілдері» деген терминге біршама жақын келеді. Ал XVIII ғасырда еуропа жүртшылығы қазіргі түріктерді «османдықтар» деп атағанын ескерсек, Г.В.Либниц қолданған «түрік» терминін «түркі халықтарының тілі» деп түсінуге болады. Сонымен қатар Г.В.Либниц «Codex Cumanicus» ескерткіші тілінің негізін алғашқылардың бірі болып «татар» тіліне жататын «куман тілінің ұлгісі» деп дұрыс анықтады.

¹ Насилов Д.М. Из истории алтайстики //Советская тюркология.-Баку, 1977. № 3.- С.77-93

Эмпирикалық материалдардың жеткіліксіздігі салдарынан Г.В.Либниц классификациясы нақты да толық болмады. Дейтүрғанмен шынайы тілдік фактілерді салыстыруға негізделгендіктен сол кездегі тіл білімі үшін бұл үлкен жетістік еді.

Г.В.Либництің лингвистикалық идеяларының практикалық түрғыдан жүзеге асуына I Петр патшаның заманындағы Ресей империясының солтүстік пен шығысты игеру бағытындағы саясатының әсері зор болды. Ресейдің геосаяси жағдайы шығыспен тікелей байланыста екенін жақсы түсінген I Петр шығыс халықтары және олардың тілдерін зерттеуді Ресей ғылымы алдына приоритетті міндет етіп қойды. Осыған орай Ресейдің түпкір-түпкірін зерттеу үшін арнайы экспедициялар үйімдастырыла бастайды.

Бірінші Петр патшаның тапсырмасы бойынша жасақталған алғашқы ірі экспедициялардың бірі – Д.Г.Мессершмидттің 1720-1727 жылдар аралығындағы Сібір өлкесін зерттеу бағытындағы экспедициясы болды. Д.Г.Мессершмидт Сібірді мекендейтін көптеген халықтардың тарихы, этнографиясы, археологиясы және тілі тура-лы аса құнды, айрықша мол материалдар жинақтап, Санкт-Петербургке жеткізеді. Оның экспедициялық материалдары арасында якут, чулым-түркі (кюэрик), барабин, қалмак, бурят, монгол, эвен, эвенкі т.б., сондай-ақ орал, палеоазиат тілдері бойынша күні бүтінге шейін өз маңызын жоймаган, осы тілдердің XVIII ғасырдағы күй-жағдайын көрсете алатын жазба деректер молынан кездеседі.

Йене және Галлеуниверситеттеріндебілім алған Д.Г.Мессершмидт жас кезінен классикалық тілдерді оқып үйренуге ден қояды. Сол кездегі Галледегі шығысқа және шығыстілдеріне деген қызығушылық ғалымның филологиялық көзқарастарының қалыптасуына ықпал етеді. Д.Г.Мессершмидт өзіне таныс тілдердің тарихи-генетикалық байланыстарын бағамдауда өзінше ой түйіп, өз классификасын ұсынады. Ол ертеректе халықтардың 4 тобы болды деп санайды: 1) ертедегі гүндар мен сақтар; 2) арабтар, сарматтар және скифтер; 3) азиялық об скифтері; 4) шығыс немесе солтүстік-шығыс скифтер.

Д.Г.Мессершмидт бірінші топқа – осяқтарды, вотяқтарды, черемистерді, вагуличтер мен кондарларды, екінші топқа – татар, башқұрт және якуттерді, ал үшінші топқа – қалмақтарды,

монголдарды, тұңғыстарды, «мансурларды» (яғни маньчжурларды), «танғұттарды» (яғни қалмактар мен монголдармен діні жағынан бірдей тибеттіктерді), төртінші топқа – камчадалдарды, ламуттарды, коряктарды, юкагирлерді жатқызады. Д.Г.Мессершмидт Сібірді мекендейтін халықтар туралы мәліметтерді өте ертедегі авторлардан іздестіреді¹.

Орталық Азия мен Сібір өлкесіндегі түркі және монгол тілдерін зерттеуде XVIII ғасырдағы лингвистикалық тұрғыдан аса маңызды еңбектер қатарына Ф.И.Страленбергтің неміс тілінде жарық көрген «Ұлы Татария және Сібір патшалығы жөнінде алдын-ала мәлімет» («Предварительное сообщение о Великой Татарии и Сибирском царстве». 1726 г.) және «Еуропа және Азияның солтүстік және шығыс бөліктерінің тарихи-географиялық сипатты»² атты әйгілі еңбектері жатады. Ф.И.Страленбергтің «Еуропа және Азияның солтүстік және шығыс бөлігі...» еңбегі 1738 жылы Лондонда ағылшын тілінде, 1757 жылы Амстердамда француз тілінде, 1780 жылы испан тілінде жарық көреді. Ф.И.Страленберг (еңбегінің Еуропада кеңінен танылуы мен әр тілде таралуының себебін Ресейдің Солтүстік соғыста жеңіске жетуіне байланысты оған деген европалықтардың қызығушылығының артуымен түсіндіруге болады. Ф.И.Страленберг еңбегінің қысқартылған нұсқасы 1738 жылы орыс тілінде Самарада (В.Н.Татищевтің өкімімен),³ кейіннен 1797 жылы Санкт-Петербургте «Историческое и географическое описание полуночно-восточной части Европы и Азии» деген атпен жарық көрді⁴.

Ф.И. Страленберг Шығыс Еуропа мен Солтүстік Азияны сол кездегі Батыс Еуропада орнықсан түсінік бойынша тек «татарлар» ғана емес, сонымен қатар басқа да халықтардың мекендейтінін анықтады және оларды 6 топқа біріктірді:

¹ Насилов Д.М. Алтайстика XIX в. // Тюркологический сборник, 1977. Изд. «Наука». Глав. ред. восточ. лит. -М., 1981. - С. 150-156.

² Der Nord und Östlich Theil von Europa und Asia, von Philipp von Strahlenberg, - Stockholm, 1730

³ Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. -Л., 1972. - С.49.

⁴ Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг: Его работы по исследованию Сибири. - М.; -Л., 1966. - С.88-90.

I. Біртұтас диалектінің құрайтын Объ-венгрлік және фин халықтары. Олардың арғы тегі ғұндар немесе ундар. Бұл топқа венгр, фин, vogуль, мордова, черемис, пермяк, вотяк, остяк тілдері енеді;

II. Төменде аталған 3 халықпен бірге түркілер, кырым, өзбек, башқұрт және түркімен татарлары бір диалектінің құрайды. Ол үш халық мыналар: Тобыл, Тюмень, Таре қалаларында тұратын Сібірлік мұсылман татарлары, якуттер және чуваштар;

III. Бір-бірінен бірнеше жұз шақырым алыс тұратын төмендегі 6 халық бір диалектінің құрайды, самодий тілдеріне жатады: 1) самодийтер (архангелдік, печорлық); 2) остяктар (сібірлік, обылық, нарымдық); 3) самодий-тавғайлықтар (Солтүстік мұзды мұхит жағалауын, Енисей және Лена өзендері аралығын мекендейтін);

IV-V. Мұнда халықтар мен олардың тілдерін бірнеше топқа біріктіреді:

(А). Бір жартысы діни наным-сенімі бойынша біріктірілетін, енді бір жартысы көне бірлестіктен таралатын халықтар: (1). Қалмақтар (олар мен монголдардың діні және диалектісі ортақ); (2). Маньчжурлар (қытай татарлары ...); (3). Тангуттар (ягни тибеттер) Далай – Ламаға бағынады қалмақтар мен монголдармен діні ортақ.

(Б). Сібір губерниясына қарасты әр түрлі тілде сөйлейтін 7 халық орысқа бағынады. Тұнғыстар тілдерінде үш түрлі айырмашилық болғанымен, олардың тілі бір ғана диалектіге барып саяды. Ал соңғы төртеуінің тілінде ортақтық өте аз: (1). Камасиндіктер; (2). Ариндықтар; (3). Жылқылы тұнғыстар; (4) Бұғылы тұнғыстар; (5) Итті тұнғыстар; (6). Коряктар (солтүстік шығыс Камчатка); (7). Курлар (оңтүстік-шығыс Камчатка).

VI. Қаратеңіз және Каспий теңіздері аралығын мекендейтін әр басқа тілде сөйлейтін 5 халық. Эйтседе олардың кейбіреулерінің тілі қырым-татарларына жақын болып келеді: (1). Аварлар немесе акарлар; (2). Құмықтар, басқаша айтқанда қайтактар; (3). Құбачиндер; (4). Черкестер, басқаша айтқанда Гюрчи (грузин)-черкестер; (5). Құралылар. Бұл топтамасына Ф.И.Страленберг өз еңбегінің IV («O Tabula Polyglotta») бөлімінде тоқталып, жан-жақты түсіндіреді¹.

¹ Der Nord und Östlich Theil von Europa und Asia, von Philipp von Strahlenberg.- Stockholm, 1730. - S. 55-72.

Ф.И.Страленбергтің жоғарыдағы тілдер мен халықтарды 6 топқа жіктеп, алғаш рет осы тілдер арасындағы типологиялық ұқсастықтарды көрсетеді. Ф.И.Страленбергтің бұл классификациясы орал және алтай тілдерін топтастырудагы ең алғашқы бастама-тәжірибе болды. Бұл классификацияның негізінде кейіннен орал-алтай тіл бірлестігі туралы теория пайда болды. Ф.И.Страленберг тіл зерттеушісі емес еді. Сондықтан оның еңбегінде толық аяқталған лингвистикалық концепциялар, әсіресе түркі, монғол және тұнғысманьчжур тілдерінің туыстастығын меңзейтін «алтаистикалық» постулат орын алмады.

1724 жылы Санкт-Петербургте Ресей ғылым академиясының құрылуы Ресейдің шығыс аймақтарын зерттеу ісін жеделдетіп, ірі -ірі ғылыми экспедициялардың жасақталуына жағдай тудырды. Ресей империясы құрамындағы халықтар бойынша лингвистикалық материалдар жинақтау «академиялық» экспедицияларға қосымша міндет ретінде тапсырылды.

XVIII ғасырдың соңғы ширегінде 285 сөздің 149 «азиат» тілдерінде баламасы берілген «Барлық тілдер мен сөйленістердің салыстырмалы сөздіктері» («Сравнительные словари всех языков и наречий», СПб., 1787) жарық көрді. Г.Л.Х.Бакмейстер бастаған энтузиасттердің көмегімен жинақталған сөздіктің материалдарын II Екатерина патшаның қолдауымен энциклопедист-ғалым П.С.Паллас (1741-1811) өндейді. Сөздікте алтай тілдерінен 20 шақты түркі тілдері мен диалектілері, тұнғыс-маньчжур тілдерінен – эвенкі тілінің 7 диалекті, эвен тілінің 2 диалекті, сонымен қатар маньчжур тілі, монгол тілдерінен – монгол тілі, қалмақ және бурят тілдері көрініс тапты. 1790-1791 жылдары аздаған өзгертулер мен толықтырулар енгізілген Сөздіктің екінші басылымы жарық көрді.

Сонымен, XVIII ғасыр сонында алтай тілдері бойынша негізінен лексикалық материалдар жинақталды және олардың басым көпшілігі түркі тілдерінің үлесіне тиеді. XVIII ғ. соны XIX ғ. басында бұрындары жарық көрген түркі тілінің грамматикаларынан басқа да чуваш (1769), татар (1778, 1801) сияқты түркі тілдері бойынша грамматикалар пайда болды. Монгол тілдерінен қалмақ тіліне қатысты бірқатар вокабулялар жарық көрді. Тұнғыс-маньчжур тілдерінен

тек маньчжур тілі лексикалық, аздаң та болса грамматикалық материалдар негізінде, ал әвенкі және әвен тілдері аздаған сөздер тізімі арқылы таныла бастады¹.

Екі ғасыр тоғызында Батыс Еуропа тіл біліміне қандай алтай тілдері таныс болғанын И.Х.Аделунгтың (1732-1806) төрт томдық «Митридат немесе жалпы тіл білімі» атты еңбекі (Adelung J.Chr. Mithtidates oder allgemeine Sprachenkunde ... – Berlin, 1806-1817. Т. I-IV) көрсете алады. Еңбектің Солтүстік және Орта Азия туралы бөлімінде көп-теген тілдер тобынан мынадай тілдер мен халықтар ажыратылып аталады: 1) түркі-татар халықтары және олардың тілдері (18 тіл мен диалектілер) – Н.Витсен, П.С.Паллас, П.И.Рычков, И.И.Георги, Ф.Ф.Беллинггаузен тәрізді ғалымдардың материалдарына және түрік тілінің грамматикаларына (24 атаяу) сүйеніп анықталған; 2) монғол халықтары және олардың тілдері (монғолдар, яғни хал-халар, ордостар, тұмәттер, қалмақтар, буряттар) – сөздердің жекелеген тізімдері негізінде анықталған; 3) маньчжур халықтары және олардың тілдері (маньчжурлар, Селенге және Байкал маңындағы тагурлар немесе дагурлар, 8-дей диалектіде сөйлейтін тұңғыс ламуттар және басқа да тайпалар: Амур сағасындағы тілдері беймәлім гиляктар, Сахалиндегі орошибилер; 4) корейлер. И.Х.Аделунгтың пікірі бойынша, түркі, монғол және маньчжур халықтары тілі, сыртқы кескін келбеті жағынан бір-біріне ұқсамайтындықтан, оларды еш қындықсыз ажыратып тануға болады².

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда қарқынды дами бастаған салыстырмалы-тариҳи тіл білімі және оның бір саласы – алтаистиканың қалыптасуының фактологиялық базасын XVIII ғасырда жарық көрген батыс европалық ғалымдардың зерттеулері, далалық экспедициялар барысында жинақталған Ресей империясы құрамындағы әр алуан этностар мен олардың тілдері жайлы мәліметтер құрайды. Демек, тіл білімінде салыстырмалы-тариҳи бағыттың орынғына дейін, яғни XVII және XVIII ғасырлардағы «түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдері арасында туыстық байланыстың болуы

¹ Булич Н.Н. Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX века. Т. I и II. СПб., 1902-1905. 190-3-232, 365-520.

² Насилов Д.М. Алтаистика XIX в. // Тюркологический сборник, 1977. Изд. «Наука». Глав. ред. восточ. лит. -М., 1981. - С. 150-156.

мүмкін екені» туралы жекелеген пікірлерді «ғылымға дейінгі» интуитивтік жорамалдар деп санауға болады.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Р.Раск, Ф.Бопп, Я.Гrim, А.Х.Востоков және олардың ізбасарларының іргелі зерттеулерінің жарық көруі ұнді-еуропа семьясы құрамындағы тілдерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің әдіс-тәсілдерін орнықтырып, мақсат-міндеттерін анықтауға жол ашты. Ұнді-еуропа компаративистикасында салыстырмалы-тарихи зерттеулердің бағыт-бағдарының айқындалуы лингвистика ғылымына ендігі жерде әр түрлі тілдер мен тілдік макротоптар арасындағы туыстық қатынасты айқындауды, белгілі бір тілдің нақты бір тілдік топ немесе тіл бірлестігі құрамына ену-енбеуін фактологиялық материалдар негізінде дәлелдеуді, тілдердің грамматикалық құрылышы мен лексикасын тарихи тұрғыдан терендең зерттеуді міндеттеді.

XIX ғасыр басында салыстырмалы-тарихи әдісті саналы түрде түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және фин-угор тілдерін салыстыра зерттеуге қолдану кең өріс ала бастады. Соның негізінде түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және фин-угор тілдері бір тілдік макротопқа — орал-алтай семьясына топтастырылып, олардың арасындағы туыстық байланысты салыстырмалы-тарихи тұрғыдан өзектеуге мүмкіндік туды.

§ 4. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: орал-алтай теориясы

XIX ғ. бірінші жартысында түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша негізінен лексикалық материал жинақталып, ғылыми айналымға түсे бастады. Түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің фин-угор және самодий тілдерімен генетикалық туыстығы мәселесі ғылыми зерттеудің күн тәртібіне қойылып, «Орал-алтай гипотезасы» жария етілді. Орал-алтай тіл бірлестігінің құрамына палеоазиат және басқа жүйеге жататын тілдерді енгізіп, оның шет-шекара-сын кеңейтуге талпыныс жасаған зерттеулер жарық көре бастады. Осылайша салыстырмалы-тарихи тіл білімінің жеке саласы — орал-алтаистиканың тұғыры қаланды.

Түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдық ортақтығына негізделген алтайлық көзқарастың негізін қалаушылар ретінде әдетте Орал және Сібірдің бірқатар тілдерін скиф тобына біріктірген Р.Раскіні (1787-1832), сол тілдерді «татар тілдері» тобына топтастырган Ф.И. Страненберг пен Ж.П. Абелль-Ремюзаны (1788-1832) атайды.

Алтай тілдерінің ортақтығы жайлы көзқарастардың қалыптасуында француз ориенталисті Ж.П.Абелль-Ремюзаның 1820 жылы Париж қаласында шыққан «Татар тілдері жайлы зерттеулер....» атты еңбегінің әсер-ықпалы айрықша болды. Ол түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур, сонымен қатар тибет және басқа да шығыс тілдерін атау үшін сол уақытта қалыптасқан жалпы термин «татар тілдерін» емес, «тартар тілдері» формасын таңдап алады.

Ж.П. Абелль-Ремюза өзіне таныс шығыс-түркі немесе ұйғыр, монғол, маньчжур, тибет тілдері бойынша тарихи және лингвистикалық материалдарды жалпылауга, сондай-ақ ұйғыр, монғол, маньчжур, тибеттердің жазу жүйелерін бір-бірімен және басқа да шығыс жазбалармен салғастыруға талпынады. Ол алғашқы үш графикалық жүйелердің түпнегізі Орталық Азияға несториан миссионерлері арқылы келген сириялық жазба деген қорытындыға келеді. Негізінен аталған халықтардың тарихы мен жазу тарихын сипаттаған Ж.П.Абелль-Ремюзаның еңбегі таза лингвистикалық зерттеу емес еді. Жеті бөлімнен тұратын бұл еңбекте мынадай мәселелер қарастырылады: «Жалпы тартарлар және олардың әр түрлі атауларының шығу тегі»; «Сиро-тартар әліпбіі»; «Өткен замандарда тартарлар қолданған кейбір жазулар»; «Маньчжур тілінің орфография, грамматика, этимологиясы»; «Монғол тілі және оның диалектілері туралы»;»Ұйғыр деп аталатын шығыс түркілер»(көне ұйғырлар, себебі, Ж.П.Абелль-Ремюза Парижде сақтаулы «Бақтияр-наме», «Мирадж-наме» көне ұйғыр ескерткіштерін қолданған); «Тибеттіктердің тілі».¹

Шығыс түркілер, монғол, маньчжурлар арасындағы туыстық байланыс мәселесінде Ж.П.Абелль-Ремюза тілдер туыстығының көрсеткіші ретінде ең маңызды және қажет түсініктерді білдіретін

¹ Abel-Rémusat. Recherches sur les langues tartares, ou Mémoires sur différents points de la grammaire et de la des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibétains⁷-Paris, 1820.T.1

(тыстық қарым-қатынасты білдіретін сөздер, азық-түлік, табиғат құбылыстары атаулары т.б.) сөздер мен түбірлерде ортақтықтың болуы шарт деп білді. Аталған тілдерде мұндай атаулардың көбісі сәйкес келмегендіктен, ол тілдердің грамматикаларын салыстырып, Ж.П.Абель-Ремюза олардың тыстастығы грамматикалық белгілердің аналогиясында, яғни «логикалық»(грамматикалық формалардың құрылудының логикасы) тыстықта деп білді. Осының негізінде ғалым шығыс түркілердің, монғолдар мен маньчжурлардың тілдеріне ортақ кейбір белгілерді анықтады: агглютинация, түбірдің тұрақтылығы, морфемалардың жалғануындағы реттілік, етістіктің жіктелуінің ерекшелігі, сөйлемдегі баяндауыштың орны, анықталушы мен анықтауыштың өзара орналасу реті және т.б. Бұл алтай тілдерінің типологиялық ұқсастығын мензеген алғашқы пікірлердің бірі еді.

Ж.П.Абель-Ремюза шығыс-туркі, монғол, маньчжур тілдеріне тән ортақ сөздерге де назар аударады. Ортақ сөздердің сауда, мәдениет, дін т.б. салаларына байланысты ұғымдарды білдіретін екіншілік атальнымдар екенін байқаған ғалым, «бұл сөздер бір тілден екінші тілге әр түрлі қарым-қатынастар (соғыстар, саяси байланыстар, сауда қарым-қатынасы, дін т.б.) барысында ауысқан» деген ойға келеді және шығыс түркі, монғол, маньчжур және тибет тілдерінің тыстастығы туралы пікірді теріске шығарады. Ж.П.Абель-Ремюзаның еңбегінде тілдерді салғастыра зерттеудің арнайы әдістемесі орын алмаса да, қарастырылған тілдерді типологиялық ұқсастық пен бір-біріне ауысқан сөздер қатары біріктіретінін зерттеуші дұрыс анғарады¹.

1823 жылы Парижде неміс шығыстанушысы Г.Ю.Клапроттың (1783-1835) «Көптілді Азия»² атты И.Хр. Аделунгтың «Митридаты» дәстүрін жалғастырган еңбегі жарық көрді. Оның И. Хр. Аделунгтың анықтағышынан айырмашылығы – шығыс тілдері бойынша қолданылған әмпирікалық материалдың сапалық деңгейінің жоғары болуында еді. Кітапқа қосымша ретінде берілген салғастырмалы кестелерде Г.Ю.Клапрот әр бір тілді азиаттық және азиаттық емес әр түрлі тілдермен, соңдай-ақ жақын тыстықты нақтылау үшін

¹ Насилов Д.М. Из истории алтайстики // Сов. Тюркология. – Баку, 1977. - № 3. – С. 78-79.

² Klaproth J. Asia Polyglotta. Paris, 1823; 2-е изд. – Paris, 1831 + Sprachatlas.

туыстас тілдермен салыстырады. Г.Ю.Клапрот барлық монгол диалектілері мен түркі, тұңғыс тілдері арасында сөздердің түбірлери және грамматикалық құрылым жағынан көптеген ортақтық бар екенін байқады. Бұған қарап ғалым «өте ертеден бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болған үш тіл өзара араласып кетуі әбден мүмкін» деген қорытындыға келеді. Демек, Г.Ю.Клапроттың сәуегейлікпен айтылған пікірі қазіргі алтаистикадағы басты концепциясының бірі – түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдері аралық қарым-қатынас, олардың бір-біріне әсер-ықпалы туралы теорияға сай келеді.¹

Ф.И. Страленбергтің атақты еңбегінің жарық көргеніне бір ғасырдан астам уақыт өткен соң орал-алтай және Еуропа мен Азияның басқа да халықтарының туыстығы мәселесін дат ғалымы Р. Раск көтерді. Ол «скиф» тілдері тобына Ф.И.Страленберг атаған «татар» тілдерін ғана емес, сонымен қатар фин-угор, самодий, түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерін, сондай-ақ гренландықтардың, палеоазиаттықтардың, Кавказ халқының, Батыс Еуропаның субстрат тілдерін де біріктірді. Р.Раск Санкт-Петербургта болған кезінде жазған «Фин тілдік тобы» туралы трактатында фин-угор тілдерін чуваш, кавказ және т.б. тілдермен қоса, дәстүр бойынша «скиф» тілдеріне жатқызады, «Көне скандинавиялық немесе исландиялық тілдердің азияттық тілдермен байланысы жайлы зерттеулерінде» түрік және маньчжур тілдеріне назар аударады. Р.Раск «грамматикалық құрылымдағы ортақтықтар негізінде, яғни тілдің агглютинативті сипатына қарап, Азияның бірқатар тілдерін бір топқа біріктіруге болады» деп санайды.²

Еуропа мен Сібірдің солтүстік-шығыс бөліктерінде кездесетін типологиялық ұқсас көптеген тілдердің әу баста шыққан жері – «атажұрты», «төл отаны» – Алтай деп жорамалдаған М. А. Кастрен және В. Шott зерттеулері негізінде XIX ғасырдың ортасында «Алтай» термині ғылыми айналымға түсіп, алтай тобы тілдерін орал-алтай теориясы шенберінде салыстырмалы-тарихи түрғыдан зерттеу ісі жолға қойылды.

¹ Насилов Д.М. Из истории алтаистики //Советская тюркология. – Баку, 1977. № 3. – С. 77-78

² Насилов Д.М. Из истории алтаистики //Советская тюркология.-Баку, 1977. № 3. - С.77

Орал және алтай тілдерінің генетикалық туыстығы туралы идеяны жақтаған алғашқы ғалымдардың бірі – Берлин университетінің профессоры В. Шотт (1802-1889) болды. Ол өзінің «Татар тілдерін зерттеу тәжірибесі»¹ еңбегінде чуд және татар (яғни орал-алтай) тілдерінің класификациясын беріп, орал, түркі, монгол, тұңғыс тілдеріндегі лексикалық және грамматикалық сәйкестіктерді көрсетеді. Сол замандағы ғалымдар сияқты В.Шотт та «татар» тілдеріне түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерін жатқызды және бұл тілдерді «Орталық Азия тілдері» (Hochasiatiachen) деп атады. Ол маньчжур тіліне көп көніл бөлді. В. Шотт аталған еңбегінде Орталық Азия тілдеріндегі материалдық жақындықтың мәнін ашқысы келді және грамматикалық формалар осы тілдердің текстік негізін (генуинность) дәйектей алады деп санады.

Ж.П.Абель-Ремюза «аналогиялық» немесе «логикалық» (бұл терминдер тілдердің типологиялық ұқсастығын білдіреді) деп атаған «тілдердің рухани туыстастығы» мен лексикалық және грамматикалық ортақтыққа негізделетін «генетикалық туыстықтың» ара жігін В.Шотт айыра білді.

В.Шотт өз зерттеулерінде басты ұғымдарды білдіретін сөздердің татар және чуд тілдері арасында сәйкес келмеуі олардың туыстық байланысын жоққа шығара алмайтынын, тіптен ұнді-европа және семит топтарының ішіндегі өте жақын туыстықтағы тілдерде де адам дene мүшесі атаулары, ас-тағам атаулары, табиғат құбылыстары атаулары әр түрлі болып келетінін тілге тиек етті. Ол алтай тілдері арасында ұғымдарды емес, оларды білдіретін сөздерді салыстыру көрек деп білді. Мұнда сөз мағынасының фонетикалық түрпатындағы жылжымалық пен мағынадағы динамиканы ескере отырып, түбірге айрықша мән беру керектігін айтты. «Егер сөздің сыртқы түрпаты мен мағынасы бір тілде занұды түрде көрініс беріп, келесі тілде ол сөздің шенбері тұйықталса, немесе сол тілдің занұлықтарына бағынбай тұрса, мұндай сөз біріншіден екіншіге енген кірме сөз болуы мүмкін. Сондай-ақ екі тілге ортақ түбір кездескен жағдайда, сол түбірдің қандай-да бір туынды формасы бұл екі тілдің біріндеғана болуы мүмкін» - деп В.Шотт «алтайлық» тілдердегі кірмелікті

¹ Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen.-Berlin, 1836.

анықтаудың критерийлерін алғаш рет ұсынды. Бұл тұжырымдаманы дәйектеу үшін В.Шотт түркі және монғол тілдеріне ортақ *elci* (жалп. түрк. *elci*, қаз. *elši*, ортағ. монғ. *elči*, халх.-монғ. *elč*) сөзін алады және монғол тілінде екі тілге ортақ *el ~ *elē ‘тайпалар одағы’ түбірі бар екенін айтады (Сал: жазба монғ. *ilege-*, халх.-монғ. *ilgē-*, бур. *el'ge-* ‘жіберу’, ‘бағыттау’). Алғаш рет алтай тілдері тобындағы чuvаш тілінің орнын, сондай-ақ алтай семьясына тән *r* ~ *z* және *l* ~ *š*, түрк. *j*- ~ монғ. *n*- дыбыстық сәйкестіктерін (түрк. *jaš* ~ монғ. *naşin*; түрк. *jaz* ~ монғ. *nar (an)*; түрк. *javraq* ~ монғ. *pawc*), кейіннен көптеген тілдерде *-z / -s ~ -t / -d ~ -k* дыбыстарына алмасқан жалпы алтайлық көптіктің *r- көрсеткішін анықтау да В.Шотт үлесіне тиеді.

В. Шотт алтай тілдерінің жеке топтары арасында туыстық қатынас сол кезде белгілі болған «ұндігерман» (қазіргі терминологияда ұнді-европалық) тілдері арасындағы байланысқа қарағанда біршама алыстау болып келеді деп білді. Сонымен қатар зерттеуші түркі, монғол, тұңғыс тілдері тарихи ретроспективада өте ерте заманда Орталық Азияда жойылып кеткен қандай да бір тектілге (ғалым оны «*hochasiatisce Ursprache*») барып саюы мүмкін екенін айтты. Басқаша айтқанда В. Шотт алтай тілдерінің генетикалық туыстығын манифестициялаған алғашқы ориенталисттердің бірі болды. Ол түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдері аралық материалдық ортақтық олардың өзара қарым-қатынастарының ұзақ уақытқа созылуының нәтижесінде пайда болған деген болжамға үзілді-кесілді қарсы шықты. Алтай тілдері арасында ұзақ мерзімге созылған қарым-қатынас туралы туралы ол: «мұндай жағдайлар бұрындары туыс болмаған тілдердің туыс тілдерге айналуына себепкер болуы мүмкін емес» деп жазды¹.

Фин-угор тілдерін тереңдеп зерттей отырып, В.Шотт алтай тіл бірлестігінің шекарасын туыстас фин-угор тілдері арқылы кеңейту қажет деген қорытындыға келеді. Ол «түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатынастарын сөз еткенде, сырт көзге бірден шалынатын қарапайым аналогияны немесе кірме сөздерді емес, дыбыстық жүйелердің, түбір мен грамматикалық формалардың шынайы туыстығын қарастыру қажет... Осы орайда

¹ Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen.-Berlin, 1836. - P. 20.

фин тілдері орал-алтай тілдерінің идеалы ретінде танылуы тиіс» - деп жазады.¹

В. Шотт орал-алтай тіл бірлестігі туралы түсінік пен негізгі қағидаттарды «Алтай немесе фин-татар тілдері семьясы туралы»² еңбегінде сөз етеді. Мұнда ол бұрындары орал-алтай тілдеріне қатысты чуд және татар тілдері деп қолданған терминдерін «алтай тілдері», «алтай тілдері семьясы» терминдерімен алмастырады. Жалпы фонетикалық сипатта жазылған бұл еңбекті орал-алтай тілдерінің алғашқы салыстырмалы фонетикасы деп атауға болады. Кіріспе бөлімінің біршама бөлігі «фин» (яғни фин-угор), «татар» (яғни «алтай») тілдеріне жалпы сипаттамалар беруге арналады. Мұнда нақты бір тілдер бойынша пайдаланылған материалдардың көлемі мен тілдер саны олардың сол кездегі зерттелу деңгейіне тіке-лей байланысты болды. Осы еңбегінде В. Шотт орал-алтай тілдерінің лексикасын тибет, қытай, жапон және бірқатар ұнді-европа тілдеріндегі сөздермен салғастырады. Мұндай алыс тілдераралық салғастырулар В. Шоттың орал-алтай тілдері бойынша басқа да салыстырмалы-тарихи зерттеулерінде көптеп кездеседі.³

В.Шотт «Алтайлық штудиялар» (*Altaische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen*) деген атпен бір топтамаға біріктірген бес мақаласы Берлин академиясы тарапынан жарық көрген еңбектерде он екі жыл бойы жарияланды (Schott, 1859 (1860); 1861; 1866 (1867); 1869 (1870); 1871(1872). Бұл топтамаға енген мақалаларында В.Шотт септік жалғаулары, есімдіктің разрядтары, тәуелдік тұлғалары, жіктіктің жаққа қатысты қосымшалары, диминутивтік тұлғалар т.б грамматикалық формаларды сол кездегі өзіне белгілі орал-алтай тілдері бойынша салғастырады. Мұнда сөздердің нақты бір семантикалық тобы шенберіндегі түбірлік салғастыруларға айрықша ден қойып, соның негізінде салыстырылушы тілдерде басты, негізгі мағына арқалайтын дыбыстық кешен-

¹ Schott W., 1849. Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht / Preussische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Abhandlungen 1847. - Berlin. 1847. - P. 463-464.

² Schott W. Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht / Preussische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Abhandlungen 1847. - Berlin. 1847; P. 281-427; жеке түтпемесі: Schott W. Über das altaische oder finnisch-tatarische Sprachengeschlecht. - Berlin- 1849..

³ Schott, W., *Altaische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai-Sprachen*, Berlin 1860

дерді анықтауды көздейді. Әйтседе В.Шотт мақалаларында сөздің түбір элементтерін тым ұсақтап, бөлшектеп тастау орын алады.¹ Соңдықтан В.Шотт еңбектері салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуының келесі кезеңдерінде жиі сынға ұшырады. Мәселен, О.Бетлинг оның сөздерді түбір түрғысынан талдау тәсілі туралы былай дейді: «Мен Шотт мырза сияқтылардың ... фин-татар (орал-алтай) түбірлерін бұл тайпаның бірде біреуінің тегін толық зерттемей тұрып салыстыруға мұлдем қарсымын; бір текстен таралған жекелеген сөздерді басқа бір текке барып саятын сөздермен салыстыру арқылы анықталған ұқсастықтың ештеңеге дәлел болып жарытпайтынына көзі жетпей тұрып тілдерді салыстыруды; өзара ұқсас болып келетін сөздердің өзінде кейбір дыбыстардың өзгеше болып келуін тұтас бір тілдік топқа немесе оның белгілі бір мүшесіне тән болатын зандалықтармен түсіндірмей, дыбыстық өзгеріске қай тілде болмасын өзді-өздігінен, оп-оңай бола салатын құбылыс сияқты қарауы; салыстырылуышы сөздердің түбірін еш қындықсыз ажыратып, оларды тек орал-алтай тілдері аясында ғана емес, тіптен қытай, тибет және үндігерман тілдерімен де салыстыруды және олардың ортақ тегін айтуға мәжбүр болып отырғанын білдіруді; тілдерді салыстыру үшін өте аз және қанағаттандыралықтай емес сөз тізілімдерінің (реестр) алынуын зерттеудің мұлдем бүрмаланған, теріс жолы деп санаймын».² О. Бетлинг әр тілді жеке-жеке тереңдеп зерттеп алып, соның негізінде «бастапқы формалар, түбірлер мен грамматикалық жалғауларды» қайта жаңғырту үшін тарихи-салыстыруларды жүзеге асыруды ұсынады.

Эмпирикалық материалдың аздығы мен салыстырмалы-тарихи тіл білімі қалыптасуының алғашқы кезеңдеріндегі теориялық базаның әлсіздігінен туындаған кемшіліктеріне қарамастан, В.Шоттың еңбектері орал-алтай және алтай тілдерін компаративтік зерттеу саласындағы маңызды бастама болды. Ғылыми ортаға жақсы танылған В.Шотт зерттеулерін аралас мамандықтар бойынша лингвистер, тіл білімі бойынша жалпы теориялық еңбектердің авторлары, халықтар мен тайпаларды классификациялауда этнографтар мен тарихшылар кеңінен пайдаланды.

¹ Насилов Д.М. Из истории алтайстики // Советская тюркология.-Баку, 1977. № 3.- С.84-86

² Бетлинг О.Н. Словарь санскритского языка. - СПб., 1853. -С. 423-424

Орал-алтай гипотезасы бастапқыда зерттелуші тілдердің типологиялық ортақ белгілеріне негізделсе, В.Шottт өзінің қорытынды пікірлерін орал және алтай тілдерінің морфологиялық құрылым-құрылышын ескере отырып, лексикалық сәйкестіктер негізінде жасады. Орал және алтай тілдерін, өзінің қолданған терминологиясы бойынша айтқанда «чуд» және «татар» тілдерін салыстыра-сағастыра зерттеуде В.Шottт басқа тілдердің материалдарына жүгінді.

В.Шottт зерттеулерімен бір мезгілде эстон тілінің маманы Ф.Видеманның «Чуд халықтарының ежелгі территориясы мен олардың Орталық Азия халықтарымен тілдік туыстығы жайлы» деңгей¹ іргелі еңбегі жарияланды Онда Ф.Видеман фин-угор (өзінің терминологиясы бойынша «чудтық») халықтарының Орталық Азияны мекендейтін алтайлық халықтармен тілдік түрғыдан туыстас болып келетінін дәлелдеуге тырысты. Ф.И.Видеман «чуд» тілдері мен түркі, монгол, маньчжур тілдерінің грамматикалық құрылымын салыстырудың арқылы олардың арасындағы «ежелгі және терең туыстықты» анықтауға ден қойды, орал-алтай тілдерін үнді-европа тілдерінен ерекшелеп, айырып түратын бірқатар грамматикалық және фонетикалық сипаттағы ұқсастықтар мен ортақтықтарды көрсетті: дауыстылардың үндестігі, род грамматикалық категориясының жоқтығы, аффикстер мен көмекші сөздердің постпозициясы, есімдердің септелуі мен етістіктердің жіктелуіндегі біркелкілік, тәуелділік категориясының болуы және т.б.²

Орал-алтай тілдерінің «ежелгі туыстық байланысын» анықтау мәселеі Г.Кельгреннің (Чельгрен) «Орал-алтай тіл бірлестігіне байланысты фин тілінің басты ерекшелігі» (1847) атты зерттеуінде де көтерілді. Ж.П.Абель-Ремюзаның, Я.Шмидтің, В.Шottтың еңбектерімен жақсы таныс болған Г.Кельгрен фин тілінің «ішкі занұлылықтарын» венгр, түркі, монгол, маньчжур тілдерімен салыстырып, олардың арасындағы «ежелгі туыстық байланысты» айқындауға талпынды. Г.Кельгрен салыстырылуыш тілдердің ортақтығы: фоне-

¹ Wiedermann F. Über die frühen Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens. – Reval, 1838.

² Насилов Д.М. Алтайистика XIX в. // Тюркологический сборник, 1977. - С. 80 - М., 1981. С. 150-156;

тикалық деңгейдегі – дыбыстар үндестігі мен буындар ырғағынан; морфологиялық деңгейдегі – зат есімдердің септелуінен, сын есім, есімдік, етістіктердің кейбір формаларының жасалу тәсілдерінен, көптіктің көрсеткіштерінен және т.б. көрінетінін айта келе, орал-алтай бірлестігі өте ерте дәүірлерде, тілдердің грамматикасы дамымаған және грамматикалық тұлғаларға өте жұтаң кезде ыдырады деп санайды.¹

XIX ғасырдың ортасына қарай фин ғалымы М.А.Кастренниң орал-алтай тіл білімі саласында айрықша із қалдырган іргелі зерттеулері жарық көреді. Ресейдің шығыс аудандарына жасаған саяхаты барысында М.А.Кастрен орал және алтай тілдері бойынша мол материал жинақтап, сол материалдары негізінде әйгілі «Солтүстік саяхаттар мен зерттеулерін»² жазады. Осы еңбегінде, сондай-ақ басқа да зерттеулерінде³ М.А.Кастрен орал және алтай тілдерінің туыстығы жайлы өз көзқарасын ғылыми түрғыдан дәйектеу мақсатын көздеді.

М.А.Кастрен өзіне дейін «скиф», «Тұран», «чуд-татар» аталған тілдік топтың құрамын алғаш рет фин-угор, самодий (самоед), түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерімен шектеді және оларды «алтай тілдері» деп атады. М.А.Кастрен осы тілдерді алтай семьясына топтастырудың лингвистикалық алғы шартын (критерий) айқыннады, яғни тілдер арасындағы туыстық байланысты дәлелдеу үшін морфемалардың сәйкес келуін маңызды деп білді. Ол белгісіз немесе өте аз зерттелген тілдердің ешқандай дәйектемесіз бір топқа біріктіріле салғанын құптамады, тілдерді топтастырудың негізіне бір ғана алютинативтік грамматикалық құрылымның алынуының дәйектемелік қүші әлсіз деп тапты. Самодий, фин-угор, түркі, эвенк, бурят-монгол және палеоазиат тілдеріне қатысты аса мол фактологиялық материалдарды жинақтап, олардың бір қатарына лингвистикалық сипаттама берген М.А.Кастрен: «бұл тілдердің арасында үнді-европа семьясының жеке бұтақтары арасындағыдай айқын көрініп түрган жақындық болмағанмен, фин, самодий және

¹ Kellgren H. Die Grundzüge der finnischen Sprache mit Rücksicht auf den ural-altaischen Sprachstamm. – Berlin, 1847.

² Castren M.A Nordische Reisen und Forschungen.-SPb, 1845-1849.-Bd. I-V

³ Castren M.A. Reiseberichte und briefe aus den Jahren 1845-49, St. Petersburg, 1856; Castren, M.A. De affixes personalibus Linquarum Altaicarum.-Helsingfors, 1858.

түркі тілдері арасында ұқсастықтардың бар екені анық байқалады. Ол ұқсастықтар жоғарыда аталған тілдерді бір семьяға біріктіруге негіз бола алу, алмауын тексеру – болашактың ісі»¹ деп алтайлық тілдер арасындағы ұқсастықтар табиғатын тереңдеп зерттеудің қажеттігін алға тартады. Ол: «...мені аса қызықтыратын монғолдар мен татарларды зерттеймін, мен аталған тілдер мен фин тілінің арасындағы туыстықты ғана емес, олардың самодий тілімен де туыстығын дәлелдегім келіп тұрады. Олардың туыстығы жайлы еш күмәнім жоқ, алайда, қоныымды дәлел табу үшін, әрине, қажырлы еңбек пен уақыт қажет» деп орал-алтай теориясын жақтыйтын көзқарасын ашық білдіреді². Фин халқының о баста мекен еткен жерін, «ата жұртын» Алтаймен байланыстырған ғалым: «фин тілі Алтай тауында тұратын немесе Алтай тауынан шыққан барлық халықтар тілімен азды-көпті туыстық қатынаста болып келеді. Біздің тіліміз (яғни, фин) самодий және түркі тілдеріне көбірек ұқсайды, алайда монғол және тұңғыс тілдерімен де ұқсас тұстар молынан табылады. Тілдердің мұндай туыстығы финдердің Алтайда өмір сүргенін дәлелдейді»³ деп жазады.

М.А.Кастрен репрезентативті әмпирикалық материалды өңдеуге аса сақтықпен қарайды. Ол фин және алтай тілдерінің арасындағы шынайы туыстастық мәселесі бойынша зерттеулерді жалғастыру түркі және монғол тілдерін жетік зерттеумен тікелей байланысты болатынына ерекше назар аударады: «...аралық тілдерді (түркі, тұңғыс) грамматикалық және лексикалық түрғыдан терең зерттемей тұрып, зерттеу шеңберін кеңейту мүмкін емес. Ал біз болсақ, әлі күнге дейін фин тілінің сипатын, басты занғылықтарын білмейміз, бұл жағдайда біз осы Х тілін монғол Z тілімен қалай салыстырамыз».⁴

М.А.Кастрен орал-алтай тілдері арасындағы ортақ белгілердің ең маңыздысы қатарына: алтай тілдерінің агглютинативтік сипатын; сөз

¹ Castren, M.A. Über die Personalaffixe in den Altaischen Sprachen, Kleinere Schriften, -St. Petersburg, 1862. - P. 152

² Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 - 1844, 1845 - 1849 Текст. / М.А. Кастрен. - М., 1860. - 228. 274

³ Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 - 1844, 1845 - 1849 Текст. / М.А. Кастрен. - М., 1860. - 228. 437

⁴ Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 - 1844, 1845 - 1849 Текст. / М.А. Кастрен. - М., 1860. - 228. 291

алды қосымшасының (префикс) жоқтығын, тек жүрнақтардың (суффикс) орын алатынын; көмекші сөздердің (предлог) болмауын, тек демеуліктердің (послелог) орын алатынын; сөздердің ұқсастығын; дауысты дыбыстар алмасуының болмауын және түбірдегі дауыстының кейінгі буындардағы дауыстылардың сипатын айқындауын; сөз басында және сөз соңында екі дауыссыздың түйіспеуін; септік қосымшаларының жекеше және көшпеше сәйкес келуін жатқызды.¹ М.А.Кастрен атап көрсеткен бұл белгілерге қарап, ғалымның орал-алтай теориясы жайлы лингвистикалық көзқарастары негізінен осы тілдер арасындағы типологиялық ұқсастықтарға негізделгенін байқауға болады.

Орал-алтай теориясын түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының негізін салған көрнекті орыс ғалымы О. Бетлинг² қолдады. Ол фин-угор, самодий (самодий) және түркі тілдері арасында сәйкестіктер бар екенін байқады және үнді-европа тілдеріне қарағанда орал-алтай тілдерінің арасындағы жақындықтың сипаты біршама алыстау екеніне назар аударды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап алтай (орал-алтай) семьясының құрамын анықтау кезінде В.Шотт, М.А.Кастрен т.б. ғалымдар зерттеулерінде көрсетілген Еуразия тілдерінің арасындағы туыстық байланыстарды нақтылау және осы тіл ортақтығына енүі мүмкін тілдерді іздестіру бағытында жүрілді. Осыған байланысты орал-алтай тілдері тобына кейбір кавказ, дравид, жапон, енисей (кот, кет, арин, ассан), палеоазиялық (соның ішінде юкагир тілін), чукот (лауроветлан), эскимос, американ тәрізді тілдерді біріктіруді көздеңен зерттеулер пайда болды³. Сонымен қатар орал-алтай тілдерін оның құрамындағы жекелеген тілдерді басқа жүйеге жататын

¹ Поппе Н. Урало-алтайская теория в свете советского языкоznания // Известия АН СССР, 1940. № 3. -С.81

² Böhling O. Über die Sprache der Jakuten.-SPb., 1851.

³ Caldwell R. A comparative grammar of the Dravidian or South-Indian family of languages. – 3-rd ed. – London, 1913; Bouda K. Dravidisch und Uralaltaisch // Ural-Altaische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1953. – Bd. XXV. – Н. 3-4. – S. 161-173; Winkler H. Der ural-altaische Sprachenstamm, das Japanische.- Berlin, 1909; Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, Bd 1—3, Hels., 1952—66., Каргер Н. К. Кетский язык // Языки и письменность народов Севера. – М.-Л., 1934. – Ч. III. және т.б.

тілдермен салғастыру арқылы кеңейтуге де бірнеше рет талпыныс жасалды. Мәселен, кейбір зерттеулерде алтай (түркі және монгол тілдері арасындағы) тілдері мен шумер тілі арасындағы туыстықтың бары да жорамалданатын болса,¹ Е.Д.Поливанов және Г.Й.Рамстедт зерттеулерінде түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдері корей және жапон тілдерімен салғастырылады.² Кейбір зерттеушілер алтай тілдерінің лексикасын, морфологиясын, синтаксисін Америкадағы үнді тайпаларының тілімен салғастырудың негізінде олардың арасында айтарлықтай ұқастықтар бар екенін анықтайды. Мәселен, Б. Феррарио кечуа үнділерінің тілін түркі тілдерімен салғастырып, олардың арасындағы лексикалық және грамматика деңгейіндегі жақындықтың барын айтқан болса, Г.Демюозель еңбектерінің бірін түркі және американалық үндістер тілдері арасындағы байланысқа мәселесі арнады. Ол түркі және кечуа тілдеріндегі дыбысталуы мен мағынасы ұқсас бірқатар тізімін сөздердің беріп, бірден алтыға дейінгі сан есімдердің гомогендігі жайлыш пікір білдіреді. С.Викандер түркі тілдері мен майя тілінің арасында дыбысталуы мен мағынасы жағынан ұқсас болып келетін бірнеше сөздерді тапқанын жазады. Бұл сөздердің параллельдері монгол, тұңғыс-маньчжур және т.б. Орталық Азия және Қыыр Шығыстың тілдерінен де табылатынын айта келе, С.Викандер майя тілі ертеректе алтай бірлестігінің құрамында болған деген қорытындыға келеді³.

Сонымен XX ғ. ортасына қарай орал-алтай тіл бірлестігінің шекарасы солтүстік-батысында Скандинавиядан оңтүстік-шығыста

¹ Hommel F. Ethnologie und Géographie des alten Orients (Handbuch der ... III, 1, 1), Munchen, 1926.

² Поливанов Е.Д. К вопросу общетурецкой долготе гласных // Бюллетень 1-го Средне-Азиатского гос.ун-та. – Ташкент, 1924. - № 6.; Поливанов Е.Д. К вопросу о долгих гласных в общетурецком праязыке // Доклады АН СССР. – Сер. В. – М.; Л., 1927. - № 7. – С. 151-153; Ramstedt G.J. A comparison of the Altaic languages with Japanese (1924) // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951; 1928; Ramstedt G.J. The nominal postpositions in Korean // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. – Helsinki, 1933, - Vol. 67. – P. 459-464. 1949; 1951; 1954

³ Ferrario B. Altaic Parentage of Some American Languages. - 1938; Dumezi G. Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc // Studia Linguistica. – 1954. – Vol. VIII. – № 1. – P. 1-15; Wicander S. Maya and Altaic. Is the Maya group of a language related to Altaic family? I // Ethnos. – 1967. – Vol. 32. – P. 141-148; II // Ethnos. – Stockholm, 1970. – Vol. 35. – P. 80-88; III // Orientalico Suescana. – Stockholm, 1970-1971. – Vol. 19-20.. – P. 186-204; Ramstedt G. J. The nominal postpositions in Korean // Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. – Helsinki, 1933, - Vol. 67. – P. 459-464. Kalmükisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. (LSFU, 3).

Жапон аралдарына дейін, оңтүстік-батыста Кіші Азиядан солтүстік-шығыста Чукот түбегіне дейін созылды. Әйтседе, көп жағдайда, орал-алтай тіл әлемінің шекарасының бұлайша кеңеюінің тазағылыми себептері, айқын уәждемелік негізі болмады.

Оралтану-алтайтануга қатыстығылыми әдебиеттерде орал-алтай және үнді-европа тілдері арасында өте көне замандардағы туыстық байланыс болуы мүмкін екендігі жайлы да пікірлер кездеседі. Оралтанушы-алтаист ғалымдардың біразы туыстық байланыстар тек орал және үнді-европа тілдерінің арасында болуы мүмкін десе, енді біразы алтай тілдері мен үнді-европа тілдері арасында туыстық байланыс бар деп жорамалдайды.

Оралтану-алтайтануда орал тілдеріmentürkі тілдерінің туыстығын алға тартатын орал-туркі теориясы да орын алады. Ю. Немет соңғы еңбектерінің бірінде орал және туркі тілдері арасындағы лексикалық ұқсастықтарды келтіре отырып, өзінің бұл мәселеге қатысты қөзқарасын былай білдіреді: «Орал-туркі тілдерінің туыстығын растайтын дәлелдер жеткілікті. Бұл жердегі ең маңыздысы, шешушісі (дауыстылар үндестігі мен ортақ синтаксистік элементтерден басқа) – жоғарыда берілген лексикалық ұқсастықтар. Алайда орал-туркі тілдерінің монгол-түңгыс тілдерімен туыстық байланысы мәселесіне келсек, байырғы сөз қорында сәйкестіктің бары әзірге байқалмайды. Менің ойымша, аталған тілдердің бір-бірімен туыстық байланысы болуы мүмкін, бірақ айқын емес. Осы тілдер арасында лексикалық сәйкестіктердің анықталмай жатуының себебін – тарихқа дейінгі үдерістердің қазірге дейін зерттелмеуімен, сондай-ақ монгол, есіреке маньчжур тілдерінің басқа тілдерден хронологиялық және географиялық түрғыдан оқшаулығымен түсіндіруге болады».¹ Керісінше, кейбір зерттеушілер фин-угор және самодий тілдері мен түңгыс-маньчжур тілдері арасында тығыз байланыс бар деп санады.²

Арғыалтай тілі (алтайлық текстіл) және оның сыртқы әлеммен байланысы мәселесіне қатысты зерттеулерде ежелгі қытай тілінің

¹ Немет Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии // Вопросы языкоznания. – М., 1963. - № 6.

² Winkler H. Des Uralaltaische und seine Gruppen. – Berlin, 1885.; Japaner und Altaier. – Berlin, 1894.; Die uralaltaische Sprachstamm; das Finnische und das Japanische. – Berlin, 1909. – 316 S.; Die altaische Völker- und Sprachenwelt. – Leipzig; Berlin, 1921.; Die altaische Sprachen. – Berlin, 1924.

алтайлық тілдер әлеміне, соның ішінде түркі тілдеріне әсерін анықтауда біраз нәтижелерге қол жеткізіліп, «алтайлық атажұрттың» шығыс локализациясы теориясы пайда болды.¹ Бұл мәселе кейіннен венгр ғалымы Б.Мункачи зерттеулерінде² аргыалтай (праалтай) тілінің алдыңғы азиялық аймақтармен байланысы негізінде өзектелсе, осы аймақ ауқымында өте ерте кездерде жекелеген алтай тілдеріне енген көне лексика Х. Шёлдтің, кейіннен К.Г.Менгестің еңбектерінде қарастырылады³.

Орал және алтай тілдерінің арасындағы генетикалық байланыс мәселесімен айналысқан зерттеушілердің көбі бұл тілдердің әр топ ішіндегі туыстығын ғана емес, сонымен қатар орал (фин-угор, самодий) және алтай (түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур) тілдері арасындағы өзара туыстастықты жақтады және оларды орал-алтай семьясына біріктіріп ортақ белгілер қатарына:

- фонетика саласында: 1) дауыстылар үндестігі немесе сингармонизм; 2) дауыссыздар ассимиляциясының ортақ зандалықтары; 3) сөз негізіндең ұяң дауыссыздардың тұрақтылығы; 4) сөз басында бір ғана дауыссыздың болуы немесе сөз басында және сөз ағында бірнеше дауыссыздардың қатар келмеуіг яғни тоғыспауы; 5) сингармониялық параллелизмдердің дифференцияланған лексикалық мағынада кездесуі; 6) сөз тіркестерінде екпіннің анықтауышқа түсуі;

- морфология саласында: 1) сөз түрлендіру мен сөзжасамда жүрнақтар агглютинациясының басым болуы; 2) демеуліктердің болуы; 3) артиклдердің жоқтығы; 4) грамматикалық родкатегориясының жоқтығы; 5) тәуелдік категориясының болуы; 6) салыстырмалы шырайдың жасалуында шығыс септікті конструкциялардың кездесуі; 7) басқа тілдерде «ие болу» етістігінің орнына жұмсалатын конструкцияларды тәуелділік конструкциясының алмасыруы; 8)

¹ Schmidt P. Der Lautwandel in mandschu und mongolischen // Peking Oriental Society Journal. – Peking, 1898. – Bd. 14.; Ramstedt G.J. Türkin kielen alkuperästä // Suomalainen Tiedeakademia Esitemät ja pöytäkirjat. – Helsinki, 1935. -S. 73-80.

² Munkacsy B. Seelenglaube und Totenkult der Wogulen// Keleti Szemle. - Budapest, 1905. Bd. VI; Munkacsy B. Vogul nepkoltesi gyutemeny. II/2, 3. Istenek hosi enekei, regei es idezo igei.- Budapest, 1910-1921.1904.

³ Sköld H. Ein sumerisches Wandwort in Asien // JF. – 1926. – Bd. 43; Menges K.H. Zwei altmesopotamische Lehrwörter im Altaischen // Ural-Altaische Jahrbücher. - Weisbaden, 1953. – Bd. XXV. – S. 299-304.

тәуелдік септіктің болуы; 9) жекеше және көпше түрдегі есімдерге бірдей аффикстердің жалғануы; 10) етістік формаларын жасайтын жүрнақтардың көптігі; 11) сұрақтың агглютинативті бөлігінің болуы (яғни, сұраулық демеулікте орын алуы); 12) көптік идеясының жекеше түрпартта берілуі; 13) жіктеу есімдіктерінің сілтеу есімдіктерімен генетикалық байланысы; 14) белгісіздік немесе негізгі септіктің әр түрлі қызмет атқаруы.

- синтаксис саласында: 1) синтагманың анықтауыш және толықтауыш мүшелеңерінің анықталушы және толықтырылуыш сөздердің алдында келуі; 2) анықталатын сан есімнің жекеше және көпшемен қыыспауы; 3) сұрақ конструкцияларында сұрау мәнді шылаулардың болуы; 4) бағыныңқылы сөйлемдердің орнына есімшелі және көсемшелі орамдарды қолдану; 5) табыс септігімен көмкерілген сөзге логикалық екпін түсіру; 6) материал мағынасын беретін зат есімдерді морфологиялық қосымшалармен көмкермей-ақ анықтауыш ретінде қолдану; 7) анықтауыш қызметінде жұмсалған сан есім мен сын есімнің өзгеріске түспеуі және т.б. атап көрсетеді. Орал-алтай тілдерінің көбіне ортақ бұл белгілер фин-угор, самодий, түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және басқа да тілдердің типологиялық ұқастығын дәйектеуге негіз бола алғанымен,¹ орал және алтай тілдері арасындағы генетикалық туыстастықты дәлелдеу үшін жеткіліксіз болып саналады.

Оралтану-алтайтануд компаративтік пән ретінде әу бастан-ақ екі түрлі бағытта дамыды: бір жағынан орал-алтай гипотезасының тылыми негізін дәйектеу, алтай (орал-алтай) тіл бірлестігінің шетшекарасын оның құрамындағы жекелеген тілдерді басқа жүйедегі корей, жапон, палеоазиат, юкагир, чукот (лауроветлан), эскимос, тіптен шумер және американ үнділерінің тілдерімен салғастыру арқылы кеңейту бағытындағы зерттеулер жарияланса, екінші жағынан орал-алтай гипотезасының тылыми шынайылығына күмән келтірген зерттеулер де болды.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің қарқынды дамуына, тілдераралық және тілдік семьялар арасындағы туыстық байланысты айқындау мен дәлелдеудің алғы шарттары (критерий) мен әдіс-тә-

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. – М.: Наука, 1981. - С. 30-31.

сілдерінің жетіле түсіне, жаңа әмпирикалық материалдардың жинақталып, фактологиялық мәліметтердің қолданысқа енуіне, тілдераралық типологиялық параллельдердің анықталуына және біршама жүйеленуіне байланысты, XIX ғасырдың соңғы ширегінде тілдердің генетикалық байланысын аса ауқымды тілдік шеңбер аясында анықтауды көзделген зерттеулер, соның ішінде, орал-алтай тілдерінің генетикалық туыстастығы идеясын жақтаушы лингвистердің көзқарастары сынға алына бастады. Бұған XIX ғасырдың 70-жылдарынан басталатын салыстырмалы-тариҳи тіл білімінің младограмматикалық кезеңі өкілдерінің зерттеулерінің де әсер-ықпалы болды.

XIX ғасыр сонына қарай младограмматизм арнасында фонетиканы, морфологияның, сөзжасамның, синтаксистің мәселелерін тереңдете зерттеген Карл Бругман, Герман Остгоф, Бертольд Дельбрюк, Герман Пауль, Генрих Иоганн Хюбшман, Август Лескин, Фридрих Бехтель, Адальберг Бецценбергер, Герман Коллиц, Иоганнес Шмид, Вильгельм Шульце, Карл Адольф Вернер, Хольгер Педерсен т.б. ғалымдардың көптеген еңбектері жарық көрді, көне және жаңа үндіеуропе тілдерінің этимологиялық сөздіктері пайда болды (Кристиан Корнелиус Уленбек, П. Хорн, В. Прельвиц, Эмиль Буазак, А. Вальде, Уитли Стокс, Альфред Хольдер, Гнут-Олоф Фальк и Альф Торп, Ф. Клуге, З. Файст, Эрих Бернекер, Александр Григорьевич Преображенский, Густав Майер). Жекелеген тілдер мен тілдік топтардың (көне үнді-еуропа, иран, грек, латын, италий, кельт, герман, славян, балтық) салыстырмалы-тариҳи грамматикалары, сондай-ақ көнегрек, иран, кельт, герман, италий диалектлерін сипаттаған іргелі зерттеулер пайда болды. Үнді-еуропа тіл білімінің сапалық жаңа деңгейге көтерілуі XIX ғасырдың екінші жартысында фин-угор тілдерінің компаративтік түрғыдан қарқынды зерттелуіне біршама әсер етті.

XIX ғасыр сонындағы алтай тілдерінің зерттелу жағдайы туралы Ю.Немет былай дейді: «Орал-алтай тіл семьясының орал бұтағы бағытындағы зерттеулер жылдар бойы ғылыми әдістердің жетілдіруіне сай жүргізілуде, ал алтай тілдері жайлы әдебиеттерде

тылыми тұрғыдан ескерерліктең дүниеліктер әрең табылады десек те болады. Тіптен алтай тілдері өзара туыс па, әлде олардағы ұқсастық өзара кірмейлікке барып сая ма? деген мәселенің басы ашылған жоқ. Олай болса орал-алтай байланыстарының анықталмағаны айтпаса да түсінікт».¹

Орал тілдері бойынша жана да тың материалдың жинақталуы мен салыстырмалы-тарихи зерттеулердің молаюы, ал алтай тілдерінің зерттелу барысында айттарлықтар нәтижелердің болмауы орал-алтай гипотезасын жақтаушылар қатарының сиреуіне, біртіндеп орал және алтай тілдері аралық туыстық байланысты жоққа шығаратын тылыми көзқарастың қалыптасуына әкелді.

Орал-алтай тіл бірлестігі туралы дау туғызатын репрезентативтік әмпирикалық материалдар жинақталып, ендігі жерде орал (фин, угор, самодий) және алтай тілдерін (түркі, монгол, тұңғысманьчжур) әр топтың өз ішінде салыстырмалы-тарихи тұрғыдан қарастырудың қажеттілігін алға тартқан ой-пікірлер пайда болды. Мәселен, Н. Андерсон: «Мен орал-алтай тілдерінің барлығын салғастыру мүмкіндігіне қарсы емеспін, тіпті бұл гипотезаны жақтауға болатын дәйектердің барын да білемін. Соған қарамастан ол тілдердің туыстығы туралы мәселе тұтастай алғанда, өз шешімін тапты дей алмаймын. Ендеши, мүмкіндік пен шынайылықты шатастырмау қажет дегім келеді».²

XIX ғасырдың орта тұсында еш даусыз мәселе ретінде қабылданған «орал-алтай гипотезасы» ғасыр соңында дағдарысқа ұшырады да, оның орнын фин-угор, самодий тілдері арасындағы туыстық идеясына негізделген «орал теориясы» және түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық байланысын дәйектеуге бағытталған «алтай теориясы» болып екіге ажыратылған тылыми теориялар басты. Осылайша XXғ. басында оралтану және алтаистика салалары тылыми дамудың дербес жолдарына түсті. Әйтседе «орал-алтай гипотезасы» мәсеселі алтай тілдерінің генетикалық туыстастығын дәйектеуге, орал және алтай тілдеріаралық лексикалық параллельдердің табиғатын

¹ Немет Ю. Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии // Вопросы языкоznания. - М., 1963. - № 6. - С. 126-127.

² Anderson N.J. Wandlungen der anlautenden denta. Ien Spirans im Ostjakischen. - St. Peterbs, 1893.

түсіндіруге, орал тілдерінің ұнды-европа тілдеріне және алтайлық тілдердің әрқайсысына қатысын айқындауға, ностратикалық тіл бірлестігі құрамын анықтауға бағытталған зерттеулерде қайта-қайта жаңғырып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

ХХ ғасырдың алғашқы жартысында орал және алтай тілдері арасындағы генетикалық туыстық байланыстың негізсіздігі туралы пікір классикалық алтаистиканың негізін қалаушы Г.Й. Рамстедт зерттеулерінде¹ айқын көрініс берсе, А. Соважо орал-алтай тілдері арасындағы туыстық байланыс түрмак, түркі, монгол, тұнғысманьчжур сияқты алтай тілдерінің ортақ бір негізден шыққаны туралы мәселенің басы ашылмағанын алға тартады.²

Д.Синор орал немесе фин-угор тілдеріне алтай тілдері арасынан тек түркі тілдерінің туыстық қатысы болуы мүмкін екенін айтса³, Б.Коллиндер орал тілдерін ұнды-европа тілдерімен жақындастыруға ұмтылады⁴. Ю.Немет, М.Рясиене және басқа ғалымдар өз зерттеулерінде орал және алтай тілдеріне ортақ 300-дей лексикалық сәйкестіктерді көлтіріп⁵, олардың көбісі орал және алтай тілдерінің ежелгі, тым ерте дәүірлердегі қарым-қатынасы барысында бірінен-біріне енген өзара кірмелер немесе орал-алтай тілдері тобына басқа жүйедегі тілдерден енген кірме сөздер, кей жағдайда, осы тілдердің ете алыс туыстық қатынасын мензейтін архаикалық элементтер, я болмаса кездейсоқ сәйкестіктер екенін анықтайды.

Қазіргі таңда ұнды-европалық, оралдық, алтайлық, дравидтік, картвелдік, афразиялық сияқты алты тектіл арасындағы генети-

¹ Ramstedt G.J. Über den Ursprung der türkischen Sprache // Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. – Helsinki, 1935. – S. C. 91.

² Sauvageot A. Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. - Paris, 1930. -P. 142.

³ Sinor D. Le problem de la parente ouralo—altaïques // Revue de Geographie Humaine et d'Ethnographie. – Paris, 1948. – Vol. 1. – № 1. – P. 68-69

⁴ Collinder B. Zur indo-uralischen Frage // Språkvetenskapliga sällskapets I Uppsala förhandlingar. Uppsala Universitets Årsskrift. - Uppsala, 1954. – Bd. 10.

⁵ Németh J. Az urali es a török nyelvek ösi kapcsolata // Nyelvtudományi Közlemenek. – Budapest, 1928-1930. – 47 köt. – Sz. 1. – 62-84; Räsänen M. Uralaltaische Forscunden, I: Die uralaltaische Urheimat im Lichte der Wortforschung und der Archäologie // Ural-Altaische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1953. – Bd. XXV. – Hf. 1-2. – S. 19-27; Расянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков.- М., 1955. – 220 стр.; Рясиене М. Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкоznания. – М., 1968. - № 1. – С. 43-49.

калық ортақтықты айқындауға, олардың әрқайсысының глоттохронологиялық ыдырау мерзімдерін тоқтатуға, макросемьялар арасындағы алыс туыстық қатыстылықтың көрсеткіштерін нақтылауға, сондай-ақ ностратикалық макротілдік құрылымның шығыс бұтағын құрайтын алтай, орал және дравид тілдерінің текстілдік негіз деңгейіндегі өзара туыстастығын қалпына келтіруге т.б. мәселелерге байланысты «орал-алтай гипотезасы» «ностратикалық тіл бірlestігі» контекстінде қайта жаңғыруда¹.

§ 5. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезендері:

XX ғ. бірінші жартысындағы дәстүрлі (ортодоксалдық) алтаистикалық кезең

Алтай тілдерін (түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур) салыстырмалы-тарихи зерттеу алтаистиканың орал-алтай тіл білімінен бөлініп, же-ке дара даму жолына түсіп, дербес ғылыми пәнге айналған түстан басталады.

XXғ. басында Й.Буденц, А.Алквист, В.Банг, О.Доннер, А.Боллер, Б.Коллиндер т.б. белгілі фин-угортанушы ғалымдардың іргелі зерттеулерінің нәтижесінде салыстырмалы фин-угортану өзінің даму деңгейі жағынан үнді-европа тіл біліміне жақын келді. Ал алтаистика салыстырмалы-тарихи тіл білімінің саласы ретінде қалыптасуы үшін «алтай гипотезасы» аталған ғылыми жорамалға сәйкес түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара туыстық байланысы мәселесі белгілі бір әмпирикалық материалға, нақты лингвистикалық әдістемеге және лингвистикалық ұғым-түсініктерге негізделуі, теориялық түрғыдан жан-жақты зертте-луі және фактологиялық материалдар негізінде дәйектелуі қажет болды. Сондықтан алтай тілдерінің өзара байланысын, қарым-қатынасын егжей-тегжейлі зерттеу, ол үшін, ең алдымен, осы тіл-дерге ортақ нақты фонетикалық заңдылықтар мен сәйкестіктерді анықтау мәселесі басты маңсат ретінде зерттеудің күн тәртібіне қойылды.

¹ Дыбо В. А., Пейрос И. И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник Российской Академии Наук. - М., 1985. № 2. - С. 55-66

Алтаистикадың дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде ол мақсаттың орындалуы да мүмкін емес еді. Себебі алтай тіл бірлестігінің негізгі үш тілдік топтарынан тек түркі тілдері бойынша ғана азды-көпті лингвистикалық материал жинақталған еді де, монғолтану бойынша тек монғол жазба тілі жайлы мәліметтер болмаса, жалпы монғол сөйленістері, яғни «тірі тілдер» мұлдем зерттелмеген еді. Ал тұнғыс-маньчжур тілдері бойынша материал тіpten «жоқтың қасы» болды. Соңдықтан XIX ғасырда Ресейдегі шығыстанушылар нақты тілдер мен жазба ескерткіштерді зерттеуге бет бұрды да арнайы алтаистикалық зерттеулер жүргізілмеді. Алтайтанымдық мәселелер ара-кідік жалпылама сез болғаны болмаса, орал-алтай тілдерін арнайы салыстыру ісіне көніл бөлінбеді. Ресей түркітанушылары түркі және монғол тілдерінің алтай (немесе орал-алтай) семьясына жататынын мойындалап, өздерінің практикалық жұмыстарында аталған тілдердің материалдарын салғастыруға жиі жүгініп отырғанымен, бұл мәселемен нақты айналыспады. Мұны Қазан университетінің шығыс бөлімі студенттеріне оқылған Н.И.Ильминский дәрістерінен байқауға болады. «Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка» деп атлатын курсында Н.И.Ильминский: «түрік-татар тілдері (яғни, түркі тілдері)» құрамына маньчжур, монғол, фин тілдері кіретін орал-алтай семьясына жатады... бірақ ертеден-ақ орал-алтай семьясы тілдері көптеген тарамдарға бөлініп кетті ...»¹ деп жазады. Н.И.Ильминский сол кездегі «түркітанудың жақын таңдағы міндеті – салғастырулар мен класификацияларды бастауға арқау етілетін жекелеген түркі сөйленістерін монографиялық тұрғыдан сипаттау және жинақталған фактологиялық материалды түбекейлі өндіеу»² деп көрсетті.

XIX-XX ғасырлар тоғысында алтаистикалық зерттеулердің қарқынды дамуына қажет алғышарттар қалыптаса бастайды. Түркі руникалық ескерткіштерінің табылуы мен оқылуы, ұйғыр жазбаларының белгілі болуы, түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикаларының жасалуы (О.Н.Бетлинг, В.В.Радлов, Н.Ф.Катаев), бұрындары белгісіз тілдер мен диалектілердің ашылуы мен сипатталуы нәтижесінде түркі тілдері бойынша мол эмпирикалық

¹ Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. - Казань, 1861. - С.3.

² Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. - Казань, 1861. - С.20-21

материалдың кор жинақталады. Фин-угор және үнді-еуропа тілдері материалдары негізінде салыстырмалы-тарихи зерттеулер теория саласында айтартылғатай нәтижелерге қол жеткізеді. Бұл алтай тілдерінің салыстырмалы-тарихи тұрғыдан қарқынды зерттелуіне оң әсер етеді.

ХХ ғ. алғашқы жартысында Г.Й.Рамstedттің алтай тілдерінің орал тілдерімен генетикалық байланысын теріске шығарып, алтай тіл бірлестігінің құрамын *түркі*, монгол, *тұңғыс-маньчжур* тілдік топтарымен шектеп қана қоймай, оның шет-шекарасын корей және көне жапон тілдерімен кеңейткен «алтай гипотезасы» жайлыш постулаты оның ізбасарлары Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов тәрізді көрнекті монголтанушы ғалымдар тарарапынан қолдау тауып, ортодоксалдық алтаистиканың тұғыры қаланады.

Рамstedт-Поппенің «алтай гипотезасын» басты ұстанымға алған түркі тілдері бойынша М.Рясяненнің салыстырмалы грамматикасы¹, монгол тілдері бойынша Б.Я.Владимирцовтың², Н.Поппенің³ салыстырмалы грамматикалары, тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша В.И.Цинциустың салыстырмалы фонетикасы⁴ сияқты іргелі зерттеулер пайда болды. Бұл еңбектерден кейін Г.Й.Рамstedт пен Н.Поппенің жарты ғасыр бойына «алтай теориясы» негізінде журғізілген зерттеулерінің қорытындысы іспетті еңбектері⁵ жарық көріп, дәстүрлі алтаистикағылыми дамудың ең биігіне көтерілді.

¹ Räsänen M. Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. – Helsinki, 1949. (SO, XV). – 249 S.; 1957; Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 220 стр.

² Владимирцов Б.Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам // Доклады АН СССР. Сер. В. – Л., 1929. – С. 287-288.

³ Poppe N.N. Khalkha-mongolische Grammatik, mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar. - Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GmbH, 1951; Poppe. N.N. A fragment of the Bodhicaryavatara from Olon Sume //HJAS, 17, N3-4, 1954; Poppe N.N. The Turkic loan words in Middle Mongolian// Central Asiatic Journal, 1955 vol.

⁴ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. -Л., 1949.

⁵ Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, 'Introduction to Altaic Linguistics', 2 volumes. -Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1952–1957; Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология/ пер с нем.- М., 1957; Poppe N.N. On some Altaic Loan Words in Hungarian // American Studies in Uralic Linguistics. Uralic and Altaic Series, 1. – Bloomington, 1960. – P. 139-147; Poppe N.N. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965. – Vol. XIV. – XIII + 212 p. (UAB, 14).

Алтай тілдері бойынша салыстырмалы-тарихи зерттеулер орал-алтай тіл білімінің көрнекті өкілі Г. Винклердің екбектерінде¹ біршама толық қамтылады, француз түркітанушысы Ж. Денидің «Түркі, монгол және тұңғыс тілдері» атты еңбегінде² алтай тілдері және олардың басқа тілдерге қатысы жайлыш жалпы мәлімет беріледі. Алайда Г. Й. Рамстедт, В. Л. Котвич, Н. Н. Поппе зерттеулері салыстырмалы-тарихи тіл білімінде алтай тілдерінің барлық деңгейлері мен аспектілерін қамтыған іргелі енбектер болып қала береді.

Дәстүрлі алтаистиканың толыққанды ғылыми пән ретінде қалыптасуы атақты фин шығыстанушы ғалымы Г. Й. Рамстедттің есімімен байланысты (1873-1950). Алтаистикалық бағыттағы зерттеулерін Ургэ говорының монгол жазба тіліне қатысы жайлыш, Ауганстандағы моғолдардың тілі туралы, сонымен қатар халха-монгол, монгол және қалмақ тілдеріне қатысты зерттеулерімен³ бастаған Г. Й. Рамстедт барлық ғұмырын алтай гипотезасының ғылыми-теориялық және методологиялық тұрғыдан негізделуі мен дамуына арнады. Тұңғысманьчжур тілдерінің материалдарына жүгіне отырып, түркі және монгол тілдері аралық туыстық байланысты дәйектеуге, түркі-монголға ортақ негіз тілді-текстілді қайта жаңғыртуға бағытталған Г. Й. Рамстедт зерттеулері алтаистика ғана емес, түркітану, монголтану, тұңғыстану сияқты дербес ғылым салалары үшін де аса маңызды ғылыми зерттеулер болып саналады.

Сол кездегі түркітану саласының біршама жетістіктерге қол жеткізуі Г. Й. Рамстедттің түркі және монгол тілдерін салыстыра зерттеуіне қолайлы жағдай тудырған еді. Мәселен, В. Томсен мен В. В. Радловтың орхон-енисей жазба ескерткіштерін ашуы көне түркі тілдері бойынша мол материалдың жинақталуына, үйғыр жазбаларының табылуы мен оқылуы тарихи түркітанудың айрықша қарқынды дамуына қажет алғышарттарды қалыптастыруды.

¹ Winkler H. Uralaltaische Völker und Sprachen. – Berlin, 1884; Des Uralaltaische und seine Gruppen. – Berlin, 1885; Die altaische Völker- und Sprachenwelt. – Leipzig-Berlin, 1921; Die altaische Sprachen. – Berlin, 1924.

² Dény J. Langues turques, langues mongols et langues tongouses // Les langues du monde. Par un group de linguists sous la direction de A. Meller et M. Cohen. – Paris, 1952. – P. 322-330.

³ Ramstedt G.J. Mongolica Beiträge zur Kenntnis der mongol Sprache in Afganstan.- JSFO, 1905; Ramstedt G.J. Das Schriftmongolische und die Urgamundart phonetisch vergleichen.-JSFOU, 1903b;

Г.Й.Рамстедт монғол және түркі тілдерінің салыстырмалы морфологиясы саласындағы алғашқы зерттеуін «Халха-монғол тіліндегі жіктеу туралы» тақырыбына жазған докторлық диссертациясымен¹ бастайды және онда тұңғыс тілінің материалын қосымша пайдаланады. Г.Й. Рамстедт 1906 жылдан бастап Хельсинки университетінде түркі-монғол морфологиясынан курстар оқиды.

Г.Й.Рамстедттің сан есім, етістіктің сөзжасам жүрнақтары турали, сондай-ақ фонетика-грамматикалық сипаттағы зерттеулері² түркі-монғол тілдік байланысы мәселесі бойынша алтайтанымдық түрғыдан аса маңызды еңбектер қатарына жатады. Алтай теориясының қалыптасуына байланысты Г.Й. Рамстедт өз зерттеулеріне біртінде көне және жаңа түркі тілдерінің, сонымен қатар корей тілінің материалдарын тартып, оларды басқа да алтай тілдерімен салыстырады.

Г.Й.Рамстедт өзінің алғашқы алтаистикалық зерттеулерінде ақ түркі және монғол тілдерінің бірқатар фонетикалық заңдылықтарын анықтайды. Мәселен, алтай теориясының, сонымен қатар Г.Й.Рамстедттің өзінің де алтай тілдері арасындағы қарым-қатынасқа деген көзқарасының қалыптасуында айрықша маңызды орын алатын «Чуваш тілінің орны туралы мәселеге» атты зерттеуінде ғалым В.Шотт және басқа да зерттеушілер анықтаган чуваш тіліндегі r және l дыбыстарымен сәйкесетін түркілік z және š дыбыстары монғол тіліндегі r және l дыбыстарымен де сәйкес келетінін айтады³. Г.Й.Рамстедт чуваш тіліне қатысты анықталған бұл заңдылық туралы өзіне дейінгі зерттеушілердің пікірлерінің ізімен, алғашында монғол-чуваштағы r және l түркі тілдерінде сақталған көне z және š дыбыстарының даму барысында пайда болған деген пікірде болады.⁴ Алайда, кейіннен, ғалым бұл пікірінің дүрыстығына шұба келтіріп,

¹ Ramstedt G.J. Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen. - MSFOU, 19, 1903.

² Ramstedt G.J. Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-turkischen Sprachen // JSFOU. 1912. T. 28.

³ Ramstedt, G.J. Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1903. - P. 97

⁴ Ramstedt G.J. Über die Zahlwörter der altaischen Sjirachen // JSFOU. 1907. T.24. 18; Рамстедт Г. И. Этимология имени ойрат / Сб. в честь СПБ., 1908. -С. 14-16.

ол ойына қарама-қарсы пікірге келеді, яғни түркілік *z*, *š* дыбыстары чуваш және монғол тілдерінде сақталып қалған көне *r*, *l* дыбыстары дамуының нәтижесі деп көрсетеді.¹

Г.Й.Рамstedттің түркі-монғол тілдік қарым-қатынасы саласындағы зерттеулері негізінен түркі және монғол тілдеріне ортақ тектілді реконструкциялауға бағытталады. Осы түрғыдан келгенде кейіннен «Рамstedт-Пельйо заңы» деп аталған Г.Й.Рамstedттің алтайлық қатаң еріндік (лабиал) *-р дыбысына арналған зерттеулерінің² монғол тілімен чуваш, басқа да түркі тілдерін салыстырмалы-тариҳи түрғыдан зерттеуге бағытталған көптеген мақалаларының алтайс-тикадағы маңызы ерекше.

Ғылыми шығармашылығының соңғы жылдары Г.Й.Рамstedт алтай тіл бірлестігін құрайтын барлық тілдік топтардағы ұқсас бірліктерді компаративтік-контрастивтік түрғыдан қарастырған өзінің және басқа да алтайст ғалымдардың зерттеулерінің басын қосып, алтай тілдерінің салыстырмалы-тариҳи лексикологиясы бойынша «Қалмақша сөздік», алтай тілдеріаралық дыбыстық және тұлғалық сәйкестіктерге негізделген «Корей этимологиясы бойынша зертте-улер», алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасына арналған «Алтай тіл біліміне кіріспе» сияқты іргелі еңбектерін жариялады³.

Г.Й.Рамstedттің алтай тілдерінің негізгі топтарының фонетикасы мен морфологиясының басты мәселелерін қамтитын «Алтай тіл біліміне кіріспесі» – алтай тілдерінің салыстырмалы-тариҳи фонетикасы мен грамматикасы бойынша алғашқы толық сипаттағы зерттеу болып табылады. Автор бұл еңбегінде түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің, сондай-ақ корей тілінің, кей жағдайда жапон тілінің фонетикалық және морфологиялық дамуының ортақ заңдылықтарын айқындаиды, соның негізінде алтайлық тек-

¹ Ramstedt G.J. Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen // Journal de la Société Finno-Ougrienne, 1922—23, t. 38. 29.

² Pelliot P. Les mots à h- initiale, aujourd’hui amuie, dans le mongol des XIIIe siècles // Journal Asiatique. Paris, 1925. - Vol. 206. - № 1-2. - P. 193-263

³ Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch, Hels., 1935; Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, Bd 1—3.- Hels., 1952—66; Ramstedt G.J. Über die Stellung des Koreanischen 1939//Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951; Ramstedt G.J. Introduction to Altaic Linguistics, 2 volumes. - Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1952—1957; Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология / Пер с нем.- М., 1957. -

тілдің фонетикалық және морфологиялық құрылымын қайта жаңтырудың, қалпына келтірудің алғашқы тәжірибесін үсінады.

Өзінің барлық өмірін алтай теориясын негізделеп, дамытуға арнаған Г.Й.Рамстедт түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдық және типологиялық ұқсастығы мәселесін шешілген деп санады, соңдықтан да алтай тілдерінің туыстығына қарсы шығып, компаративистикалық алтаистиканың ары қарай дамуына күмән келтіргендермен сөз таластырып жатпады.

Г.Й.Рамстедт зерттеулерінде түркі-моңғол сәйкестіктері қатарында қазақ тілінің материалдары да көптеп кездеседі, фактологиялық материалдар тұңғыс-маньчжур және корей тілдері арқылы үнемі толықтырылып отырады. Г.Й.Рамстедттің қорытынды еңбектерінің дені автор қайтыс болғаннан соң жарық көрді.

Г.Й. Рамстедт алтаистикадың нақты концептуалдық мәселелерін қарастырды: алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасын жасады және алтай семьясына корей тілін қосты. Корей тілінің алтай тілдерімен туыстығы жайлы концепцияны кезінде Е.Д.Поливанов та айтқан болатын¹, алайда бұл пікір тіптен дәстүрлі алтаистылар арасында да қолдау тауып кете қоймады. Себебі Г.Й.Рамстедттің «Корей этимологиясы жайлы зерттеулерінде» (1949-1953) келтірген лексикалық салғастыруларының көбісінің алтай тілдері мен корей тілінің генетикалық туыстығын дәйектеуге күші жетпеді. Тек соңғы жылдары ғана С.А.Старостин мен оның әріптестерінің алтаистика бағытындағы іргелі зерттеулері арқылы корей тілі жапон тілімен бірге алтай тіл бірлестігінің 5 тілдік тобы қатарынан занды орынын иеленді.²

Дәстүрлі алтаистика ғана емес оралтану-алтайтану саласында да Г.Й. Рамстедт еңбектерінде ерекше мән беріледі. Мәселен, Г.Й. Рамстедттің алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы туралы фин тілінің маманы Б. Коллиндер «алтай тілдерінің текстік

¹ Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков // Известия АН ССР.-М., 1927.-Сер. VI. № 15-17. -С.1119-1204.

² Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – М.: Наука, 1991. – 298 с.; Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096. (Indices).

туыстастығына қарсы немесе күмән көлтіретін ғалымдар бұрын да болды, қазір де бар. Алайда Г.Й. Рамstedттің «Алтай тілдері нің морфологиясынан» соң, мұндай көзқарастарды сынни деп емес, скептикалық көзқарастар деп атауга болады»¹ деп жазды.

Алтай тілдерінің генетикалық туыстығы туралы Г.Й. Рамstedт постулатын қолдаған, оның бұл идеясының ғылыми дәйектелуіне айрықша үлес қосқан ғалымдардың бірі – әйгілі монголтанушы Б.Я. Владимирцов болды. Б.Я. Владимирцов өзінің алғашқы алтаистикалық зерттеулерінде алтай тілдерінің туыстығы туралы мәселеге өте сақтықпен қарайды, негізінен алтай тілдері арасындағы кірмелең мәселесіне айрықша назар аударады. Ол: «Монгол тіліндегі түрік элементтері» (1911) атты мақаласында: «түрік (яғни, түркі) кірме сөздерінің монгол тілі әлеміндегі орны ерекше: баяғыдан-ақ монгол тілінің төл әлементі сияқты болып кеткені соншалық олардың жаттығы сезілмейді. Әйтседе түркі кірме сөздерінің монгол тіліне көптеп енуі, кез келген тілде шет тілдік элементтерді көптеп қабылдаудың әсерінен болатын өзгеріс сияқты үлкен төнкерісті монгол тіліне де әкелгені сөзсіз»² -дейді.

«Монгол тектілі және оның түркі тектіліне қатысы әлі шешімін таптаған мәселе. Осы орайда монгол тілі түрік (яғни, түркі) элементтері маңызды рөл атқаратын яқут тілі сияқты аралас тіл емес пе? деген сұрақ туындаиды. Шыныңда да монгол тілінің аралас тіл екенін дәлелдейтін мысалдар көптеп кездеседі. Егер түрік (яғни, түркі) сейленістері фонетика, морфология, семасиология салаларында тілдік консерватизмің ең жоғарғы деңгейдегі үлгісін көрсететін болса, монгол тілі әлемінде азғана мерзім ішінде жүрілген маңызды өзгерістер орын алады. Мәселен, вокализмнің өзгеруі, белгілі бір дыбыстық кешенінде жойылуы, жаңа дыбыстардың пайда болуы сияқты дыбыстық өзгерістер, ескінің жоғалып, жаңа қатарлардың пайда болуы тәрізді морфологиялық өзгерістер, белгілі бір тірі сейленістер мен диалектілерде семасиологиялық өзгерістер орын алады. Мұндай өзгерістер түрік (яғни, түркі) тілі әлемінде қабылдаудың әсерінен болуы да мүмкін. Монгол тілінің түрік (яғни,

¹ Collinder B. Pro Hypothesi Uralo-Altaica // Altaica (Proceedings of PIAC. -Helsinki, 1977.

² Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // СПб, 1911. - С. 180

түркі) элементтерінің морфологиялық құрылымын жатсынбауы олардың тез менгерілуіне әсер еткені сияқты, басқа да факторлар салдарынан түркі (түркі) элементтері өзгеріске сирек ұшырап, өзге тілдік элементтерге (дейгейлеріне) әсер етті» - деп, Б.Я.Владимирцов түркі және монғол тілдері арасындағы тығыз қарым-қатынас, аралас-құраластық мәселесінде тілдік кірігу процесінің маңызын айқындайды.

Б.Я.Владимирцов монғол тіліндегі түркі сөздері мен түркі тілдеріндегі монғол сөздерін бөліп қарастыру мәселесін алғаш рет алға тартып, түркі тілдеріндегі монғол кірме сөздерінің айтарлықтай көп емес екенін айтады: «Көне үйғыр ескерткіштерінде монғол тілінің ерен әсері байқалмайды. Монғол дәуірі тұсындағы (XIII-XIV ғғ.) үйғыр құжаттарында, басқа да түркі жазба ескерткіштерінде монғол сөздері, негізінен әкімшілік терминдер кездеседі... Шағатай жазба тілінде және осман тілінде монғол сөздері – әскери терминдер болып келеді, кейбір кезде түркі тілдеріне ертерек дәуірде монғол тіліне кірген өздерінің сөздері қайтып оралып отырады...»¹. «Түркі тілдеріндегі монғол элементтерінің аздығы туралы Б.Я.Владимирцов пікірін негізінен түркі-монғол тілдік байланысының ерте кездеріне және Шыңғыс империясы тұсындағы әкімшіліктік басқару терминологиясына байланысты айттыған деп түсінуге болады. Алайда монғол тілімен тікелей қарым-қатынасқа түскен, монғолдармен өте ертеден көрші отырған тува, хакас, таулы-алтай, т.б. түркі халықтарының тілдерінде XVI ғ. кейін енген монғол элементтері молынан кездеседі»² – дейді Г.Д. Санжеев.

Б.Я.Владимирцов монғол тілінің әр түрлі проблемаларына арналған лингвистикалық зерттеулері барысында түркі-монғол тілдік қатынасы мәселесіне қайта-қайта оралып, монғол-түркі және монғол-тұңғыс-маньчжур тілдерін лексикалық, фонетикалық, морфологиялық деңгейлерде ұдайы салыстырып отырады. Түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерін компаративтік түрғыдан зерттеуге айрықша үлес болып қосылған «Монғол жазба тілі және халха сөйленісінің салыстырмалы грамматикасы» (1929) атты еңбегінде

¹ Владимирцов Б.Я. Турские элементы в монгольском языке// ЗВОИРА О СПб, 1911. - С. 183.

² Санжеев Г.Д. «Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков//Филология и история монгольских народов.- М., 1958. С.39.

Б.Я.Владимирцов жүздеген түркі-монғол сәйкестіктерін көрсетіп (қазақ тілінен де), алтай тілдерінің фонетикалық жүйесі дамуының көкейтесті мәселелерін қарастырады.

Монғол тілінің алтай тілдеріне, соның ішінде түркі тілдеріне қатысы туралы Б.Я.Владимирцов былай дейді: «Алтай тілі белгісіз болғанымен, оның дамуы барысында пайда болған монғол, түркі және тұнғыс тілдері және олардың арасындағы ұқсас элементтер белгілі. Монғол тілі – алтай тіліне жатады және оның дамуының бір формасы болып табылады. Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы алтай тілдеріаралық, нақтырақ айтсақ, монғол, түркі және тұнғыс тілдеріаралық ұқсастықтарға, сәйкестіктерге негізделеді. Егер бұдан кейін де түп-тегі алтай тілдеріне барып саятын қандай-да бір тіл немесе тілдер анықталатын болса, ол тіл немесе тілдер алтай семьясынан өз орнын табуға және алтай тілі дамуының бір формасы ретінде қабылдануы тиіс. Егер алтай тобы тілдері мен тағы да бір тілдік топ арасында сәйкестіктер жүйесі анықталатында жағдай болса, онда алтай тобы тілдерінің салыстырмалы грамматикасына негізделетін жаңа салыстырмалы грамматика жасалады. Сәйкестіктер қатары монғол тілінің түркі тілдерімен бірге ортақ дәуірді бастан кешкенін, монғол тілінің түркі тілімен жақын туыстық қатынасын айғақтай алады. Демек, монғол және түркі тілдері өз кезегінде алтай тіліне барып саятын ортақ бір ғана тілдің дамуының екі түрлі формасы болып табылады».¹

Алтай тілдерінің аглютинативтік сипатын көрсете отырып, Б.Я. Владимирцов бұл тілдерде аглютинациядан басқа жолмен де пайда болған сөздің формалдық өзгерісі, яғни ішкі флексия құбылысы орын алатынын айтады. Сондай-ақ ол тілдердің туыстық байланысын анықтауда жеке –жеке, бір-біріне қатыссыз алынатын аглютинация, дауыстылар үндестігі және жекелеген сөздердің ұқсастығы сияқты белгілердің аздық ететінін, алтай тілдерінің туыстығын фонетика, морфология, синтаксис және лексикология салаларындағы жүйелі ұқсастықтар мен сәйкестіктер көрсете алатынын, мұнда әсіресе алтай тілдерінің морфологиясындағы деталдарға көніл аударудың маңызы зор екенін айтады.

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. 2-ое изд.-М.,1989. - С.46-47

Б.Я.Владимирцов зерттеулерінде тарихилық ұстанымы ғылыми әдістеменің негізіне алынады. Оның монғол сөйленістері мен говорларын топтастырып, олардың шығу тегін алтай семьясындағы монғол тілінің орыннымен байланыстыруы, монғолдың көне жазба тілінің даму тарихын жүйелеп, оның даму сатысының әрбір кезеңіне тән өзіндік ерекшеліктерін нақты көрсетуі – монғол тілдерінің салыстырмалы-тарихи және тарихи түрғыдан зерттелуіндегі ғана емес, сонымен қатар алтай тіл біліміне қосқан зор үлес ретінде бағаланады.

Монғолдың көне жазба тілі монғол тілдерінің тарихи дамуының ерте кезеңдерінен мол мағұлмат беретіндіктен, бұл тілдің орфографиялық ерекшеліктерін зерттеуге көп көңіл бөлінеді. Қазіргі монғол тіліне және монғол диалектілеріне қатысы түрғысынан алғанда, көне монғол жазба тілінде кездесетін архаикалық формалар олардың көне қалып-куйін көрсететін болса, кей жағдайда олардың көне түркі тілдеріндегі сәйкестіктерінің дыбысталуын біршама нақты көрсетеді. Көне жазба монғол тіліндегі фонетикалық құбылыстар мен занғылықтардың халха сөйленісімен, ортағасыр жазба ескерткіштері тілімен, түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдарымен салыстырылуы барысында олардың арасындағы бірден көзге түсे бермейтін фонетикалық сәйкестіктер қатары да анықталады. Соңдықтан Б.Я. Владимирцов анықтаған түркі-монғол фонетикалық сәйкестіктері занғылықтарына сүйене отырып, түркі және монғол тілдері арасындағы лексикалық ұқсастықтарды тап басып, дәл тануға, оларды кездейсоқ ұқсастықтардан ажыратуға болады. Сонымен қатар Б.Я.Владимирцов анықтаған түркі-монғол фонетикалық корреляциясы занғылықтарының көмегімен түркілік кірмеліктің әртүрлі диахрондық қабатын түркі тілдеріне (соның ішінде қазақ тіліне де) әртүрлі тарихи дәуірлерде енген монголизмдерден тазартып алуға болады. Б.Я.Владимирцовтың монғол тіліндегі алтайлық емес, яғни ұнді-европа, тибет, қытай, араб, элеметтерін анықтауға бағытталған зерттеулерінің¹ алтайлық лексиканың кірме қабатының өзіндік ерекшеліктерін,protoалтай тілдеріндегі кірме элементтердің менгерілу занғылықтарын айқындаудағы маңызы зор.

¹ Владимирцов Б.Я. Mongolica I. Об отношении монгольского языка к индоевропейским языкам Средней Азии// Записки коллегии востоковедов. Т.1. - Л., 1925.

«Өкінішке орай, – деп жазады Г.Д. Санжеев – Б.Я. Владимирцов монғол тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы бойынша іргелі зерттеулерін толық аяқтай алмады. Тарихи морфология мен лексикология бойынша күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоймаған «Остатки причастия настоящего времени в монгольском языке» (1921), «Следы грамматического рода в монгольском языке» (1925) сияқты бірнеше мақалалар қалдырыды».¹

Б.Я. Владимирцовтан кейін оның шәкірттері мен ізбасарлары монғол тілдерінің лексикасы мен морфологиясы бойынша жекелеген мақалалар, жалпы сипаттағы грамматикалық зерттеулер, жазба ескерткіштер тіліне арналған еңбектер түрінде жарық көрген көптеген жаңа ізденістерін жариялады².

ХХ ғасырдың 20-жылдарынан бастап классикалық алтаистиканың қалыптасусына айрықша зор үлес болып қосылған Н.Поппенің алтай тілдеріндегі консонантизмге арналған, алтай тілдеріндегі қатаң дыбыстар жүйесіне байланысты, урал-алтай гипотезасының қалыптасу тарихы туралы, чуваш тілінің басқа урал-алтай тілдеріне қатысы жайлы еңбектері³, сондай-ақ монғолтану саласы бойынша «Бурят-монғол тіл білімі» (1933); «Жазба монғол тілінің грамматики» (1937) және монғол халықтарының әдебиеті мен фольклорына арналған іргелі зерттеулері жарық көре бастағы.

¹ Санжеев Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов.- М., 1958. С.15

² Поппе Н. Монгольские этимологии // Доклады АН СССР. Сер В. -Л., 1925; Поппе Н. Монгольские числительные // Языковедные проблемы по числительным. - Л., 1927. Т.1-С.97-119; Поппе Н. О частях речи в монгольском языке // Советское востоковедение. М.Л. АН СССР, 1940; Козин С.А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240г. Под названием Mongyol-un пігүсса тобсциян. Т.1. Введение в изучение памятника, пер., текст., глоссарий.- М.- Л., 1941; Козин С.А. К вопросу о показателях множественности в монгольском языке // Уч.зап. ЛГУ. №69. - Л., 1949; 1984; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. I. - М.-Л., 1953; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков: Глагол.- М., 1963. Бертағаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков (на мат. монгольского и бурятского языков). -М., 1974; Орловская М.Н. Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке.- М., 1961 және т.б

³ Поппе Н.Н. К консонантизму алтайских языков // Доклады Российской академии наук.- Л., 1924; Поппе Н.Н. Система глухих смычных в алтайских языках // Доклады Российской академии наук.- Л., 1925; Поппе Н.Н. К вопросу об алтайских языков к уральским // Известия Общества изучения и обследования Азербайджана.-Баку, 1926; Поппе Н.Н. О родственных отношениях чuvашского и тюркотатарских языков. -Чебоксары, 1925

Г.Й.Рамstedт пен Б.Я.Владимирцовтың ортодоксалдық алтай-танымдық көзқарастарын жалғастырушы Н.Поппе алтай тілдері, монғол және түңғыс-маньчжур тілдеріне арналған грамматикалар мен салыстырмалы зерттеулер бойынша 240-тан астам ғылыми еңбектер жариялады. Оның XX ғ. екінші жартысынан кейін жарық көрген халха-монғол тілінің үлгілерін, сөздік пен библиографиялық зерттеулерді қамтыған грамматикасы, «Монғол тілдерін салыстыра зерттеуге кіріспесі», «Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы», «Алтай тіл беліміне кіріспесі» алтаистика саласындағы классикалық зерттеулер¹ ретінде бағаланады.

Н.Поппенің алтайтанымдық көзқарасының қалыптасуы орал-алтай гипотезасын тектеп-тексерумен тығыз сабактасып жатады. Р.Расқ, М.Мюллер, В.Шott, М.А.Кастрен, Г.Винклер т.б. зерттеушілердің орал-алтай тіл бірлестігі, орал және алтай тілдерінің өзара генетикалық байланысы туралы тұжырымдары мен қағидаттарына лингвистикалық сараптама жасай келіп, Н.Поппе орал және алтай тілдерінің синтаксистік ерекшеліктері олардың арасындағы генетикалық байланысты дәйектей алмайтынын айтады. Орал және алтай тілдерінің аглютинативтік сипаттын танытатын синтаксистік жүйемен еш байланыссыз, жеке дара қарастырылған морфологиялық құрылымның элементтері, салғастырылған сөздердің гылыми әдістемелік деңгейі сын көтермейтініне баса назар ауда-ра келіп, Н.Поппе: «Орал-алтай тобы немесе тілдер семьясы жоқ, демек орал-алтай теориясы негізінде топтастырылған тілдер арасында туыстастық та жоқ. Олай болса орал-алтай тектілі де болған емес» деп орал-алтай гипотезасына қатысты өз пікірін кесіп айтады².

Салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінің қалыптасуына айрықша маңызды үлес болып қосылған «Алтай тіл біліміне кіріспесінде» (1965.) Н.Поппе алтайлық тілдік топтардың әрқайсысының ішкі класификациясын береді; монгол, түңгыс-маньчжур және чуваш түркі

¹ Poppe N. Khalkha-Mongolosche Grammatik mit Bibliographie, Sparchproben und Glossar.- Wiesbaden,1951; Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies, -Helsinki, 1955; Poppe N.Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, 1960; Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. -Wiesbaden, 1965.

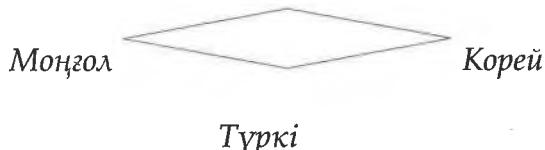
² Поппе Н. Урало-алтайская теория в свете советского языкоznания// Известия АН СССР. -Л., 1940, № 3. -С.88

тілдерінің зерттелу тарихына тоқталып, осы тілдерге қалам тартқан көрнекті түркітанушы, монғолтанушы, тұнғыс-маньчжуртанушы ғалымдардың әрқайсының маңызды зерттеулеріне шолу жасайды; алтай тілдері арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесін кірмелік теориясымен сабактастырып, монғол тілдеріндегі түркі және тұнғыс-маньчжур кірме сөздерін, маньчжур-тұнғыс тілдеріндегі түркизмдер мен монголизмдерді, түркі тілдеріндегі монғол сөздерін және чуваш тіліне басқа түркі тілдерінен енген кірмелерді анықтайды; корей тіліндегі алтайлық кірмелік жайлы сөз қозғайды; алтай тілдерінің алтайлық емес тілдермен қарым-қатынасына арналы тоқталып, түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур және корей тілдеріне қытай, тибет, үнді-европа тілдерінен енген кірме элементтерді айқындайды; семит және қазіргі европа тілдерінің алтай тілдеріне, керісінше, алтай тілдерінің басқа да тілдерге әсер-ықпалын сөз етеді; үнді-европа, грузин, орал (фин-угор, самодий, венгр) тілдеріндегі алтай элементтеріне тоқталады. Түркі, чуваш, монғол, тұнғыс-маньчжур және корей тілдеріндегі созылыңқы дауыстылар, дауысты дыбыстар үндестігі, екпін және тон (дыбыстың), дауыссыздар үйлестігі, сөз құрылымы, аглютинация құбылысы, негіз және қосымша, сөз таптары, т.б. алтай тілдерінің құрылымдық ерекшеліктерінің жалпы сипаттамасына қатысты мәселелер Н.Поппе зерттеуінде жанжақты сөз етіледі. Ең маңыздысы, мұнда Н.Поппе алтай тілдеріндегі дыбыстық сәйкестіктердің салыстырмалы сипаттамасын беріп, олардың тектілдік түрпатын жаңғыртады.

Н.Поппе «Алтай тіл білімінде кіріспесінде» (1965) түркі, монғол, маньчжур-тұнғыс (корей) тілдерінің өзара байланысы мәселесіне арналған Г.ЙРамstedттің салыстырмалы грамматикасына¹ арнағы тоқталып, Г.Й Рамstedттің «Алтай тілдерінің отаны – батысында монғол және түркілердің, шығысында маньчжур-тұнғыс және корейдің ата-бабалары өмір сурген Маньчжурядагы Кинган тауы» деген пікірін келтіреді және оның изоглосстар негізінде жасаған келесі сыйбасын ұсынады: 1) түркі мен корей; 2) монғол мен маньчжур-тұнғыс; 3) монғол және түркі; 4) корей және тұнғыс.

¹ Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I: Lautlehre.-Helsinki, 1957.-192 S. (MSFOu.,104:1-3

Манъчжур-тұңғыс

Г.Й. Рамстедт сыйбасы негізінде Н.Поппе: «Г.Й.Рамстедт сыйбасы монгол-корей және тұңғыс-маньчжур-түркі бірлестігінің болмағанын көрсетеді, демек Г.Й.Рамстедт алтайлық төрт ірі тілдік топ арасындағы орта деңгейді көрсетпей, алтай тілдерін бірден төрт топқа бөледі: маньчжур-тұңғыс, монгол, түркі (чуваш тілімен қоса), корей» деген пікір айтады.

Алтай тілдері дамуының орта деңгейін көрсетуде Н.Поппе Стратт ұсынғанprotoалтай және басқа да анықталмаған прототілге айырылатын Протосолтустік азия тілдері туралы гипотезаға жүгінеді. Стратт сыйбасы бойынша: анықталмаған прототілдің корей, жапон, айнуға бөлінуі ықтимал, ал protoалтай тілі протобатыс алтай (прототүркі және чуваш тілінің көне деңгейінің негізі) мен protoшығыс алтайға (протомонгол және прототұңғыстың негізі) ыдырайды:

Н.Поппе чuvаш тілі стандарт тілдер арасында жалғастыруышы қызмет атқарады деп санайды. Ол алтай тектілін қайта жаңғырту, қалпына келтірудің негізіне чuvаш және монгол тілдеріне ортақ

фонетикалық заңдылықтар алынуы, мұнда Г.Й.Рамстедт анықтаған алтайлық ротацизм және ламбдализм құбылышына айрықша деңқою қажет деп біледі¹.

Г.Й.Рамстедттің чuvаш және монгол тілдері тектілдік деңгейден «ротацизм» мен «ламбдализмді», яғни белгілі бір позициядағы *r* және *l* дыбыстарын сақтап қалған, ал басқа түркі тілдері оларды *z* және *š* дыбыстарына өзгертуен (түркі «зетацизм» мен «сигмацизм») деген пікірін жетілдіре отырып, Н.Поппе чuvаш тілінің тарихи арғы тегі өте ерте кездерде түркі тілдеріне ортақ тектілден бөлініп кеткенін, осы процесс барысында ол кейбір архаикалық қасиеттерді, соның ішінде «ротацизм» мен «ламбдализмді» өзгерметеген күйде сақтап қалғанын, ал басқа түркі тілдеріне ортақ тектілдің даму барысында (пратүркі бірлестігінің ыдырамаған кезеңінде) белгілі бір позициядағы зетацизм (яғни *r > z*) мен сигмацизм (яғни *l > š*) процестері жүргенін айтады.

Чuvаш тілінің алтай тілдері тобындағы орны және чuvаш-монгол фонетикалық сәйкестіктерінің алтайлық тектілді жаңғыртудағы маңызы жайлы Г.Й.Рамстедт пен Н.Поппенің лингвистикалық көзқарастарының ортақтығы, Н.Поппенің жалпы алтайлық мәселеде Г.Й. Рамстедт қағидаттары мен ғылыми талдауларын үнемі толықтырып, дамытып, өрбітіп отыруына байланысты «алтай гипотезасы» салыстырмалы-тарихи тіл білімінде «Рамстедт – Поппенің алтай теориясы» деп те аталады. Бұл теорияның ең басты дәйектемелік арқауын «алтайлық» ротацизм мен ламбдализм, яғни тіларалық дыбыстық сәйкестіктердің екі қатары:

- 1) түрк. *z* ~ чuv. *r* ~ монг. *r* ~ түңг.-маньчж. *r*;
- 2) түрк. *š* ~ чuv. *l* ~ монг. *l* (*lč*) ~ түңг.-маньчж. *l(lč)* құрайды. Соңдықтан түркі, монгол, түңғыс-маньчжур тілдерінің тарихи фонетикасын жетілдіруге, соның негізінде олардың арасындағы өзара байланысты, қарым-қатынасты анықтауға бағытталған зерттеулерде «алтайлық» ротацизм мен ламбдализм мәселесіне айрықша мән беріледі. Мәселен, венгр ғалымы З.Гомбоц «К исторической фонетике алтайских языков» атты еңбегінде Г.Й.Рамстедт анықтаған алтайлық сәйкестіктер мен өз зерттеулерінің нәтижесіне сүйене оты-

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. Otto Harrassowitz. - Wiesbaden, 1965. -S.197-102

рып, түркі тілдеріндегі *r* ~ *z* және *l* ~ *š* сәйкестіктері негізінде бірқатар түркі-монгол лексикалық паралельдерін анықтайды. З.Гомбоцтың венгр және неміс тілдерінде жарық көрген бұл еңбегі түркі тілдеріндегі ротализм мен ламбдализм мәселелерін алтаистикалық деңгейде тереңірек қарастырған алғашқы зерттеу¹ болып табылады.

Зерттеудің бірінші бөлігі алтайлық ротализм мен ламбдализм заңына арналады. 30 ротализмді және 21 ламбдализмді сөздерді талдай келіп, З.Гомбоц мынадай қорытындыға келеді: алтайлық бастапқы *z* дыбысы түрік және шағатай тілдерінде *z*, үйғыр мен алтай тілдерінде – *s*, *z*, қарағас және якут тілдерінде – *s*, чуваш тілінде – *r*, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде – *r* дыбысы; ал алтайлық бастапқы *š* дыбысы түрік, шағатай, қазан татарлары, үйғыр, алтай тілдерінде – *š*, қырғыз (қазак) тілдерінде – *s*, *z*, якут тілінде – *s*, чуваш, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде – *l* дыбысы түрінде көрініс береді.

Зерттеудің екінші бөлігі алтай тілдерінің жеке топтарындағы аңлаут және иңлаут позициядағы *d дыбысының корреляциясына арналады. З.Гомбоц пікірі бойынша, аңлауттық алтайлық *d- түркі тілдерінің көбінде *j*- ал чуваш тілінде *š*-, якут тілінде *s*-, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде *d*- түрінде сақталады. Иңлауттық алтайлық *-*d*- көнетүркілік *-d*-, қойбал тіліндегі *-t*-, шор тіліндегі *-z*, басқа түркі тілдерінің көбінде *-y* түрінде келетін чуваш тіліндегі *-r*- дыбыстарымен сәйкеседі, ал монгол тілдерінде *-d*- сақталады; сал.: үйф. *adaq* ‘аяқ’, шор.., қойб. *azaq*, қалған түркі тілдерінде *ayaq*, як. *atax*, чуваш *ira* ‘аяқ’.

ХХ ғ. басында түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдері бойынша жинақталған және венгр тіліндегі көне бұлгар-чуваш кірме элементтерін көрсететін эмпирикалық материалдарды зерттей отырып, З.Гомбоц түркі тілдеріндегі, кеңірек алтай тілдеріндегі *z* мен *š* дыбыстарының бастапқы біріншілік орнын анықтайды. Салыстырмалы-тарихи талдау нәтижесінде ғалым түркі тілдерінің көбінде, чуваш тілінде, сонымен қатар монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сақталып қалған әу бастағы алғашқы *z дыбысына екіншілік

¹ Gombocz Z. Az altaji nyelvezek hangtörtenetehez // Nyelvtudomány Kozlemeinek.-Budapest, 1905.-35 köt.-241-284 l.; Gombocz Z. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. - Budapest, 1912-1913.-Bd.XIII.-Hf.1-2.-S.1-37

r дыбысының сәйкес келуін; дәл осылай түркі тілдерінің көбінде сақталған бастапқы *š* дыбысына чуваш, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі екіншілік *l* дыбысының сәйкес келетінін дәйектейді. 3. Гомбоц алтай тілдеріндегі ротацизм мен ламбдализм құбылысының түптеп зерттеу арқылы осы тілдер арасындағы қарым-қатынастың шынайы табиғатын айқындауға болатынын айрықша атап көрсетеді. Сейте тұра 3. Гомбоц ротацизм мен ламбдализмді сөздер «монғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріне бұлғар типтес көне түркі диалектісінен енуі мүмкін» деген ыңғай білдіреді.¹

3. Гомбоцтың біршама жоғары деңгейде дәлелдеген теориясын Г.И. Рамстедт қайта қарастырып, 3. Гомбоц теориясына қарама-қарсы альтернативтік теория ретінде өзінің «жалпытүркілік (чуваш тілінен басқаларында) *z*, *š* дыбыстарына қарағанда алтай тілдеріндегі *r*, *l* дыбыстарының бірінші, бастапқы екені» жайлы зетацизм және сигматизм теориясын ұсынды. Г.И. Рамстедттің түркі зетацизмі мен сигматизмі теориясы компаративистиканың белді өкілдерінің қарсылығына қарамастан, алтаист лингвистер арасында кеңінен қолдау тапты, кейіннен 3. Гомбоцтың өзі де Г.И. Рамстедт пікірінің дұрыстығын мойындағы.

Алтайтындық зерттеулерде айрықша мән мән берілетін түркі-монғол лексикалық параллелдерін айқындауда 3. Гомбоцтың «Булгаро-туркские заимствования в венгерском языке»² атты зерттеуінде оралтану үшін де, алтаистика үшінде аса маңызы зор. Бұл зерттеуінде репрезентативті эмпирикалық материалды тарихи-этимологиялық түрғыдан талдаунәтижесінде 3. Гомбоц мынадай қорытындыға келді: «венгр тіліне түркі тілдерінен кірме сөздердің ену мерзімін үш түрлі дәүірге бөліп қарастыруға болады: бірінші хронологиялық топқа көне түркіден енген, екінші топқа – құман-печенегтен енген, үшіншіге – осман-түріктегінен (оңтүстік славяндар арқылы келген) енген элементтер жатады». 3. Гомбоц венгр тіліндегі көне түркі элементтерінің бастау-көздерін анықтау мәселесінде лексиканың бұл тобы венгр тіліне көне чуваш арқылы «монғол-ғұн» тілінен ен-

¹ Gombocz Z. Az altaï nyelvnek hangtörtenetehez // Nyelvtudomány Kozlemeinek.-Budapest, 1905.-35 köt.-241-284; Gombocz Z Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. - Budapest, 1912-1913.-Bd.XIII.-Hf.1-2.-S.1-37.

² Gombocz Z. Dia bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.-Helsinki, 1912.-VIII.-254 S. (MSFOu 30)

гені туралы Б. Мункачи пікірімен келіспейді. Б.Мункачи мысалда-рын қайта талдай келіп, З.Гомбоц: «... көне бұлғар кірме элементтері венгр тіліне байырғы бұлғарлар сөйлеген тілден енді» - деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ ол венгр тіліндегі көнебұлғар және монгол сәйкестіктерінің, сонымен қатар көне түркі сөздерінің өзара біршама жақын болып келу себебін өте ертедегі бұлғар-түркі-монгол тілдік байланысынан іздестіреді.¹

З.Гомбоц идеялары Венгрияда алтаистика бағытындағы мектептердің пайда болуының алғы шартын қалыптастырыды және венгрлік алтаистердің алтайтанымдық көзқарастарының өзіндік келбетін айқыннады. Венгр тіліндегі түркілік лексикалық кірмелердің бірнеше диахрондық қабаттарының анықталуы венгр тіл мамандарының алтайлық мәселелерге терендей баруына илгі ықпалын тигізді. Көне бұлғар және кейінгі дәүірлердегі түркілік кірмелікті салыстырмалы-тарихи түрғыдан зерттеу барысында жинақталған мол тәжірибе түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы материалдық ұқсастықтардың біразы генетикалық емес, кірмелік сипатта болып келетінін көрсетті.

Венгр тіл білімінде алтай тілдеріне ортақ материалдық бірліктердің конвергенттік тегі туралы ғылыми идея алтай семьясына біріктірілген негізгі тілдік топтардың дивергенттік тегі жайлы идеяға қарағанда басымдылық танытты. Мұны венгрлік лингвист Ю.Неметтің алтайтанымдық көзқарастарының эволюциялық даму бағытынан байқауға болады. Әуелде түркі-монгол тілдеріаралық генетикалық байланыс туралы пікірге қарсы болған Ю. Немет² кейіннен Г.Й.Рамстедт және оның ізбасарларының ортодоксалдық алтаистика бағытындағы пікірлерін жақтайды және түркі және монгол тілдерінің генетикалық туыстығы теориясын кірмелік теориясымен байланыстыруға талпынады.

Ю.Немет монгол, чуваш, түркі тілдерінің өзара байланысының тарихын 4 кезенге бөледі: 1) алғашқы туыстық кезен; 2) чуваш-монгол

¹ Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.-Helsinki, 1912. VIII, 254. - S. 29-34.

² Németh J. Egy török-mongol hangtörveny.-Budapest, 1912.-41-kot.-401-402. I; Németh J. Die türkisch-mongolische Hypothese // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.-Berlin, 1912, LXVI.

өзара әсері кезеңі; 3) татар-монгол (түркі-монгол) өзара әсері кезеңі; 4) монгол тілінен енген якут кірмелигі кезеңі. Алтай тілі үшін өте маңызды сәйкестіктер: жалпытурк. *z* және *š* ~ чув. *r* және *l~* монг. *l* және *r*, яғни чувашиң монгол тілдеріндегі ротацизм мен ламбада-цизм көрінісін Ю. Немет осы тілдердің екінші кезеңдегі өзара әсер-ықпалымен түсіндіреді¹.

Қорыта айтқанда, дәстүрлі алтаистикалық бағыт өкілдері түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің әрқайсысының сөз қазынасының салыстырмалы-тарихи және этимологиялық түрғыдан зерттелуіне зор үлес қосты. Г.Й.Рамstedt, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов және олардың ізбасарларының зерттеулері негізінде XXғ. бірінші жартысында салыстырмалы-тарихи алтай тіл білімінің тұғыры қаланып, ғылыми-теориялық ұстанымы мен ғылыми методологиялық негізі, ғылыми ұғымдық аппаратының өзегі толықтай айқындалды.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап дәстүрлі алтаистика бойынша аса маңызды компаративтік этимологиялық бағыттағы зерттеулер жариялана бастады. Г.Й.Рамstedттің «Қалмақша сөздік» (1935), «Корей этимологиясы бойынша зерттеулер» (1951), «Алтай тіл біліміне кіріспе» (1952-1957) сияқты классикалық еңбектерінде, түркі тілдері лексикасын компаративтік және этимологиялық түрғыдан зерттеуге арналған М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің тарихи фонетикасы бойынша материалдар»² сияқты іргелі зерттеулерде алтай тілдеріндегі жүздеген лексикалық параллельдер анықталып, ғылыми айналымға енгізілді. Мәселен, М.Рясянен өзінің «Материалдарында» түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур, фин-угор тілдеріне ортақ 200-ден астам лексикалық параллелдерді, ал этимологиялық сөздігінде³ одан да көп сәйкестіктерді көрсететін болса, Н.Н.Поппе зерттеулерінде⁴ алтай тілдеріне ортақ жүздеген сөздер компара-

¹ Németh J. Die türkisch-mongolische Hypothese // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.-Berlin, 1921; Németh J. Az urali es a török nyeltek ösi kapcsolata // Nyelvtudományi Közlemenyei-. -Budapest, 1928.- .47-köt.- Sz. I.-75-85

² Räsänen M. Materialen zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen.-Helsinki, 1949. (SO,XV).-249 S. Пер. на русс. яз. 1955

³ Räsänen M. Versuch einen etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen.- Helsinki, 1969

⁴ Poppe N.N. Introduction to Mongolian Comparative Studies.- Helsinki ,1955; Poppe N.N.

тивтік-этимологиялық түрғыдан талданды. Дәстүрлі алтаистика бағыты өкілдерінің арғыалтайлық тұлғаларды жаңғырту, қалпына келтіру мәселесіне арналған көптеген мақалалары жарияланып, арғыалтайлық (арғыалтайлық) есім парадигмасын жаңғырту мәселесі В.Банг, А.Салонен, Н.Поппенің, алтайлық тектілдің морфологиялық құрылымы Г.Й.Рамstedt, Н.Поппе, В.Банг, М.Рясянендердің, етістіктің морфологиялық құрылымын жаңғырту мәселесі В.Л.Котвич, Н.Н.Поппе, М.Рясяненнің зерттеулерінде сөз етілді.

Компаративтік алтаистиканың XX ғасырдың алғашқы жартысындағы дамубарысына көз жүгіртсек, түркітанушылар тарапынан түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур тілдерінің өзара байланысы мәселесіне қатысты ұсынылған салыстырмалы-тарихи зерттеулердің аздығы, ал тұнғыс-маньчжур тілдерін зерттеушілердің өткен ғасырдың екінші жартысына дейін компаративті алтаистиканың мәселелерін мұлдем қарастырмағаны, алтай тілдерінің аталған үш тобы аралық салыстырмалы-тарихи зерттеулермен негізінен монғолтанушылар айналысқаны байқалады.

Дәстүрлі алтаистиканың негізін қалаған Г.Й.Рамstedт Б.Я.Владимирцов, Н.Поппе сияқты ғалымдар монғолтанушылар болғандықтан, олардың зерттеулерінде монғол тілдерінің түркі және тұнғыс-маньчжур тілдерімен байланысына айрықша көңіл бөлінді. Монғолтанушы ғалымдар алтайлық үш тілдік топаралық материалдық ұқсастықтар мен ортақтықтардың табиғатын зерттеуде өзінің архаикалық сипаттын толығырақ сақтаған монғол тіліне жүгінудің маңызын атап көрсетті.

Алтаистика ғылымының қалыптасу және даму тарихында В.Л.Котвич (1872-1944) зерттеулерінің алатын орны ерекше. Оның «Востоковедческий ежегодник» (Польша) журналында жарияланған ғылыми мақалалары, түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур тілдеріндегісан есім, түр-тұс атаулары, терминдік сипаттағы атау сөздер т.б. қатысты лексика-грамматикалық сипаттағы зерттеулері, түркі-монғол тілдік байланысы, қарым - қатынасы мәселесіне арналған іргелі еңбектері¹

The Turkic loanwords in Middle Mongolian // Central Asiatic Journal, 1, 1955; Poppe. N.N. The Turkic loanwords in Middle Mongolian //Central Asiatic Journal, 1, 1955; Poppe N.N. Jakutische Etymologien //UAJ, 33, 1961; Poppe N.N. Introduction to Altaic Linguistics. -Wiesbaden, 1965 т.б.

¹ Kotwicz W. Contributions aux etudes altaïques. I: (Notice préminare); II: (Les noms de nombres);

алтай тілдерінің салыстырмалы-салғастырмалы лексикологиясы мен грамматикасына қосылған ерен үлестер ретінде бағаланады. Түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдерінің материалдық жақындығын олардың типологиялық ұқастықтарымен, ұзақ уақытқа созылған қарым-қатынасымен түсіндіретін В.Л.Котвич зерттеулері алтаистикада лингвотипологиялық, лингвоконтактологиялық бағыттардың орнығына ықпал етті.

В.Л.Котвич тілдердің өзара тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде бір тілден екінші тілген енетін кірме элементтер алтай тілдерінің түркі, монгол, тұнғыс маньчжур сияқты негізгі үш тобының құрылымдық жүйелерінің барлық деңгейлерінде орын алатынына айрықша дең қояды және тілдік контакт осы тілдердегі ұқастықтардың көбеюіне жетелеген басты факторлардың бірі екенін атапайтады¹. В.Л.Котвич алтай, кенірек алғанда, орал-алтай тіл бірлестігі туралы жорамалды мұлдем жоққа шығармады. Ол «Бір ортақ тіл өте ерте заманда, б.з.д. I мыңжылдықтың басында болуы мүмкін» дей тұра, В.Л.Котвич орал және алтай тілдері типологиялық түрғыдан ұқас тілдер деп білді және фин-угор, самодий тілдерін алтай тілдерінен бөлек топқа жатқызады: «Бұл тілдердің сыртында (яғни, алтай) олармен ортақ (шығу тегіне қарамастан) элементтері жоқ, құрылымының кейбір тұстарындаған ұқастықтар кездесетін басқа да тілдер тобы бар. Орал тілдері кіретін бұл топты екінші кеzekтік топ деп алуға болады»².

В.Л.Котвич өзінің салыстырмалы-тарихи зерттеулерінде терең реконструкцияларға бармады. XX ғасырдың бірінші жартысындағы алтаистиканың даму деңгейі, сондай-ақ, алтай тілдерінің ішінде жазба дереккөздері бар деп саналатын түркі тілдерінің өзінің тарихи жаз-

III: (Les noms de couleurs) // Rocznik Orientalistyczny. – Lwow; Krakow, 1931. – Vol. 7. – P. 130-234. Odb. Lwow, 1930. – 105 p; Kotwicz W. Contributions aux études altaïques. A: Les termes concernant le service des relais postaux. B: Les titres priciers: turc. bāg, mo. begi, ma. beile. – Wilno, 1932. – 54 p. (CO, № 2); Kotwicz W. Z badan nad językami altajskimi // VI Zjazd Orientalistów Polskich. – Wilno, 1937. Streszczenie zgłosnych referatów. – Lwow, 1937. – 13 s/ (CO, № 11); Kotwicz W. Kilka uwag o turecko-mongolskich analogiach językowych // VII Zjazd Orientalistów Polskich. – Krakow, 1938; Kotwicz W. Les éléments turc dans la langue mandchoue // Rocznik Orientalistyczny. – Lwow, 1939. – 38 p. (CO, № 16). т.б.

¹ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. -М., 1962. - С. 352.

² Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.- М., 1962.- С. 352

ба ескерткіштерінің VII-VIII ғасырлармен шектелуі В.Л.Котвичтің праалтайлық реконструкцияға деген скептикалық көзқарасын тудырыды. Жалпы алғанда, В.Л. Котвичтің шығармашылық мұрасының негізгі концепциясын алтай тілдерінің өз ішіндегі, сонымен қатар олардың Еуразиядағы құрылымы бөтен жүйедегі тілдермен болған кең ауқымды контактілік байланыстары туралы идеясы құрайды. Ол: «Алтайлық халықтар бір-бірімен де, көрші басқа да этникалық топтармен де тығыз қарым-қатынаста болды. Нәтижесінде олардың тілінен енген кірме элементтерді Азия және Еуропаның көптеген тілдерінен кездестіруге болады және олардың сақталу дәрежесі де әрқалай. Алтай тілдері арасындағы контакт көне заманнан бері жалғасып, үзіліссіз және үздіксіз жүрілгендейдіктен, зерттеушілер бұл халықтар тілінде әртүрлі тарихи кезеңдер мен дәуірлерге қатысты архаикалық белгілері бар маңызды алтайлық тілдік элементтерді таба алады» - дейді¹.

В.Л.Котвич алтаистикада алғашқылардың бірі болып монғол тілінің лексикалық және морфологиялық деңгейлерінде түркі элементтерінің көп кездесетіндігін және монғол тілдері үшін протомонғол тіліне жетелейтін тілдік материалдарды іріктең алуға негіз бола алатындаидай, мәселең, барлық стандарт түркі тілдері үшін чуваши тілі сияқты, нақты бір тілді көрсету мүмкін еместігін айтады.²

В.Л.Котвич тұнғыс-маньчжур тілдерінде XII-XIII ғасырларға барадып саятын көптеген монғол архаикалық элементтерінің, сонымен қатар түркі сөздерінің бар екендігін дәлелдеді³. В.Л.Котвич маньчжур тілдеріне түркі тілдерінен енген сөздердің қатарына *bejle* ‘князь лауазымы’; *durun* ‘сыртқы түр, сипат’, *turu* ‘ұлғі, түр’, *teŋgin* ‘теңіз’, *arfa* ‘сұлы, арпа’, *bitxe* ‘кітап, грамота’, *fijelen* ‘тарау, бөлім’, *salu* ‘сақал’, *toron* ‘шан’, *eisi* ‘пайда, олжа’, *oswon* ‘аяусыз, қаһарлы, сұрапыл’ сияқты сөздерді жатқызады.⁴

Түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур тілдері арасындағы тарихи қарым-қатынастарға тигізген территориялық көршілестіктің сал-

¹ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.- М., 1962.- С. 356

² Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.- М., 1962.- С.347

³ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. М.: Изд-во иностр.лит-ры, 1962, С. 348

⁴ Kotwicz W. Les elemente turc dans la langue mandchoue // Rocznik Orientalistyczny. – Lwow, 1939. – 38 р. (CO, № 16). 93.

дары туралы В.Л.Котвичтің пікірі төмендегідей болып келеді: «Монголдардың жері түркілер мен маньчжурлар мекендейтін терриориялардың дәл ортасында болғандықтан, монгол тіліне терриориялық тұрғыдан екі тілдік аймақ әсер етті деуге болады. Үшеуінің біртұтас терриориясы солтүстікте тұнғыстармен, онтүстікте қытайлармен шектесіп жатады. Ал жекелеген этникалық топтардың шекаралары тұрақты болмады. Тілдер мен диалектілер арасында үнемі тығыз байланыс болды. Оның іздерін жазба ескерткіштер мен қазіргі тілдерден де байқай аламыз. Бұл бізге монгол, тұнғыс, маньчжур тілдеріндегі түркілік кірме элементтер, түркі және монгол тілдеріне тұнғыстың әсері туралы айтуда толық негіз бола алады»¹.

В.Л.Котвичтің бұл пікірі түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдері арасындағы шынайы тарихи қарым-қатынасты сипаттай алатындығымен құнды. Бұл бағыттағы зерттеулер кірмелердің негізінен, түркі тілдерінен монгол тілдеріне, монгол тілдерінен тұнғыс-маньчжур тілдеріне, XIII ғасырдан бастап монгол тілдерінен түркі тілдеріне енгенін көрсетеді.

В.Л.Котвич корейлердің солтүстікте – онтүстік тұнғыстармен, солтүстік-батыста – монголдармен тарихи байланыста болуы корей тіліне айтарлықтай дәрежеде тұнғыс және монгол элементтерінің енуіне себеп болды деп санайды.² Сайып келгенде В.Л.Котвичтің алтай тілдерінің, кенірек айтқанда, орал-алтай тілдерінің бірлігі жайлы пікірі екі тұжырымға негізделеді: біріншіден, түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдері типологиялық өте ұқсас тілдер; екіншіден, алтай тілдері бір-бірімен көне замандардан бері жан-жақты тығыз қарым-қатынастағы тілдер.

В.Л.Котвичтің көзқарастары алтаистика саласындағы тыңғылықты зерттеулер үшін аса маңызды әдістемелік сипатқа ие болды. Оның жарты ғасыр бұрын айтып кеткен пікірлері түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдерін зерттеудегі типологиялық бағыттың теориялық-методологиялық тұғырына алынды.

Алтай тіл бірлестігін құрайтын тілдердегі типологиялық ұқсастықты бағалаудағы ғалымдардың пікірі негізінен бірдей түсіп жата-

¹ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. -М.,1962. - С. 348.

² Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. М., 1962. - С. 353.

ды. Типологиялық тұрғыдан алтай тілдерінде мынадай үқсастықтар орын алады: сингармонизм (дауысты және дауыссыз дыбыстардың үйлесімділігі); сөз басында дауыссыздардың қатар келмеуі; көп жағдайда түбірдің өзгеріссіз қалуы; сингармониялық жарыспа нұсқалардың болуы; сөз тудыру және сөз түрлендіру кезінде жалғамалық тәсілдің басым болуы; атау септіктің көп мағыналық қасиеті; род категориясының айқын көрсеткіштерінің болмауы; тәуелдік категориясының болуы; септеулік категориясының аксиалдық сипаты; көптік (жинақтау) мағынасын жекеше тұлға арқылы беру; сұраулық, септеулік шылаулардың болуы; бағыныңқы элементтің негізгі сөздің алдында тұруы; табыс септігіндегі белгілі объектінің тұлғалануы; анықтауыш қызметінде сын есім, сан есімдер келгенде қызысадың болмауы; есімше, кесемше құрылымдары арқылы сабақтасқан сөйлемдердің бағыныңқы түрлерінің болуы¹. Бұл типологиялық үқсастықтарды алтайлық ата тілге, яғни жалпыалтайлық тектілге тән типологиялық қасиеттердің тарихи жалғасы деп қарайтын болсақ², «типологиялық жағынан бірдей болып келетін алтай тілдері бір тектілден тараған туыстас тілдер болуы мүмкін деген тұжырым жасауға болады»³.

§6. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: XX^к. екінші жартысындағы дәстүрлі алтаистикалық багыттағы зерттеулер

XX ғасырдың екінші жартысында алыс шетелдерде дәстүрлі алтаистика ары қарай дамыды. Алтаистика тың фактологиялық және маңызды әдістемелік материалдармен толықтырылды. Г.Й.Рамstedt, Н.Н.Поппе, В.Котвичтің іргелі зерттеулерінің сыртында славян тілдеріне шығыс тілдерінен енген кірме элементтер жайлы К.Менгестің⁴, монгол тілінің тарихи фонологиясы тура-

¹ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. -С.8

² Серебренников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков //Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. -М., 1982. - С.48.

³ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. - С.8.

⁴ Menges K.H. Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions // Byzantion.-Bruxelles, 1951; Bulgarische Substratfragen//Ural-Altaische Jahrbucher.-Wiesbaden, 1960.

лы М.Номураның¹, венгр тіліндегі «алтайлық» элементтер жайлы Л.Лигетидің², түркі және монгол тілдеріндегі сөздің бастапқы буыныңдағы вокализмді нақтылауға арналған К.Томсенниң³, түркі тілдеріндегі арғыалтайлық *p- рефлекстерін айқындауға арналған М.Рясяненнің⁴ зерттеулері жарық көрді.

Түркі-монгол лексикалық байланысы және түркі, монгол тілдерінің Еуразиядағы құрылым-құрылысы бөтен бірқатар тілдердің лексикалық қорындағы үлесін анықтау бағытындағы зерттеулер үшін Г.Дерфердің «Жаңа парсыдағы түркі және монгол элементтері» атты еңбегінің⁵ маңызы зор болды. Г.Дерфердің алтай тілдерінің лексикологиясына арналған еңбектері⁶ алтай тілдері бойынша жалпылау сипатындағы тарихи-этимологиялық зерттеулерге көшудің алғышартын қалыптастырыды.

ХХ ғасырдың ортасында Еуропада алтай тілдерінің басқа ірі тілдік топтармен генетикалық туыстық байланысын анықтауға ден қойылып, орал-алтай, алтай-дравид, үнді-еуропа-орал-алтай, орал-алтай-дравид т.б. байланыстары зерттеле бастады. М.Свадештің Америкадағы дene (атапак) тілі және Еуразиядағы фин-угор тілдерінің басын қосып, «дene-фин (finnedennean) бірлестігі» деп атаған макротілдіктопта орал-алтай тілдері (фин-угор, самодий, юкагир, түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур) енисей (кет, кот, арин,

¹ Nomura M. Materials for the historial phonology of the Mongol Language // Memoires Research departүнғ.-маньч.ent of the Toyo Bunko (the Oriental library).-Tokyo, 1959.

² Ligeti L. A propos des elements «altaiques» de la langue hongroise// Acta Linguistica Akademiae Scientiarum Hungaricae.- Budapest, 1961.

³ Thomsen K. Bemerkungen über des mongolische Vokalsystem der zweiten Silbe // Sonderdruck Acta Orientalia.- 1959.-Bd.24.-Hf.1-4; Zwei turkisch-mongolische Korrespondenzreihen // Aspects of Altaic Civilization.- Bloomington, 1963.- Bd.167(UAS, XXVI)

⁴ Räsänen M. Turkische anlautendes h- als Überbleibsel des alten *p-// Ural-Altaische Jahrbücher.-Wiesbaden, 1962

⁵ Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neopersischen. Wiesbaden-Bd I - 1963, Bd II - 1965, Bd III - 1967.

⁶ Doerfer G. Halaj materials. - Bloomington: Indiana Universiti Publications, 1971; Doerfer G. Mongolo-Tungusica. - Wiesbaden, 1985; Doerfer G. Turkish and Mongolian studies.-London, 1963; Doerfer G. Zur ural - altaischen Sprachwissenschaft, 2 // Ural - altaische Jahrbücher. - Wiesbaden, 1965. Bd.36. .-Hf1-2; Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen//Zeitschrift zur Indogermanische und algemeine Sprachwissenschaft.-Berlin, 1966.-Bd. 71.-Hf1-2.

асан тілдері); чукот-камчат; эскалеут; вакаш; на-дене; кутенай; жапон (жапон, рукю – сюри диалектілерімен, йонамин); айн және нивх тілдерімен бірге «екіншілік» қатарды құрайтын тілдер тобы ретінде көрсетілді.¹

Кеңестік лингвистикада академик Н.Я.Маррдың «тілдер туралы жаңа ілімі» үстемдік құрған XX ғасырдың 30-40 жылдары яфетидологиядан басқа барлық лингвистикалық мектептер сияқты, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, Е.Д.Поливанов және олардың шәкірттері қалыптастырыған ресейлік алтаистикалық мектеп те өз ісін сол заманның ағымына сай үақытша тоқтатуға мәжбүр болды. Кеңес лингвистикасының осы кезеңі жайлы алтаист А.М.Щербак былай дейді: «Яфетидологиядан басқа лингвистикалық мектептер талқандалып, орыс және батыс лингвистикасының көрнекті өкілдері ұмытылды, ал ... ғылыми таластардың шешімі көп үақытқа дейін мақсатты түрде саясат саласына ауыстырылды»².

Н.Я.Маррдың «тілдер туралы жаңа ілімі» үнді-европа (кенірек алғанда – салыстырмалы-тарихи) тіл білімін «реакциялық буржуазиялық лингвистика» ретінде сынап, лингвистикалық дәстүр жалғастығын үзуге әкеп соқтырды, Н.Я.Марр «тілдер ортақ бір тектілден таралмайды және олар болашақта барлығына ортақ болатын коммунисттік адамзат тіліне барып бірігуі қажет» - деп санағы. Глоттогоникалық процестердің бірлігі, тілдің қоғамдық-экономикалық формациямен сәйкес келуі, әлемнің кез келген тілінің барлық сөздерінің шығу тегінде *sal*, *ber*, *ros*, *ion* сияқты төрт элементтің жатуы – Н.Я.Марр мектебінің негізі қағидаттары болды.

XX ғасырдың 30-жылдарынан 1950 жылғы кеңес тіл біліміндегі ейгілі пікірталасқа дейін алтаистикадың ғылыми мәселелерін шешу бүрынғы КСРО-да мүмкін болмады. Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің басқа салалары сияқты, алтаистика да Н.Я. Маррдың «тілдер туралы жаңа ілімі» түрғысынан ғана емес, идеология түрғысынан да реакциялық, псевдотарихи, расизм, ұлтшылдық, пантюркизм, панмонголизм, империалистикалық экспанция идеяларына неғізделген ғылым ретінде талқыла түскен еді.

¹ Swadesh M. Perspectives and problems of American comparative linguistics. - Word, 1954, № 10.

² Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. Из Восточного Туркестана. – М.-Л., 1961. - С.6.

Егер XX ғасырдың 20-жылдарында кеңестік лингвистикалық әдебиеттерде «алтай тілдері» ұғымы «ең алдымен фин-угор тілдік семьясымен байланыстырылатын түркі-монгол-маньчжур тілдері семьясы» дегенді білдірген болса, 30-жылдардың ортасында орал-алтай теориясы «панфинизм, панмонголизм және т.б. ұлттық-шовинисттік идеяларды насиҳаттау» үшін пайдаланылған «ескірген» түсінік ретінде бағаланды. 1950-жылдардағы лингвистикалық таластар қарсаңында кеңестік тіл мамандарына «алтай тілдері» терминін Алтай халықтарының тілдерін атау үшін ғана қолдану қажеттігі, онда да «буржуазиялық тіл білімінде орал-алтай тілдері тобына кейір типологиялық белгілеріне негізделіп, қате біркітірілген фин-угор, самодий, түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің ішінен соңғы үш тіл ғана алтай тілдеріне жататыны» ескертілді¹.

XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап КСРО-да салыстырмалы-тарихи тіл білімі айрықша қарқынмен дамуға бет бұрды. Кеңес Одағында компаративистиканы ұнді-еуропа семьясы тілдері материалдары негізінде насиҳаттау басталды.

Тіл мамандары біртіндеп алтаистика саласын да қолға ала бастады. 1957 жылы КСРО Фылым Академиясы тіл білімі Институтында алтай тілдері секторының ұйымдастырылуы алтай тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеуге мүмкіндік берді. Алтай тілдері секторын атақты түркітанушы С.Е. Малов басқарды.

Алтаистика секторында бірқатар түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерін зерттеу қолға алынып, тұңғыс-маньчжур тілдерін басқа да алтай тілдерімен салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы-салғастырмалы түрғыдан зерттеудің жекелеген мәселелері қарастырыла бастады. Агглютинация, флексия, сөздің морфологиялық құрылымы, сөз таптары, т.б. мәселелерді құрылымдық-типологиялық зерттеу міндеті алға қойылды.

Кеңес Одағында 50-жылдардың ортасында алтаистиканың дамуы үшін қажет деп табылған шетел зерттеушілерінің ең маңызды еңбектері, атап айтқанда, Г.Й.Рамstedt, В.Котвич, М.Рясянен зерттеулері орыс тілінде жарық көрді. Оларға алтай теориясының шығуы

¹ Сунник О.П. Проблема общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков.-Л., 1971. - С. 7

мен дамуы жайлыштың біршама толық мәлімет берілген Н.А.Баскаков пен Г.Д.Санжеевтің алғысөздері мен түсініктемелері берілді.

ХХ ғасырдың 70 жылдарына дейін алтаистика орталық ғана емес, аймақтық ғылыми-зерттеу мекемелерінде, түркітілдес республикалардың жоғарғы оқу орындарында назарға алынбады. Көрнекті алтаист ғаламдар тарарапынан ұсынылған түркі, монғол, түнгіс-маньчжур және т.б. тілдердің туыстастығы туралы постулаттың толықтай дәлелденбеуі алтайлық тілдері арасындағы материалдық ұқсастықтың табиғатын осы тілдердің өзара әсер-ықпалымен түсіндіруге немесе туыстықты жоққа шыгаруға себеп болды, алтайтанымдық бағыттағы зерттеулердің қажеттілігіне күмән келтірушілер де, тіптен қарсы шыққандар да болды. Кеңес Одағындағы сан жүздеген ЖОО арасынан тек Башқұрт мемлекеттік университетінің профессоры Дж.Г.Киекбаевтың орал-алтай тіл біліміне қатысты зерттеулері¹ негізінде филология факультетінің студенттері үшін арнайы бағдарламаның жасалуы, дәрістер оқылуы алтаистика саласындағы ерекше қадам еді.

Дейтүрганмен ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап Кеңес Одағында салыстырмалы-тариҳи алтаистиканың айрықша қарқынмен, сапалық жаңа деңгейде дамуына толықтай негіз бар еді. Себебі 30-50-жылдар аралығында көптеген түркі және монғол тілдерінің екі тілдік, түсіндірме, диалектологиялық, т.б. сөздіктері жарық көрді; түркі және монғол тілдері бойынша жазба ескерткіштер біршама зерттеліп, оларға арналған глоссарийлер мен филологиялық зерттеулер жарияланды. Жинақталған аса ауқымды фактологиялық базаның көмегімен ХХ ғасырдың ортасына таман жалпы алтай тілдерін және олардың жекелеген класификациялық топтарын салыстырмалы-тариҳи зерттеудің жаңа кезеңі басталды.

Осылайша алтаистика ХХ ғасырдың екінші жартысында салыстырмалы-тариҳи тіл білімінің іргелі саласы ретінде әлемдік деңгейде қайтадан іргесін нықтай бастады. Алтай тілдерінің сөз қорын лексика-тематикалық топтар бойынша салыстырмалы-тари-

¹ Киекбаев Дж. Введение в Урало-Алтайское языкознание.-Уфа, 1972; Киекбаев Дж. К вопросу о родстве урало-алтайских языков // Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания. -Уфа, 1970. С.4-22.

хи аспектіде қарастыру барысында түркі және монғол лексикасының ең көне қабаттарын айқындау, ареалдық ортақтықты белгілеу, сөздердің семантикалық өзара тәуелді байланыстарын және сөз мағынасындағы тарихи өзгерістердің белгілі бір үдерістерін айқындау міндеттері қойылды. Мәселен, 1969 жылы VII-XIII ғасырдағы түркі жазба ескерткіштері мәтіндерінен теріліп алған лексиканың ең толық жинағы саналатын «Көнетүркі сөздігі» жарық қөрді. Аталған сөздікте көптеген лексикалық кірме элементтердің шығу тегі жайлы мәлімет берілетіндіктен, сөздікті этимологиялық түсініктемесі бар екітілді сөздік - анықтамалық деп қабылдауға болады. Ең маңыздысы – сөздікте таза түркі лексикасының молынан қамтылуы және монғол тілінен енген кірме сөздер көлемінің аздығы. Демек «Көне түркі сөздігіндегі» мәліметтерге сүйене отырып, XIII ғасырдан кейінгі кезеңдерде түркі тілдеріне монғол тілінен енген кірме элементтерді байырғы түркі сөздерінен ажыратып алуға болады.

Түркі лексикасының сол кезеңдердегі хронологиялық қабатын Дж.Клоусонның «XIII ғасырға дейінгі түркі тілінің этимологиялық сөздігі¹» де қамтиды. Бұл сөздік құрылу әдісі мен әрбір сөзге берілетін сөздік топтаманың құрылымы түрғысынан алғанда тарихи болып табылады. Әр лексема, оның мағынасы және қолданылуы бірқатар ескерткіштерден теріліп алған иллюстративтік материалдармен дәйектеледі, алғашқы дереккөздерден келтірілген сілтемелер қатаң хронологиялық тәртіппен беріледі. Дж.Клоусонның «Этимологиялық сөздігі» түркі тілдеріндегі монголизмдерді анықтауда өте маңызды лексикографиялық дереккөз саналады.

1969 жылы Финляндияда М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі тәжірибесінен» атты еңбегі жарық қөрді. Сөздіктің түркі бөліміндегі презентативті эмпирикалық материалдардың негізіне В.В.Радлов сөздігіндегі² лексика алынады. Сөздік автордың дәстүрлі алтай (орал-алтай) теориясын жақтайдынын танытады. М.Рясянен әрбір бас сөзге берілетін топтаманың сонында басқа да алтай тілдерімен қатар, фин-угор тілдерінен де сәйкестіктер келтіреді, сонымен қатар кірме сөздерді де атап көрсетіп отырады (монгол,

¹ Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. - Oxford, 1972.

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893-1911.

фин-угор, славян тілдеріндегі түркі; түркі тілдеріндегі монгол, т.б. кірмелер).

Сөздіктегі бас сөз топтамасы жаңғыртылған түркілік тектілдік формалармен басталады. Фонетикалық реконструкцияның бірізділігі М.Рясяненнің аргытүркі (түркілік тектілдік) фонетикалық жүйесінің жалпы сипатына деген өзіндік көзқарасын көрсетеді.¹ М.Рясянен түркі сөздерінің морфологиялық құрылымын жаңғыртуда сөзді түбір мен аффиксалдық морфемаға бөлгөнімен оларды еш қырынан түсіндірімейді. Сол сияқты сөздіктे мағыналық байланыстар мен өзгерістерді түсіндіретін семантикалық комментарийлар да берілмейді. Эйтседе, кей жағдайда М.Рясянен типтік семантикалық байланыстар мен ауысуларды ескереді, басқа тілдердегі мағыналық дамуладарды сәтті қолданады. Сөздіктегі лексикалық материал ауқымының шектеулігіне, лакундардың көптігіне қарамастан, М.Рясяненнің бұл еңбегі түркі-монгол тілдік байланысы мәселесімен айналысатын зерттеушілер үшін лексикографиялық сипаттағы аса маңызды дереккөз болып табылады. М.Рясяненнің сөздігі түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы мен морфологиясы бойынша оның алдыңғы еңбектерінің занды жалғасы болып саналады. Сөздіктегі монгол, тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі тюркизмдер, түркі тілдеріндегі монгол кірмелері, түркі тілдеріндегі өзара кірме элементтер мәселесіне басты назар аударылады. Соңдықтан да көп жағдайда түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және басқа да тілдер арасындағы шынайы қарым-қатынасты анықтауда зерттеушілер М.Рясянен жүйеге келтірген алтайлық параллельдерге жүргінеді.

ХХ ғасырдың 70-80-жылдары алтаистикада көптеген теориялық және әдістемелік мәселелердің шешілметеніне қарамастан, түркі тілдерінің басқа да алтай және ностратикалық тілдермен байланысы мәселесіне арналған, соңдай-ақ корей және жапон тілдерінің алтай семьясында алатын орнына қатысты зерттеулер қарқында жүргізіледі. «Алтай тіл бірлестігі мәселесі» (Л., 1971), «Алтай тілдерінің салыстырмалы лексикологиясы бойынша очерктер» (Л., 1972); «Алтай тілдерінің салыстырмалы морфологиясы бойынша очерктер» (Л., 1978), «Ал-

¹Räsänen M. Materialen zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen.-Helsinki, 1949. (SO,XV).-249 S. /Пер. на русс. яз. 1955.

тай тілдерінің этимологиясы саласындағы зерттеулер» (Л., 1979), «Алтай тілдері бойынша этимологиялар» (Л., 1984) сияқты зерттеулер топтамалары ленинградтық алтаистика мектебінің дәстүрлі алтаистика саласына қосқан аса зор үлестері саналтын болса, осы қатарды В.И.Цинциустың басшылығымен құрастырылған «Тұңғысманьчжур тілдерінің салыстырмалы сөздігі» (Л., 1975-1977), көптеген алтайтаннымдық салғастыруларды қамтыған, сондай-ақ лексикалық материалдың іргелі ақпараты болып табылатын Э.В.Севортянның жетекшілігімен 1974 жылы басталған 7 томдық «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі»¹ толықтыра туследі.

ХХ ғасырдың 70-80 жылдары кеңестік алтаистика ғылымында түркі тілдерін монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерімен салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы-салғастырмалы аспектіде қарастырып, ортодоксалдық алтаистикалық мектептің дәстүрін жалғастырган іргелі зерттеулер де көптеп жарық көрді. Осы жылдары кеңестік алтаистика ғылымында жапон және корей тілдерінің өзге де алтай тілдерімен байланысын зерттеу проблемасы жолға қойылып, түркі-жапон, корей-түркі тілдік байланысы салыстырмалы-тарихи зерттеулердің арнайы нысанына алына бастады.²

¹ Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтуркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкоznания.- М.: Наука, 1974. -768стр; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтуркские основы на букву»Б» /АН СССР.Ин-т языкоznания.-М.:Наука,1978.-349стр.; Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтуркские основы на букву»В»,»Г» и «Д»/ АН СССР.Ин-т языкоznания; Ред.Н.З.Гаджиева.-М.:Наука,1980.-395стр. Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтуркские основы на буквы «Ж», «Җ», «Й» / Авт. сл. статей Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. - М., 1989; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтуркские основы на буквы «К», «҂» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. -М., 1997; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтуркские основы на букву «҄» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. -М., 2000; Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтуркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» - М.: Восточная литература РАН, 2003. - 446стр.

² Сыромятников И.А. О лексике общей у японского с индонезийском и тагальскими языками// Вопросы японской филологии. Вып.1. -М., 1970; Азербаев Э.Г. Некоторые вопросы японско-туркских языковых связей// Изв. АН Каз ССР. Серия филол., 1974.-№4; Азербаев Э.Г. Вопросы турко-японских языковых связей (Фонетико-лексическое исследование)/ автореф. дисс. ... канд. филол. наук.-Алма-Ата, 1975; Азербаев Э.Г. О фонемном составе древнеяпонского, чувашского языков и языка тюркских рунических памятников // Советская тюркология.-Баку, 1983.-№1; Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991 және т.б

Қорыта айтқанда, XXғасырдыңекінші жартысында ортодоксалдық алтаистиканың басты постулаттарына сүйене отырып, оларды одан заман талабына сай одан әрі жетілдіру, жаңарту мұддесі көзделетін бағытты ұстанушылар алтаистиканың сан алуан проблемаларының әртүрлі аспекттерін тұтастай қамтуға ұмтылды. Тілдердің генетикалық туыстығы, типологиялық ұқсастығы және тілдердің дамуы барысында «туыстай болып кірігүй» сияқты түсініктерді біріктіруге талпыныс жасалды.

Алтаистикада алтай тіл бірлестігінің құрамын басқа тілдер мен семьялар есебінен кеңейтуге деген үрдіс алып, алтай тілдерін ностратикалық макросемья құрамында зерттеуге дең қойылды (Иллич-Свитыч, А.Б.Долгопольский, В.А.Дыбо). Мұнда зерттеушілердің бір тобы алтай тілдерін генетикалық туыс тілдер тобы ретінде қарастырса, келесі топ олардың алтайлық деңгейіндегі туыстық байланысына соншалықты маңыздылық дарытпай-ақ, жекелеген тілдік топтар (түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур) мен жеке тілдерді (корей, жапон) ностратикалық тілдер қатарына қости.

Алтай тілдерін кейінгі дәуірлердегі стандартты кірме элементтерден тазартып барып, айталық, монгол тілдеріндегі түркі элементтерін және түркі тілдеріндегі монголизмдерді толықтай ажыратып алған соң, монгол тіліндегі ежелгі бұлғар кірмелерінің, сол сияқты тұнғыс-маньчжур тілдеріндегі монгол кірмелерінің ар жағында жатқан генуиндік арғыалтай сөздерінің статусын сақтай отырып, дәстүрлі алтаистикады жетілдіруге назар аударылды. Сондай-ақ «алтай гипотезасын» глottохронология мен лексикостатистиканың әдіс-тәсілдері арқылы тексеруге, қайта қарауға да айрықша мән беріле бастады.¹ Алтай тілдері арасындағы анықталған барлық сәйкестіктерді лингвистикалық сүзгіден өткізіп, алтай тілдерінің өз ішіндегі бірінен-біріне өткен ауыс-түйістерді және сырттан енген кірмелерді, кездейсоқ сәйкестіктерді алып тастанап, алтай гипотезасының шынайылығын «таза материал негізінде» текстеп - тексеру ісі зерттеудің күн тәртібіне қойылды.

¹ Клоусон Дж. Лексикостатистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкоznания. – М., 1969. - № 5. С. 22-41.; Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика // Вопросы языкоznания. – М., 1971. - № 3. – С. 21-23.

Алтаист ғалымдардың енді бір тобы үшін алтай тілдерінің негізгі топтары арасындағы генетикалық туыстық мәселесі осы тілдердің салыстырмалы-тарихи грамматикасы мен лексикологиясын жасау тәжірибесі арқылы дәлелденетін талассыз факт тұрғысынан дәйектелді.¹

Алтай семьясын құрайтын тілдік топтардың әрқайсысының өз ішінде жақын туыстық мәселесімен айналысып, белгілі бір дәрежеде салыстырмалы-тарихи алтай тіл біліміне өз үлестерін қосып келе жатқан бірқатар зерттеушілер алтай тілдерінің туыстығы туралы ортодоксалдық алтаистикадың басты постулатын дәлелдеу жолындағы ізденістерді тоқтатпау қажеттігін алға тартты. Олар үшін алтаистика бағытындағы іргелі зерттеулер – түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур т.б. жеке-жеке тілдік топтарды құрайтын әртүрлі тілдердің қалыптасу, даму тарихын бағамдайтын салыстырмалы-тарихи зерттеулердің жан-жақтылығы мен терендігін жүзеге асырудың ғылыми-методологиялық тетігі саналды. Олар «дәстүрлі алтаистиканы» жоққа шығару – түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдерінің әрқайсысының құрылымдық дамуындағы ортақ және өзіндік занылыштардың терендігін ескере бермейтін, тек алтай тілдерінің дыбыстық және грамматикалық құрылымдары бойынша бұрындары анықталған шаблондарға негізделетін жай сипаттауларды көбейтіп, дағдарысқа жетелейді деп білді².

§7. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері: дәстүрлі алтаистикадағы дағдарыс және антиалтаистикалық бағыттың қалыптасуы

Алтаистиканың қалыптасу тарихында «Алтай гипотезасының» пайда болуы және теориялық тұрғыдан дамуымен қатар, оның шынайылығына құмән келтіріп, ғылыми тұрғыдағы дәйектелуінің жеткіліксіздігі жайлы көзқарастар да орын алды.

¹ Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – М.: Наука, 1991, С. 25-63; Starostin S., Dybo F., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A-K); Vol. 2. – P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. – P. 1557-2096. (Indices). 230-236.

² Суник О.П. К актуальным проблемам алтаистики // Вопросы языкознания. – М., 1976, - № 1, с. 29-30

ХХ ғасырдың алғашқы жартысында жарық көрген ғылыми әдебиеттерде алтай тілдерінің генетикалық туыстығы жайлы көзқарас талассыз ақиқат сияқты қабылданып, ал бұған қарама-қарсы көзқарастағы ғалымдар тарапынан бұл теорияның дәлелденбекені және тек гипотеза күйінде қалып отырғанын дәлелдейтін іргелі зерттеулер емес, тек ескерту сипатындағы (В. Банг, Ю. Немет т.б.) пікірлер орын алып келді. Ал ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап алтай тілдері арасындағы байланыстың табиғатын типологиялық ұқсастықтармен немесе осы тілдердің тарихи ұзақ мерзімге созылған өзара қарым-қатынасымен, яғни тілдераралық ауыс-түйіспен түсіндіруте талпынған зерттеулер жарық көре бастады. Мұнда дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерге қатысты «алтайлық тектілдің құрылымдық элементтерін қайта жаңғырту, қалпына келтіруде нақтылық пен жүйелілік орын алмаған» деген сиңи пікірлер айтылып, анықталған лексикалық сәйкестіктерді, арғыалтайлық тұлғаларды қайта қарau және верификациялау мәселелері көтерілді. Мәселең, Г.Дерфер Г.Й.Рамstedtтің «Қалмақша сөздігінде» (1935) орын алған көптеген сәйкестіктердің дәйектемелік негізіне күмән келтіреді, өзінің алдын ала санауды бойынша дәлелі жеткіліксіз сәйкестіктер саны сөздікте 90%-ды құрайды деп біледі¹. Й.Бенцинг түркі, монгол, түнгіс-маньчжур тілдерінің туыстығы мәселесі аталған әр топ ішінде – тілдер толық зерттеліп, олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтары анықталмай тұрып, өз шешімін таппайды дегенді айтады².

ХХғ. екінші жартысында дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерге өзінше қорытынды жасай келіп, монголтанушы К.Р.Боуден: «алтай тілдерінің генетикалық туыстастығы дәлелденбекен және ғалымдардың көбі оны пайдалы гипотеза ретінде де қарастырмайды» дегенді айтады³.

Д.Синор, Й.Бенцинг, Дж.Клоусон, Г.Д.Санжеев, А.М.Щербак т.б. ғалымдар өз зерттеулерінде алтай гипотезасының шынайлығына

¹ Doerfer G. Turkish and Mongolian studies.-London, 1963.- S. 80

² Benzing J. Remarques sur les langues toungouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques" // Ural-Altaische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1953. – Vol. XXV. № 1-2. – P. 4

³ Bawden C.R. Jean-Paul Roux: <i>La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux d'après les documents écrits.</i>. 215 pp: Paris: Adrien-Maisonneuve, 1963. Fr. 20.. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 28, pp 180-181

күмән келтіреді. Олардың қайсы біреулері алтай гипотезасын жаңа әдістер арқылы тексеруді, алтай тілдеріндегі ұқсастықтармен қатар ерекшеліктерді де түсіндіретін жаңа амалдарды іздестіру қажеттігін ұсынса, ал кейбірі алтай теориясының әры қарай да-мытудың еш нәтижесіз екенін алға тартады. Мәселен, Д.Синор дәстүрлі алтаистиканың басында тұрған көрнекті ғалымдардың өзі алтай тілдерінің генетикалық туыстығын толық дәлелдей ал-маса, мұның өзі сол тезистің о бастан-ақ белгілі бір дәрежеде бұрыс екенін білдіреді дегенді айтады¹. Ал А.М.Щербак: «Алтаис-тика тарихында түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур, корей, жапон тілдерінің генетикалық туыстығы мәселесін шешудің көптеген тың да қызықты, өзгелерге ұқсамайтын жолдары қарастырылғанымен, олардың қай-қайсысы да күдік туғызарлық сызбалар мен гипотеза-лар құрастырумен немесе алтай тілдері туыстас немесе туыс емес деп кесіп айтудың мүмкін еместігін мойындаумен аяқталды»² дейді.

ХХ ғасырдың екінші жартысында дәстүрлі алтаистиканың дағ-дарысқа ұшырауы түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық туыстығы туралы постулатты дәлелдеудегі дәйектемелік тұғырдың әлсіздігімен түсіндіріледі. Алтай гипотезасының нақты дәлелденбеуінің мынадай екі себебі көрсетіледі: алтай тілдерінің не-месе оның негізгі топтары ортақ тектілден таралмайды, яғни олар әу бастан-ақ туыс емес; немесе керісінше, олар туыс тілдер, алайда олардың қазіргі (немесе біршама көне) кескін-келбеті әрқайсысының өзді-өздеріне ғана тән және біркелкі емес эволюцияның нәтижесі болып табылады. Соңықтан да алтай тілдерінің туыстығын үнді-еуропа, фин-угор және т.б. компартивистикадағы амалдар мен тәсілдер, модельдер мен әдістер арқылы дәлелдеу мүмкін емес, алтай тіл бірлестігін негіздеудің өзгеше жолдарын, тың амал-тәсілдерін іздестіруге тұра келеді. «Егер «алтай тілдері» аталатын тілдер шы-нында да туыс болатын болса, олардың туыстығы иррегуляры (жалпы ережеге бағынбайтын) жолмен дәлелденуі тиіс, себебі осы тілдердің дамуы да иррегуляры болды; тек осы амал арқылы ғана

¹ Sinor D. Introduction a l'étude de l' Eurasie Centrale. – Wiesbaden, 1963, 144

² Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) // Труды ХХV Международного конгресса востоковедов. М., 1960. – М., 1963. – Т. III, 152

өте күрделі де қын мәселе – тілдер туыстастығы айқындалады»¹ - дейді Л. Лигети.

Осылайша ХХ ғасырдың екінші жартысында алтай тілдерінің туыстастығы жайлар өртеден келе жатқан мәселе қызу пікірталасқа ұласып, дәстүрлі компаративистік алтаистика бағытымен қатарласа, алтай тілдерінің генетикалық туыстастығы постулатына қарсы антиалтаистикалық бағыт қалыптасты. Бұл бағыт өкілдері түркі, монгол, түңгіс-маньчжур тілдерінің тарихи қарым-қатынастарының маңыздылығын, сондай-ақ осы тілдердің құрылым-құрылышының барлық деңгейлерінде (фонетика, морфология, синтаксис, лексика) орын алғатын материалдық ұқсастықтарға ғана емес, сонымен қатар, өзгешеліктерге, өзіндік ерекшеліктерге де назар аударудың қажеттілігін атап көрсетті.²

Алтайтанымдық ғылыми ортадағы пікірталастар 1956 жылы Дж. Клоусонның ортодоксалдық алтай теориясының бірқатар қарама-қайшылықтарын атап көрсеткен «Алтай теориясына қарсы дәлелдер» атты көлемі шағын, полемикалық мақаласы жарық көрген соң қыза түсті. Бұл мақаласында Дж.Клоусон алтайлық ортақтыққа байланысты өз көзқарасын билдіреді. Ол алтай тіл бірлестігін генетикалық туыс тілдер семьясы емес, ұзаққа созылған өзара өте тығыз қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасқан әртүрлі тілдік топтардың одагы деп таниды³. Осыдан кейін алтай тілдерін зерттеушілердің бір тобы Г.Й.Рамstedттің ортодоксалдық алтай

¹ Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика // Вопросы языкоznания. – М., 1971. № 3. – С. 31

² Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) // Труды ХХV Международного конгресса востоковедов. - М.; 1960 - М., 1963. – Т. III; Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // Вопросы языкоznания. - М., 1966.-№3; Щербак А.М. О причинах структурно-фонетических расхождений в тюрко-монгольских лексических параллелях // Исследование по восточной филологии: К 75-летию проф. Г.Д.Санжеева.-М., 1974.- С.340-348; Щербак А.М. Рец. на книгу: Doerfer G. Mongolo-Tungusica. Wiesbaden, 1989. – 307 s. // Вопросы языкоznания. – М., 1989. № 6; Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкоznания.- М., 1986; Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV).- Санкт-Петербург, 1977; Щербак А.М. О тюрко-монгольско-тунгусских связях в морфологии // Народы Азии и Африки.-М., 1968.-№1.

³ Clauson G. A note on Qopdan // Journal of the Royal Asiatic Society. – London, 1956. – P. 181-187

теориясын жақтады, келесі топ Л.Лигети, Й.Бенцинг сияқты алтай теориясына қарсы қөзқарастағы ғалымдар пікіріне қосылып, алтай теориясының мәні мен оның нақты қағидаттарын талқыға салған ғылыми мақалалары мен монографияларын жариялады. XX ғасырдың орта тұсЫнан басталған ортодоксалдық бағытты жақтаушы алтаистикашылар мен антиалтаистер арасындағы дау бірсек күшейіп, кейде толастап бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

Дж.Клоусон, А.Рона-Таш, Г.Дерфер, А.М.Щербак т.б. антиалтаистикалық бағыт өкілдері бір жағынан – түркі және монғол тілдері арасындағы, екінші жағынан – монғол және тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы материалдық ұқсастықты алтай макросемьясына бірігетін тілдер арасындағы ұзақ та қарқынды қарым-қатынастың нәтижесі, өзара әсердің салдары түрғысынан дәлелдейді. Олар ортодоксалдық алтаистикалық бағытты ұстанған ғалымдардың жалпыалтайлық архитұлғалар деп көрсеткен кейбір тілдік формалары, шындал келгенде, алтайлық халақтардың өте ерте кездердегі қарым – қатынасына барып саятын, бірінен–біріне қайталана енген кірме элементтер екенін айтады. Осыдан келіп алтаистикада «өте ерте, ежелгі, көне және кейінгі кезеңдердегі өзара кірмелікті, ауыс-түйісті алдын ала толық анықтап алмай тұрып, арғыалтайлық тұлғаларды реконструкциялау ғылыми түрғыдан дұрыс емес» деген көзқарас қалыптасты.

Бұл проблематикада ортодоксалдық алтаистикалық және антиалтаистикалық бағыт өкілдерінің қай-қайсысы да айрықша мән беретін түркі және монғол тілдері арасындағы өзара тығыз қарым – қатынас мәселесі өзекті саналады, тіптен алтай тілдері тобының зерттелу тарихы түркі–монғол тілдік байланысының зерттелу тарихымен астасып жатады десе де болады. Өйткені Ф.И.Страленберг, М.Мюллер, В.Шотт, Р.Раск, М.А.Кастрен, Ф.Е.Видеман, Г.Ю.Клапрот зерттеулерінен бастау алып, И.Рамstedt, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов тәрізді классикалық алтаистиканың негізін қалаған ғалымдардың еңбектерінде одан ары жалғастық тапқан түркі–монғол тілдік байланысы алтай тіл бірлестігінің табиғатын анықтаудың дәйектемелік тұғырына алынатын, алтай тілдерінің зерттелу тарихының тіндік өзегін құрайтын ең басты мәселе болып табылады.

Дж.Клоусон өз зерттеулерінде «ертетүркі кірмелері жалпы-монғолдық тектілге түркі және монғол тайпаларының ұзақта созылған қарым-қатынасының (IV-V ғасырлардан бастау алатын) нәтижесінде енді және сол кездердегі түркілердің мәдени дамуы монғолдарға қарағанда бір саты жоғары түргандықтан, монғолдар түркілерден сөздерді көбірек қабылдады» - деп көреді¹. Монғол тілдеріндегі түркі лексикалық кірмелерін түркі және монғол тайпаларының өте тығыз қарым қатынасқа түскен дәуірлеріне қатысты Дж.Клоусон үш қабатқа бөліп қарастырады: 1) б.д. VIII ғ. қалыптасқан түркілік қабат; 2) VIII-XII ғасырлар аралығындағы енген түркизмдер; 3) XII-XIII ғасырларда пайда болған түркизмдер. Дж.Клоусон монғол тілдеріне үш түрлі тарихи дәуірлерде енген түркизмдер бір-бірінен кейбір ерекшеліктер арқылы ажыратылатынын айтады.

Дж.Клоусон монғолтілді тайпаларға қытай деректерінен белгілі шивэй, ювэнь, си (татап), цитань (кидандар) тайпаларын жатқыза отырып, ең ерте қабатты құрайтын түркизмдер көне монғолдар тіліне (сонымен қатар, кидан немесе басқа да монғол тайпалары тілдеріне) Солтүстік Вэй династиясының (б.з. 386-535 жж.) негізін қалаған табгач~ тавгач (қыт. *tona*) тайпасының тілінен енген деп болжайды. Мұнда Дж. Клоусон қазіргі чуваштардың чёваши этникалық атауын көнетүркілік табгач~тавгач тайпалық атауымен тенденстіргісі келеді.

Бұл жерде *тоба* тайпасы жайлы қысқаша мәлімет беретін болсақ, б.д. I ғасырында қытай жылнамаларында *тоба* халқы деп аталған, сяньбий халықтарының оңтүстік тарамының тайпалық одагының бірі қазіргі Қытайдың солтүстік-шығысында орналасқан ежелгі қоныстарын тастан, Сары өзеннің (Хуанхе) солтүстік иреніне көшеді де, сол кездегі Орталық мемлекеттің, яғни, қазіргі Қытайдың алдымен солтүстік-батысын, кейіннен солтүстік бөлігін жаулап алады. Қытай әкімшілік өнерін тез арада үйреніп алған *тоба* аз уақыттың ішінде күшті мемлекетке айналады. *Тоба-Вэй* (б.з. 388-550 жж.) династиясы, Қытайдың басқа да соңғы «варварлық династиялары» буддизмнің таралуын барлық жағынан қолдап отырды. В.Эберхард

¹ Clouston G. The earliest Turkish loan words in Mongolian// CAJ. 1959. IV, 3; Clouston G. A note on Qopdan // Journal of the Royal Asiatic Society. – London, 1956; Clouston G. Turkish and Mongolian Studies. - London, 1962.

«Солтүстік Қытайдағы Тоба мемлекеті» атты зерттеуінде «тоба — аралас түркі-монғол тайпалары» деп көрсетеді¹. Жалпы гылыми ортадағы кең таралған пікір бойынша, тобалар түркітілес тайпа деп саналады. Олардың Қытай иероглифтік транскрипциясында сақталған лексикасына қарап, Базин олардың түркілік негізін², ал П.Пелио тобаның «түркі немесе монғол» болғанын айтады.³ Әйтседе иероглифтік транскрипциясында сақталған лексика арасында таза түркілік негізде түсіндірілетіндері де, түркі –монғолға ортақ сөздер де, монғол тілі материалдары негізінде айқындалатындары да кездеседі⁴.

Қытай жазба дереккөздері тобалардың төл жазуы және әдебиеті болғанын мәлімдейді. Алайда, кітап аттарының қытайша аудармаларынан басқа тоба жазба мұралары бізге жетпеді. Кейбір зерттеушілер *тоба* тайпалық одағы құрамында түркі және монғол этникалық топтары өмір сургенін, ал мемлекеттік тіл көнемонғол тілінің «сяньбий диалектісі» болғанын айтады⁵.

Өз түсініда Қытайдың солтүстіктері көшпелілерге қарсы қалқаны болған Тоба-Вэй мемлекеті құлаған соң, б.з. VI ғасырында тобалықтар толығымен қытайланады. Ал көне түркі орхон ескерткіштерінде *tabuac* атауымен белгілі *тоба* этнонимі VIII ғасырда Қытай және қытайлар дегенді білдіреді⁶.

Дж.Клоусон қытай дереккөздерінде кездесетін сяньби, мужун, ухуань, т.б. түркі тайпалары тілінен тобалықтардың тілі біршама айырмашылықта болғанын айтады және олардың тіліндегі төмендегідей фонетикалық ерекшеліктерді атап көрсетеді⁷:

1. Сөздің бастапқы позициясында VIII ғасырда *j* дыбысына айналған ұяң спирант *d* дыбысының болуы (VIII ғасырда монғол тіліне

¹ Eberhard W. Das Toba-Reich Nord Chinas. - Leiden, 1949. - P. 252.

² Bazin L Recherches sur les Parlers T'o-pa // TP 2, ser. 39 (1950), -P. 228-329

³ Pelliot P. Sur Yam ou Jam «relais postal» // T'oung Pao. - Leiden, 1930. - Vol. 27. - № 2-3. - P. 195.

⁴ Boedberg P. The language of the T'o-pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies, 2. 1936. - P 167-189.

⁵ Лигети Л. Табгачский язык – диалект сяньбийского // Народы Азии и Африки. -М., 1969. №1. -С.107-117.

⁶ Кара Д. Книги монгольских кочевников. - М., 1972. - С.9.

⁷ Clouston G. Turkish and Mongolian Studies. - London, 1962.

енген сөздерде *d* қалпын сақтайды): табгач. *dayı ‘жай’ ~ жалпытүрк. (VIII ғасырдан соң) *jayı* ~ қаз. žaw ~ чув. śij ~ монғ. *dali(n)*;

2. Түркі тілдерінде VIII ғасырда *j* дыбысына айналған бастапқы *ň* дыбысының болуы (j, яғни, мұрын жолдыj) (VIII ғасырға дейін монғол тіліне енген сөздерде *n* ретінде сақталған): табгач. *ňudruq ‘жұдырық’ ~ жалпытүрк. (VIII ғасырдан кейін) *judruq* ~ қаз. žudříq чув. ~ šämär ~ čämär (<*nájär, аллаутты *ň-* әсері бойынша *-j- тұлғасында назализациялануымен бірге; *-j-<*d (*r* дауыссызының алдындағы дауысты арқылы көрінетін) ~ монғ. *nudurya* (монғол формасы огур. *nuduruγ тұлғасының біріншілік сипатын мензейді);

3. Сөз соңында және сөз ортасында *z*-ның *r* айналуы («алтай ротацизмы»; стандарт типті түркі тілдерінде *z* сақталады; ал көнемонғол тіліне бұл кірмелер тобына ротацизм тән): табгач. *ökür (< шығ.-иран., сал.тох. *okso*) ‘өгіз’ ~ көнетүрк. (VIII ғасырдан кейін) *öküz* ~ қаз. öğž ~ чув. vāGär ~ монғ. (h)üker;

4. Сөз соңында және ортасында *š*-ның *l* айналуы (стандарт типті түркі тілдерінде *š* сақталады; көнемонғол тіліне бұл кірмелер тобына ламбдализм тән): табгач. *tavilyan ‘қоян’ ~ жалпытүрк. (VIII ғасырдан кейін) *tavışyan* ~ монғ. *tabılıya(n) > ta'ulıya > ta'ulaj;

5. Интервокалды *γ-* ның *j* -ге айналуы: табгач. *taqija ‘тауық’ жалпытүрк. (VIII ғасырдан кейін) *taqıju* ~ қаз. *tawiq* ~ чув. čayă ~ монғ. *takija*.

Көнемонғол тіліне б.з. VIII ғ. дейін енген түркілік лексикалық кірмелерде аллаут *d-* (~ түрк. орх. *j-*) және *ň-* (~ түрк. орх. *j-*), интервокал *-j-* (~ түрк. орх. *-γ-*), сонымен қатар, ротацизм (~ түрк. орх. *z*) мен ламбдализм (~ түрк. орх. *š*) кездеседі. Венгр тілінің көне бұлғар кірме қабатына, орта бұлғар эпиграфиялық ескерткіштеріне және Еділ бойы, перм фин-угор тіліндеріндегі ортабұлғарлық кірмеге, сондай-ақ жаңа чуваш тілінің мәліметтеріне жүгінсек, жоғарыдағы ерекшеліктердің түтегіне жуығы протобұлғарлар (=огур) тілінде орын алатыны байқалады.

Дж. Клоусон б.з. VIII ғасырына дейін монғол тілдеріне енген түркі кірмелерінде сөз ортасындағы *d* дыбысының кейіннен *j* дыбысына ауысқанын (Сал.: түрк. *idi* ‘қожайын, мырза’ → монғ. *ejen*), шұғыл және сөз соңындағы кейбір басқа дауыссыздардан соң қосымша да-

уысты, *n* немесе қосымша буын пайда болғанын айтады (Сал.: түрк. *baliq* 'қала' → монг. *balgasun*; түрк. *tariy* 'егіс' → монг. *tarijan*; түрк. *baj* 'бай' → монг. *bajan*; түрк. *tiŋ* 'мың' → монг. *tiŋγaŋ*).

Көнемонгол тіліне б.з. VIII ғасырына дейін енген түркілік лексикалық кірмелер арасында әкімшілік, әлеуметтік, шаруашылық терминдер мен дамыған мал шаруашылығы, металургия, метал өндеу терминдері, диқаншылық дақылдары, музыкалық аспаптар атаулары көптеп кездеседі.

Дж.Клоусонның зерттеулері бойынша, түркі-монгол этнотілдік қарым-қатынасының екінші кезеңінде, яғни, VIII-XII ғасырлардағы ортамонголға тарихи анаут *j* , ڇ- дыбысына аудықтан қандай да бір солтустік-шығыс түркі тілінен енді, ڇ- инициалды тюргизмдер «Құпия шежіре» тілінде кездеседі. Вокалданудың бұл кезеңінде, яғни сөз соңына дауыстының қосылуына қатаң дауыстыға аяқталатын түркі сөздері ғана ұшырағаны байқалады. Аудауттық -z және -š дыбыстарымен келген түркі сөздері ортамонголға енген кезде -s дыбысымен алмасады. Анауттық *j*- дыбысының ڇ- айналуына қарап, оның стандарт типті түркі тілінің қандайда бір шығыс диалектісі екенін, соның негізінде кейіннен дж типті түркі тілдері, соның ішінде, қазақ тілі де дамыды деуге болады.

Дж.Клоусон пікірі бойынша, түркі-монгол этнотілдік қарым-қатынасының үшінші кезеңі XII-XIII ғасырлардың қамтиды, яғни, монголдардың тарих сахнасына көтерілген кезі. Бұл кезеңде ортамонгол тіліне Шығыс Түргістанның түркі тілдері мен диалектілерінен, атап айтқанда, ұйғыр тілінен сөздер көптеп енеді. Үшінші кезеңдегі түркілік лексикалық кірмелерде ортамонголдық анауттық *j*- және аудауттық -š еш өзгеріссіз қалады. Ортамонгол тіліне енген түркілік лексикалық кірмелердің ішінде мәдени және діни терминдер молынан ұшырасады, оның себебін буддизмнің монголдар арасына таралуы мен монголдардың ұйғыр жазуын өз тілдеріне бейімдеп қолданысмен байланыстыруға болады.¹

Дж.Клоусонның еңбектерінен кейін ортодосалдық алтай теориясына деген теріс көзқарас күшінде түсті. Алтай тілдері арасындағы

¹ Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) // труды ХХV Международного конгресса востоковедов. - М.; 1960 - М., 1963. Т. III. - С. 151

материалдық ортақтықтың табиғатын алтайлық халықтардың тарихи қарым-қатынасымен түсіндіріп, кірмелік теориясымен дәйектейтін зерттеулер пайдаболабастады. В.Л.Кочвич, Дж.Клоусон, Г.Дерфер, А.Рона-Таш, Л.Лигети, Г.Д.Санжеев, А.М.Щербак, Б.А.Серебренников сияқты алтаистер еңбектерінде алтай тілдерінің әу бастағы туыстығын да, олардың гипотезалық аргыалтай тілінен (ешқашан болмаған) таралған «ұрпақтар» екенін де мойындау мүмкін еместігі туралы пікірлер орын алды.¹ Алтай мәселесіне деген мұндай көзқарастағы зерттеушілердің арасынан Г.Дерфердің еңбектерінде алтай тілдерінің туыстығының негіzsіздігін дәлелдеуге көп орын беріледі. Фалымның айтуы бойынша, тұңғыс тілдерінде монғол сөздері өте аз, тек мәдени сөздер саласында ғана кірмелер бар. Алтай тілдерінің туыстығы туралы пікірге қарсы тұруға тұңғыс және түркі тілдерін салыстыру да себепкер болады².

Г.Дерфердің келесі бір еңбегінде: «Мәселен, түркі және монғол тілдеріне ортақ сөздер, сол сияқты монғол және тұңғыс тілдеріне ортақ сөздер, аталған үш тілге де ортақ сөздер де бар. Бірақ тұңғыс және түркі тілдеріне ортақ сөздер тіптен аз» деген пікір кездеседі.³ Әйтседе дәстүрлі алтаистикалық бағыттағы этимологиялық зерттеудерде тұңғыс-маньчжур тілдерінде түркі тілдерімен толықтай сәйкес түсіп жататын көптеген сөздердің кездесетіні, кей жағдайда олардың қайсыбірінің монғол тілдерінде сәйкестіктері орын алмайтыны айтылады⁴. Бұл жағдайда монғол тілдерінен жасалған байланыстырушы буын дамудың ұзақ тарихи жолында жоғалып кетті деуге болады.

¹ Санжеев Г.Д. В.Л.Кочвич – пионер нового направления в алтайистике // Проблемы алтайистики и монголоведения.-М., 1975.-Вып.2.-С. 5.

² Doerfer G. Turkish and Mongolian studies.-London, 1963. - P. 111-114.

³ Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen//Zeitschrift zur Indogermanische und algemeine Sprachwissenschafts.-Berlin, 1966.-BD. 71.-Hf1-2.- P. 92-94.

⁴ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. / Пер. с нем. Л. С. Слоним. - М., 1957; Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л., 1972; Цинциус В.И. Этимология алтайских лексем с аналаутными придыхательными смычными губно-губным *р' и заднеязычным *к' // Алтайские этимологии. - Л., 1984; Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. -Л., 1979; Колесникова В.Д. К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-маньчжурских языках // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. -Л., 1972.

Г.Дерфер алтай тілдерінде кездесетін лексикалық параллелдер туралы «ортақ сөздер немесе алтайлық лексика бірде-бір жағдайда ертедегі туыстықты көрсетпейді, менімше олар жаңа дәуірге дейінгі кезеңдерде бірінен-біріне ауысқан өте ертедегі текстіндік кірмелер...» - дейді.¹ Г.Дерфер алтай тілдерінің даму барысының бағытын «типовиялық («аналогиялық») туыстықтан органикалық («гомологиялық») қарай жүрілді» - деп санайды.² Тілдік туыстықты биологиялық туыстықпен салғастырған Г.Дерфер ұңды-европа тілдеріне гомологиялық туыстық, алтай тілдеріне аналогиялық туыстық тән деп біледі. Аналогиялық туыстастықтың себебін Г.Дерфер бір территорияда бірдей өмір салтын ұстанған (далалық және көшпелі мал шаруашылығы) алтайлық халықтардың ұзақ уақыт бірлесе өмір кешіп, мәдени және тілдік қарым-қатынасқа түсүі барысында пайда болған ортақтықпен және ішкі байланыспен түсіндіре келіп, «бул жерде «кірмелік» дегеннен гөрі, жүре келе пайда болған туыстық де-ген дұрысырақ болар» - дейді.³

Г.Дерфер ұсынған тілдерді «аналогиялық» және «гомологиялық» туыстыққа бөліп қарастыру, айналып келгенде, генетикалық пен типологиялық жақындықты, диахрониялық пен диатопиялық қарым-қатынасты дәстүрлі түрде бір-біріне қарама-қарсы қоюдың басқаша аталуы ғана болып шығады. Тілдік құбылыстарды биологиялық құбылыспен тікелей салыстыруды дұрыс деуге болмайды, себебі тілдің – биологиялық құбылыс емес, өзіне тән даму заңдылықтары бар қоғамдық құбылыс екені белгілі.

Алтай тілдерінің туыстығына қарсы көзқарастағы ғалымдардың бірі Д.Дечи «алтай» терминінің өзі дұрыс емес деп санайды⁴. Сол тәрізді венгр монголтанушысы Л.Беше де «алтай тілдерінің атажұрты территорииялық деңгейде әлі де анықталмаған. Қазіргі

¹ Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neopersischen.- Wiesbaden, Bd I - 1963, Bd II - 1965, Bd III - 1967.

² Doerfer G. Zur ural - altaischen Sprachwissenschaft, 2 // Ural - altaische Jahrbücher.- Wiesbaden, 1965. Bd.36. -Hf1-2.- S.174-178; Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen // Zeitschrift zur Indogermanische und algemeine Sprachwissenschaft.-Berlin, 1966.-Bd. 71.-Hf1-2.- P.81-123 т.б.

³ Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen//Zeitschrift zur Indogermanische und algemeine Sprachwissenschaft.-Berlin, 1966.-Bd. 71.-Hf1-2. -P 123.

⁴ Decsy Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.-Wiesbaden, 1965.

кезеңде алтай тілдерінде сөйлейтін халықтардың ата-бабасының өмір сүрген көне территориясы ретінде Сібірді немесе Алтай таулы өлкесін көрсете орын алады. Бірақ бұл гипотезаны ешкім дәлелдей алмайды» деп жазады.¹ Н.Поппе осындай батыс европалық кейір галымдардың арғыалтайлық (праалтай) этнотілдік ортақтық гипотезасына қарсы шығуына, олардың Сібір мен Алтайды қарлы боран толастамайтын, қатты суық аймақ ретінде қабылдауы және қарлы Алтайда ертедегі адамдардың мекен етіп, өмір сүруі мүмкін еместігі туралы теріс пайымы негіз болып отырғанын алға тартады².

Монғол, түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара туыстық байланысына күмән келтірген галымдардың бірі көрнекті монғолтанушы Г.Д.Санжеев болды. Монғол тілдерінің салыстырмалы грамматикасы саласындағы елеулі зерттеулерінде³, монғол және маньчжур тілдерінің қарым-қатынасы жайлы очерктерінде⁴ Г.Д.Санжеев өзінің антиалтаистикалық көзқарасын айқын білдіреді. Ол «Монғол тілдерінің салыстырмалы грамматикасы: Етістік» кітабында: «Монғол тілдеріндегі етістік формаларын тарихи тұрғыдан тереңірек зерттеген сайын, монғол тілінің түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерімен туыстығы туралы гипотеза күмәнді болып көрінеді. «Алтай тілдері» деп аталатын топтың негізгі лексикалық қорын зерттеу барысында да дәл осындай қорытындыға келуге болады» деп жазады⁵. Ортодоксалдық алтаистиканың қомақты жетістіктерін жоққа шығармаған Г.Д.Санжеев: «алтаистикада салыстырма-

¹ Bese L. Zwillingsworterim Mongolischen // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica.-Budapest, .-Bd.VII. №2-3. -P. 200-206

² Poppe N. On same Altaic Loan Words in Hungarian// American Studies in Uralic and Altaic Series,1.-Bloomington,1960

³ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. I. - М., Л. 1953; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков: Глагол. – М., 1963.

⁴ Санжеев Г.Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели // Изв. АН СССР.Отд. гум. наук. Сер.7.-Л., 1930.- № 8-9; Санжеев Г.Д. К тюрко-монгольской лингвистической проблеме // Труды Московского института востоковедения.-М., 1947. № 4; Санжеев Г.Д. К проблеме частей речи в алтайских языках // ВЯ.-М., 1952.-№6; Санжеев Г.Д. Сравнительно-исторические и типологические исследования в алтайистике // Лингвистическая типология и восточные языки.-М., 1965; Санжеев Г.Д. Заметки по тюрко-монгольскому вокализму // Studies in general and oriental linguistics.- Tokyo, 1970; Санжеев Г.Д. О тюрко-монгольских лингвистических параллелях // Сов.тюркология.-Баку, 1973.-№6.

⁵ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков: Глагол. – М., 1963. С. 261

лы-тариҳи әдісті қолдану – тіптен, о бастаң-ақ бір-бірімен туыс емес тілдердегі құбылыстардың өзін зерттеуге болатынын көрсетті және дәлелдеді» -дейді.¹

«... В ғасырда жоғарғы Дунайдан Амурға дейін, Жоғарғы Уда сағасынан, яғни, қазіргі Улан-Удэ қаласынан Тибетке дейінгі аймақта түркі тілі естілген болса, X-XII ғасырлардың өзінде Селенгінің төменгі сағасынан Сары өзеннің иреніне дейінгі аймақта өмір сүрген адамдар монғол «сөйленісінде» сөйледі (қазіргі Монголия жерінің түгелге жуығын түркілер мекендерегені белгілі)» - деп Г.Д.Санжеев түркі және монғол тілдері тығыз қарым-қатынасқа түскен географиялық ареалды нақтылай келіп, түркі тілдерінің фонетикалық жүйесінде орын алатын айтарлықтай өзгерістер түркілік сөйленістерде жазу пайда болғанға дейін-ақ жүрілгенін, ал дәл осындай өзгерістер монғол тілінде алғашқы монғол жазба тілі қалыптаса бастаған тұста көрініс бергенін, соңдықтан түркітанудағы түркілік тектілді қалпына келтіру сияқты аса күрделі мәселенің монғолтануда жоқ, екенін атап айтады.²

Антиалтаистикалық бағыт өкілдерінің бірі А.М.Щербак алтай тіл бірлестігінің табиғатын түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатысынасымен түсіндіреді. Алтайтанымдық зерттеулеріне негізінен түркі және монғол тілдерінің материалдарын арқау еткен А.М.Щербак: «Түркі және монгол тілдерінің материалдарын салғастыру, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды терендең қарастыру, лексикалық және морфологиялық параллелдерді талдау – осының барлығы нақты қорытынды жасауға алып келеді: түркі және монғол тілдері арасында генетикалық байланыс жоқ, демек кірмелік пен туыстық фактілері арасын шектеу туралы мәселені өзектеудің өзі негіzsіз. Сөз тек туыс емес тілдердің ұзақ уақытқа созылған өзара қарым-қатынасының нәтижесінде пайда болған тілдік ортақтық туралы болуы мүмкін. Бұл тілдік ортақтықтың контакттық табиғатының айқындылығы соңдай, тіптен дәлелдеп жатуды талап етпейді» дей келіп, генетикалық «сәйкеспеушілікті» тек ғана сан

¹ Санжеев Г.Д. В.Л.Котвич – пионер нового направления в алтаистике // Проблемы алтаистики и монголоведения.-М., 1975. Вып.2. - С. 16-17

² Санжеев Г.Д. Монгольские языки// Сравнительно-историческое изучение языков разных семейств: Современное состояние и проблемы.-М., 1981. -С. 257-258

есімдердегі айырмашылық көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар фонологиялық жүйенін, маңызды морфологиялық қасиеттердің (аффиксалдық морфеманың жалғануындағы, болымсыз етістіктің көріну амалдарындағы, көптік тұлғаларының жасалуындағы т.б.) мұлдем өзгешелігі де, туыстық атаулары, соматизмдер, қимыл атаулары т.б. базалық лексика да таныта алатынын айтады¹.

«Түркі және монғол тілдерінің өзара қарым-қатынасы, бір-біріне әсері түркі және монғол тайпаларының өте тығыз, қоян-қолтық аралас-құраластық жағдайында да, Еуразия территориясында шашыранқы таралған тұстарында да орын алды. Түркі-монғол қарым-қатынасының «өнімсіз» кезеңдері де, тіpten тілдердің араласуына, жартылай кіргіуіне әкелген қарқынды кезеңдер де болды» - деп А.М.Щербак түркі-монғол тілдік қарым-қатынасының жалпы сипатын анықтайды. Дж.Клоусонның: «Егер түркі-монғолға ортақ сөз XIII ғ. дейінгі түркі жазба мәтіндерінде кездесетін болса, ол таза түркі сөзі болуы мүмкін және монғол тілдерінде түркіден енген кірме элемент ретінде қарастырылуы керек» деген пікіріне, Л.Лигетидің: «XI ғасыр ескеткіші Махмұд Қашғари сөздігінде екі-үш ғана монғол сөзін кездестіруге болады» - деген пікіріне сүйене отырып, сондай-ақ қарайым, чуваш сияқты «шеткери» түркі тілдерінде, әзербайжан, гагаузы, түрік секілді оғуз тілдерінде монғол элементтерінің аздығын, ал монғолдармен жақын көрші отырған алтай, тува, якут, хакас тәрізді Сібір түркі тілдерінде, монғолдармен тарихи және территориялық жағдайларға байланысты тығыз қарым-қатынастарда болған қырғыз, қазақ тілдерінде монғол элементтерінің мол екенін айта келіп, А.М.Щербак монғол тілінің түркі тілдеріне әсер-ықпалы XIII ғ. кейін айрықша белен алғанын, онда да тілдік контактінің үздіксіздігі мен үзактығына байланысты монғол тілінің түркі тілдеріне «қосқан үлесінің» көлемі түркі тілдерінде әртүрлі болып келетінін айтады.

Л.Кларк, Б.Я.Владимирцов, А.Темир зерттеулеріне сүйене отырып, А.М.Щербак монғол тілдеріндегі түркі кірмелігінің үш қабатын көрсетеді: 1) VIII-XII ғасырлардағы түркі мәтіндерінде параллельдері орын алатын сөздерден құралатын түркілік кірмеліктің көне қабаты; 2) Орта монғол кезеңіндегі түркілік қабат (орта монғол

¹ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.) // СПб. - Санкт-Петербург, 1997. - С.34

тілінде буддалық мазмұндағы түркі лексикасының сыртында санскрит, соғды, қытай элементтері, сондай-ақ алдымен түркі тілдеріне, сонан соң түркі тілдері арқылы монгол тілдерін енген араб және парсы сөздері кездеседі); 3) Орта монголдан кейінгі кезеңдерде қалыптасқан түркілік қабат. Бұл кезеңде түркі тілдерінің әсіресе қалмақ және бурят тілдерінің құрылым-құрылышына тигізген әсері айрықша болды¹.

«Түркілер мен монголдардың өзара өте тығыз қарым-қатынаста болған тарихи дәуірлерін:

1) IV-VIIғ. - 386-535жж. Солтүстік Вэй династиясының ірге тасын қалаған түркілік табғач тайпасының өрлеуі және VIII ғ. ортасына дейін кидандардың түркілерге бағынышты болған кезені;

2) VIII-XII- Байкал маңын мекендереген түркілер мен монголдардың тығыз байланысы;

3) XIII-XIV- Шығыс Түркістандағы уйғыр-монгол мәдени байланысы»- деп үш кезенге бөлгендегі Дж.Клоусонның² пікірін қолдай отыра, А.М.Щербак монгол шапқыншылығынан кейінгі кезеңдерде Сібір және Орта Азия өнірлерінде болған түркі және монгол тайпаларының өзара қарым-қатынасына айрықша мән берудің қажеттігін айтады. «Сібірде ғасырлар қойнауынан күні бүтінге дейін жалғасып келе жатқан түркі және монгол этностарының қарым-қатынасы тува, якут сияқты түркі тілдерінің бурят-монгол тілінің лексикалық құрамы, морфологиясы мен синтаксисінің қалыптасуына әсер-ықпалын тигізгені тәрізді, Орта Азиядағы түркі тілдерінде де монгол шапқыншылығына байланысты монгол тілінің ықпалы зор болды» -дей келе, А.М.Щербак Орта Азиядағы тілдік жағдайлардың Сібірден ойлағанда өзгешелеу сипатына және түркі-монгол тайпаларының қарым-қатынасын мұнда белгілі бір хронологиялық шеңберде сипаттауға болатынына назар аударады: «XIIIғ. Орта Азияны жаулап алған монголдар Таластың бойын және онымен шектес Мавераннардың кейбір аймақтарын Шығыс Түркістаннан ауған монгол тайпаларының тұрақты қонысына айнал-

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков)// Вопросы языкоznания.- М., 1986. - С.48-49

² Clouson G. The earliest Turkish loan words in Mongolian.-CAJ. 1959. IV, 3. - P.184-187.

дырады. XIVғ. соңында түркілік ортадағы ортаазиялық монғолдар ассимиляцияға ұшырап, өз тілдерін жоғалтады. Оның ізі осы территорияда қалыптасқан әртүрлі тілдерде байқалады. Монғол тайпаларының өз тілдерінен айырылуының аз алдында Орта Азияда қостілділік жағдаяты орныққанын сол кезеңнің жазба ескерткіштері көрсетеді»¹.

А.М.Щербак зерттеулерінде монғол тілдеріне түркі тілдерінен енген кірме әлеметтердің менгерілу барысы біршама сөз етіледі. Мәселен, есім, етістік, үстен, көмекші сөздер, елктеуіштер сияқты барлық грамматикалық топтарды қамтитынын түркі-монғол параллельдерінің арасынан көбінесе Г.И.Рамstedt, Б.Я.Владимирцов, М.Рясиен, Н.Поппе зерттеулерінде орын алған етістіктерді таңдал ала отырып, А.М.Щербак оларды: дәлме-дәл немесе біршама толық сәйкес келетіндер (көне түрк., башк., өзб., ор.-монғ. *alda-* 'алдау'; алт., тув. *azyra-*, кар., қырғ. *asra-*, чуваш. *isra-* 'асырап-сақтау, тәрбиелеу', монғ.-жазба тілінде *asara-* 'асырау, қамқор болу; тәрбиелеу' т.б.); 2) айырмашылығы «қосымша» дауысты дыбыс жалғануында болып келетіндер (көне түрк. *joluq-*, кар. *jolix-*, монғ.-жазба тілінде *jolya-* 'жолыгу, кездесу'; көне түрк., өзб. *kez-*, түркм. *gez-*, монғ.-жазба тілінде *kezü-* 'кезу'); 3) «қосымша» дауысты дыбыстың дауыссызben тіркесуі арқылы бір-бірінен айырмашылықта болып келетіндер (көне түрк., кар. *il-* 'іліктіру, ілу', түркм. *il-* 'ілу, іліктіру, іліп алу' монғ.-жазба тілінде *elgiy-* 'ілу, іліп қою') деп бөледі.

Бірінші жағдайдағы кірмеліктің табиғатын А.М.Щербак алтайтанымдық зерттеулерде орын алғатын кірмелікті айқындаудың критерийлері негізінде анықтауға болады деп біледі және оның себебін бірінші топтағы етістіктердің қимыл, іс-әрекетке қатысты неғізгі, басты ұғымдарды емес, шеткеп «перифериялық» түсініктерді білдіруімен түсіндіреді. Көне монғол және монғол жазба тіліне буынның ашық типі ғана, ал көне түркі және қазіргі түркі тілдерінде ашық та, бітеу буын орын алғатынын ескеріп, А.М.Щербак екінші жағдайда түркі сөздерін монғол тілі «қосымша» дауысты дыбыс жалғау арқылы, ал үшінші жағдайда түркі етістіктерін монғол тілі

¹ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). - Санкт-Петербург, 1997. - С.11.

дауысты және дауыссыздарды тіркестіру арқылы морфологиялық тұрғыдан менгергенін айтады.¹

Антиалтистикалық бағыттың белді өкілі А.М.Щербак зерттеулерінде² ортодоксалдық алтаистиканың басты постулаттары қатарына жататын алтай тілдеріндегі дыбыстық сәйкестіктер жүйесіне қатысты «Растедт-Пельйо заңын» тектеп-тексеру; монғол тектілінің морфологиялық құрылымын зерттеу және лексикалық қорын түстеп-түгендеу; VIII-XIII түркі-монғол тілдік байланысының салдарын орта монғол және монғол жазба тіліндегі түркі элементтері, соңдай-ақ көне түркі және көне үйғыр ескерткіштері тілдерінде гі монғол морфологиялық элементтері арқылы анықтау; XIII-XIV ғасырлардағы түркі-монғол қарым-қатынасын монғол мәтіндеріндегі түркизмдер және коман, ескі түрік, ескі өзбек және т.б. ескітуркі тілдерінде кездесетін монғол сөздері, монғолдық морфологиялық элементтер арқылы дәйектеу; орта монғол және монғол жазба тілдеріндегі түркілік созылыңқы дауыстылардың көрінісі және түркі тілдерінде сөздің бірінші буынында кездесетін *і дыбысының монғол тілінде өзгеруі, яғни «сынуы» және т.б. көптеген мәселелер жанжақты сөз болады.

Алтай тілдері арасындағы материалдық ортақтықтар мен ұқсастықтардың табиғатын алтай халықтарының ұзақ уақыт бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан сан ғасырлық қарым-қатынасымен байланыстырып, кірмелік теориясымен дәйектеген іргелі зерттеулер қатарын венгр ғалымы А.Рона-таштың зерттеулері теориялық-методологиялық тұрғыдан толықтыра түседі. Ол өз зерттеулерінде

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкоznания.- М., 1986. - С.48-49

² Щербак А.М. О методике исследования параллелей: (В связи с алтайской гипотезой)// Доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов. -М., 1960; Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // ВЯ.-М., 1966.-№3. С.21-35; Щербак А.М. О тюрко-монгольско-тунгусских связях в морфологии // Народы Азии и Африки.-М., 1968.-№1; Щербак А.М. О происхождении первичных долгих гласных в тюркских языках //ВЯ.-М., 1967.-№6; Щербак А.М. О причинах структурно-фонетических расхождений в тюрко-монгольских лексических параллелях // Исследование по восточной филологии: К 75-летию проф. Г.Д.Санжеева.-М., 1974.- С.340-348; Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков)// Вопросы языкоznания.- М., 1986. С.48-49; Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIVвв.). - Санкт-Петербург, 1997 және т.б.

негізінен алтай тілдеріаралық өте ерте кездердегі кірмелеңті анықтау мүддесін көздейді. Мәселен, түркі тілдерінен монгол тілдеріне өте ерте кездерде енген кірме элементтер туралы Дж.Клоусонның идеясы мен А.Ронаташтың алтай тілдерінің туыстастығы мәселесіне арналған «Ортақ мұра ма, әлде кірмелең пе?» деп аталатын мақаласындағы «монгол тілдерінде кездесетін өте ерте замандардағы түркизмдердің қайнар көзі – бұлғар-чуваш типті көне түркі тілі болды» деген пікірі негізінен орайлас түсіп жатады. Бұл мақаласында А.Рона-Таш түркі-монгол лексикалық параллельдерін зерттеудің әдістемесіне, сонымен қатар өте көне кірмelerді ортақ мұрадан айырып алу, шектеу мәселелеріне назар аударады¹.

Дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерде тектілдік дәүірден қалған «ортақ мұра» саналатын сөздер А.Рона-Таш зерттеулерінде монгол тілдеріндегі ең көне түркілік лексикалық кірмeler түрғысынан қарастырылады².

Алтай тілдеріаралық лексикалық параллельдердің кірмелең сипатын ашу үшін А.Рона-Таш «аргумент» деп атаған мынадай диагностикалық белгілер ұсынылады: этимологиялық аргумент, семантикалық-тарихи аргумент, синонимдер айғағы, негізгі сөздік қордың аргументі, сан есімдер аргументі, есімдіктер аргументі, мәдени-тарихи аргумент, бөтен тілдік кірмeler аргументі, лингвистикалық география аргументі, фонемдік жүйе аргументі, тарихи фонология аргументі, гипотезаның маңызы. А.Рона-Таш бұл аргументтері туралы: «Көне сәйкестіктерді кірмelerден бөліп алуға олардың біреуін қолданудың өзі жеткілікті. Әйтседе көлемді материалды талдауда бұл аргументтердің барлығының жиынтық көрсеткішімен зерттеуші санасуға міндетті»- дейді³.

¹ Рона-таш А. Общее неследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкоznания.-М., 1974.-№2. С.31-45.

² Rona-Tas A. Az altaiji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvai-mongol nyelvviszony).-Budapest, 1970; Rona-Tas A. Böz in the Altaic word // Altorientalische Forschungen.-Berlin, 1975.-Bd.III.-S.155-163; Rona-Tas A. The Altaic theory and the history of a middle Mongolian loan word in Chuvash // Researches in Altaic languages.-Budapest, 1975.-P.201-211; Rona-Tas A. Studies in Chuvash etymology. -Szeged, 1982-Vol.1; Rona-Tas A. Language and History: Contribution and Comparative Altaistics.-Szeged, 1986: Rona-Tas A. An introduction to turkology.- Szeged, 1991 т.б.

³ Рона-таш А. Общее неследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков)

Түркі-монғол лексикалық параллельдеріне жасаған терең эти-мологиялық талдауларының нәтижесінде А.Рона-Таш мынадай қорытынды пікірге келеді: «XIII ғасырға дейін түркілік элементтер монғол тіліне әр түрлі тарихи кезеңдерде әр түрлі түркі тілдерінен кіргені белгілі. Мұндай кірмелердің қайнар көздерінің бірі – чуваш-бұлғар тобына жататын түркі тілдерінің бірі болары анық. Демек, келесі зерттеулер көне бұлғар-монғол қарым-қатынасы негізінде қалыптасқан қабабтың біршама мол екенін көрсете алады деген ойдамыз».¹ Көне бұлғар-монғол қарым-қатынасының хронологиялық шекарасы мәселесіне ғалымдар аса сақтықпен қарайды. Ал А.Рона-Таш: «Алтай тілдерін зерттеудегі басты міндеттердің бірі – б.з.д. екінші мыңжылдықтың басы мен б.з. екінші мыңжылдығы аралығындағы тарихи қарым-қатынастарды айқындау» деген ескертумен шектеледі.²

А.Рона-Таш түркі-монғолға ортақ құрылымдық элементтердің біразы, соның ішінде лексика деңгейінде кездесетін бірқатар сөздер монғол тілдеріне бұлғар-чуваши типтес тілден енген ерте түркизмдер екенін анықтады. Бұлғар тайпаларының ғұндармен бірге немесе олардан сәл ертерек батысқа кеткендігін ескерсек, бұл бұлғар-чуваши-монғол қарым-қатынасы Орта (Ішкі, Орталық) Азияда б.з. III ғасырына дейін жүзеге асты дей аламыз.

Монғол тіліндегі бұлғар-түркі кірмелері А.Рона-Таштың «Алтай тілдерінің туыстығын зерттеудің негіздері (Тілдік туыстық теориясы және чуваши-монғол тілдерінің өзара қарым-қатынасы)»³ деп аталағын еңбегінде жан-жақты қараптырылады.

Г.Й.Рамstedt пен Н.Н.Поппенің алтай тілдерінің генетикалық туыстығы туралы постулатына қарсы шыға отырып, А. Рона-Таш кең көлемдегі лингвистикалық материалдар негізінде чуваши-монғол сәйкестіктерін анықтап, ‘олар арғыалтайлық (арғыалтай тілінен) тілден қалған ортақ мұра емес, монғол тіліндегі протобұлғар кірмеков) // Вопросы языкоznания.-M., 1974. №2. -С.32.

¹ Рона-таш А. Общее наследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкоznания.-M., 1974.-№2. С.42

² Бұл да сонда, С.45

³ Rona-Tas A. Az altaji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvai-mongol nyelvviszony).-Budapest, 1970

лері' деген байламын айтады. Этимологиялық талдаудың нәтижесі чуваши-монгол лексикалық параллелдерінің көбі түркі тілдерінің негізінде түсіндірілетінін, ал семантикалық талдау барысы монгол параллелдерінің екіншілік, біршама тар, арнайы мағына аясында жұмсалатынын көрсететінін айта келе, А.Рона-Таш түркі-монгол параллелдерін құрайтын бірқатар сөздердің монгол тілінде төл синонимдік жүптары орын алатынына, ол жүптардың кейбіреулерінің түркілік параллелдері бар екеніне назар аударады және мұны кірмелікті танытатын көрсеткіш ретінде дәйектейді. А. Рона-Таштың есептеуі бойынша, 'белгіленген' (бұлғар-чуваши тән фонетикалық және басқа да ерекшеліктерді ескеріп) сөздердің 27%-ы жақсы дамыған мал шаруашылығына қатысты терминология да, қалған белгілі – мәдени ортаға байланысты лексика болып келеді.

А.Рона-Таш чуваши-монгол лексикалық параллелдерінің көбінесе батыс монгол тілдерінде кездесетінін, ал шығыс монгол тілдерінде олардың мұлдем жоқтығын анықтайды. Демек чуваши-монгол лексикалық параллелдерінің ареалдық-географиялық таралу заңдылығы көне монголдардың батыстағы көршілері огур-бұлғарлар болғанын айғақтайды.

А.Рона-Таштың пікірінше, монгол тіліндегі көнебұлғар элементтерінің айқындалуы алтай гипотезасын жоққа шығаруға себеп бола алмайды. Барлық булгариzmдарды екшеп алған соң, түркі-монгол сәйкестіктерінің кішірек көлемдегі қабаты қалады. Алтай тілдері арасында генетикалық байланыс болған жағдайда, ол қабат бұлғар-монгол қарым-қатынасына қатысты кезеңнен де ертерек заманаларға барып саяры сөзсіз.¹

А. Рона-Таштың «монгол тілдері мал шаруашылығына байланысты терминдердің көбін протобұлғар тілінен алды деген»² тезисіне сүйене отырып, В.И. Рассадин түркі және монгол тілдеріне ортақ мал шаруашылығына қатысты бірқатар терминдерге нақты қалмақ және месхет-түркі тілдері материалдары негізінде кешенді салыстырмалы талдау жасайды. Түйе шаруашылығына, ірі қара және

¹ Rona-Tas A. Az altaji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvai-mongol nyelvviszony).-Budapest, 1970

² Рона-таш А. Общее неследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкоznания.-М., 1974. №2. -С.37.

ұсақ малға, сүт өнімдеріне, еттен жасалатын тағамдарға, жылқы шаруашылығына, ит асырауға, мал жайылымына, шаруашылық ынғайына қара қолданылатын тұрмыстық заттарға қатысты монгол терминологиясы құрамында түркизмдердің мол екенін анықтай келіп: В.И. Рассадин : «скотоводческая лексика калмыцкого языка, как и других монгольских языков, достаточно хорошо сохраняет древние тюркские соответствующие термины, составляющие единый тематический комплекс, хорошо представленный и в языке турок-месхетинцев. Поскольку данные түркизмы характеризуются признаком ламбдаизма и ротацизма, появление түркизмов этого комплекса в калмыцком и прочих монгольских языках можно объяснить тем, что часть протобулгарских племен (с самоназванием огур), кочевавших в глубокой древности в степях Центральной Азии и занимавшихся молочным скотоводством, будучи завоеваны древними монголами и включенными в их этнический состав, образовали среди них особую этническую группу, получившую смешанное название *огур монгол (ср. современное х.-монг. оор монгол «настоящий монгол»), и перешли, постепенно, на монгольский язык, по сути дела язык адстрата. При этом омонголенные огуры сохранили очень много элементов своего протобулгарского языка-субстрата, в том числе и свою скотоводческую терминологию, и внесли их в усвоенный ими древний прамонгольский язык, который вследствие этого получил смешанный характер, а впоследствии распался на ареалы – ойратский, бурятский и монгольский, продолжающие и после распада удерживать остатки тюркского языка-субстрата, что мы и наблюдаем в калмыцком языке» деген қорытынды пікір жасайды¹.

Арғымонғол тіліндегі огур-булғар-чуваш типті кірмелердің тым көнелігі чuvаш-монгол тілдік сәйкестіктерінің шынайы табигатын айқындауды алтаистикадың ең өзекті проблематикасы деңгейіне көтереді. Өте күрделі бұл мәселенің шешімін табу – түркі тілдері, соның ішінде, чuvаш (огур-булғар-чуваш) тілі тарихының көне кезеңдерін сипаттайтын тілдік фактологиялық материалдарды кешенді өндедің жаңа бағытын қалыптастыруды талап етеді. Осы

¹ Рассадин В.И. Скотоводческая лексика калмыцкого языка в сравнении с турецко-месхетинской // Вестник Бурятского гос университета, 2011/8. - С.83-90.

орайда Дж.Клоусон, А.Рона-таш концепциялары ортодоксалдық алтаистикадың негізін қалаушылар түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің генетикалық туыстастығы туралы гипотезаның дәйектемелік арқауына алған «ротацизм-зетацизм» және «ламбадицизм-сигматизм» сияқты екі дилемманың алтайлық емес, түркілік деңгейдегі мәселе екенін, мұнда монғол тіліндегі ерте протобұлғар (=огур) кірмелерін ескеру қажеттігін негіздейді.

Дж.Клоусон концепциясының, әсіресе А. Рона-Таш концепциясының басты ерекшелігі – олардың көне огур-булғар-чуваш-монғол этнотілдік қарым-қатынасын зерттеуді алтай мәселесін шешудің «кілті» ретінде ұсынуында. Бұл тұрғыдан келгенде венгр шығыстануының үлесі айтарлықтай. Венгр тілінің лексикалық қорында тюркизмдердің, әсіресе көне бұлғар-чуваш кірмелерінің көптеп кездеуіне орай, Й. Буденц, Б.Мункачи, З.Гомбоц, Ю.Немет, Л.Лигети, А.Рона-Таш т.б. венгр лингвист-компаративист ғалымдары шығыс тілдерін зерттеуге дәстүрлі түрде ерекше ден қояды. Отандық ориенталист ғалымдардың көпғасырлық зерттеулерінің нәтижелерін әлемдік компаративистиканың қол жеткізген табыстарымен ұштастырыған венгр ғалымдары, чуваш, түркі тілдерінің тарихын және урал-алтай тілдерін тұтасымен алып, тереңдеп зерттеуге қажет лингвистикалық базаны мығым орнықтырды деуге болады.

Алтаистика саласындағы көп жылдық зерттеулер барысындағы алтайлық ортақтықтың туыстыққа немесе кірмелікке негізделген табиғатын айқындау мәселесіндегі толассыз пікір таластар зерттеудің әдістемесін өзгертуді талап етеді. Түркі-монғол және тұңғыс-маньчжур тілдері арасындағы ұзақ жылдарға созылған қарым-қатынастың нәтижесінде алтайшілік өзара кірмеліктің қат-қабаттары қалыптасқанын дәстүрлі алтаистика бағыты өкілдері де жоққа шығармайды. Олардың зерттеулерінде алтай тілдерінің, соның ішінде түркі-монғол тілдік қарым-қатынасының соңғы кезеңдерге тән сипаттамасы орын алады да, өте ерте дәүірлерге барып саятын екі жақты кірмелік сарапқа салынбай, арғыалтайлық ортақ мұра тұрғысынан қарастырылады.

Алтаистика ғылыми қалыптасуының бастапқы кезеңінде монғол тілдеріне әртүрлі тарихи кезеңдерде енген түркі кірмелерін, немесе

керісінше, түркі тілдеріндегі монголизмдерді және олардың шығу тегін, қайнар-көзін бірден анықтау біршама күрделі мәселе ретінде көтерілген болса,¹ антиалтаистер ұсынған диагностикалық сипаттамалар кешенін пайдалану бұл мәселенің шешімін табуга болатынын көрсетеді.

Бірқатар пікір қайшылықтары түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің негізгі сөздік қорына қатысты болып келеді. Ортодоксалдық алтаистика бағыты өкілдері зерттеулерінде осы үш тілге ортақ сөздер ретінде қарастырылатын бірқатар лексикалық паралельдер антиалтаистер еңбектерінде өзара кірмелер түрфысынан қарастырылып, олардың бірінен екіншісіне енү жолдары саралады. Мәселен, Г.Д.Санжеев: «... маньчжур тілдеріндегі түркі элементтері монголдық кейіпте болып келеді және қайтсе де монгол тілінде оның параллелі болады» - десе,² А.М.Щербак түркі және тұңғыс-маньчжур тілдері арасында жаңа кезеңге дейін тұра байланыс болғанына құмән келтіре отырып, «эвенкі, маньчжур, ороочы, удәгей тілдеріндегі түркизмдердің сыртқы пішіні монголдардың түркі сөздерін қабылдау ерекшеліктерін көрсететінін, соған орай тұңғыс-маньчжур тілдеріне түркі сөздері монгол тілдері арқылы енди деуге негіз бар» -дейді³. Ал В.Котвич түркі тілдерінен маньчжур тілдеріне сөздердің ғана емес, морфологиялық элементтердің де монгол тілін «көпір» етпей, тұра жолмен енгенін айтады⁴.

Қорыта айтқанда, Г.Й.Рамстедт постулатын қолдайтын Н.Поппе, А.Н.Басқаков, П.Аалто, О.Прицак, К.Г.Менгес, В.И.Цинциус, В.М.Иллич-Свитыч, М.Р.Федотов, С.А.Старостин т.б. ғалымдар ортодоксалдық алтаистика бағытындағы іргелі зерттеулері арқылы түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей, жапон тілдерінің о бастағы туыстастығына негізделетін ғылыми түсініктердің біртұтас жүйесі туралы өз көзқарастарын дәйектеуге күш салатын бол-

¹ Poppe N. Einige Lautgesetze und ihre Bedeutung zur Frage der mongolisch-turkischen Sprachbeziehungen // UAJb. 1958, Bd 30, N. 1-2.

² Санжеев Г.Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели // Изв. АН. Отд. гуманитарных наук.-Л., 1930.-№8-9. С.601

³ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). Санкт-Петербург, 1997. С.33

⁴ Kotwicz W. Les elements turcs dans la langue mandchoue.// RO (1938).1939, XIV. P.91

са, антиалтаистикалық бағыттағы Й.Бенцинг, Д.Синор, Г.Дерфер, А.М.Шербак, Б.А.Серебренников, Дж.Клоусон, А.Рона-Таш т.б. түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур және т.б. тілдерінің генетикалық туыстығын жоққа шығарып, осы тілдераралық материалдық ұқсастықтардың табиғатын ұзақ уақытқа созылған тарихи қарым-қатынастың нәтижесіндегі өзара кірмелеңпен түсіндіреді. Дейтүрганмен «өзара кірмелең» концепциясын ұстанған антиалтаистер көлемі жағынан өте ауқымды репрезентативті эмпирикалық материалды дәстүрлі алтаистикада қалыптасқан жүйеден өзгеше етіп жинақтап, жүйелеп бермеді және зерттеудің арнайы әдістемесін ұсынбады деуге болады. Мұның орнына олар Г.Й.Рамstedt пен Н.Н.Поппе ұсынған ортодоксалдық алтай теориясының басты қағидаттарын және оларды дәйектеуге негіз болған фактілерді қайтадан интерпретациялаумен айналысты.

§8. Алтай тілдерін этнолингвоконтактологиялық тұрғыдан зерттеудегі кірмелең теориясының маңызы және неоалтаистика

XX ғ.ортасынан басталған «алтай гипотезасына» деген көзқарастар қайшылығы мен алтайлық проблемалар төңірегіндегі пікір таластардың барысында ғасыр сонына қарай алтай тілдеріндегі өзара кірме элементтер мен бірінен екіншісіне еніп, әбден сіңісп бағып, байырғы тілге қайта оралған кірмелеңті анықтауды көздейтін жаңа бағыт қалыптасты. В.Котвич, Дж.Клоусон, А.Рона-Таш және олардың ізбасарларының зерттеулерінде кеңінен көрініс тапқан кірмелең теориясын жақтайдындықтан, жаңа бағыт өкілдерін кей жағдайда антиалтаист деп те атайды, алайда бұл қате түсінік.

Алтай тілдерінің ортақтығын «жүрекелепайдалыған туыстықпен» немесе «туғандай болып, кірігіп кету» теориясымен түсіндіретін ғалымдардың өзі «алтай тілдерінің генетикалық туыстығы» туралы идеядан үзілді-кесілді бас тартқан емес. Сол сияқты Г.Й.Рамstedt, Н.Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов және олардың ізбасарларының салыстырмалы-тарихи штудияларына арқау болған фактологиялық материалдарды жаңа да тың деректермен толықтырып, жетілдірілген

компаративтік әдістемені қолдана отырып, қайтадан терең талдаулар «сүзгісінен» өткізу дің нәтижесінде қайсыбір элементтердің кірмeliк негізі анықталып жатқаны да ғылыми ақиқат. Олай болса, өз зерттеулерінің теориялық-методологиялық тұғырын кірмeliк теориясымен байланыстырган жаңа бағыт өкілдерінің мақсат-мұраты — ете көне заманалардан бастау алатын алтайшілік өзара, екіжақты, үшжақты, көпқырлы, қайталама кірмelerді тұтастай анықтап, ірік-теп алу, ягни ежелгі генетикалық туыстықтың салдарынан пайда болған материалдық ұқсастықтар қабатын кірмelerден тазарту. Соңдықтан XXғасыр мен XXI ғасыр тоғысында қалыптасқан жаңа бағыт *неоалтаистика* деп аталады.

Неоалтаистикалық бағыт өкілдері зерттеулерінде көтерілетін басты мәселе – алтайлық ареалдағы тіларалық және этносаралық интерференциялардың (өзара әрекеттестік) диахрониялық және диатопиялық қат-қабаттарын айқындай отырып, көпқырлы және архикүрделі этнолингвоконтактологиялық процестердің алтай тілдерінің қалыптасу, даму тарихындағы орнын анықтау.¹

Тіл-тілдегі лексикалық кірмelerді жан-жақты қарастырудың лингвистикалық та, мәдени-тарихи да маңызы зор екені бүгінгі таңда еш дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомаға айналғаны белгілі.

¹ Егоров Н.И. Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория о булгаро-чувашской этноязыковой преемственности.- Алма-Ата, 1992; Егоров Н.И. Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашский гуманитарный вестник.-Чебоксары, 2006.-№1. С.144-163; Егоров Н.И. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблемы ранних этапов этнолингвогенеза огуров (протобулгар) // VI Ursuslararasi turk dili kurultayi.- 20007- Ankara: Turk Dil Kurumu, 2007.-Пс.-S.1912-1944; Егоров Н.И. Узловые проблемы ранних этапов огуро-булгаро-чувашского этноглоттогенеза и современные проблемы алтаистики // Сб.мат. Междунар. научной конференции «Чувашский язык и современные проблемы алтаистики».- Чебоксары, 2009.-Ч.I.-С.68-77; Туймебаев Ж.К. Проблемы аналитных губных согласных в алтайских языках. (Ревизия фонетического закона Рамstedta-Пеллио).-М., 2004; Туймебаев Ж.К. Казахско-монгольские лексические параллели: Материалы к этимологическому словарю казахского языка.-М., 2005; Туймебаев Ж.К. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики.-Туркестен, 2006; Туймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений.-Астана, 2008; Туймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения казахско-монгольских лексических параллелей.-Астана, 2009; Туймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз.-Кокшетау, 2009.

Тарихи қарым-қатынасқа түскен тілдердегі ауыс-түйістер тек тілдік контактінің ғана емес, сонымен қатар әртүрлі материалдық және ру-хани мәдениеттердің жанасуы мен түйісінің, қарым-қатынасының, өзара ықпалдасуының да нәтижесі болып саналады. Сондықтан кір-мелік құбылысын тілдердің тарихи дамуы мен кемелденуіндегі ең серпінді процесс ретінде салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу – техногендік және ақпараттық байланыстырылыштың ұшқырлығымен, әр алуан мәдениеттер мен тілдердің өзара қарым-қатынасының қарқындылығымен сипатталатын қазіргі жаһандану заманында аса маңызды жалпылингвистикалық мәселелеге айналып отыр.

Бұл мәселеде Еуразия құрлығындағы мәдениеттераралық байла-ныстардың түп-тегін, тарихи тамырын тілдік деректер негізінде айқындаудың, алтайлық халықтардың сан ғасырлық өзара және өзге халықтармен болған қарым-қатынасын тереңдеп зерттеудің маңызы зор. Әсіресе Ішкі, Орталық және Орта Азия халықтары тарихында орын алған контакттілік құбылыстарды ареалдық тұрғыдан зерттеу барысында Еуразияның далалық атырабы арқылы «көктей» өткен Шығыс пен Батыс, Солтүстік пен Оңтүстік арасындағы тарихи ұлы көштердің, сан түрлі халықтардың мидай араласуының этномәдени із-таңбалары айқындалып, үнді-европа, палеоазия, иран, фин-угор, қытай, түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур т.б. тілдердің өзара қарым-қатынасының лингвотарихи сипаты анықталады. Демек Орталық Азия аймағындағы тілдердің тарихын этнолингвоконтактологиялық қырынан зерттеу, өз кезегінде мәдени-тарихи сипаттағы жаңа да соны нәтижелерге жетелейтіні сөзсіз.

Алтай макротобын құрайтын тілдердегі кірмelerдің функционал-дық ерекшеліктерінің нәтижелерін жалпылаудың, сондай-ақ түркі және монғол, монғол және тұңғыс-маньчжур, түркі және тұңғыс-маньчжур тілдерінің өзара қарым-қатынасы мен бір-біріне тигізген ықпал-әсерінің тарихын салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан зерттеудің алтай тілдерінің әр қайсысының даму тарихын ғана емес, осы тілдерде сөйлейтін халықтардың этникалық қалыптасу тарихын зерделеуге тигізгер көмегі айрықша. Басқаша айтқанда, алтай тілдері арасындағы өзара кірме элементтерді салыстыра-салғастыра зерттеудің өзектілігі, сайып келгенде, алтай тілдерін ареалдық, ком-

паративтік, контрактивтік тұрғыдан зерттеудің көкейтесті проблемаларының ғылыми-теориялық және практикалық маңызынан туындаиды деуге болады. Осы орайда шығыста Маньчжурядан батыста Дунайға дейін созылған Еуразия даласының аридтық жолағының тілдік болмысы этнолингвоконтактологиялық зерттеулерге қажет тұғыр-негіз қызметтің атқарып, айрықша мол эмпирикалық материал бере алады.

Тарихи ерте кезеңдерінде Еуразияның далалық белдеуінде орталықтан сыртқа қарай бағытталған үдерістер орын алуы керек болса да, адамдардың әлеуметтік-экономикалық іс-әрекеттерінің біртіндеп шоғырлануы барысында әр түрлі тұрпаттағы тілдік интерференция процесстерінің көлемі де ұлғая берді. Гуманитарлық ғылым дамуының жаңа кезеңінде бұл ареалдағы тіларалық және этносаралық интерференциялардың диахрониялық және диатопиялық бірнеше қабаттары біршама нақты айқындалады: түркілік ортадағы үнді-иран және шығыс-ирандық; монгол, иран, фин-угор, славян және т.б. орталардағы түркілік; тұңғыс-маньчжур, иран, түркі, т.б. ортадағы монголдық интерференциялар. Сондықтан алтай тобы тілдерінің әрқайсысында молынан ұшырасатын өзара кірмелер мен калькалық сипаттағы тіл бірліктерін Орталық Азиядағы этносаралық контактілердің салдары ретінде көрсетуге болады және оларды түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және т.б. өзара тарихи қарым-қатынаста болған тілдердің құрылымдық деңгейлерін зерттегендеге ескермеу мүмкін емес.

Жазба дереккөздер дәстүрлі түрде алтай семьясына біріктірілетін түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур т.б. тілдерінде сөйлейтін халықтардың соңғы екі-екі жарым мыңжылдықтар бойы (мүмкін, одан да ұзақ уақыт шеңберінде) үзіліссіз тығыз қарым-қатынаста болғанын толық айғақтайды. Тарихи ұзақ уақытқа созылған этносаралық қарым-қатынастар алтай тілдерінің әрқайсысының сөз қазынасының ғасырлар бойына толығып, кемелденіп, байып отыруына ықпал етіп қана қоймай, тіптен түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдеріне ортақ болуы мүмкін «арғыалтайлық мұраны» өндеп, тегістеп жібергені (ниверлегені) сөзсіз.

Алтаистика ғылымында алтай тілдерін (кеңірек алғанда орал-алтай тілдерін) Еуразия континентіндегі белгілі бір географиялық

аумаққа тән лингвистикалық бірлестіктің жалпылама типі ретінде қарастыру да орын алады. Тілдік бірлестіктердің мұндай типтерін айқындастын бастанқы генетикалық ортақ белгілерге субстрат-адстрат-суперстраттық, контактлік және т.с.с. сипаттағы тарихи себептерге байланысты туындастын екіншілік белгілердің үстемеленуі негіз болады. Эртүрлі тіл семьяларына жататын тілдерді біріктіруге де соңғы белгілердің жиынтығы мүмкіндік береді. Бұған қатысты еңбектердің бірі ретінде Н.А.Баскаковтың «Ертедегі сөйленістердің ареалдық шоғырлануы және алтай тілдерінің генетикалық туыстығы» зерттеуін атап болады. Бұл еңбекте алтай тілдерінің грамматикалық құрылымындағы, ең бастысы, осы құрылымның жат тілдік элементтерді өткізбейтіндігімен ерекшеленетін сөзтүрлендіру жүйесіндегі ортақтықтың табиғатын «алтайлық тілдердің өзара әрекеттесуімен және тілдік элементтердің кірмелік сипатымен емес, ертедегі туыстас сөйленістердің белгілі бір топтар және тілдер семьясына шоғырлануы (консолидация) процесіндегі генетикалық байланыспен» түсіндіруге талпыныс жасалады¹. Зерттеудің негізгі тұжырымдары ретінде мынадай қорытынды пікірлер ұсынылады:

- туыстас тілдердің негізгі таралу ареалдары белгілі бір шекаралы мен шектелген территорияны (аумақты) қамтиды;

- Еуразияда туыстас тілдердің кең ауқымды үнді-европа, семит, орал-алтай т.б. тәрізді бірнеше территориялық таралу ареалдарын атап көрсетуге болады:

- орал-алтай тілдері үнді-европа тілдері сияқты территориялық ареалдарға бөлінеді: батыс жақта көбіне фин-угор тілдері, шығысқа қарай алтай тілдері орналасады. Фин-угор және алтай ареалдары өз кезегінде қатарласа тізілген кіші ареалдарға ыдырайды. Мысалы, алтайлық ареалдың батысын түркілер, шығысқа қарай – монголдар, онан соң монголдармен көршілес – тұнғыстар мен маньчжурлар, қыыр шығысты – корейлер мен жапондар иемденеді.²

«Солтүстік еуразиялық ареал, – Н.А.Баскаковтың пікірінше,- ежелгі заманда жақын туыстық тілдерде (наречье) сөйлеген көптеген

¹ Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкоznания.-М., 1970.- №4. - С.42-53;

² Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкоznания.-М., 1970.- №4. С.44;

ру мен тайпалардың үзліссіз тізбегін құрады. Тайпалардың бірігүі мен ыдырауындағы перманенттік процестердің нәтижесінде, сонымен қатар олардың өзді-өздеріне ғана тән ерекшеліктердің басымдылық сипаттына байланысты бұл ареал ең алдымен, батыста – оралдық, шығыста –алтайлық болып екі үлкен ареалға бөлінді. Кейіннен олардың әрқайсысы іштей: орал – угор, фин, самодий ареалдарына, ал алтай – түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур, корей-жапон ареалдарына жіктеледі»¹. Сондай-ақ Н.А.Басқаков алтай тілдері арасындағы байланыстың қарқындылығы байырғы географиялық таралу ареалына сәйкес және жақын туыстыққа қатысты тұра пропорционалдылықта болып келетінін, мұнда ең тығыз байланыс пен материалдық жақындық түркі және монгол тілдері арасында, одан ойлағанда аздау жақындық – түркі тілдері мен басқа алтай тілдері арасында сақталғанын айтады. Монгол тілдерінің таралу ареалы тұнғыс-маньчжур тілдерінің ареалына жақын орналасқандықтан, олардың арасындағы сәйкестіктер көлемі түркі тілдері мен тұнғыс-маньчжур тілдері арасындағы сәйкестірге қарағанда көбірек екенін ескертеді.²

Аталған логикалық құрылым сырт көзге дұрыс болып көрінсе де, алтай тілдерінің генетикалық туыстығы толық, еш талассыз дәлелденген жағдайда ғана қабылданатыны анық. Дейтүрғанмен алтай тілдері (басқа да тілдер, оның ішінде орал-алтай, ностратикалық) арасындағы материалдық жақындықтың бірнеше себебі болуы мүмкін. А.Рона-Таш тілдің барлық құрылымдық деңгейлерінде көрініс беретін материалдық ортақтыққа негіз болатын басты себептер қатарында: 1) тарихи контактілерді; 2) ареалдық конвергенцияны (тілдік құбылыстардың жақындасуы, бірігуі, кірігуі); 3) типологиялық ортақтықты; 4) бір-біріне ештәуелсіз құбылыстардың конвергенциясын; 5) кездейсоктықты; 6) генетикалық туыстықты және т.б. көрсетеді.³

Тілдераралық материалдық ортақтықтарды тудыратын факторлар қатарына генетикалық туыстықтан басқа да себептерді, атап

¹ Басқаков Н.А. Алтайская семья и ее изучение.-М., 1981. - С. 51.

² Басқаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкознания.-М., 1970.- №4. - С.44

³ Rona-Tas A. The Altaic theory and the history of a middle Mongolian loan word in Chuvash // Researches in Altaic languages.- Budapest, 1975.- P.201-211

айтқанда, екінші қатарлы сәйкестіктер жүйесінде ортақ белгілерді пайда болдыратын туыс және туыс емес тілдердің ареалдық қарым-қатынасын, яғни тілдік одақты; тілдердің тура және дедалдық сипатта болып келетін контактілік, субстраттық, суперстраттық, адстраттық әсер-ықпалдарын жатқызуға болады¹.

Жоғарыдағы кездейсоқтықтан басқа факторлардың барлығы жеке турып та, бірігіп те тұрақты сәйкестіктерді пайда болдыра алады. Олай болса, сәйкестіктер тұрақтылығы да, белгілі бір материалдық жақындық та сәйкестіктердің типін анықтаудың өлшемі (критерий) бола алмайды. Демек сәйкестіктерді тудыратын генетикалық туыстықтан басқа себептер түгелдей өз маңызын жоғалтқан жағдайда ғана алтай тілдерінің генетикалық туыстығы идеясы шын мәнінде өз шешімін табады деуге болады.

Алтай тобын құрайтын көптеген тілдер бойынша көне жазба ескерткіштердің жоқтығы, сонымен қатар бір сөздің бірнеше тілдер шенберінде бірінен-біріне неше мәрте қайталана енүі бұрыннан қолданылып келе жатқан дәстүрлі әдіс-тәсілдерден біршама айырмашылықта болып келетін зерттеудің арнайы әдістемесін қалыптастыру мәселеін күрделендіре түседі. Алтай тілдерінің құрылым-құрылышы ұқсас болғандықтан, мұндай кірмелердің түп-тегін айқындаудың өзі көп жағдайда қыынға түседі. Осындағы қыыншылықтар алтай тіл бірлестігінің шынайы табиғатының күрделілігінен туындал жатады. Мәселен, Н.А. Басқаков: «Алтай тілдерінің даму сызбасында алтай тілдерінің шығу төркіні жайлы екі теория, атап айтқанда, генетикалық туыстық теориясы мен ұзақ уақытқа созылған өзара тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған туыстастық теориясы бір-бірімен біргеді және синтезделеді»дейді.² Демек Н.А.Басқаков пікірін алтай тіл бірлестігінің табиғатына байланысты «алтай тілдерінің генетикалық туыстығы толықтай дәлелденген мәселе болып саналады, алайда бұл туыстықтың негізінде тілдердің тікелей жанасуы мен жақындаусының нәтижесі жатыр» деп те түсінуге болады.

¹ Рона-таш А. Общее неследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкоznания.-М., 1974.-№2. - С.31

² Басқаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкоznания.-М., 1970.-№4. - С.46

Корыта айтқанда, неоалтаистикалық бағыт өкілдері одан әрі жетілдіріп, дамытып отырған кірмелік теориясы ортодоксалдық алтайтанымдық бағытпен салыстырғанда икемділігімен, тарихи және этномәдени ақпараттардың кең тыныстылығымен, ареалдық-географиялық және археологиялық картага жақсы бейімделетіндігімен ерекшеленеді. Сондықтан неоалтаистер еңбектерінде зерттеудің дәстүрлі салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы-типологиялық, ареалдық-географиялық әдістері тілдік фактілер мен құбылыстарды контактологиялық түргыдан талдаудың сан алуан амал-тәсілдерімен ұштастырылады, басқаша айтқанда неоалтаистер ұсынатын зерттеудің әдіstemесі синтездік сипат арқалайды.

§9. Түркі-монғол этнотілдік байланысының тарихи алғы-шарттары

Алтаистикада ортодоксалдық алтаистикалық, антиалтаистикалық және неоалтаистикалық бағыт өкілдерінің қай-қайсысы болмасын түркі және монғол тілдері бойынша жинақталған аса мол әмприкалық материалдарды өздерінің ғылыми көзқарастарын дәйектеудің тұғырына алады. Мұны түркі және монғол халықтарының сан ғасырлық тарихи, этномәдени, тілдік байланысы мен қарым-қатынасының «тіл тарихы мен этнос тарихы» сабактастығындағы айрықша маңызымен, көшпелілер мәдениетінің және түркі өркениетінің адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі алатын орнымен түсініруге болады. Сондықтан да түркі-монғол тілдік байланысы орал-алтай тілдерінің ішкі класификациясы, В.Шотт, М.А.Кастрен, Ф.И.Видеман, Ю.Немет, Б.Коллиндер, Г.Винклер сияқты ғалымдардың «орал-алтай тіл бірлестігі» туралы ғылыми көзқарастары, Орал-алтай тілдерін біріктіретін тілдік белгілер мен заңдылықтар, оралтану және алтаистиканың дербес ғылыми пән ретінде қалыптасуы, алтай семьясының ішкі жіктелісі, «алтай гипотезасының» алтаистиканың даму тарихындағы рөлі мен маңызы, ортодоксалдық алтаистика және оның белді өкілдерінің шығармашылығы (Г.И.Рамstedt, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов, Е.Д.Поливанов, М.Рясянен, В.И.Цинциус т.б.), ортодоксалдық

алтаистикадағы дағдарыс және кірмелік теориясы (Дж.Клоусон, А.Ронаташ, Г.Дерфер, А.М.Щербак зерттеулері), неоалтаистикалық бағыттағы зерттеудердегі «алтайлық тілдік одақ» және «алтай тілдері аралық контактология» сияқты аса ауқымды және өте құрделі проблематикалардың орталық және ең негізгі мәселесі ретінде ғылыми зерттеудің күн тәртібінен екі ғасырға жуық түспей келеді.

Түркі-монғол этнотілдік байланысының тарихы Орталық Азияны мекендерген көптеген халықтардың этногенезімен, этникалық мәдениетінің тарихымен тығыз байланысты болғандықтан, бұл мәселе өте ертеден-ақ шығыстанушы тарихшы, антрополог, этнограф, археолог, лингвист, әдебиеттанушы ғалымдардың назарын өзіне тартты. Қазіргі таңда жинақталған тарихи-лингвистикалық зерттеудер қоры 10-12 ғасыр бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан түркі-монғол этнотілдік байланысының құрделі де көпқырлы құрылымын ендігі жерде пәндераралық деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Демек түркі тілдес және монголтілдес халықтардың сан ғасырлық өзара байланысы, қарым-қатынасының нәтижесінде қалыптасқан түркі және монғол әлеміне ортақ этнолингвомәдени, этнографиялық, фольклорлық, мәдени және т.б. элементтер бір-бірімен жүйелі байланыстағы кешенді зерттеудерді талап етеді¹.

Тарихи-лингвистикалық дереккөздер бойынша Орталық Азияның солтүстік орманды-далалы алабы – «алтайлық» халықтардың, яғни түркі, монғол, тұңғыс-маньчжурлардың «ата жұрты» саналады. Батысын түркілер, одан әрірек монғолдар, Амурдың орта және төменгі ағысында тұңғыс-маньчжур тайпалары мекен еткен кең территориядағы батыстан шығысқа қарай қоныстанудың «бірізділігі» орманды өнірлерді мекендей отырған ұлыстырдың қазіргі таралу аймағынан да байқалады. Ал ашық дала жаугершілік шапқыншылықтар мен «ұлы көштер» легінің нәтижесінде көптеген ру-тайпалардың, ұлыстардың мидай араласуын бастан кешіріп, ірі-ірі қағанаттар мен мемлекеттердің отаны, көшпелілер өркениетінің ошағына айналды, тарих сахнасында «Ұлы Дала» деген атын қалдырды.

¹ Түймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей. Автореф. .... докт. филол. наук.-Астана, 2008. С.14.

Соңғы 10 жылдықтағы археологиялық және антропологиялық зерттеулердің ғылыми синтезінің нәтижесі Орталық Азияның далалы алабында қалыптасқан көшпелі өмір салты алғашқы қауымдық қоғамдағы аң аулау кәсібінің дамуынан, яғни жабайы жануарларды қолға үретуден пайда болмағандығын, мал шаруашылығын б.э.д. II-І ғасырлар тоғысында Орталық Азияға Еуразияның аридтық алабының батысынан қоныс аударған үндіриандық көшпелілер әкелгенін дәлелдейді. Археологиялық зерттеулер прототүркілердің мал шаруашылығымен айналысуын Қарасук археологиялық мәдениетімен (б.э.д. XIII-VIIIғ.) байланыстырады. Қарасук мәдениетінің қалыптасуына жетілген малшаруашылығымен айналысқан андронов тайпаларының (б.э.д. XIV-XI) ықпалы болғандығын, Қарасук мәдениетіне тән қоладан құйылған заттардың батыста Волга-Камнан Солтүстік Қытайға дейінгі ареалға, әсіресе ерте түркілер қалыптасқан территория саналатын Енисей, Монғолия және Байкал өңірлерінде кең таралуын археологтар тайпалар миграциясымен, тайпа аралық мәдени алыс-берістікпен, аралас-құраластықпен түсіндіреді. Ал эт-нотілдік түрғыдан алғанда қарасук тайпалары үндіран, нақтырақ айтқанда, шығыс ирандықтар болып есептеледі. Мұны прототүркі тіліне енген көне үндіран элементтері мен түркі тілдеріндегі кейір үй жануарлары мен металл атаулары дәлелдей түседі.¹

Монғол тілдеріндегі мал шаруашылығы терминологиясы саласындағы бұлғар-түркі кірмелерінің молдығы ертебұлғар-түркі-монғол тілдік қарым-қатынасының нақты хронологиялық мерзімін тоқтатуға белгілі дәрежеде өз септігін тигізеді. Мәселен, А.Рона-таш зерттеулерінде ерте бұлғар-туркі-монғол тілдік қарым-қатынасы б.з.д. I мыңжылдықтарда болып өткені айтылады.²

Монғол тілдеріндегі ертетүркілік қабаттың қалыптасуын Дж.Клоусон Солтүстік Вэй династиясына (б.з. 386-535 жж.) дейінгі

¹ Егоров Н.И., Егоров Э.Н. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблема ранних этапов этнолингвогенеза огуров (протобулгар) // Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики. - Чебоксары, 2000-2001.- №3/1. С. 185-204; Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков: лексический фонд: пратюркский период.- М., 2007. -223; Туймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений.-Астана, 2008.

² Рона-таш А. Общее неследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкоznания.-М., 1974.- №2. С.45.

уақытпен¹, Г.Дерфер түркі және монгол тілдері арасындағы текстіл деңгейіндегі кірмелеңті «жаңа әраға дейінгі» дәуірлермен байланыстырады.²

Археологтар «б.з.д. I мыңжылдықта Шығыс Монголия даласында адам баласы алғашқы рет агерте мінде» деп жазады.³ Қола және ерте темір дәуірінде (б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы – I мыңжылдықтың алғашқы жартысы) Монголия территориясында археологиялық мәдениеттің үш түрі көрініс береді: Батыс Монголияда – херексурлар мәдениеті, Шығыс Монголияда – тас тақта мазарлар мәдениеті, Хэнтэй-Чикой таулы қыратында – Хэнтэй мәдениеті. Херексурлар мәдениетін үнді-европалықтармен (шығыс ирандықтар), тас тақта мазарлары мәдениетін арғытүркілермен, хэнтэй мәдениетін арғымонголдармен байланыстыруға болады. Хэнтэй мәдениеті өкілдерінің кейінгі қола дәуірінде (б.з.д. VIII-II ғғ.) аң аулау, балық аулау, терімшілікпен айналысқанын, қунделікті тұрмыста метал бүйімдарды қолданғанын, үй жануарларынан – ешкілер мен қойларды ұстаганын археологиялық қазбалар дәлелдейді.⁴

Монгол тілдеріндегі ұсақ малға қатысты терминологияға зер салсак⁵: көне монг.-жазба *qonit*, халх.-монг. хонъ, бур. хонин, қалм. хөөн, оир. монг. хөй ~ хоин ~ хөөн, оир. хөөн ~ хоин «қой» және түрк.-месх. койун «қой», қаз. *qoj* көне түркі. *qojip* ~ *qojin* ~ *qoj* ~ *qon* < арғытүрк. *qoni сөзінің адаптациясы; қалм. *хуц* [*хуцъ*], көне монг.-жазба *qisa*, халх.-монг. *хуц*, бур. *хуса* «қошқар» сөзі көне түркі тіліндегі тіркелген *qosčjar* «қошқар», *qosčiqar*, *qosčqar* «қой» сөздерін жасауға арқау болған < арғытүрк. *qosčjar//*qosč «қошқар» түбіріне барып саяды; көне монг.-жазба. *qurayān*, халх.-монг. *хурга*, бур. *хуръган*, қалм. *хурhн* «қозы» көне түркі тілінде ротацизм тұлғасында кездесетін *qozī*~*quzī* «қозы»

¹ Clouston G. The earliest Turkish loan words in Mongolian.-CAJ. 1959. IV, -P. 3.

² Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neopersischen. -Wiesbaden, Bd I - 1963, Bd II - 1965, Bd III - 1967.

³ Новгородова Э.А. Древняя Монголия.-М., 1989. - С.281

⁴ Цыбиктаров А.Д. Центральная Азия в эпоху бронзы и раннего железа (проблемы этно-культурной истории Монголии и Южного Забайкалья середины II-первой половины I тыс. до н.э.) // Археология, этнография и антропология Евразии.-Новосибирск, 2003. - С.80-97

⁵ Рассадин В.И. Скотоводческая лексика калмыцкого языка в сравнении с турецко-месхетинской // Вестник Бурятского гос университета, 2011/8. - С.86.

< арғытүрк. *qozu тұлғасына барып саяды; қалм. яман «ешкі», көне монғ.-жазба. *iτayap*, халх.-монғ. ямаа, бур. ямаан < көне түркі. *jitua* «тау екшінің үрғашысы» (< арғытүрк. *jutua); қалм. *tek* [тәке], көне монғ.-жазба. *teke*, халх.-монғ. *tæх*, бур. *tæх* «теке; тау ешкінің еркегі» < көне түрк. *tekä* «теке» (< арғыалт. *täkä «теке; жабайы теке»); қалм. *ishk*, ойр. *ishge* ~ *ishigən* «лақ», көне монғ.-жазба. *išigen*, халх.-монғ. *ishig*, бур. эшэгэн < көне түрк. *ečki* ~ *ečkij* «ешкі» (< арғытүрк. *äjikä > *äčki*); қалм. *tøl*, көне монғ.-жазба. *töl*, халх.-монғ., бур. *тул* «төл» < көне түрк. *töl* «төл, төлдеу сәті» < **tö-* / *törü-* «төлдеу, туу» – салыстырамыз: қалм. *tør-*, көне монғ.-жазба. *törü-*, халх.-монғ., бур. *турэ-* «төлдеу» т.б. Демек, қой мен ешкі атауларының монғол тілдеріне түркі тілдерінен енген кірмелер болып саналатын ескерсек, ертетүркі-монғол этнотілдік қарым-қатынасы Орталық Монғолияда б.з.д. I мыңжылдықтың ортасына таман қалыптаса бастады деуге болады.

Қазіргі кезде Орталық Азия территориясында б.э.д. III-II мыңжылдықтардан бастау алатын әртүрлі этномәдени аймақтар көрініс береді. Түркі-монғолдардың «ата жұрты, төл отаны» саналатын қазіргі Монғолия территориясын б.э.д. III мыңжылдықтарға қатысты: шығыста аңшылық және балық аулаушылық кәсіпке негізделген мәдениеттің, ал батыста малшаруашылықты-номадтық мәдениеттің таралуы деп екі этномәдени аймаққа жіктеуге болады. Бұл екі археологиялық мәдениеттің шет-шекарасына Монғолияны солтүстіктен онтүстікке қарай кесіп өтетін Ұлы көл (Их нуур) ойпаты алынады. Материалдық мәдениет, жерлеу рәсімдері мен жөн-жосындар, шаруашылық типі, тіpten түрғындардың антропологиялық келбеті түрғысынан алғанда батыстағылар афанасьевтік типтегі европалықтар, шығыстағылар монғолоид типтестер екені айқындалады, яғни бір-бірінен мұлдем айырмашылықтағы екі мәдениеттің ошағы – қазіргі Монғолия территориясы деуге негіз бар.

Б.э.д. III-II мыңжылдықтарда Монғолияның шығысын мекенденген монғолоидтық типтегі түрғындар өлген адамды төртбұрыш немесе дөнгелек етіп соғылған қорғандар ішіне бетін тас тақтамен жауып жерледі. Ортағасырдың басына дейін жалғасқан бұл үрдіс түркілердің «ата жұрты» – Селенге, Онон өзендері арнасын ме-

кен еткен сұннұлардің адам жерлеу рәсімдерінде де орын алады. Тақта бейіттер мәдениетін қалдырған адамдардың этнотілдік тегін айқындауда пікір қайшылығы кездеседі: Г.Н.Румянцев, В.В.Волков т.б. ғалымдар оларды монголтілдестерге, Э.А.Новгородова, Л.Н.Гумилев, Н.Н.Диков т.б. оларды түркітілдестерге, С.Г.Кляшторный, Т.И.Султановтар жундар мен дунхуларға жатқызады. Л.Н.Гумилев тақта бейіттер мәдениетін «ғұн мәдениетінің ерте дәуіріне тән» этномәдени белгі ретінде қарастырады. Ал Монголияның батыс және солтүстік-батысында тақта бейіттер мұлдем кездеспейді. Мұндағы б.э.д. III-II мыңжылдықтарға қатысты ескерткіштерге жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары жерлеу рәсімінің осы өнірмен шектесетін Тува, Алтай, Оңтүстік Сібір өлкелеріндегі өлген адамды тас қорғандар астында жерлеу рәсімімен негізінен бірдей болып келетінін айғақтайды. Сондай-ақ б.э.д.I мыңжылдықтарға барып саятын жартастағы «скиф-сібірлік» суреттер (бұғы), қоладан құйылған қару-саймандар, саз балшықтан жасалған ыдыстар Тува, Алтай және Шығыс-Қазақстан өнірлерінен табылған «скиф-сақ» ескерткіштерімен көп жағдайда сәйкес түсіп жатады.

Карасук мәдениеті дәуірінде (б.э.д. XIII-VIIIғ.) Батыс Монголияда атқа жегілген соғыс арбаларының суреттері пайда бола бастайды. Мұндан жартастағы суреттер үнді-иран тайпалары мекен еткен Тува, Алтай, Қырғызстан, Памир, Шығыс Түркістан, Қазақстан, Оңтүстік Сібір, Тажікстан, Ауганстан өнірлерінде көпtek кездеседі. Еуразия құрлығында таралған атқа жегілген соғыс арбалары суреттерінің шығыс шекарасы ретінде Монгол Алтай және Говь Алтай тауラры көрсетіледі. Демек карасук және тақта бейіт мәдениеттерін қалыптастырыған тайпалардың ұзақ уақытқа созылған өзара қарым-қатынасы Орталық Азиядағы этнотілдік, әлеуметтік-экономикалық, саяси және тарихи-мәдени жағдаяттарды түбебейлі өзгертукені сөзсіз.

Б.э.д. I мыңжылдықтарға қатысты Орталық Азияның археологиялық мәліметтері мен Н.И.Егоров ұсынған түркі этноглоттогенезінің көне дәуірлері туралы тұжырым¹ бір-бірімен толық үйлесім табады. Егер тақта бейіт археологиялық мәдениеті мен

¹ Егоров Н.И. Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория о булгаро-чувашской этноязыковой преемственности.- Алма-Ата, 1992. - С.29-30

(шығыс) иран-карасук мәдениеттерінің прототүркілік идентификациясы тұжырымдамасын негізге алатын болсақ, мынадай тарихи-тілдік концептуальдық парадигма түзіледі:

- б.э.д. II-I мыңжылдықтарда прототүркілер карасуктардан қола металургия мен мал бағуды үйренеді, осыған байланысты прототүркі тілінде шығыс ирандық «мәдени» лексика қабаты қалыптаса бастайды;

-б.э.д. I мыңжылдықтардың алғашқы ғасырларында прототүркілер мал шаруашылығымен айналысадын номадтарға айналады, карасук мәдени типіндегі шығыс ирандықтардың прототүркілермен өте жақын араласуы, яғни ассимиляцияға ұшырау процесі басталады; прототүркілік стандарт Z-тілінде шығыс ирандық субстраттық қабат қалыптасады, соның нәтижесінде б.э.д. VIII-VIIғ. Монғолияның барлық даласында басым позицияда көрініс берген огур-булгар-чуваш типіндегі R- тілі қалыптаса бастайды;

- б.э.д. VII-IV ғ. түркілік Z-диалектілерінің огурлық R-тілінің булгар-чуваш типімен ассимиляциясы жүріле бастайды;

- б.э.д. IV-III ғ. тарих аренасына R-тілді түркі тайпалары шығады. Көне қытай дереккөздерінде сюннұ, дунху т.б. политонимдермен белгілі стандартты түркі диалектілерінде сөйлеген тайпалар біртінде монғол даласының онтүстік-батысы мен солтүстік-батысына ығысады;

- б.э.д. III ғасырынан б.э. II ғасыры арасында Орталық Азияда сюннұ және онымен туыстас ухуани, сяньби, мужун, жуань-жуани т.б. тайпалары басым күшке ие болады; Б.э. II ғасырында далада қуандышылық басталып, сюннұлер Империясы құлайды да сюннұ тайпаларының басым көпшілігі батысқа қарай – Жетісу, Онтүстік Қазақстан, Арал бойы, одан әрі Жайыққа, онтүстік орыс даласына, Дунай жағалауларына дейін қоныс аударады;

- IV-V ғ. қуандышылық аяқталып, Орталық Азияны негізінен Z-тілді түркі тайпалары мекендей бастайды. Осылайша Ұлы Далада көнетүркі дәүірі басталады.¹

IVғ. орта шенінен тарих аренасына Тянь-Шаньның қыр-қыраттарында сақталып қалған түркілік стандартты Z-тілде сөйлеген

¹ Түймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. - Астана, 2008.- С.67-68

«көк-түркілер» немесе «түркүттер» шығады. Көне қытайдың «Чжоу шу» тарихи хроникасы түркүттердің сюннұ тайпаларынан екенін, рулық атауы Ашина аталатынын мәлімдейді.

Ашина сөзінің түп-тегі шығыс ирандық тілдерге барып саяды. Көне парсы, согда тілдерінде *āšpa* 'көк, қара қоңыр' дегенді білдіреді. С.Г.Кляшторный: «Көне түркі тілінде *kök türk* атауының алғашқы мағынасын жоғалтпауы оның басқа тілден (соғды) калькаланған атау екенін дәйектей түседі және Алғашқы Түркі қағанатының полиэтникалық сипаттағы мәдениетіне толықтай сай келеді» - деді.¹ III ғ. аяғынан 460 жылдарға дейін Ашина «көк түріктерінің» мәдениеті мен тіліне олармен бір территорияда бірлесе өмір сүрген ирандық соғдылар мен үнді-европалық тохарлар белгілі дәрежеде ықпалын тигізеді.

VIғ. бастап түркі этнолингвогенезінде жаңа дәуір басталады. Көне түркі қоғамының әлеуметтік жіктеліс процесі ерекше қарқын алып, түркілер билігі Монголияның далалы өнірінде ғана емес, Ұлы Даланың қазіргі Қазақстан және Орта Азия аймақтарына таралады, көне түркілердің саяси ықпалы батысқа қарай ендей кіріп, оңтүстік орыс далаларына дейін кең қанат жаяды. Политоним *türk* (соғды. *türküt* ← <*türk* 'Тұрандық' + - *üt* – көптіктің көрсеткіші) Еуразияда танылмал болып, византия, сирия, араб, тибет, қытай тілдерінде жазылған тарихи дереккөздерге енеді. Көне түркі тайпаларының ендігі жердегі этникалық даму процесі Бірінші Түркі қағанаты (551-630 жж.), Екінші Түркі қағанаты (682-745 жж.), Уйғыр қағанаты (745-840 жж.), Қырғыз қағанаты (IX-X ғ.) т.б. алғашқы феодалдық мемлекеттер аясында ерістейді.

Дәстүрлі тарихи дереккөздер Үлкен Хянганнан батысқа қарай созылатын Орталық Азия далаларында сонау сюннұ дәуірінде де, көне түркі қағанаттары кезінде де монгол тайпаларының атаулары кездеспейтінін мәлімдейді. Эйтседе түркітілдес және монголтілдес халықтардың бір территорияда ұзақ уақыт бірлесе өмір кешіп, бір-бірімен етene араласып, өте тығыз қарым-қатынаста болғанын тарих жоққа шығармайды.

¹ Кляшторный С.Г. Из древнетюркской ономастики: царский род «голубых тюрков» // Уч. зап. Санкт-Петербургского ун-та. № 430. Серия востоковедческих наук. Вып.35. Востоковедение,19: Филологические исследования.- СПб., 1997.- С.160-163.

Х ғасырда Орталық Азияда қайталанған табиғи катализм көшпелі тайпалардың батысқа қарай жылжына, сөйттіп этнотілдік жағдаяттың біршама өзгеріске түсіне әкеп соққаны байқалады. Шығыстан көшкен оғыздардың қысымына шыдамаған қыпшақтар (печенегтер) Арал бойын тастап, Днепр жағалауларына кетеді, 915-916 жылдары кидандардан жеңілген қырғыздар Саян тауларының солтүстігіне қарай ойысады. Б.э. II мыңжылдықтарының алғашқы ғасырларынан бастап Ұлы Дарада қысқа мерзімдік қуаңшылық аяқталып, малшаруашылығын дамытуға қолайлы жағдай қайтадан пайда болады. Бос қалған Орталық Монғолия өнірін татарлар, керейттер, наймандар т.б. ру-тайпалар қоныстай бастайды. Бұған дейін Байкалдың шығысын, Онон және Шилк өзендері бойын, Амурдың орта сағасын мекендей, аң аулаумен, балық аулаумен күнелтіп келген көне монғол тайпалары дәл осы кезден малшаруашылығымен айналыса бастайды. Монғол тайпаларының тарих аренасына шыққан дәүірі де осы кезеңмен түстас келеді, басқаша айтқанда XII ғасырда Орталық Азияда Шыңғысхан құрган Ұлы Монғол Империясының пайда болуы монғол политонимін жаңа дәуір тарихының парақтарына мәнгіле қалдырады¹.

Монғол шапқыншылығының Қазахстан территориясындағы этнотілдік жағдаятқа тигізген әсер-ықпалын этнолингвотарихи тұрғыдан сараптай келе, түркі -монғол тілдік қатынасын қазақ тілінің тарихына байланысты:

- 1) XIII-XIVғ. – қыпшақ-монғол қарым-қатынасы;
- 2) XV-XVIIғ – қазақ-ойрат этнотілдік қарым-қатынасы;
- 3) XVIIIғ. – күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан қазақ-қалмақ этнотілдік қарым-қатынасы;
- 4) XIX-қазірге дейін – қазақ-халха этнотілдік қарым-қатынасы деп төрт кезеңге бөлуге болады².

Қазақ және монғол тілдерінің қарым-қатынасы мәселесін қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселесі тұрғысынан өзектеген Ә.Т.Қайдар: «Қазақ пен монғол тілдерінің қарым-қатынасын еki

¹Түймебаев Ж.К.Историятурко-казахско-монгольскихэтноязыковыхвзаимоотношений.-Астана, 2008. -С.52-76.

²Түймебаев Ж.К.Историятурко-казахско-монгольскихэтноязыковыхвзаимоотношений.-Астана,2008. - С.150-295.

үлкен дәуірге бөліп қарастыруға болады: біріншісі – көне дәуір де, екіншісі – XII ғасырдан кейінгі, яғни Шыңғысхан бастаған монгол шапқыншыларының Қазақстан мен Орта Азия жерін және оны мекендеген түркітілдес ру-тайпаларды жаулап алып, ұstemдік еткен дәуір. Егер бірінші дәуірде түркі, монгол тілдерінің, соның ішінде қазақ тайпалыры тілдерінің шығу тегі, базистік лексиканың, түбір тұлғалар мен сөз жасау моделдердің туыстығы, ортақтығы немесе сәйкестігі сөз болатын болса, екінші дәуірде бұл тілдердің тарихи жағдайларға байланысты ықпал-әсері, өзара лексикалық ауыс-түйіс мәселесі қарастырылады» - дейді. «Монгол ұstemдігі кезінде, яғни XIII-XIV ғасырлар аралығында Қазақстан территориясын негізінен түркітілдес халықтар мекендейді. Солардың арасында қазақтар автохтонды тұрғындар болып саналады. Осы кезде жергілікті халықтармен мидай араласып кеткен монгол ру-тайпалары, о баста баста бұл өлкеге жаулап алушы болып келсе де, өзіне тән этностық дәстүрді, мәдениетін, тілін, дінін дамыта алмады, қайта жергілікті субстрат тарапынан ассимиляцияға душар болды. Олардың түркі тілдес қалың қауым арасына сініп кетуіне түркілер мен монголардың өмір сүру, тіршілік ету тәсілдеріндегі, салт-сана, әдет-тұрпындағы ұқсастықтар, сәйкестіктер де себеп болды» - дей келе, Ә.Т.Қайдар монгол тілдері мен түркі тілдерінің сол дәуірлердегі ықпал-әсері еki жаққа бірдей болғанын, соңдықтан еki тілдің лексикалық қорында кездесетін көптеген ауыс-түйіс, ортақ дүниені занда түрдегі субстрат, суперстрат құбылыс деп қарастырған жөн деп санайды.¹

Шыңғысхан дәуірінен кейінгі кезеңдердегі қазақтар мен қалмақтар (ойрат) арасында болған жаугершілік, көршілестік, саяси-дипломатиялық т.б. тарихи-әлеуметтік оқиғалардың әсерінен қазақ тіліне монгол тілінің элементтері көптеп енгені сөзсіз. Монгол тілінің әсерін Қазақстан топырағындағы жер-су атауларынан да, кісі, ру-тайпа аттарынан да, тұрмыс-салтқа, әскери басқару, зан т.б. ұғымдарға байланысты да кездестіруге болады. Мұның сыртында қазақ және монгол ру-тайпаларының арасында ерте кезден-ақ өзара қарым-қатынас жасаудың қажеттілігінен тұған қостілділік құбылысының

¹ Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері // Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-Алматы, 1998. - Б.56-58.

орын алғанын ел аузында сақталып қалған аңыз-әңгімелер (Абылай ханға, Қаз дауысты Қазбек биге қатысты, т.б.), шешендер айтысы («Манастағы» Көкетайдың асындағы т.б.), батырлық дастандар («Қарабек батыр» т.б.), лиро-әпостық жырлар («Қызы Жібек», «Айман-Шолпан») т.б. көрсете алады.

§ 10. Неоалтаистер зерттеулерінде «Тұран тілдік одағы» мәселесінің өзектелуі

Еуразияның кең байтак далалық белдеуі, оның онтүстігімен және солтүстігімен жапсарлас жатқан өнірлерінде кең таралған тілдердің әртүрлі тілдік топтар мен тілдік семьяларға жататынына қарамастан, олардың құрылым-құрылышында ареалдық, және ұзақ-қа созылған тіларалық қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған типологиялық ұқсастықтар мен материалдық ортақтықтар орын алатыны белгілі. Осы орайда Орталық Азиядағы субстраттық-адстраттық-суперстраттық сипаттағы этнолингвомәдени байланыстарды мақсатты түрде зерттеу Ұлы Даланың этногенездік, саяси-әлеметтік, шаруашылықтық-экономикалық, этникалық және мәдени тарихындағы көптеген талас тудыртын даулы мәселелердің шешімін табуға мүмкіндік береді. Демек неоалтаистер тарапынан ұсынылып отырган Орталық Азия аумағындағы бірқатар тілдер мен тілдік семьялардың бірнеше мыңжылдықтарға созылған перманенттік конвергенциясы нәтижесінде қалыптасқан Туран тілдік Одағының даму тарихын зерттеу идеясы Еуразиялық бірқатар тілдердің ұдайы қарым-қатынасқа түскен контактілік зоналарының, осы аймақ ауқымда пайда болған тарихи тілдік одактар және басқада конвергенттік құрылымдардың негізгі белгілері мен лингвистикалық сипаттамаларын жинақтап көрсеткен зерттеулердің жоқтығынан туындаиды.

Еуразияның далалық белдеуінде ертедегі тұрғындардың алғашқы тілдік ареалдарының ұзаққа созылған популяциондық және адаптациялық сипаттамаларының қалыптасу процесі жүрілгені, Орталық Азияда қазіргі түркі, орал, монгол, түңгыш-маньчжур халықтарының ата-бабалары тайпалық одактар құрып, бір-бірімен

мидай араласқаны белгілі. Осы біртұтас географиялық кеңістікте болып өткен тарихи процестердің көптеген тілдерде құрылымдық, материалдық, семантикалық және функционалдық ортақтықтар мен үқсастықтардың пайда болуына жетелегені сөзсіз. Олай болса Тұран этнотілдік одағы мәселесі компаративистика, контактология, контрастивтік және ареалдық лингвистика тұрғысынан кешендей зерттеуді талап ететін лингвистикалық нысан болып табылады¹.

Қазірдің өзінде Тұран тілдік одағының қалыптасуына жетелеген нақты себептерді санамалап айтуға болады. Осы одақ шенберіндегі материалдық, құрылымдық, семантикалық, функционалдық ортақтықтардың бір жартысы осы кезге дейін жалғасып келе жатқан түркі, иран, монгол тілдерінің конвергенциясының нәтижесінде, енді бір жартысы Орталық Азия тілдеріне ұнды-арий, шығыс-иран, оғыртүркі (протобұлгар) т.б. ортақ субстраттардың тигізген әсерінен, енді бірқатары әр түрлі тарихи дәуірлерде осы регионда парсы, араб, көне түркі, орта қыпшақ, монгол т.б. тілдердің өзара қарым-қатынасының негізінде пайда болды. Жалпы алғанда Тұран тілдік одағының қалыптасуына Орталық Азия регионында әртүрлі тарихи дәуірлерге барып саятын сан алуан факторлардың тоғысы мен қиысуы ықпал етті

Тұран тілдік одағының құрылымдық параметрлері мен шетшекарасы үстінгі қабаттағы әртүрлі изоглосстарды, контенсивтік-типовологиялық ерекшеліктерді және олардың ареалдық-географиялық орыналасуын өзара салғастыру негізінде айқындалады. Тұран тілдік одағына белгілі бір тілдің ену, енбеуін анықтаудың критерийлеріне ареалдық жіктеліс белгілерінің нақты сапалық айырмашылықтағы элементтері алынады. Мұндай сапалық айырмашылық осы ареалдағы тілдерге немесе тілдік топтарға ортақ архаикалық шеттілдік субстраттың болғанын және оның тілдік одақтың қалыптасуына тигізген әсер-ықпалының деңгейін жанама түрде нұсқап көрсетеді.

Тұран тілдік одағын диахрондық түрғыдан зерттеуде осы этнолингвистикалық бірлестікке енетін тілдердің басым көпшілігіне

¹ Тұймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. - Кокшетау, 2009. - С.12-13

ортак белгілердің бәрі бірдей барлық тілдерге тән емес екеніне назар аудару қажеттігі туындаиды. Себебі әрбір тілдің одаққа енуінің қарқыны материалдық және мазмұндық элементтердің ортақтығының санына, сол тілдің нақты тілдік семьядағы функционалдық орнына, тіптен осы одаққа тән ортақ белгілердің бойынан табылуына қарай толық немесе жартылай болуы мүмкін. Тілдік одақтың тілдік семьядан түбегейлі айырмашылығы да осында, яғни тілдік семья құрамына тілдер ешқашан жарым-жартылай енбейді. Тұран тілдік одағына кіретін ұсақ этнотілдік бірлестіктердің «дәнекерлік тұтастығына» байланысты да ерекшеліктер байқалады.

Тарихи тұрғыдан Тұран этнотілдік одағы қалыптасуындағы диахрондық процесстердің кейбір тетіктерін қайта жаңғыртуға, бұл ареалға кейіннен келген тілдердің (кейбір түркі тілдерінің Қазақстан және Орта Азияға, монғол тілдерінің Дешті Қыпшаққа, дунған тілінің Кыргызстанға, корей тілінің Қазақстанға т.б.) одаққа ену белгілерінің шартты түрдегі хронологиясын анықтауға болады. Жинақталған аса ауқымды тарихи, археологиялық, этнографиялық, әдеби, мәдени және лингвистикалық сипаттағы эмпирикалық материалдар Тұран тілдік одағының құрамына алтайлық бірлестік (өзара өте тығыз байланыстағы түркі-монғол және монғол-тұңғыс кіші бірлестіктері); орта-азиялық бірлестік (өзбек-тәжік және т.б. кіші бірлестіктерден құралатын түркі-иран,) енетінін байқатады. Олардың сыртында ерте кездерде Солтүстік Қазақстан территориясында қалыптасып, кейіннен ыдырап кеткен «орал-скиф» тілдік одағының, этнотілдік одақ деңгейіне біршама жақын келіп, кейіннен түркілік ортаға сіңісп кеткен Жетісү өніріндегі шығыс-иран-оғыр (сақ-сұннұ) өзара тығыз байланысының айқын емес іздері көрініс береді¹.

Тұран тілдік одағы ареалы ішіндегі түркі, монғол, иран, син-тибет тілдері және басқада генуниңдік тілдердің құрылымдарында кезде-сетін ортақ типологиялық аномалиялар осы тілдердің ішкі кіші жүйелерінде орын алатын субстраттар құрылымын анықтау үшін ғана емес, сонымен қатар Орталық Азияда қалыптасқан түркігে дейінгі субстраттардың да біртұтас сипаттамасын жасау үшін қажет аса құнды материалдар береді.

¹ Тұймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Тұранский языковой союз.-Кокшетау, 2009.- С. 16.

Тұран тілдік одағы шеңберінде айқындалатын көптеген материалдық сәйкестіктер әдеттегі түрпарттық-құрылымдық түргышдағы (фонемдік синтагматикадағы, кейбір сөзжасам модельдеріндегі тіларалық сәйкестіктер т.б.) тілдік құралдарға барып саятын болса, оларды түркі, монгол, иран т.б. тілдердің өзара қарым-қатынасымен де, ортақ субстраттың әсерімен де түсіндіруге болады.

Егер тілдік одақтың құрамдас бөліктеріндегі ұқсастықтар, сәйкестіктер белгілі бір құрылымдардың тереңіне қатысты болып, ал үстіңгі қабаттық құрылымдарда ол әртүрлі түрпатта көрініс беретін болса, ол ұқсастықтарды ортақ тілдік субстраттың әсер ету факто-рымен ғана түсіндіруге тұра келеді. Мәселен, қыпшақ тілдерінің қаңлы тобында жаппай орын алған ызың и дыбысының с дыбысына, аффрикат ң дыбысының и дыбысына айналуын жойылып кеткен шығыс-иран типті белгісіз бір субстрат тілдің (сақтар немесе үйсіндер сөйлеген тілдер болуы мүмкін) әсер-ықпалымен түсіндіруге болады. Егер бұл жорамал дәлелденетін болса, Қазақстан территориясын мекендерген ертедегі сақтар мен үйсіндер қазіргі қазақтардың, қарақалпақтар мен ногайлардың тарихи ата-бабалары тарапынан ассимиляцияға түсті деуге толық негіз болар еді. Басқаша айтқанда, ерте ортағасырдағы Кангюй (Кангха, Кангдиз) мемлекетінің иран тілдес түрғындары X—XI ғасырларда түркілік қанғар немесе қаңлы ру-тайпалық одағы құрамына келіп қосылды, соңдықтан да қазіргі қазақтар мен қарақалпақтарды тілі жағынан түркі-қыпшақтар, қандық туыстық жағынан шығыс-ирандықтар, яғни сақтар деуге болады. Мұның сыртында шығыс иран субстраты түркі тілдерінің бұлғар бұтағына да әсер етіп, мынадай дыбыстық жылжуды пайда болдырды: текстілдік ызың и чуваш тілінде съ, ал текстілдік ң дыбысы и аралық саты (венгр тіліндегі көне бұлғар кірмелерінде бекіген) арқылы съ-ға айналған. Арғыбулғар тайпалары (оноғұр-сабыр) хунну конфедерациясы құрамында б.з. I—IV ғасырларында үйсіндер, сақтар, қаңылар және т.б. шығыс-иран тайпалары мекендерген қазіргі Қазақстан территориясы арқылы батысқа қарай өткені тарихтан белгілі. Демек түркі тілдерінің қаңлы-қыпшақ және бұлғар бұтақтарында орын алған бірдей фонетикалық жылжуды шығыс-иран субстратының ықпалымен түсіндіруге болады.

Жинақталған әмпирікалық, материалдарды салыстырмалы-тарихи тұрғыдан терендең зерттеген жағдайда осындағы шығыс-иран субстратының іздерін Орталық Азия аймағы шеңберіндегі түркі тілдерінің құрылымдық деңгейінің қай-қайсысынан да табуға болады¹.

Тұран тілдік одағының қалыптасуын, эволюциялық даму барысын зерттеу тілтанымдық тұрғыдан маңызды ғана емес, уақыт пен кеңістік шеңберіндегі этномәдени қарым-қатынастардың және этнолингвомәдени континуумдардың өзара ықпал-әсерінің әртүрлі типтерін анықтау тұрғысынан да өзекті. Олай болса Тұран тілдік одағын зерттеудегі қазіргі таңдағы басты мақсат — Орталық Азияның әр түрлі ареалында, онымен шекаралас жатқан географиялық аймақтарда ертеректерде орын алған, сондай-ақ қазіргі кездерде де жүріп жатқан тілдік және этномәдени контактілердің типтерін айқындау және оларды жан-жақты қарастыру болмақ. Осыған орай мынадай міндеттердің шешімін табу көзделеді:

-Тұран тілдік одағының пайда болу, қалыптасу және даму барысын зерттеу;

-осы одаққа енетін тілдердің қарым-қатынасқа түсу жолдарын және этномәдени дәстүрлерді тарихи ретроспектілік және қазіргі заман тұрғысынан зерделеу;

-әртүрлі табиғи-географиялық ареалда сан алуан шаруашылықтық-мәдени типтерді қалыптастырған әртүрлі халықтардың этникалық менталитетін, ареалдық дүние бейнесін танытатын мифопоэтикалық, фольклорлық және дүниетанымдық дәстүрлерді зерттеу;

-Тұран тілдік одағы ареалындағы этномәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси процестердің тарихи динамикасын зерттеу;

-Тұран тілдік одағы шеңберіне кіретін көптеген тілдердің тарихи қарым-қатынастарының себеп-салдарларын, із-таңбаларын анықтау². Жоғарыдағы міндеттерді түркітану тұрғысынан өзектесек, түркі тілдес халықтардың үнді-арийлықтармен (андронов, ка-

¹ Түймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. -Кокшетау, 2009.- С.17.

² Бұл да сонда, С.18-19

расук, тагар т.б. мәдениеті өкілдерімен), шығыс-ирандықтармен (скифтер, сактар, үйсіндер), тохарлармен, син-тибеттермен, палеоазиаттармен, енисей, самодий, угор, монгол, тұңғыс-маньчжур, парсы, араб, шығыс славян т.б. халықтармен болған тарихи қарым-қатынастарының тілге тигізген әсер-ықпалын кешенді тұрғыдан (компаративтік-контрастивтік-ареалдық-контактологиялық) тереңдеп зерттеу қажеттігі туындейді.

Қорыта айтқанда, алтаистика ғылымының қалыптасуы мен дамын, ондағы ғылыми бағыттар өкілдерінің басты ғылыми тұжырымдарын, алтаистиканың пікірталас тудыратын өзекті мәселелерін т.б. теориялық проблематикаларды сараптау барысында, XXI ғ. бастапқы ширегіндегі алтаистика ғылымының жалпы сипаты айқындалады. Бұл кезеңде дәстүрлі (ортодоксалдық) алтаистикалық, антиалтаистикалық, неоалтаистикалық бағыттар қатарласа дамиды деуге болады. Аталған үш бағыттағы ғылыми зерттеулердің тоғысы қазіргі заманғы алтаистиканың алдында тұрған төмендеғідей келелі сұрақтардың шешімін табуға мүмкіндік берері сөзсіз:

- арғыалтайлық этникалық бірлестігінің тілі қайда және қашан, қандай қоғамдық-тарихи жағдайларда қалыптасты, қандай бағыттарда дамыды?
- арғыалтай тілінде сөйлеген адамдардың қоғамдық болмысының теориялық тұрғыдағы формалары қандай болды?
- прототүркі, протомонгол, прототұңғыс-маньчжур, сондай-ақ протокорей және протожапон тілдеріне ортақ грамматикалық құрылым мен сөз қорының жалпы сипаты қандай?
- алтай тілдерінің неолиттен біздің заманға дейінгі прогрессивті даму барысы қандай болды?
- алтай семьясы тілдері арасындағы өзара жақындықтың дәрежесі мен тілдік өзгерістердің қарқының глottoхронологиялық тұрғыдан анықтау қандай нәтижелер береді?
- екінші қатарлы сәйкестіктер жүйесінде ортақ ареалдық белгілерді пайда болдыған алтай семьясының өз ішіндегі және алтайсырты тілдерімен (үнді-европа, семит, угор-фин т.б.) болған қарым-қатынастардың этнолингвомәдени және этнолингвоконтактологиялық сипаты қандай болды?

- сыртқы тілдердің алтай тілдеріне тұра және делдалдық сипатта болып келетін контактілік, субстраттық, суперстраттық, адстраттық әсер-ықпалдары қай дәуірлерді, қандай ареалдық-географиялық және лингвоеңтикалық кеңістіктерді қамтиды?

Түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ жапон және корей сияқты бес тілдік топтан құралатын алтай макротілдік тобының о бастағы текстілдік күйінен қазіргі кезге дейінгі дамуын көрсететін біртұтас алтаистикалық лингвистикалық понараманы:

- ортодоксалдық алтаистика бағытындағы зерттеулердің нәтижесінде бүгінгі таңда дербес ғылым саласы деңгейіне көтерілген салыстырмалы-тарихи алтай тіл белімінің табыстарын;

- алтайлық халықтардың өз арасындағы және өзге жүргіттармен болған ежелгі ареалдық-географиялық және этнолингвоконтактологиялық қарым-қатынастарының табиғи болмысын анықтау бағысында неолингвистикалық бағыттағы зерттеулердің жетістіктерін;

- алтай семьясының түркі, монғол, тілдік бұтақтарды құрайтын қазіргі тілдерді бір-бірімен синхрондық тұрғыдан қарастыратын (қазақ-монғол, қырғыз-қалмақ, хакас-бурят, тува-бурят, бурят-орочи т.б.) салғастырмалы-типологиялық зерттеулердің нәтижелерін бір-бірімен ұштастыру, сабактастыру, біріктіру арқылы түзуге болады.

АЛТАЙЛЫҚ ТЕКТІЛДІҢ
ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ
ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ

§ 1. Алтайлық тектілдің (арғыалтай тілі) дауыссыздар жүйесін реконструкциялау мәселесі

Тілдер туыстығын анықтауда қайталанып келіп отыратын, тұрақты дыбыстық сәйкестіктерге жүгінудің аса маңыздылығын компаративист ғалымдардың барлығы атап айтады. Мәселен, С.А.Старостин: «Екі немесе одан да көп тілдердің туыстығын анықтау үшін:

1) салыстырылуыш тілдер арасында тұрақты дыбыстық сәйкестіктер жүйесінің орын алуы;

2) саны жағынан біршама ауқымды базистік лексиканың болуы және олардың тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен көмкерілуі;

3) бір-бірімен сәйкес түсіп жататын грамматикалық тұлғалардың мол болуы және олардың да тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен көмкерілуі қажет» - дейді.¹

«Дыбыс әртүрлі позицияда әр қалай өзгеріске ұшырайтындықтан, дыбыстық сәйкестіктер сөздің басында, ортасында және аяғында, яғни үш негізгі позицияда қарастырылады. Бұл жағдайларда дыбыстық заңдылықтың көрсеткішіне бірен-саран дыбыстық сәйкестіктер емес, заңды түрде қайталанып келіп отыратын көптеген рефлекстер алынады» - дей келіп, Б.А.Серебренников сөз басындағы түркілік тектілдік *j* дыбысының қазақ тілінде *ż*, қырғыз тілінде *ž*, алтай тілінде *dž*, чуваш тілінде *š*, як. тілінде *s*, хакас тілінде *č* дыбысына айналғанын және бұл өзгерістің осы позицияда үнемі қайталанып келіп отыратынын, ал сөз соңында *j* өзгеріске ұшырамағанын айтады²: қырғ. *žol*, қаз. *žol*, алт. *džol*, чув. *šul*, як.. *suol*, хакас. *čol* < * *jol*; қаз. *žoq*, < * *jōq*, қаз. *aj* < * *aj*, қаз. *baj* < * *bāj* т.б.

¹Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.- М.,1991.- С.2.

² Серебренников Б.А.Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков//Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. -М., 1982. - С. 11.

Кез-келген тілдер және тілдік топтар арасындағы туыстық байланысты дәлелдеу үшін, оларға ортақ тектілдің сұлбасын жаңғырту, қалпына келтіру қажеттігі туындаиды. Мұнда, ең алдымен, вокализмдер мен консонантизмдердің жалпы сұлбасын жаңғыртуға басты назар аударылады және жаңғыртылған тектілдің дауысты және дауыссыз дыбыстары белгілі бір заңдылыққа бағынған дыбыстар жүйесін немесе желіні құрауы қажет. Егер дұрыс жаңғыртылып, қалпына келтірілетін болса, қазіргі қолданыстағы тілдердің дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі секілді олар да табиғи жүйені көрсете алады¹.

«Тіл деңгейлерінің жекелеген элементтерін жаңғырту арқылы тілдің кіші жүйелерінің әрқайсысын (фонологиялық, грамматикалық, лексикалық) қайта жаңғыртуға, қалпына келтіруге болады, соның негізінде біртұтас тектілдік жүйенің реконструкциясын жасаудың алғы шарттары қалыптасады»- дейді Э.Р Тенишев.²

Түркі, монгол, түнгіс-маньчжур және корей тілдері арасындағы дыбыстық сәйкестіктердің фиксациясын жасаудан басталған алтайлық тектілдің фонологиялық жүйесін жаңғырту, қайта қалпына келтіру мәселесі Г.Рамstedt, Н.Поппе, А.М.Щербак, В.И.Цинциус, Е.А.Хелимский, М.Рясянен, В.М.Иллич-Свитыч, И.Бенцинг, С.А.Старостин, Ж.К.Тұймебаев т.б. алтаист ғалымдар зерттеулерінде жан-жақты қарастырылады³.

¹ Серебренников Б.А.Проблема достаточности основания в гипотезах, касающихся генетического родства языков//Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства. -М., 1982. - С. 47-62.

² Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков //Избранные труды. Книга первая. –Уфа: Гилем, 2006.-304с. С.18-22

³ Ramstedt G.J. Frage nach der Stellung des Tschuwassischen.- JSFOu. XXXVIII, 1922-1923; Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft.I. Lautlehre. - Helsinki, 1957; Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. -Wiesbaden, 1960; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л., 1970. - С.96-97; Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. -Л., 1949; Цинциус В.И. Этимология алтайских лексем с аналитическими придыхательными смычными губно-губным *р' и заднеязычным *к'// Алтайские этимологии. - Л., 1984; Хелимский Е.А. Происхождение древнетюркского чередования г ~ з и дилемма "ротацизма/зетацизма" .-М., 1985; Rasanen M. Uralaltaische Wortforschungen.- Helsinki, 1955; Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. / Пер. с нем. А. А.Юлдашева. - М., 1955; Иллич-Свитыч В.М. Алтайские деңгельные: т, д, б. // Вопросы языкоznания, 1963. № 6.; Иллич-Свитыч В.М. Алтайские гуттуральные *k', *k, *g //Этимология 1964. - М., 1965; Иллич-Свитыч В.М Соответствия смычных в ностратических языках. // Этимология

Қалпына келтірілген алтайлық тектілдің дауыссыздар жүйесі тоғысынқы *p, t, q, k, h, d, g, g*; жабысынқы *č, ġ*; жуысынқы *w (β), s, š, j, γ*; мұрын жолды *m, n, η*; жанама *l¹, l²*; діріл *r¹, r²* дауыссыз дыбыстардан тұрады¹.

Н.Поппенің «Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты классикалық зерттеуінде 18 фонемнен құралатын алтайлық тектілдің дауыссыз дыбыстар жүйесі былайша жаңғыртылады²:

<i>p</i>	<i>b</i>	<i>m</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>n</i>	<i>r¹, r²</i>	<i>l¹, l²</i>
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>η</i>		
<i>č</i>	<i>ż</i>	<i>ń</i>	<i>s</i>	<i>j</i>

Н. Поппе «Алтай тіл біліміне кіріспесінде» алтайлық тектілдің дауыссыздар жүйесі бойынша анықталған сөз басындағы және сөз ортасындағы сәйкестіктердің төмендегідей сызбасын ұсынады:³

Сөз басындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестігі

Маньчжур-түңғыс	Монғол	Чуваш	Түркі	Реконструкцияланған жалпы фонема
<i>p</i> (голди(нанай))	<i>f</i> (моңг.)	Ø	Ø	* <i>p</i>
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	* <i>i</i> , * <i>ɪ</i> дыбыстарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>t</i>
<i>č</i> (маньчжур.)	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>t</i>	* <i>i</i> , * <i>ɪ</i> алдында * <i>t</i>
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздерде * <i>k</i>

1966.- М., 1968; Benzing J. Die tungusischen Sprachen. Versuch einer vergleichenden Grammatik. - Wiesbaden, 1955; Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991; Түймебаев Ж.К. Проблема аналитных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамstedta – Пеллио). - М., 2005; Мудрак О. А. Развитие сочетаний с *ɪ в праалтайском языке//Доклады конференции памяти С. А. Старостина. Российский государственный гуманитарный университет. - М., 2006. - С. 338-352.

¹ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. - С.9

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960.

³ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.- Wiesbaden, 1965. - P.197.

<i>k</i>	<i>q</i>	<i>x</i>	<i>q</i>	тіл арты дауыстылар бар сөздерде * <i>k</i>
<i>b</i>	<i>b</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	* <i>b</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>i</i> дыбысынан басқа кез келген дауысты дыбыстың алдында * <i>d</i>
<i>j</i> (маньчжур)	<i>j</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>i</i> алдында * <i>d</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздерде * <i>g</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>x</i>	<i>q</i>	тіл арты дауыстылар бар сөздерде * <i>g</i>
<i>č</i>	<i>č</i>	<i>ś</i>	<i>č</i>	* <i>č</i>
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>j</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> дыбысынан басқа кез келген дауысты дыбыстың алдында * <i>s</i>
<i>š</i> (маньчжур)	<i>š</i>	<i>š</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> дыбысының алдында * <i>s</i>
<i>y</i>	<i>y</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>y</i>
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>b</i>	* <i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>n</i>
<i>ń</i>	<i>n</i>	<i>ś</i>	<i>y</i>	* <i>ń</i>

Мысалы:

1. Голди (нанай) *rāra* 'шана', маньчж. *fara* *id.* = монг.-жазба *aral* 'күйме, арбаның тұтқасы' = тат. *ariš* *id.*; монг. *fudur* < *purtu 'ұзын', монг.-жазба *urtu*, орта монг. *hurtu* *id.* = чув. *vărăm* < *urun 'ұзын' = көне түрк. *izip* 'ұзын'.

2. Эвен. *tatigā-* 'оқыту' = монг.-жазба *tačiya-* < **tatigā-* 'жаман әдетке бой ұру' = чув. *tutā-* 'тату' = көне түрк. *tat-* 'тату, татып көру'.

3. Эвен. *tikinji-* < **tikungi-* 'біреуді ашуладыру' = монг.-жазба *čiql* < *tikul 'ашу' = көне түрк. *tiqil-* 'ашулану'; монг.-жазба *čilayin* < *tiālagün 'тас' = чув. *čul* < *tiāl *id.* = көне түрк. *tāš* *id.*

4. Эвен. *kəpē-* 'ісу' = монг.-жазба *köge* - < **köpē-* *id.* *kögesün* < *köpērsün 'көбік' = чув. *käräk* 'көбік' = көне түрк. *körik* 'көбік', алт. *köp-* 'ісу'.

5. Маньчж. *qarqa-* ‘тырнау, скрипкада ойнау’ = монғ.-жазба *qar-* ‘тырнау, қазу’ = чув. *xir-* ‘қазу’ = көне түрк. *qaz- id.*

6. Эвен. *bök-* ‘кідірту, кешіктіру, бөгет болу’ = монғ.-жазба *boyo-* < **bogā-* ‘байлау’ = чув. *rav-* ‘тұншықтыру, басу’ = көне түрк. *boy-* ‘тұншықтыру, басу’.

7. Маньчж. *delün*, эвен. *dēlin* ‘жал’ = монғ.-жазба *del* < **dēl id.* = чув. *silxe* < **yēlkei id.* = көне түрк. *yel* (*yil*) *id.*; лам. (эвен) *dal-* ‘тілмен жалау’, эвен. *dala- id.* = монғ.-жазба *doluγa-* < **dalugā- id.* = чув. *śula-* ‘жалау’ = көне түрк. *yalya-* < **dalugā- id.*

8. Маньчж. *jili* ‘бұғы мүйізінің түбі, негізі’, голди (нанай) *jeli* ‘бас’, эвен. *dil* ‘бас’ = монғ.-жазба *jiluya* ‘самай; делбе (тізгін)’.

9. Эвен. *gədimik* ‘қарақұс, желке’, *gətken* *id.* = монғ.-жазба *gejige* < *gedikē ‘белгі’ = көне түрк. *kedin* ‘кейін’, як. *kätäx* ‘қарақұс, желке’, шағат. *kizin* ‘арты, артында’.

10. Маньчж. *gala* < *gāla ‘қол’, эвен. *ŋälə* *id.* = монғ.-жазба *gar id.* = шағат. *qarii* ‘қол’; лам. (эвен) *gobja-* < **gubi-ja-* ‘аңду, қуу’ = монғ.-жазба *guuyu-* < **guyi-* < **gubi-* ‘жалыну, сұрапу’ = чув. *ħävala-* < **qubgala-* ‘аңду, қуу’ = көне түрк. *qiw-* ‘аңду, қуу’.

11. Эвен. *čägäi* ‘алыс’, маньчж. *čällä* ‘басқа жағы’ = орта монғ. *ča'ada* ‘басқа жағы’; маньчж. *čikin* ‘шеті’ = монғ.-жазба *čikin* ‘құлақ’ = шағат. *čikin* ‘мойын мен жауырынның арасы, желке’; монғ.-жазба *čigigan* < *čibikan* ‘ісік, сыздауық’ = чув. *šäpan* *id.* = түрік. *čiban* *id.*

12. Эвен. *jeyę* ‘пышақ жүзі’ = монғ.-жазба *jegün* ‘ине’ = шағат. *ignä* < *yignä < *yegnä ‘ине’; эвен. *jugi-* ‘тасу, жеткізу’, маньчж. *juve-* *id.* = монғ.-жазба *jüge-* *id.* = көне түрк. *үй-*ден ‘тасымалдау’, *yük* ‘жүк’; эвен. *jiktę* ‘жидек’, улча *justę*, гол. *jusikę* ‘қара жидек, көк жидек’ = монғ.- жазба *jigde* ‘қытай құрмасы’, *jedegene* < *jigdegene ‘бұлдірген, құлпынай’ = чув. *śirla* < *jigdläk ‘жидек’ = алт. *yiläk* *id.*

13. Эвен. *selę-* ‘ояту’ = монғ.-жазба *seri-* ‘ояту, есті болу’ = шағат. *säz-* ‘сезу’; монғ.-жазба *say-a-* ‘саяу’ = чуваш *su-* ‘саяу’ = көне түрк. *say-* *id.*

14. Эвен. *sirugi* ‘құм, өзендеңі саяз жер’ = монғ.-жазба *śiruyaï* ‘шан, жер’ = чув. *śur* < *śär < *siär ‘ми батпақ, саз батпақ, саз’ = шағат. *saz* ‘ми батпақ, саз батпақ, саз’; эвен. *silgin-* ‘дірілтеу, қалтырау, сілкілеу’, лам. *hilgin-* *id.* = монғ.-жазба *śilged-* ‘сілку’ = құм. *silik-* ‘сілку’, түрік *silk-* *id.*

15. монг.-жазба *yada* 'шамасы жетпеу, жағдайы болмау', *yadayu* 'жағдайы болмау' = чув. *śuran* < *yadayün 'жаяу' = көне түрк. *yaday* 'жаяу, жаяу жүргінші'; эвен. *yegin* < *yegün 'тогыз' = монг.-жазба *yesün* < *yersün id.

16. монг.-жазба *teŋge* 'мен' = түрік. *bänäk* id., *bäniz* < *mäjiz 'бет, әлпет'; эвен. *toŋon* < *moingon 'мен' = монг.-жазба *toyinog* < *toyünak 'бұғақ' = көне түрк. *boyp* 'мойын', як. *töy* id.

17. эвен. *naptə-* 'түзу, тік жату', *naptama* 'тік, түзу' = монг.-жазба *nabtayi-* 'түзелу', *nabtagar* 'төмен, аласа'; эвен. *neməsin-* 'жөндеу, түзету' = монг.-жазба *neme-* 'қосу'.

18. маньчж. *ńärchin* 'жас, жаңа' = монг.-жазба *nirai* < *njärai 'жаңа туған' = чув. *śur* < *yār 'жаз' = көне түрк. *yaz* 'көктем'; эвен. *nemitę* 'нәзік, жұмсақ, биязы, текті' = монг.-жазба *nimgen* 'жұқа, арық' = көне түрк. *yü̇mšaq* 'жұмсақ'.

Сөз ортасындағы дауыссыз дыбыстыар сәйкестігі:

Маньч- жур- тұңғыс	Монгол	Чуваш	Түркі	Реконструкцияланған жалпы фонема
<i>p</i>	<i>b/γ</i>	<i>p</i>	<i>p</i>	* <i>p</i>
<i>b</i>	<i>b/γ</i>	<i>v</i>	<i>b</i>	* <i>b</i>
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	* <i>i</i> , * <i>î</i> дыбыстыарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>t</i>
<i>t</i> , маньчж. <i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>t</i>	* <i>i</i> , * <i>î</i> алдында * <i>t</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>r</i>	<i>ð</i>	* <i>i</i> , * <i>î</i> дыбыстыарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>d</i>
<i>d</i> , маньчж. <i>j</i>	<i>j</i>	<i>r</i>	<i>ð</i>	* <i>i</i> , * <i>î</i> алдында * <i>d</i>
<i>k</i>	<i>k/g</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>k</i>
<i>k</i>	<i>q/g</i>	<i>x</i>	<i>q</i>	тіл арты дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>k</i>
<i>g</i>	Халх.-монг. <i>g/Ø</i>	<i>v</i>	<i>g</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>g</i>

<i>g</i>	Халх.- монг. <i>g/Ø</i>	<i>v</i>	<i>γ</i>	тіл алды дауыстылар бар сөздердің түбірінде * <i>g</i>
<i>č</i>	<i>č</i>	<i>ś</i>	<i>č</i>	* <i>č</i>
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>y</i>	<i>y</i>	* <i>j</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> , * <i>ī</i> дыбыстарынан басқа кез келген дауыстының алдында * <i>s</i>
<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>	<i>s</i>	* <i>i</i> , * <i>ī</i> алдында * <i>s</i>
<i>y</i>	<i>y/γ</i>	<i>y</i>	<i>y</i>	* <i>y</i>
<i>m</i>	<i>m/γ</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	* <i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	* <i>n</i>
<i>ń</i>	<i>n</i>	<i>y</i>	<i>ñ</i>	* <i>ń</i>
<i>ŋ</i>	<i>ŋ/γ</i>	<i>n</i>	<i>ŋ</i>	* <i>ŋ</i>
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	* <i>l¹</i>
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>š</i>	* <i>l²</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	* <i>r¹</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>z</i>	* <i>r²</i>

Монгол тілінде белгілі бір дауыссыз дыбыстар бастапқы екпін түспейтін дауыстының (әлді позиция) алдында және бастапқы екпінсіз дауыстының (әлсіз позиция) алдында екі түрлі өзгеріске түседі, яғни, *b/γ* әлді позицияда *b*, әлсіз позицияда *γ* түрінде кездеседі. Мысалы:

1. Монг.-жазба *taba* < *tápā 'қанағаттану' = орта түрк. *tap* 'ылди, еңіс'; монг.-жазба *ebei* < *ére + *-i* 'ардақты ана' = чув. *appa* < *ärä 'әпке'; эвен. *kərə-* 'ісу, үлкею', *kərən* 'ісік' = монг.-жазба *köge-* < **köyē-* < **körə-* 'ісу, үлкею' = сойот. *kör-* 'ісу, үлкею', көне түрк. *körik* 'көбік'.

2. Монг.-жазба **kébi-* 'шайнау, сағыз шайнау', чув. *kavle- id.* = түрік *gäv-* 'шайнау, мұжу', *gäviš* 'сағыз'; монг.-жазба *aba* < *āba 'аң аулау' = көне түрк. *ab id.*; монг.-жазба *gayurasun* < *gabūrasun 'сабан, қауырсын' = түрік. *qavuz* 'тарының үтіндісі'; монг.-жазба *quwa* < *kubà 'ашық, сары, боз' = телеут *quba* 'боз'.

3. Эвен. *etirkēn* 'шал', лам. *etē* 'ата', чув. *vatā* < *öte 'кәрі' = көне түрк. *öt-* 'өту'; маньчж. *futa* < *puta 'жіп, арқан' = монг.-жазба *utasun*, орта монг. *hutasun* 'жіп, иірілген жіп' = як. *utax* < *putak 'қалың арқанның ширатылған жібі'.

4. Эвен. *tatigā-* 'оқыту', маньчж. *tači-* 'оқу' = монғ.-жазба *tačiya-* < **tatigā-* 'жаман әдетке бой ұру' = көне түрк. *tat-* 'тату, татып көру'.

5. Эвен. *bodo* 'тұрмыс салт' = монғ.-жазба *boda* 'дene' = *boð* көне түрк. 'дene, субстанция'; монғ.-жазба *čida-* 'әлі жету, жену' = чув. *čar-* 'кідірту, кешіктіру, бөгет болу' = көне түрк. *tið* 'кідірту, кешіктіру, бөгет болу'; маньчж. *fatxa* < *padakai 'табан' = монғ.-жазба *adag* 'соны, өзеннің төмен ағысы' = чув. *ura* < *adak 'аяқ' = көне түрк. *aðaq* 'аяқ'.

6. Маньчж. *fajilan* < *padıran 'бөлім, қабырға', нан. *rājī* 'бөлінген, ажыратылған' = монғ.-жазба *ajira-* 'байқау, көніл аудару', *aji* < **padī-* id. = көне түрк. *adīn* 'басқа', *adīr-* 'айырып тану, ажырату'; эвен. *gədimuk* 'кежеге, қарақұс, желке', лам. *gədəkē* id. = монғ.-жазба *gejige* 'белгі' = көне түрк. *kädin* < *gedin 'артында', як. *kätäx* < *gedek 'bastың арт жағы, қарақұс, желке'.

7. Эвен. *ækē* 'әпке', лам. *ækən* id. = монғ.-жазба *eke* 'ана' = чув. *akka* < *äkä 'әпке'; эвен. *békə* 'дөңес, төмпешік' = монғ.-жазба *böken* id. = шағат. *bükri* 'бүкірейген, майысқан'; монғ.-жазба *üker*, орта монғ. *hüker*, монғ. *figuor* 'бұқа, өгіз' = чув. *våkär* id. = көне түрк. *öküz* id.

8. Эвен. *akā* 'әкесінің інісі немесе анасының бауыры' = монғ.-жазба *aqa* 'аға' = көне түрк. *aqa* 'аға', як. *aya* < *aqa 'әке'.

9. Эвен. *juguktę* 'ара, бал арасы', *jugunuk* 'ара', лам. *jewet* id. = монғ.-жазба *jögei* id.; монғ.-жазба *bögüjī* 'айылбас, ілтек', *bögüldürge* 'қамшының ұшы' = шағат. *bögüt* 'түйме'; маньчж. *fuxi* < *pögüi 'сүйел, ісік' = халх.-монғ. *egün* < *pögün id.= як. *üön* < *pögün id.; халх. монғ. *bō* 'шаман, бақсы', монғ.-жазба *büge* id.= көне түрк. *bügү* 'дана', түрік. *büyü* id.

10. Эвен. *agī* 'ашық алан, дала, жазық дала, шөл дала, сахара', эвен. *aglān* 'дала, сахара' = халх.-монғ. *agui*, монғ.-жазба *agui* 'жазира, кең жазық', монғ.-жазба *aglag* 'елсіз дала, шөл дала'; эвен. *sigī* 'бұта, талшілік; қалың орман, ну тоғай', *sigita* 'қалың', 'қалың орман, ну тоғай' = монғ.-жазба *šigui*, халх.-монғ. *šigī* 'орман'; монғ.-жазба *boyorla*, халх.-монғ. *bōrlo-* 'құрту, түбіне жету' = чув. *rīr* 'көмей' = көне түркі *boyaz* 'көмей'; халх.-монғ. *sā-* 'сауу', монғ.-жазба *saya-* id. = шағат. *say-*, як. *ia-* < **say-* id.

11. Маньчж. *ačan* 'буын', *ača-* 'қосу, біріктіру', *ačabun* 'бірлестік, одак, қосылу' = монғ.-жазба *ača* 'тарамдану, екіге айырылу, бөліну' = көне

түрк. *ač-* 'ашу'; эвен. *tičī-* < **bičawi-* 'қайта оралу', *tičīn* 'қайта оралу' = монғ.-жазба *biča-* 'қайту, оралу' = шағат. *bičtaq* 'бұрыш, аспект'.

12. Маньчж. *fijuri* 'шығу тегі, бастау' = монғ.-жазба *ijayur*, орта монғ. *hija'ur/huja'ur* < **ri jagūr id.*; монғ.-жазба *oji-* 'сүю' = қырғ. *ouip* 'ойын', көне түрк. *oupa-* 'ойнау'.

13. Эвен. *kəsē* 'бақытсыздық, сәтсіздік, қайғы-қасірет, азап', *kəsējē* 'қайғы-қасірет, азап шегу' = монғ.-жазба *kese-* 'өкіну, опық жеу', *kesege-* 'жазалау', орта монғ. *kese-* 'ескерту, жол бермеу, бетін қайтару'; алт. *käzän-* 'қорқыту, сескендеру'; маньчж. *fusu-* 'шашырату, бұрку, себу', голди (нанай) *pisinęsiu-* *id.* улч. *pisüri id.* = монғ.-жазба *üsür-* 'секіру, қарғып міну', *üsürge-* 'шашырату, бұрку, себу' = шағат., қойбал. *üskür-* 'аузымен бұрку'; эвен. *asaktaja-* 'аңду, қүү', *asasin-* 'аңдуды бастау' = монғ.-жазба *asa-* 'жабысу, қою', бур. *aha-* < **asa-* 'ұрса бастау' = көне түрк. *as-* 'асу, ілу'.

14. Маньчж. *fesin* 'тұтқа', эвен. *həsin id.* = монғ.-жазба *eši*, орта монғ. *heši* < *pesi 'тұтқа, сабак, сап, діңгек'.

15. Эвен. *aya* 'әл-ауқат, молшылық, аман-есендік, гүлдену, өркендену, жақсы, аққөніл' = монғ.-жазба *aya* 'сыпайылық, әдептілік, ыңғайлы, қолайлы нәрсе' = көне түрк. *aya-* 'аяу, жан ашу, ниеттес болу', *ayaγ* 'құрмет, ізет'; халх.-монғ. *tūrai*, монғ.-жазба *tuyurai* 'тұяқ' = көне түрк. *tuuyu id.*

16. Эвен. *kumtew-* 'құлау' = монғ.-жазба *kötöri- id.* = алт. *kötölö-* 'төңкериу, аудару, лақтыру'; эвен. *atηa* < *amatgai 'ауыз' = монғ.-жазба *atap* 'ауыз, ашылу'; эвен. *otηo-* < **utga-* 'ұмыту' = монғ.-жазба *umta-* 'ұйықтау', *umarta-* 'ұмыту' = қаз. *umut-* 'ұмыту'.

17. Эвен. *enēpil-* 'ауыру', лам. *enēcī* 'аур' = монғ.-жазба *enel-* 'бақытсыз болу, көнілсіз болу', *eneri-* 'аяу, жан ашу' = шағат. *enig* 'азап шегу'; эвен. *sūnētī-* < **sūngi-* 'созу' = монғ.-жазба *sun- id.* = көне түрк. *sun- id.*; монғ.-жазба *sōnii-* < **sōn-ii-* 'сөну, жоқ болу', *sōni* 'тұн' = эвен. *sī-* < **sōi-* 'сөндіру' = түрік., шағат. *sōn- id.*

18. Маньчж. *fiňehe* < *riňekē 'шаш' = монғ.-жазба *ÿnegen*, орта монғ. *hünegen* < * *riňekē* 'тұлқі' = як. *ÿnigäs* < *üňekäč.

19. Маньчж. *qonsun* 'анус' = монғ.-жазба *qoŋ* 'соңғы, артқы', *qoŋdolai* 'ағаштың тәменгі жағы, таудың етегі', *qonjiyasun* < *koŋdīgāsun 'соңғы, артқы' = қаз., алт. *qoŋ* 'ағаштың тәменгі жағы, таудың етегі'; монғ.-

жазба *šiŋge-* < **siŋe-* 'сіңу' = көне түрк. *siŋ-* id.; маньчж. *niŋgari* 'жұн' = монг.-жазба *noyosun* < *niŋasun 'жұн' = *küär*. *yıl* id.

20. Эвен. *dala-* 'жалау' = монг.-жазба *doluŋa-* < **dalugà-* id. = көне түрк. *yalua-* id.; эвен. *alas* 'ағаштың тәменгі жағы, таудың етегі' = монг.-жазба *ala* 'арасы' = көне түрк. *al* 'алды, бет жағы', алт. *alında* 'асты, астында'; эвен. *dul-* 'жылыту, қызыту' = монг.-жазба *dulayan* 'жылы' = орта түрк. *yiliy* 'жылы'; эвен. *dēlin* 'жал', маньчж. *delun* id. = монг.-жазба *del* id. = түрік. *yälä*.

21. Маньчж. *dali-* 'жабу, тығу', эвен. *dal-* 'жабу' = монг.-жазба *dalda* 'тығылған' = көне түрк. *yašur-* 'жабу, тығу'; монг.-жазба *čilayun* < *tjālagùn 'тас' = чув. *čul* < *tjāl id. = як. *tās*, көне түрк. *tāš* id.

22. Голди (нанай) *pāra* 'шана', маньчж. *fara* id. = монг.-жазба *aral* 'күйменің асты' = қырғ. *ariš* 'тұтқа'; маньчж. *ferxe* 'бас бармақ', эвен. *hərbək* 'бармақ', лам. *hərəqən* 'бас бармақ' = монг.-жазба *erekei*, орта монг. *heregei* < *perekei 'бас бармақ' = көне түрк. *ärjäk* 'бармак', як. *ärbäx* 'бас бармақ'; лам. *burkun* 'боран' = монг.-жазба *boroyan* < *burugàn 'жанбыр' = түрік. *buran* 'боран'.

23. Маньч. *iri* 'ұшы, жұз' = монг.-жазба *ir* 'жұз', *irmeg* 'өткір жұзі' = чув. *yēr* 'із' = көне түркі *iz* 'із', эвен. *ur* < *ör 'жануардың асқазаны' = монг.-жазба *örö* < *öre 'іш, орта' = чув. *var* < *ör 'орта' = көне түрк. *öz* 'өз'; монг.-жазба *urtu* 'ұзын', монг. *fudur* < *furtu id. = чув. *văräm* < *urun 'ұзын' = көне түрк. *uzin* 'ұзын'.

С.А.Старостин «Алтай проблемасы және жапон тілінің шығу тегі» атты еңбегінде¹ Г.Рамстедт және Н.Поппе зерттеулерінде анықталған түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур және корей тілдері арасындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестіктері, сайып келгенде, тәмендегі сызбаны құрайтынын айтады:

Алтайлық тектіл	түркі	монгол	тұңғыс-маньчжур	корей
* <i>p</i>	(* <i>h-</i>) > 0-, <i>p</i>	* <i>p-</i> > орта.-монг. <i>h-</i> , монг.-жазба 0- * <i>-p-</i> > - <i>b-/γ-(-0-)</i>	* <i>p-, p</i>	<i>p-, ph-, p(=b)</i>
* <i>b</i>	* <i>b-, b2</i>	* <i>b-, -b-/γ- (-0-)</i>	* <i>b-, w</i>	<i>p-, w</i>

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- 298 стр

<i>*m</i>	<i>*b-, m</i>	<i>*m-, m</i>	<i>*m-, m</i>	<i>m-, m</i>
<i>*t</i>	<i>*t-, t</i>	<i>*t, *č (*i, *i ұбыстары алдында),</i>	<i>-d (ауслаутта және буын соңында)</i>	<i>t-, th-, t(h)</i>
<i>*d</i>	<i>*j-, d</i>	<i>*d, *ž (*i, *i ұбыстары алдында)</i>	<i>*d-, d</i>	<i>t-, t (=d)</i>
<i>*n</i>	<i>*j-, n</i>	<i>*n-, n</i>	<i>*n-, n</i>	<i>n-, n</i>
<i>*r¹</i>	<i>*-r-</i>	<i>*-r-</i>	<i>*-r-</i>	<i>-l- (=r-)</i>
<i>*r²</i>	<i>*-r²- (=r-)</i>	<i>*-r-</i>	<i>*-r-</i>	<i>-l- (=r-)</i>
<i>*l¹</i>	<i>*-l-</i>	<i>*-l-</i>	<i>*-l-</i>	<i>-l- (=r-)</i>
<i>*l²</i>	<i>*-l²- (=l-)</i>	<i>*-l-</i>	<i>*-l-</i>	<i>-l- (=r-)</i>
<i>*k</i>	<i>*q-/k-, -q-/k-</i>	<i>*q-/k-, -q-k ~ -G-/g-,</i>	<i>-G-/g- *k-, k</i>	<i>k-, k (=g)</i>
<i>*g</i>	<i>*q-/k-, -γ-/g-</i>	<i>*G-/g-, -G-/g-/γ-</i>	<i>*g-, g</i>	<i>k-, k (=g)/h</i>
<i>*ŋ</i>	<i>*-ŋ-</i>	<i>*-ŋg-/γ-, -ŋ</i>	<i>*-ŋ-</i>	<i>-ŋ-</i>
<i>*č</i>	<i>*č-, č</i>	<i>*č-, -č-, -s</i>	<i>*č-, č</i>	<i>č, čh</i>
<i>*ž</i>	<i>*j</i>	<i>*ž</i>	<i>*ž</i>	<i>č-, č (=ž)</i>
<i>*ň</i>	<i>*j-, ň</i>	<i>*n-, n</i>	<i>*ň-, ň</i>	<i>n-, *ň</i>
<i>*s</i>	<i>*s-, s</i>	<i>*s-, s</i>	<i>*s-, s</i>	<i>s-/h-, s</i>
<i>*j</i>	<i>*j-, j</i>	<i>*j-/0 (*i, *i ұбыстары алдында), -j-/γ-</i>	<i>*j-, j</i>	<i>j- (0), -j-</i>

Г.Рамстедт және Н.Поппе зерттеулерінен кейін түркі, монгол, түңғыс-маньчжур, корей тілдері бойынша жарық көрген енбектерді ескере отырып, С.А.Старостин алтай тілдері арасындағы дауыссыз ұбыстар сәйкестіктеріне, олардың алтай текстілі деңгейіндегі түлғасына қатысты жоғарыдағы сызбаға азды-көпті өзгертулер енгізу қажеттігін алға тартады.

Дұбыстық сәйкестіктердің екінші қатарында анлаут позицияда алтайлық текстіл үшін қатаң әлсіз, қатаң күшті және ұяң жабысынқы (шұғыл) дауыссыздардың велярлық, денталдық, лабиалдық қатарларға байланысты үш тармақты қарама-қарсылығы орын алғатыны, мұндай үштікті аффрикаттар жүйесіне қатысты да жаңғыртуға болатыны

туралы С.А.Старостиннің пікірін Рамстедт пен Поппенің дәстүрлі сыйбасына енгізген ең басты өзгертулер қатарына жатқызуға болады. Мәселен, қалпына келтірілген *p - *b қарама-қарсылығымен негізінен келісе отырып, С.А.Старостин бұл сәйкестіктердің екінші қатарын 'түрк. *b : монг. *f > *h* : тұңғ.-маньчж. *p' үштігімен белгілейді. Ол алтайлық *p'- дыбысының түркілік рефлексі туралы былай дейді: «анлауттық позицияда алдыңғы қатарлы дауыстылар алдында түсіп қалатын алтайлық *p'- түркілік тектілде мұлдем жойылып кетуі де (Сал.: түрк. *im 'таңба, белгі', монг.-жазба. *im*, тұңғ.-маньчж. *rim), я болмаса *j- түрінде өзінің ізін қалдыруы да мүмкін (Сал.: түрк. **in-*čik/**jin-*čik 'сүйек, сирақ, жіліншік', тұңғ.-маньчж. **reñ-*ηen 'тізе', орта-кор. *s-pja* (< *pVnə) 'сүйек'; түрк. *jer 'жер', тұңғ. маньчж. *pere 'түп, еден', орта монг. *hiru?ar*, монг.-жазба. *iru-yar* 'eden, топырак', түрк. *jir- 'солтүстік, сол жақ', орта монг. *horo-ne* 'батыс', тұңғ.-маньчж. *peri-n т.б.). Алтайлық *p'- дыбысының дәл осы тәрізді даму барысы түркі тілдерінде дифтонг дыбыстар алдына байланысты да орын алады (Сал.: түрк. *jal-/*jal- 'жарқырау, жарқылдау, жарқыл, найзағай', тұңғ.-маньчж. *pial- 'жарқылдау (найзағай туралы), найзағай, кемпірқосақ'; түрк. *jur-dur 'жұлдыз', орта кор. *pjur(h)* 'жұлдыз', орта монг. *hodun* (<*hol-dun*) *id.*; түрк. *jav- 'жаңбыр, жауу (жаңбыр)', тұңғ.-маньчж. *pigi-n 'дауыл, құйын, жаңбыр сұы', орта кор. *ri* (< *pigi) 'жаңбыр'; түрк. *jär 'жар, тік қабақ', тұңғ.-маньчж. *piri, *pirki 'тік беткей'; түрк. *jalañ 'алаң, жазық', *pile-kēl*/*pile-ηē 'қары еріп, ашылып қалған ойдым жер', *pile-kēn 'ашық жер (таулар арасындағы)' және т.б.¹. Соңдай-ақ алтайлық *p'- дыбысының монгол тілдерінде *j*- дыбысына өзгеруі (*p'-> *j*-) (Мысалы: *hiatugan < **p'iatugan* тұлғасына барып саятын монг.-жазба. *jatuyan*, орта монг. *jatuqan* 'қыл ішекті музыкалық аспап түрі'; монг.-жазба. *jasun*, орта монг. *jasun* 'сүйек' (<*jan-sun*, қалм. *jan-dā* 'сүйегі *ipi*', *jandayar* 'сүйекті', салыс.: *(*j)in-*čik 'сүйек, жіліншік', **reñ-*ηe-n 'тізе', орта кор. *s-pja* (< *pVnə) 'сүйек'), ал оның корей тілінде еш қандай өзгеріске түспегені (орта.-кор. *par* 'аяқ', тұңғ.-маньчж. *palga-n 'аяқ, табан', түрк. *bal-mak, *bal-ak 'балақ, аяқ киім түрі'= кор. *palmak*) С.А.Старостин назарынан тыс қалмайды².

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. - М., 1991.- С.18.

² Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.19

Егер дәстүрлі алтаистикада *č және *ž аффрикаттары ғана қалпына келтірілетін болса, С. А Старостин таптауырынды емес сөздер қатары арқылы алтайлық аффрикаттар жүйесіндегі сәйкестіктердің «турк. *d-: монғ. *d- : түңғ.-маньчж. *ž- : кор. *č-» түріндегі үш тармақтың желісін анықтайды және олардың аналут шеніндегі жалпы сыйбасын былайша көрсетеді¹:

Алтайлық тектіл	түркі	монғол	түңғыс-маньчжур	корей
*č-	č-	č-	č-	č-
*č-	d-	d-	ž-	č-
*ž-	j-	ž-	ž-	č-

1) түрк. *dūř (~*dubur 'тұз'): монғ.-жазба. *dabusun*, орта монғ. *dabusun* (<*dabur-sun) 'тұз' ~ түңғ.-маньчж. *žuijar- 'қышқыл, ашып кеткен', кор. čel-da (< čjər-) 'тұздалған', čeri-da (<*čjəri-) 'тұздау';

2) түрк. *dōl- 'толу', *dōl-i 'толық' ~ түңғ.-маньчж. *žalu- 'толтыру', *žalu-m 'толық' ~ орта-кор. čāra 'жеткілікті' (салыс.: көне-жапон. tar- 'жеткілікті болу, толық болу, шап беріп ұстай').

3) түрк. *dāt- 'тату(дәм), дәмді', *dāt-an-/*dāt-in- 'көндігу, машиқтану, әдеттену' (Қар.: ЭСТЯ 3, 162-164, VEWT 466) ~ монғ.-жазба. *dadu-* 'көндігу, үйрену' ~ түңғ.-маньчж. *žūtī (~ *žet-i) 'тәтті' (ТМС 1, 279).

4) түрк. *dag-il- 'өзгеру, алмасу' (Қар.: EDT 487, ЭСТЯ 3, 181-182) ~ монғ.-жазба. *daya-si-la-*, қалм. *dāšl-* 'беру, сыйға беру' (KW 82) ~ түңғ.-маньчж. *žuge- 'ауыстыру, алмасу' (ТМС I, 270) ~ орта-кор. či- 'сый тарту, марапаттау'.

5) түрк. *dur- 'тура, тұзу' (Қар.: ЭСТЯ, 309-313) ~ орта-кор. čiri-ta 'тура, тура жұру'.

6) түрк. *dir-ja- 'тырнау, қыру' (Қар.: ЭСТЯ, 345-349); монғ.-жазба. žiru- (< diru) 'тырнау, сизу, жазу' (KW 481) ~ түңғ.-маньчж. *žirū- 'сизу', *žira-n 'сызық, жолақ (қабықтағы)' (ТМС 1, 278) ~ орта-кор. čūr 'егеу'.

7) түрк. *dir- ~ *dur- 'тізу, қатарластыру' (см. ЭСТЯ 3, 218-220) ~ монғ.-жазба. *duri-* 'тығу, тығып кіргізу' (KW 105-106) ~ кор. čul 'арқан; сизық; қатар', орта-кор. čur-hjə-ta 'арқанмен қосақтау, қатарластыру' (КС 434).

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.22

8) түрк. **däl-*, **däl-ak* 'тал, қызыл тал; бұтак, сабау тал' (Қар.: ЭСТЯ 3, 130-131) монғ.-жазба. *dolayana* ~ *doluyana* 'долана' [Lessing 1960, 260], (KW 94): түнғ.-маньчж. **žali-kta* 'долана, тал' (эвенк. *žalikta*, не-гид. *žalta*, уд. *žalikta* 'долана', ульч. *žatala*, нан. *žalaqta* 'тал', Қар.: ТМС I, 246, 253): кор. *čol-gari* 'жапырақсыз бұтак', *čul-gəri*, *čul-gi* 'өсімдіктің сабағы' (орта-кор. *čurki*, Қар.: ХМ 297).

9) түрк. **däl*, **däl-ak* 'талак, көкбауыр' (Қар.: ЭСТЯ 3, 137-138) ~ монғ.-жазба. *deli-gun id.* (KW 86) ~ кор. *cira*.

10) түрк. **dagıj* 'тиын, бұлғын' (Қар.: ЭСТЯ 3, 180-181) ~ түнғ.-маньчж. **žiku-n* 'камшат, құңдыз' (ТМС 1, 271) ~ орта-кор. *čui* (<**čugı*) 'егеуқүйрық, тышқан' (ХМ 188).

Мұның сыртында С.А.Старостин инлаут позициядағы лабиал (еріндік) дауыссыздардың мынадай сәйкестіктерін көрсетеді¹:

Алтайлық тектіл	түркі	монғол	түнғыс-маньчжур	корей
<i>*-p'</i> -	<i>*-p-</i>	<i>*-γ- (~ -b-)</i>	<i>-p-</i>	<i>-p(h)-</i>
<i>*-p-</i>	<i>*-b-</i>	<i>*-γ- (~ *-w-)</i>	<i>-b-</i>	<i>-b- (>-p, -w- ~ -0-)</i>
<i>*-b-.</i>	<i>*-b-</i>	<i>*-b-</i>	<i>-w-</i>	<i>p</i>

Бірінші қатарға: түрк. **kārik* 'қабық', монғ.-жазба *qaγu-l-* 'терісін сыйдыру', *qaγ-da-sun* 'қабық', орта-кор. *kaphir* ~ *kəphir* 'қабық, қабыршық'; көне түрк. *qor* 'көбі, бәрі, барлығы'; монғ.- жазба *qou id.*, түнғ.-маньчж. **küri-*;

Екінші қатарға: монғ.-жазба *γaγura-sun* 'сабан' ~ түрк. **kabuk*, **kabu-ť id.*; монғ.-жазба *kegere* 'дала' ~ түнғ.-маньчж. **kebe-r*, **kebe-kte* 'жазық' (ТМС 1, 443), монғ. - жазба *γua* 'сұлу, әдемі' (KW 152) ~ орта-кор. *kōp-ta* (*kōva*);

Үшінші қатарға: монғ.- жазба *kebi-* 'күйсей, шайнау' ~ түрк. **gabid*; монғ. -жазба. *daba-* 'асу (тая арқылы)' ~ түнғ.-маньчж. **dawa- id.* (Қар.: ТМС 1, 185-186) тәрізді мысалдар келтіруге болады.

С.А.Старостин инлаут позициядағы тіл алды (веляр) дауыссыздар сәйкестіктерінің төмендегідей сызбасын ұсынады:

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.23.

Алтайлық тектіл	түркі	монғол	түңгыс-маньчжур	корей
*-k'-	-k-(-g-)	-k-(-g-)	-k-	-k-
*-k-	-g-(-k-)	*-g-	-g-	-0(-h-)
*-g-	-g-	*-g-	-g-	-0(-h-)

Мысалы:

Бірінші қатар: түрк. **gokur/*gogur* ‘омырау’ ~ монғ.- жазба **kokup* емшек’ ~ түңг.-маньчж. **kuki-n/*uki-n id.* ~ орта-кор. *kokai-jaj* ‘өзек’ т.б.;

Екінші қатар: түрк. **jak-/*jag-* ‘жақын, жақындау’ ~ монғ.- жазба *daya-*, орта монғ. *daqa* ‘еру, ілесу’ ~ түңг.-маньчж. **daga-* ‘жақын’ ~ кор. *taim* ‘келесі’;

Үшінші қатар: монғ.-жазба *ogede* ‘жоғары’, орта монғ. *oye-de id.* ~ түңг.-маньчж. **ug-i* ‘жоғары’ (ТМС 2, 245-246) ~ орта-кор. *u* (*uh-*) ‘жоғары’; монғ.- жазба. *saya-*, орта монғ. *saya-* ‘сауу’ ~ түрк. **sag-* ;

С.А.Старостин инлаут денталь (тістің қатысуымен жасалатын) дауыссыздар сәйкестігінің мынадай жүйесін көрсете келіп, бұл жүйеде Н.Поппе анықтаған «түрк. **-t-* : монғ. *-t-*: түңг.-маньчж. *-t-*» және «түрк. **-d-* : монғ. *-d-*: түңг.-маньчж. *-d-*» сәйкестіктерінен¹ басқа да стандарт емес «түрк. *-t-* : монғ. *-d-*: түңг.-маньчж. *-t-*» сәйкестіктері орын алатынын айтады:

Алтайлық тектіл	түркі	монғол	түңгыс-маньчжур	корей
*-t'-	-t-	-t-	-t-	-t(h)-
*-t-	-t-	-d-	-t-	*-d- > t-, -r-
*-d-	-d-	-d-	-d-	*-d- > -r-

Мысалы: түрк. **dāt-* ‘тату (дәм), дәмді’, **dāt-an/*dāt-in-* ‘көндігу, машиқтану, әдеттену’ (Қар..: ЭСТЯ 3, 162-164, VEWT 466) ~ монғ.- жазба *dadu-* ‘көндігу, үйрену’ ~ түңг.-маньчж. **žūtī* (~ **žet-i*) ‘тәтті’ (ТМС 1, 279); монғ.- жазба *ada-yip* ‘үйірлі жылқы, ат’ : түрк. **at* ‘ат, жылқы’; түрк. **at* ‘аттау’ : монғ.- жазба. *ada-ya-* ‘асығы’, *ada-m* ‘адымдам тез жүру’ (VEWT 31, KW 1); түрк. **gēt-* ‘кету’ (VEWT 258): орта монғ. *godol-* ‘қозғалу’ (ХМ 57), монғ.- жазба *kodel-*, *kodul-* *id.* (KW 235); түрк.

¹ Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960. - P. 49-53

**tut-* ‘тұту, ұстай’ (VEWT 502): орта монг. *todu-ge-, todु?e* ‘кідіруу, тоқтап қалу’ (ХИ 102); монг.- жазба *nidi-* ‘талқандау, ұсақтау’, *nidi-gur* ‘келсап, түйгіш’ : түнг.-маньчж. *nuti-ku ‘келсап’ (ТМС 613);

алтайлық *-t'- дыбысын корей тілі -t(h)- тұлғасында бейнелейді: түрк. *atır ‘суарылатын егістік, суландырылатын егін алқабы’: монг. *atar* ‘өндөлмеген егістік жер, алқап’: орта-кор. *pat ~path* ‘алқап, егістік егіс аланы’ (SKE 192-193, [Poppe 1960, 51], VEW 31).

Екінші қатарда алт. *-t- тұлғасы корей тілінде -t- немесе -r- түрінде көрініс береді: түрк. *bit ‘сену, нану’ (VEWT 93), монг.- жазба *mede* ‘білу’ (KW 259), түнг.-маньчж. **mite-* ‘істей алу, шамасы келу’ (ТМС 561) орта-кор. *mit-ta* (*miti-*) ‘сену’; алт. *-d- тұлғасының корейше -r- тұлғасында көрініс беруінде ауслауттық рефлекс байқалмайды: монг. *alda* ‘сажын (ұзындық өлшемі)’, түнг.-маньчж. *alda-n ‘арасында, арасы’ (ТМС 1, 30-31); орта.-кор. *arāt* ‘құлаш, сажын (ұзындық өлшемі)’; түрк. *bedū ‘ұлкею’, *bedū-k ‘ұлкен, ірі’ (ЭСТЯ 2, 288-289, VEW 67), монг.- жазба. *būdū-gīn* ‘семіз, жуан’, орта-кор. *pirīta* ‘семіз, ток’ т.б.

Осылайша арғыалтайлық дауыссыздар жүйесінің түркі, монгол, түнгіс-маньчжур және корей алтай тілдері арасында орын алатын дауыссыз дыбыстар сәйкестіктері желісіндегі көрінісін саралай келіп, С.А.Старостин өз тарарапынан төмендегідей сыйбаны ұсынады¹:

Алтайлық тектіл	түркі	монгол	түнгіс-маньчжур	корей
* <i>p'</i>	0- (~j-), -p-	h- (~ j-), -γ- ~ -b-	p	p-, p(h)
* <i>p</i>	b	h-, -γ- (*-w-)	p-, b-	p, -w-
* <i>b</i>	b	b (~ -γ-)	b-, w-	p
* <i>m</i>	b,m	m	m	m
* <i>w</i>	-0-, b	-γ- ~ -b-	-w- ~ -j-	-0-
* <i>t'</i>	t	t, č(i)	t (či-)	t-, t(h)
* <i>t</i>	d-, t	d, č(i)	d- (*ži-), t	t, -r-
* <i>d</i>	j-, d	d, ž(i)	d (*ži-)	t, -r-
* <i>n</i>	j-, n	n	n	n
*-r ¹ -	-r-	-r-	-r-	-r- (=l-)

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991. - С.34

<i>*-r²-</i>	<i>-r²- (=ʃ-)</i>	<i>-r-</i>	<i>-r-</i>	<i>-r- (=l-)</i>
<i>*l¹</i>	<i>j-, l</i>	<i>l- / n-, l</i>	<i>l</i>	<i>n, -r- (=l-)</i>
<i>*-l²</i>	<i>-l²- (=ʃ-)</i>	<i>-l-</i>	<i>-l-</i>	<i>-r- (=l-)</i>
<i>*k'</i>	<i>k-, -k- (/g-)</i>	<i>k-, k-(/g-)</i>	<i>x-, k</i>	<i>k (/h-)</i>
<i>*k</i>	<i>g-, -g-(/k-)</i>	<i>k-, -g-</i>	<i>k-, -g-</i>	<i>k-, -0- (-h-)</i>
<i>*g</i>	<i>g</i>	<i>g-, -γ-</i>	<i>g</i>	<i>k-, -0-(-h-)</i>
<i>*ŋ</i>	<i>0- (~j-), -ŋ-</i>	<i>0- ~ j- ~ g-, -ŋg- // -γ-(-n-)</i>	<i>ŋ</i>	<i>n-, ŋ ~ 0</i>
<i>*č'</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č-, č(h)</i>
<i>*č</i>	<i>d-, č</i>	<i>d-, č</i>	<i>ž-, s</i>	<i>č</i>
<i>*ʒ</i>	<i>j</i>	<i>ʒ</i>	<i>ʒ</i>	<i>č</i>
<i>*ń</i>	<i>j-, ń</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>n-, ń</i>
<i>*s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s- /h-, s</i>
<i>*-j-</i>	<i>*-j-</i>	<i>-j- / -γ-</i>	<i>-j-</i>	<i>-j-</i>
? *š	?	s	*š	?
? *z	j-	s-	s-	s-

С.А.Старостиннің жоғарыдағы сыйбасына толықтырулар енгізе отырып, А.В.Дыбо алтайлық текстіл және оның мұрагерлері саналатын түркі, монғол, түнгіс-маньчжур текстілдері арасындағы дауыссыз дыбыстар сәйкестілінің мынадай сыйбасын ұсынады¹:

Алтайлық текстіл	түркі	монғол	түнгіс-маньчжур
<i>*p'</i>	<i>0- j- (i_iV), -p-</i>	<i>ɸ- ,j-, -γ- ~ b(C)</i>	<i>f</i>
<i>*p</i>	<i>b, p-</i>	<i>ɸ-, b</i>	<i>f-, -β-</i>
<i>*b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b -, -β-</i>
<i>*m</i>	<i>b-, m, -n</i>	<i>m</i>	<i>m</i>
<i>*-w(-)</i>	<i>-v(R), b</i>	<i>-γ-, u(C) -</i>	<i>-β-</i>
<i>*t'</i>	<i>t</i>	<i>t, č(i)</i>	<i>t</i>
<i>*t</i>	<i>d-, t</i>	<i>d, č(i)</i>	<i>d-, t-</i>

¹ Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс).- М.,1996. - С.44.

<i>*d</i>	<i>δ</i>	<i>d, ž(i)</i>	<i>d</i>
<i>*n</i>	<i>j-, n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>
<i>*-r¹-</i>	<i>-r-</i>	<i>-r-</i>	<i>-r-</i>
<i>*-r²-</i>	<i>-r²- (=r-)</i>	<i>-r-</i>	<i>-r-</i>
<i>*l¹</i>	<i>j-, l</i>	<i>l- l</i>	<i>l</i>
<i>*-l²</i>	<i>-l-</i>	<i>-l-</i>	<i>-l-</i>
<i>*č'</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>
<i>*č</i>	<i>d-, č</i>	<i>d-, č</i>	<i>ž-, č</i>
<i>*ž</i>	<i>j, č</i>	<i>ž-</i>	<i>ž</i>
<i>*ń</i>	<i>j-, ñ</i>	<i>ž-, j-</i>	<i>ń</i>
<i>*s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>
<i>*-j-</i>	<i>-j-</i>	<i>-j-</i>	<i>-j-</i>
<i>*z</i>	<i>j-, z</i>	<i>s-, -j-</i>	<i>s-, ž</i>
<i>*š</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>š, -s-</i>
<i>*k'</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	<i>k</i>
<i>*k</i>	<i>g-, k</i>	<i>k-, -g-</i>	<i>k</i>
<i>*g</i>	<i>g</i>	<i>g-, -γ-</i>	<i>g</i>
<i>*η</i>	<i>j-, η</i>	<i>g-, --ηg-//-γ-</i>	<i>η</i>
<i>*-χ-</i>	<i>-g-, Ø(C)</i>	<i>-γ-</i>	<i>x</i>
<i>*-G-</i>	<i>-g-, Ø(C)</i>	<i>-γ-</i>	<i>k</i>
<i>*- γ R-</i>	<i>-gR-</i>	<i>-γ VR-</i>	<i>-R-</i>
<i>*'-</i>	<i>Ø -</i>	<i>Ø -</i>	<i>η -</i>

А.В.Дыбо сыйбасының басты ерекшелігі ретінде сөз ортасында екі дауыссыз дыбыстың тіркесе келуінен тұратын сәйкестіктер қатарын жаңғыртуын атап көрсетуге болады¹:

1) *шүыл + шүыл:*

арғыалтайлық **-kt'*-: тұңғ.-маньчж. **-kt-*, монғ. **-t-*, түрк. **-t-*: тұңғ.-маньчж. **tokto-* 'ұстай', монғ. **totu-*, түрк. **tut-* 'ұстай, тұту'; тұңғ.-маньчж. **okto'* дәрі', монғ. **ota*, түрк. **ot* 'шөп'.

арғыалтайлық **-kp'*-, *- k'p-*: тұңғ.-маньчж. **-k-, -x-,* монғ. **-β-> *-γ-,*

¹ Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс).- М.,1996. - С.46-48

түрк. *-p-: тұңғ.-маньчж. **tak-*'тану', монғ. **taβa-*'табу, шешуін табу', түрк. 'табу, іздең табу';

арғыалтайлық *- *tγ* -: тұңғ.-маньчж. *- *tγ* -, монғ. *-*dk*-, түрк.- *dg*-: тұңғ.-маньчж. **fatγa'*табан, аяқ (жануардың)', монғ. *fadki, түрк. *adgi-'ұыс'.

2) шуыл + сонант:

арғыалтайлық**-γR*-: түрк. *-*gR*-, монғ. *-*γVR*, тұңғ. -маньчж. *-*R*-: арғыалтайлық *dayrVm – түрк. *jagrīn 'жауырын' тұңғ.-маньчж. *darama'бел омыртқа'; арғыалтайлық *eym- 'бұғана' – түрк. *egn, монғ. *eget, тұңғ.-маньчж. *etni-ge;

3) сонант+ шуыл:

арғыалтайлық**-jy*-, **-dy* -> түрк. *-*j*-, монғ. *-*γ*-, тұңғ. -маньчж. *-*j*-: түрк. *toj 'той', монғ. *toya- құрметтеу, елеп-ескеру, көңіл аудару', тұңғ.-маньчж. *toje-'қонақ ету, сыйлау'; Сал.: *-*jg*-: түрк. *jajin'жайын', монғ. *žiga-sin 'балық';

арғыалтайлық *-*rt*- > тұңғ.-маньчж. *-*gd*- (тұңғ.-маньчж. *-*rd*- туынды морфемалар шегінде): алт. *k erte-: түрк. *kert- 'керту, кескілеу', монғ. *kerči 'керту, кесу', тұңғ.-маньчж *xegde-'сыдыру';

арғыалтайлық *lKi жалпытүркілік сөз сонында > * š (чув. *- *l'k*-): тұңғ.-маньчж. *tolkin 'тұс көру', монғ. *tōlgō 'сәугеілік таныту', түрк. *tūš* 'тұс';

арғыалтайлық *-*ηs*- > тұңғ.-маньчж. *-*s*-: арғыалт. *pqaj ηsa- түрк. *äiŋse* 'шоқтық', тұңғ.-маньчж. *fajsa > **f̥isa* 'арқаның жауырын бөлігі';

арғыалтайлық *-*ŋr*- > тұңғ.-маньчж. *-*r*-: арғыалт. *siŋra 'сирақ' – түрк. *siŋrak, монғ. *siyira, тұңғ.-маньчж. *sira және т.б.

4) сонант+ сонант:

арғыалтайлық *-*mr*- > түрк. *-*br*-, монғ. *-*nd*-, тұңғ.-маньчж. *-*nd*: арғыалт. *kemre 'жауырын' – түрк. *kebze 'жауырын', тұңғ.-маньчж. *kende 'жауырын'; түрк. *jumran 'сарышұнақ', монғ. *cindaga 'аққоян'.

арғыалтайлық *-*lŋ*- > тұңғ.-маньчж. *-*lŋ*-> *nŋ*-, түркі тілдерінде сөз сонында**-liŋ*-: арғыалт. *ñulŋi- – түрк. *juliŋ 'жұлын, ми', тұңғ.-маньчж. *ñiŋji* 'жіліншік сүйек'; монғ. * *žiluya* 'ми' және т.б.

Жалпы алғанда, қалпына келтірілген арғыалтайлық дауыссыздардың түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур және корей

тілдерінің фонологиялық жүйелеріндегі өзгерістерін былайша түйіндеуге болады¹:

1. Арғыалтай тілінде сөз басында келетін *r* дыбысы ата монғол тілінде (монғол тектілінде) *r*, монғол тілінде *h*, монгор тілінде *f* (басқа позицияда *χ*), маньчжур тілінде *f*, корей тілінде *r* және *rh*, ата түркі тілінде (жалпытүркі тектілінде) *h*, онтүстік-шығыс, онтүстік-батыс топтаратында *h* күйінде сақталса, басқа түркі тілдерінде мұлдем жойылған. Мысалы: түрк. *alaqan 'алақан': түрікм. *alaqan* 'алақан' (← монғ.) ~ орта монғ. *halaqan*, монғ.-жазба *alaya* ~ *aliya*, қалм. *al'χan* 'алақан' ~ түңг.-маньчж.: эвенк. *halgän*, *algän* 'табан, ұлтан подошва (аяқ киімнің)', не-гид. *xalgan*, нан. *palgā*, ульч., орок. *pal+a(n-)* (< *palgan) 'табан'.

2. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *t* дыбысы ата монғол тілінде *t, монғол тілдерінде *t/č* (*i*, *у* дыбыстарының алдында), түңғыс-маньчжур тілінде *t*, корей тілінде *t/th*, түркі тілінде *t/d* (онтүстік-батыс және кейбір басқа да тілдерде) түрінде көрініс береді. Мысалы: орта.-кор. *turamı* 'тырна', түрк. *duru-ña (алт. **turu-*); түңг.-маньчж. *tuka-la 'жер', монғ. *toburag, түрк. *toprak 'топырақ, тозаң' және т.б.

3. Арғыалтай тіліндегі *q/k* дыбысы монғол тілдерінде *q/k*, ата түркі тілінде *q/k*, түңғыс-маньчжур тілінде *χ*, корей тілінде *k* дыбыстарымен сәйкеседі. Мысалы: алт. **kudur-g-* 'қүйрық (жылқының, балықтың т.б.)', түңг.-маньчж. *xi(j)rguij-* 'қүйрық, қүйыршық', монғ. **kudur-ga-* 'қүйысқан, қүйисқан бау (жылқының қүйырығының астынан жүргізіліп, ерге бекілетін жіңішке қайыс бау)', түрк. *kuðruk 'қүйрық'; орта-кор. *kärki* 'жылқының жалы', монғ.-жазба. *kilgasun* 'жылқының қылышығы', түңг.-маньчж. *xiñ-ña (< *xil-ña) 'түк' және т.б.

¹ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. - С.9.

² Ramstedt G. J. Kalmükisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. - P. 7 (LSFU, 3); Ramstedt G. J. Studies in Korean Etymology // MSFOu. – Helsinki, 1949. – Vol. 95. - P. 184, 213; Ramstedt G. J. Einführung in die altasiatische Sprachwissenschaft. I: Lautlehre. – Helsinki, 1957. – P.44, 52, 107; Ramstedt G. J. Einführung in die altasiatische Sprachwissenschaft. II: Formenlehre. – Helsinki, 1952.- P. 40, 197, 220; Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. - Wiesbaden, 1960. - P.95; Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen. – Helsinki, 1969. – 2-е изд. – Helsinki, 1971. - P. 15; ТМС – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: Материалы к этимологическому словарю. –Т. 2. – Л.: Наука, 1977. - С. 312; ЭСТЯ – Севорятян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974-1980.– Т. I-III; 1974, 133; Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с аналитными глухими придыхательными смычными губно-губным *n" и заднеязычным *k" // Алтайские этимологии. – Л., 1984. – С. 29-30.

4. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *b* дыбысы ата монғол, көне монғол жазба тілдерінде *b*, тұңғыс-маньчжур тілінде *b*, ата түркі және көне түркі тілдерінде *b*, корей тілінде *r* дыбыстарымен сәйкес келеді. Мысалы: алт. **boXr-* ‘бүршақты өсімдік’, тұңғ.-маньчж. *boxri ‘жабайы бүршақ’, монғ. *biγur-čak* ‘бүршак’, түрк. *burč ‘бүрыш’, *bur-čak* ‘бүршақ’; түрк. *bedu ‘ұлкею, ірілену’, *bedu-k ‘ұлкен, ірі’, монғ.-жазба. *bedu-gun* ‘жуан’, орта-кор. *pirita* ‘семіз, ток’ және т.б.

5. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *d* дыбысы ата монғол, жазба монғол тілдеріндегі *d/*ž* (*i*, у дыбыстарының алдында), маньчжур тілінде *d/ž* (*i*, у дыбыстарының алдында), тұңғыс, көне түркі тілдерінде *d*, ата түркі тілінде *j* дыбыстарымен сәйкеседі. Мысалы: алт. **daga/*daka* ‘жақын/жақындау’, түрк. **jak-* ‘жақындау’, монғ. *daga ‘еру, ілесу’, тұңғ.-маньчж. *daga ‘жақын’, кор. *taim* < *tah-im ‘келесі’ ; түрк. **dike/*tike* ‘тура, тіке, тұзу’ ~ монғ. *čike* ‘тура, тіке’; *čig-* ‘бағыт’, тұңғ.-маньчж. **žik-* ‘түп-тұзу, сымбатты’ (ульч. *žik*, нан. *žikil*) және т.б.

6. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *g* дыбысына ата монғол, көне монғол тілдеріндегі *G/g/-y*, тұңғыс тілінде *g/h*, ата түркі тілінде *q/k*, корей тілінде *k* дыбыстары сәйкеседі. Мысалы: алт. *goke ‘ілмек, қармақ’, тұңғ.-маньчж. *goho ‘ілмек, қармақ’, монғ. *gōkej ‘ілгек, қармақ’, түрк. *kōken ‘ысырма’ және т.б.

7. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *č* дыбысына ата монғол, монғол тілдерінде *č*, тұңғыс-маньчжур тілінде *č*, ата түркі және көне түркі тілдерінде *č*, чуваш тілінде *š* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: алт. **čeki-n/r* ‘самай, шеке, құлақ’, тұңғ.-маньчж. *čiaKar ‘құлақ’, монғ. *čiken ‘құлақ’, түрк. *čekke ‘шеке’ және т.б.

8. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *ž* дыбысына ата монғол, жазба монғол тілдеріндегі *ž*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *ž*, көне түркі тілдеріндегі *j*, чуваш тіліндегі *š* дыбыстары сәйкес келеді: алт. **žē-*‘жеу’, тұңғ.-маньчж.: эвенк. *žeb-* ~ *žer-* ‘жеу’, сол. *žeb-/p-*, негид. *žew-* ~ *žer-*, ороч. *žer-te-*, уд. *že-*, *žer-te-* ‘жеу’, *žekče-* ‘жемек болу; орок. *dep-*, нан. *žeb-/p-* ‘жеу’, маньчж. *že-* ‘жеу’, *že-keŋe* ‘ток’, *že-ku* ‘нан’; түрк.: көне түрк., орта түрк. *je-*, тур. *ja-*, әз. *je-*, түркім. *ī-*, қаз. *že-*, хак. *či-*, як. *sia-*, чув. *ši-* ‘жеу’; монғ. *žul-*‘жұлу’, орта-кор. **čā-*, *čā-si-* ‘жеу’; арғыалт. *žigid ‘жидек’: тұңғ.-маньчж. *žikte ‘жидек’, монғ. *židge-ne ‘бұлдірген, құлпынай’, түрк. *jigd-lak ‘жидек’ және т.б.

9. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *s* дыбысына ата монғол, жазба монғол тілдеріндегі *s/š*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *s*, корей тіліндегі *s*, ата түркі, көне түркі тілдеріндегі *s*, чуваш тіліндегі *s/š* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: алт. **seg-i-* ‘бұғы, жирен, бөкен’, тұңғ.-маньчж. *seg-žen ‘бұғы, үзбара’, монғ. *sejinek < *seyi-nek ‘екі жасар лақ’, түрк. *sigin ‘бұғы, сайғақ; арғытүрк. *sāri-g ‘ак’, көне түрк. *sariy*, түрікм. *sāri*, як. *aray-as*, түрік. *sari* ‘сары’, чуваштық рефлекс *sāri-g šorā ‘ак’, чув. *sarā* ‘сары’, орта.-кор. *hai* ‘сары’ (< **siāri-*), орта монғ. *šira*, монғ.-жазба. *sira* ‘сары’ < алт. *siāri ‘ак’ және т.б.

10. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *j* дыбысына ата монғол, жазба монғол тілдеріндегі *j*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *j*, ата түркі, көне түркі тілдеріндегі *j* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: тұңғ.-маньчж.: эвен. *jikte* ‘жидек’, улча *justę*, гол. *jusiktę* ‘қара жидек, көк жидек’; монғ.-жазба *jigde* ‘қытай құрмасы’, *jedegene* < *jigdegene ‘бұлдірген, құлпынай’, түрк. *jigdlak ‘жидек’¹. Алайда С.А.Старостин арғыалтай тілінде *j* дыбысы сөз басында емес, сөз ортасында кездесетінін айтады. Ол монғ. *jada*- ‘шаршап-шалдығу, кедейшіліктे өмір сұру’, *jadayi* ‘кедей’ сөздерін түрк. *jadag ‘жаяу, жаяу жүруші’ сөзімен салыстыруға келмейтінін, ал қазіргі түрікм. *jāda*- ‘шаршау’, тел. *jada*- ‘әлсіреу’ сөздерін монғол тілінен енген кірмелер деп санау қажеттігін ескертеді. Сол сияқты Н.Поппе монғ. *jayara*- ‘асығу’ сөзімен салыстырған көне-уйғ. *japraq* ‘жиі, көп’, *japrayin* ‘асығыс’ сөздерінің көне түркі сөздігінде кездеспейтінін, ал Н. Поппе *jafa*- тұлғасында берген маньчжур. *jabu-* (*y*), сол. *jabu-* ‘жұру’ сөздері осы тілдерге монғол тілінен (*jabu-* ‘жұру’) енген кірме сөз екенін ескертеді².

11. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *t* дыбысына ата монғол, жазба монғол тілдеріндегі *t*, тұңғыс тіліндегі *t*, маньчжур тіліндегі *t/n*; корей тіліндегі *t* дыбысына ата түркі, көне түркі тілдеріндегі *b* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: алт. **toj(i)ηa* ‘мойын’> түрк. **boj(in)* ~ тұңғ.-маньчж. *toja-n ~ орта-кор. *tjæk*; түрк.: көне түрк. *bojin* ~ *bojin*, түркім., түрік., әз. *bojin*, тув., як. *tojin*, қаз., хак. *tojin*, як. *toñ*, *toj*; чув. *toj*; монғ. *tojnoy*, бур. *bojnok* ‘мойынтық’, монғ.-жазба

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. - Wiesbaden, 1965. - P.199.

² Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.32-33

bojimi 'арқан жіп; тұңғ.-маньчж.: эвенк. *tojop* 'мойын, тамақ, жага'; негид. *tojop* 'мойын, жага'; ороч. *tojo(n-)*; уд. *tojo-li* 'жага'; ульч. *tojyo(n-)* 'мойын'; орок. *tojgo(n-)*, нан. *tojgo* 'мойын, алқым'; маньчж. *tojyon* 'алқым'; орта-кор. *tok*, *tjæk* 'мойын' және т.б.

12. Арғыалтай тіліндегі сөз басы *n/ń* дыбыстарына ата монғол, жазба монғол тілдеріндегі *n*, тұңғыс-маньчжур тіліндегі *n/n'*, корей тіліндегі *n*, ата түркі тіліндегі *n/ń/j*, көне түркі тіліндегі *j* дыбыстары сәйкес келеді. Мысалы: монғ. *nügersün* 'бұталы қандығаш', тұңғ.-маньчж. *nibek 'тырыбық қайын', түрк. *jinrek 'қандығаш' (қайын түқымдас); тұңғ.-маньчж. *nicke 'кішкентай, әлжуаз, әлсіз', монғ. *žižig 'ұсақ, кішкентай', түрк. *jinčke 'жінішке, ұсақ әлсіз' және т.б.

13. *l¹*, *l²* және *r¹*, *r²* діріл дыбыстары арғыалтай тілінде сөз басында кездеспейді. Сөз ортасы мен сөз соңында көп өзгеріске ұшырамайды. Өзгеріске көбінесе дауыстылардың арасында немесе олардан кейін келген дауыссыздар ұшырайды. Мысалы: арғыалт. *köl 'қол' > түрк. *kol 'қол': көне және орта үйғ., шағат. *qol*, армян-қып., як., тува *xol*, шор, телеут., түрікм., түрік., әз. *kol*, қаз., қырғ. *qol* ~ тұңғ.-маньчж. *xul-kse 'жен': эвенк., негид., ороч. үксә, сол. үтчил, нан. хуэксә, маньчж. *ulхи* (< *xul-ksi; ~ монғ. *köl 'аяқ, жануардың табаны': орта монғ. *kol*, халх.-монғ. ҳөл, бур. ҳұл, ескі қалм. қөл, орд. *köl*, монғ. *kuor*, мөғ. *kól*, дунс., баоан. *kul*; арғыалт. *kuru – 'саусақ': монғ. *kuruuyin 'саусақ', тұңғ.-маньчж. *xiru 'ұыс', маньчж. *irup* 'сүйем' (ұзындық өлшемі)', кор. *karak* 'саусақ'; арғыалт. **erű-*: түрк. *erin 'ерін': көне үйғ. *erin*, шағат. *erit* 'астыңғы ерін', ескі қыпш. *erin* 'ерін', хак. *iprin*, өзб. *irin*, түрікм. *erин*, құм. *erin*, тув. *erin* 'ерін, ыдыстың ернеуі', қаз. *eriň*, қарақалп., ноғ., қырғ. *erin*, т.б. ~ монғ. *eri-yűn 'төменгі жақ сүйек': орта монғ. *eri'up* 'төменгі жақ сүйек', монғ.-жазба. *erügүn*, *eregүn*, *erügү*, *erei* 'иек', қалм. *örgü* 'төменгі жақ сүйек, иек', халх.-монғ. эруу 'жак, иек сүйек', бур. үргү (н) 'жақ сүйек, иек', даг. эру 'қызыл иек', монғ. *irū* 'иек' ~ тұңғ.-маньчж. *erukan 'бұғана': эвенк. орокон, ороч. *ijəukə*/ *ejəukə* 'бұғана' және т.б.

14. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *r* дыбысы арғымонғол, көне монғол жазба тілдерінде *b* дыбысына, маньчжур тілінде *f*, тұңғыс тілінде *r/w*, көне түркі тілінде *r* дыбысына өзгерген. Сол сияқты сөз соңындағы арғыалтайлық *r* дыбысы да

жоғарыдағыдай өзгеріске ұшыраған. Тек маньчжур тілінде *p* > *p/b* дыбыстарына өзгерген. Мысалы: арғыалт. *jajr- 'жіберу, жөнелу, кету' > түрк. *(j)eip- 'жіберу', монғ. *javu- 'жұру', тұңғ.-маньчж. *jeβ- 'шығу'; арғыалт. *kapVn-: түрк. *karun > көне-уйғ. qabun 'түкті ара', тұңғ.-маньчж. *xafin - 'жабайы ара'; арғыалт. *kēr`e- 'құйсеу, шайнау', > түрк. *kāp - 'құйсеу, шайнау', монғ. *keb- 'шайнаңдау', тұңғ.-маньчж. *kefe 'астыңғы иек' және т.б.

15. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *t* дыбысы жазба монғол тілдерінде *d* дыбысына, маньчжур тілінде *t*, көне түркі тілінде *t* дыбысына өзгерген. Арғымонғол (ата монғол, монғол тектілі), жазба монғол маньчжур тілдерінде *i* дыбысының алдында Ծ дыбысына өзгерген. Мысалы: арғыалт. *puta 'жіп, арқан' > түрк. (як. *utax*) < *putak 'қалың арқанның ширатылған жібі', монғ. -жазба *utasun*, орта монғ. *hutasun* 'жіп, іірілген жіп', маньчж. *futa* 'жіп, арқан'; арғыалт. *gat- 'жидек' > түрк. *kat/qat 'жидек', монғ. *gadari* 'беже, алхоры', тұңғ.-маньчж. *gata 'жидек'; арғыалт. *et- ike 'жасы үлкен туысқан' > түрк. *eteke 'немере аға', монғ. *ečige 'әке', тұңғ.-маньчж. *etike-j 'қарт, қайын ата' және т.б.

16. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *k* дыбысы арғымонғол, көне монғ.-жазба тілдерінде *q/k* дыбысына, маньчжур тілінде *q/k*, тұңғыс тілінде *k*, корей тілінде *g*, көне түркі тілінде *q/k* дыбысына өзгерген. Сол сияқты сөз соңындағы *k* маньчжур, тұңғыс, көне түркі тілдерінде өзінің рефлекстерін сақтаған болса, арғымонғол, көне монғол жазба тілдерінде *g/g* дыбысына өзгерген. Мысалы: монғ.-жазба. *kōkīp* 'емшек' ~ тұңғ. *(x)ukun/*kukun 'емшек' < арғыалт. *kok'ū-'кеуде, көкірек'. Монғ.: көне монғ.-жазба. *kōkīp*, қалм. *kōkp*, дун. *gogo*, даг. *hgōp*, монғ. *k'iguo* 'емшек' деген мағынаны білдіреді. Монғол жазба тіліндегі *kōkī-* ~ *kōke-* 'емшек ему' (халх.-монғ. *xōxō-* 'ему') етістігінен *kōkīp* тұлғасы туындаған деп саналады. Тұңғыс-маньчж: эвенк. *ukun*, эвен. *okən*, негид. *oxon*, ороч. *oko(n-)*, уд. *kos'o* (< *kuku-su), ульч. *kue(n-)*, орок. *qō(n-)*, нан. *kī*, маньчж. *hixip*. Тұңғыс-маньчжур тілдерінде 'емшек' деген мағынада жұмсалатын жоғарыдағы тұлғалар 'емшек ему' етістігінен туындаған (эвенк. *uki-*, эвен. *ok-*, негид. *oxo*). Түрк. **gōkī́* ~ *gogū-ı 'кеуде, көкірек': көне түрк. *kōkīz*, түрікм. *gōvūs*, түрік. *gōyūs*, аз. *kōkūs* (*kōks*), хак. *kōgis*, чув. *kōgor*

туынды тұлға *gōkr-äk 'көкірек' (өзб. *kōkrak*, тат. *kūkrak*, қаз. *kökirek*); Корей тілінде: қазіргі кор. *kogeji*, орта.-кор. *kokaija* 'өзек' және т.б.

17. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *b* дыбысы арғымонғол, жазба монғол тілдерінде *b* дыбысына, маньчжур тілінде *b*, түңғыс тілінде *w*, көне түркі тілінде *b* (басқа түркі тілдерінде *v* немесе нөлдік тұлғада) дыбысына өзгерген. Сөз сонындағы *b* дыбысының түңғ.-маньчжур және көне түркі тілдеріндегі өзгерістері сақталып, арғымонғол, жазба монғол тілдерінде *w* дыбысына өзгерген. Мысалы: арғыалт. *keb-(/*kew-) 'кеуде, қарын': > түрк. *geb-de 'кеуде', монғ. *kebe-l-(/*kere-l-: > көне монғ.-жазба *keber-deg*, қалм. *kewrdəg* 'кеуде', орд. *k`ewer*'бой тұрқы (жануардың)', түңғ.-маньчж. \*keb-de 'кеуде, қарын'; арғыалт. \*p`ēw/be 'күрке, үй': > түрк. *ēb 'үй', түңғ.-маньчж. *feve 'күрке, қос' және т.б.

18. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *d* дыбысы арғымонғол, жазба монғол тілдерінде *d* дыбысына, маньчжур тілінде *d*, түңғыс тілінде *d*, көне түркі тілінде *d* (басқа түркі тілдерінде *t*, *z*, *j* дыбыстарына) дыбысына өзгерген. Мысалы: арғымонғол, жазба монғол, маньчжур тілдерінде *i* дыбысының алдында ол ӡ дыбысына айналады: арғыалт. *edin 'қожайын, ерек' > түрк. *ed(δ) *i*: көне түрк., орта түрк. *iđi 'ерек, егесі, бас ие, қожайын', монғ.-жазба. *eži/en 'егесі, ие, қожайын', түңғ.-маньчж. *edin 'қүйеу, ерек'. Ал эвенк. ežen' қожайын, бас ие', солон. edi, eži 'бас ие, қожайын', не-ги. ežen' басшы, билеуші', ežexe 'аңшыны қорғайтын рух', ороч. eže(n) 'бас ие, патша', ežexe 'билеуші, патша, рух-ие', ульч. eže(n), ežexe(n) 'аңшылық рух-ие', маньчж. ežen 'билеуші, патша' монғол тілінен енген кірме сөздер саналады; арғыалт. *k` udur -g- 'қүйрық': > түрк. *kudru-k 'қүйрық', монғ. *kudur-ga- 'қүйысқан', түңғ.-маньчж. *xijrguij- 'қүйрық', орта-кор. kärki 'жылқының жалы' және т.б.

19. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *g* дыбысы арғымонғол, жазба монғол тілдерінде *g/g/y* дыбысына, маньчжур тілінде *χ/x*, түңғыс тілінде *g*, көне түркі тілінде *y/g* дыбысына өзгерген. Сөз сонындағы *g* дыбысының арғымонғол, жазба монғол, көне түркі тілдеріндегі өзгерістері сақталып, маньчжур тілінде *g/k*, түңғыс тілінде *k/g* дыбысына айналған. Мысалы: арғыалт. *degi 'кішікентай туысқан > түрк. *jegen 'жиен', монғ. *deyū -'iň/ciňlī',

МОҢҒ. *žege* 'жиен' > түрк. *jegen; тұңғ.-маньчж. *dexi'кіші әпкенің ұлы' (*dexi-eṭe 'кіші әпке', *dexi-ata 'кіші әпкенің күйеуі', сөзбе-сөз: '*dexidīč* анасы', '*dexidīč* әкесі'); арғыалт. *dagu 'жат, шетелдік' > түрк. *jagi 'жау, дұшпан', монғ. *dajin < *dayin 'жау', тұңғ.-маньчж. *dagu-r 'дос, одақтас рудың өкілі' және т.б.

20. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *č* дыбысы арғымоңғол тілінде *č*, орта-монғол тілінде *č/s*, жазба монғол тілінде *č/s/s*, тұңғыс-маньчжур тілінде *s* дыбысына, көне түркі тілінде *č* дыбысына өзгерген. Мысалы: арғыалт. **kīčū-* 'куш' > түрк. *gūč 'куш', монғ.-жазба *kīčū-p* 'куш, еңбек', тұңғ.-маньчж. *kusū-p 'куш', *kusū-* 'куш салу, құресу'; орта-кор. *kočak-häta* 'өте құшті, айрықша'; арғыалт. *sīči 'жас төл (қозы, лак, құлыш т.б.)' > түрк. *sōčka 'торай', тұңғ.-маньчж. *sīči-kta 'төл' және т.б.

21. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *ž* дыбысы арғымоңғол, жазба монғол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде бастапқы қалпын сақтап, көне түркі тілінде *j* дыбысына өзгерген. Мысалы: арғыалт. **žaži-* 'бет сүйек, шайнау': түрк. *jaŋ-n-gak > *jaŋŋak 'иек', монғ. **žaži-l-* 'шайнау', *žaži-yur 'ұрт', тұңғ.-маньчж. **žaži-kta/-n* 'бет сүйек'; арғыалт. *žižž - 'өтірік айту, егесу, дауласу': түрк. **joj-* 'өтірік айту, жалған сөйлеу', монғ. *žiži - 'азғыру, қызықтыру', тұңғ.-маньчж. *žiža 'айыптау; айтису, дауласу, шу шығару' және т.б.

22. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасына келетін *s* дыбысы арғымоңғол, жазба монғол тілдерінде *s* дыбысына, бурят тілінде *h*, маньчжур тілінде *s*, көне түркі тілінде *s*, як. тілінде *h/t* дыбысына өзгерген. Арғымоңғол, жазба монғол, бурят тілдерінде *y/i* дыбысының алдында ол *š* дыбысына айналады. Мысалы: арғыалт. **k’usi* 'ұсақ жаңғақ': түрк. *kusik 'ұсақ жаңғақ', монғ. *kusi 'самырсын, тұңғ.-маньчж. *xosi-kta 'емен жаңғағы'; арғыалт. *pesi 'тұтқа, сап, діңгек': монғ.-жазба. *eši*, орта монғ., бур. *heši*, тұңғ.-маньчж. *həsin*, маньчж. *fesin* 'тұтқа' және т.б.

23. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *j* дыбысы арғымоңғол, жазба монғол, тұңғыс-маньчжур, көне түркі, корей тілдерінде *j* қалпын сақтаған. Мысалы: арғыалт. *öje 'мойын жүні (жануарлардың, малдың)': түрк. *öjek 'терінің қарын бөлігі', тұңғ.-маньчж. *ηoje-lte 'мойын асты жүні'; арғыалт. **t’uijče* 'тізе': түрк.

*tujz-ke ‘тізе’, монғ. *türei ‘қоныш (етіктің)’ тұңғ.-маньчж. *tujre-kse ‘қоныш’ және т.б.

24. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *m* дыбысы арғымоңғол, жазба монғол, көне түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сол қалпында сақтаған. Мысалы: арғыалт.* *tumi* ‘мұрынбок, сіңбіру’: тұңғ.-маньчж. *tumi-n ‘түкірік’, монғ. *tomi-yi ‘салқын тиу, сүйк өтіп кету’, түрк. *tum-č-uk ‘мұрын; тұмсық’; арғыалт **keti-* ‘кірпік, қабақ (көздің)’: тұңғ.-маньчж. *kem-bu-kte ‘қас-қабақ’, монғ. *kötü-ske ‘қас’, түрк. *kirpik ‘кірпік’ < *kim-rik; арғыалт. *kutii ‘ұсақ жәндіктің (шыбын-шіркей, құрт-құмырысқа сияқты) түрі’: тұңғ.-маньчж. *kuti-r ‘ұсақ жәндік, құмырысқа’, *kutke ‘бит’, түрк. *kut ir-ska ‘құмырысқа’ және т.б.

25. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *n* дыбысы арғымоңғол, жазба монғол, көне түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерінде өзгеріске ұшырамаған. Мысалы: арғыалт. *tojn – ‘мойын’: тұңғ.-маньчж. *tojop < *ton-yon ‘мойын’, монғ. *tun-daya ‘аттың шоқтығы’, түрк. *bojn ‘мойын’; арғыалт. *jandç-ku ‘жыртқыш’: тұңғ.-маньчж. *ianda-ku ‘кішкентай борсық, жанат түқымдас ит’, түрк. *andik: шағат. *andiq*, ескі-түрік. *anduq* ‘сілеусін’ және т.б.

26. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы *ń* (жұмсақ) дыбысы арғымоңғол, жазба монғол тілдерінде *ń/n*, тұңғыс-маньчжур тілдерінде *ń*, көне түркі тілінде *ń/j* (басқа түркі тілдерінде *ń/j*) болып өзгерген. Мысалы: арғыалт. *ańa ‘ашық аяа райы’: тұңғ.-маньчж. *ńańja ‘ашық аспан’, түрк. **ańaz/ańaz* ‘ашық күн (аяа райы); құрғақшылық’; арғыалт. *ńońga ‘қаз’: тұңғ.-маньчж. *ńońja-ki ‘қаз’, түрк. *juńgak ‘үйрек; қаз’ және т.б.

27. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы *ŋ* дыбысы арғымоңғол, жазба монғол, көне түркі, тұңғыс-маньчжур тілдерінде сол қалпында сақтаған. Мысалы: түрк. **ta(ŋ)gir-/*da(ŋ)kir-* ~ монғ. *togurig* ~ тұңғыс-маньчж. **toŋol-* ~ орта-кор. *toŋkor-* < алт. **t'oŋkV* (~ **toŋk'V*) ‘дөңгелек’: Түрк.: көне түрк. *tegir-mi*, *tegir-me*, әз. *däjirmi*, түрік. *dejirmi* сөздері үшін түбір-негіз қызметтін **tä(ŋ)gir-/*dä(ŋ)kir-* ‘айналу, дөңгелеу’ етістігі атқарады. Салыст.: чув. *tavär-*, тат. *tägärrä-*, як. *tägirī-*, көне түрк. *megirä* ‘төңірек, айнала’, *tegir-män* ‘диірмен’, түрікм. *tegelek* ‘дөңгелек’, ног. *togin* ‘тоғын’, тат. *dugim*, чув. *togäm* ‘тоғын, шенбер’, шағат. *toy-lak* ‘дөңгеленген’, тел. *toyolok*, қаз. *doyalak*, хак.

toylax ‘дөңгелек’; қаз. *töηörök* ‘төңірек, айнала’, *töηglök* ‘доңғалақ’, тоб. *tüηäläk* ‘сақина, шеңбер’; Монғ.: орта монғ. *tögörig*, монғ.-жазба *tögürig*, қалм. *tögörəg* ‘төңірек, айнала; шеңбер’, халх.-монғ. *dugarig* ‘дөңгелек’; Түңғ.-маньчж: эвенк. *toηollo* ‘шеңбер’, *toηollo-mo* ‘дөңгелек’; *toηär* ‘төңірек, маңай’; негид. *toηgulikin* ‘дөңгелек’, *toηolo* ‘шеңбер’; ороч. *tuηe-pke* ‘шеңбер’; уд. *toηo* ‘тұзак’; Корей: орта-кор. *toηkor-*, қазіргі кор. *toηgol-da*, *tuηgil-da* ‘дөңгелек’; арғыалт. *tawη-gař ‘шошқа’: түңғ.-маньчж. *dawη-gari ‘сивуч’, түрк. *doηuz ‘доңыз’ және т.б.

28. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы **l*¹ дыбысы жазба монғол тілдерінде *l*, түңғыс-маньчжур тілдерінде *l/r*, көне түркі, чуваш тілдерінде *l*, корей тілінде *l/r* болып өзгерген. Мысалы: түрк. *jel ~ монғ.-жазба. *sal-kin* < алт. *zel ‘жел’. Салыст.: көне.-турк., түрік., әз. *jel*, тат. *žil*, чув. *šil* ‘жел’ т.б. ~ монғ.-жазба. *sal-kin*, қалм. *salkn*, халх.-монғ. *salxi*, монғ. *sarkī* ‘жел’; Ал тат., қаз. *salqin* ‘салқын’, тел. *salqin* ‘қатты жел’, сондай-ақ эвенк. *salgin* ‘самал жел’, эвен. *halgon* ‘жел’ сөздері – осы тілдерге монғол тілінен енген кірме сөздер болып саналады. Арғыалт. *ulGz ‘жабайы тауық’: түңғ.-маньчж. **ulgu-mi/a* ‘қырғауыл’, монғ. *ularu* ‘құркетауық’ ← түрк. *ulhar ‘ұлар, шіл’ ‘және т.б.

29. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы **l*² (жұмсақ) дыбысы арғымонғол, жазба монғол, түңғыс-маньчжур тілдерінде *l*, корей тілінде *l/r*, чуваш тілдерінде *l*, көне түркі және басқа түркі тілдерінде *š* болып өзгерген. Сөз ортасында және сөз соңында *š* > *l* өзгерісі ламбдализм зандалиғы ретінде белгілі. Мысалы: түрк. *däl ~ монғ.-жазба. *čila-gun* ~ түңғ.-маньчж. *žola ~ орта.-кор. *tōr(h)* < алт. *tiōla ‘тас’. Түрк.: көне.-турк., түрк., күм., тат. қаз. т.б. *taš*, түрікм. *āš*, әз. *daš*, тув. *daš*, як. *tās*, чув. *čol*; Монғ.: орта -монғ. *čila?in*, монғ. -жазба. *čilayin*, қалм. *tsolūn*, халх.-монғ. *čulū*, даг. *tšoloo* ‘тас’ (< протомонғ. *tilayin); Түңғ.-маньчж.: эвенк., сол., негид., ороч., уд., ульч., орок., наң. *žolo*, эвен. *žol* ‘тас’; Корей: көне-кор. /*tōr/*, орта-кор. *tōr(h)*; арғыалт. *āli ‘көк шөп’: түңғ.-маньчж. **elu-* ‘пияз’, монғ. *alir-sun ‘итбұлдірген, алшынкөк’, түрк.* *āš* ‘қысқа шыбық; телінген бүршік (бау-бакшадағы)’ және т.б.

30. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы **r*¹ (қатаң) дыбысы арғымонғол, жазба монғол тілдерінде *r*, түңғыс-маньчжур тілдерінде *r* (*l*), корей тілінде *r/l*, көне түркі және басқа

түркі тілдерінде *r* болып өзгерген. Мысалы: арғыалт. **t'ōru* 'торай': тұңғ.-маньчж. *toro-ki 'қабан (жабайы шошқа)', монғ. *torui 'торай', түрк. *tōrum*, *tōrm-+ кішірейткіш жүрнақтар 'ботақан, тоқты-торым, торпақ'; арғыалт. *ötmur 'жұмыртқа': тұңғ.-маньчж. *ütmü-kta < *ütmur-kta 'жұмыртқа (жартылай контаминацияға ұшыраған)', монғ. *ötmeyen < **ötmre-* 'жұмыртқа', түрк. *jutmur-tka 'жұмыртқа (*jutmur 'жұмыр, дөңгелек' контаминациясының әсерінен)' және т.б.

31. Арғыалтай тілінде дауыстылар арасындағы және сөз соңындағы **r*² (жұмсақ) дыбысы арғымонғол, жазба монғол, тұңғыс-маньчжур, корей тілдерінде, чуваш тілдерінде *r*, көне түркі және басқа түркі тілдерінде *z* болып өзгерген. *r*² > *z* өзгерісі ротацизм заңдылығы ретінде белгілі. Мысалы: түрк. *ür ~ орта монғ. *ur-tu*, монғ.-жазба. *ur-tu* < алт. **ür*Ā ; Түрк.: көне түрк. *izip* 'ұзын, ұзак', *izaq* 'ұзак, алыс', *iza-* 'ұзау, созылу'; түрікм. *izn*, түрік., әз., хак., тув. т.б. *izip*, як. *ihin*, чув. *vöröt* 'ұзын, ұзак'; түрік. *iza-* 'ұзын болу, ұзаққа созылу', тув. *iza-*, як. *iha-* 'ұзау, созылу'; Монғ.: орта монғ. *urtu*, монғ.-жазба. *urtu*, халх.-монғ. *urt*, қалм. *itu*, монғ. *fuDur* 'ұзын' (екіншілік *f* дыбысына байланысты Мудрак-Хелимский заңы бойынша: *fuDur* < *utur < *ur-tu); Корей: орта.-кор. *ora-ta* 'кейінгі, баяғыдағы'; арғыалт. *nür 'жұзім, шарап': тұңғ.-маньчж. *nure 'шарап', монғ. *nür 'қаражидек', түрк. *jüzüm 'жұзім' және т.б.

§ 2. «Ротацизм» және «ламбдализм» құбылысы

«Ротацизм» және «ламбдализм» құбылысының, яғни тарихи қалыптасқан *r~z* және *l~š* сәйкестіктерінің табиғатын айқындау мәселесі 1923 жылы Г.Рамстедт ұсынған: «чуваш тілінде *r* және *l* түрінде, көне түркі және басқа түркі тілдерінде *z* және *š* түрінде (кейбір түркі тілдерінің кейінгі кезеңдердегі даму барысында *z* > башк., түрікм. *ð*, тув., як., хак. *s* /auslaут шенінде/ өзгеріске ұшыраған) көрініс беретін түркі тектілінің *r және *l фонемалары»¹ туралы теориялық тұжырымнан туындаиды. бұл мәселе түркітану мен алтаистика саласында күні бүгінге дейін талас тудырып келе жатқан даулы мәселелердің бірі болып табылады.

¹ Ramstedt G.J. Frage nach der Stellung des Tschuwassischen//JSFOu. VIII, 1922-1923.

Г.Рамстедт «ротацизм» және «ламбдаизм» құбылыстарының генезисін жуан және жіншке $*r - *ř$ және $*l - *ł$ сонанттардың тектілдік қарама-қарсылығымен түсіндіреді. Оның пікірінше, r және l сонанттары барлық түркі тілдерінде сақталған: $\check{r}$ чуваши тілінде r дыбысына, ал жалпытүркілік – z -ға; $\check{l} >$ чув. l , жалпытүркілік $\check{s}$ дыбысына өзгерген¹. Н.Поппе түркілік тектілдің фонологиялық жүйесінде Г.Рамстедт көрсеткендей $\check{r}$ және $\check{l}$ фонемалары емес, $\check{r}$ (чех тілінде-гідей) және қатаң $*l$,² ал О.Прицак $z > *rti$ және $\check{s} > *lti$ болғанын айтады.³ З.Гомбоц чуваши ротацизмі мен ламбдаизмін бір буынды түбір негіздерде созылыңқы дауыстылардан кейін келетін түркілік тектілдік $*s$ және $*\check{s}$ дыбыстары кескінделуінің нәтижесі деп санайды және бұл құбылысты түркі тілдерінің фонологиялық жүйесінің тарихи дамуының кейінгі кезеңдеріне жатқызады.⁴

А.М.Щербак: «Түркі тектілінде бастапқы созылыңқы дауыстылардан кейін $*s$ и $*\check{s}$ спиранттарының ерекше аллофондары орын алды. Осы позицияда $*s$ кейіннен жаппай ұяңдануға ұшырады. Ал бұлғар ($>$ чуваши) типті тілдерде $*s$ және $*\check{s}$ дыбыстары созылыңқы r және l дыбыстарына айналды» деп санайды⁵. Сондай-ақ А. М. Щербак: «Ротацизм құбылысы алтаистика саласындағы әдебиеттерде келтірілетін түркі-монғол-тұңғыс-маньчжур лексикалық параллельдері үшін жалпыалтайлық қалып-күйді көрсетпейді, негізінен кірмелікті танытады. Мұнда чуваши типті түркі тілі бастапқы «қайнар-көз» болатын болса, монғол тілдері «аралық тіл» қызметін атқарады. Сондықтан тұңғыс-маньчжур тілдерінде, әсіресе эвенкі тілінде кездесетін ротацизм көбіне монғол тілдерінен енген кірме сөздерде дыбыстық тұлғаның қайта жаңғыруына байланысты көрініс береді. Ол сөздердің шығу тегі, тұптеп келгенде түркі тілдеріне барып саяды» дейді⁶.

¹ Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I. Lautlehre.- Helsinki, 1957. -P. 103-106.

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre.- Wiesbaden, 1960. - P.107.

³ Pritsak O. Der «Rhotazismus» und «Lambdaizmus». -UAJb, 35, «D». - Wiesbaden, 1964.- P.337-342

⁴ Gombocz Z. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. - Budapest, 1912-1913.-Bd.XIII.-Hf.1-2.-P.21.

⁵ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л., 1970. - С. 83-88.

⁶ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIVвв.). -Санкт-Петербург, 1997. -C.43

С.А.Старостин созылыңқы дауыстылардың ұяңдануы негізінен оғыз тобына енетін тілдерге тән қасиет екенін айтқан М.Рясянен¹ түжырымын қолдай отырып, А.М.Щербак концепциясына қарсы пікір білдіреді. Ол позициялық ұяңдану тек қатаң спирант дауыссыздардың кіші жүйесіне ғана қатысты болатынын, ал А.М.Щербак ұсынған «позициялық бөлініс» нақты тілдік материалдар негізінде дәлелденбейтінін алға тартады: «Тіптен, автор келтіретін мысалдардың көбі² жалпытүркілік *ř және *l дыбыстары қысқа дауыстылардан кейін келетінін көрсетеді (Сал.: чuv. *ir-* ‘езу, мыжу, жаншу, илеу’: түрік. *ad-*: түрік. *ez-*; чuv. *räru* ‘бұзау’: түрікм. *bi-daw*: түрік. *buzayi*; чuv. *śir-* ‘жазу’: түрікм. *jad-*: түрік. *jaz-*; чuv. *tar-* ‘қашу’: түрікм. *tad-*; чuv. *tir-* ‘тізу, тізбектеу’: түрікм. *did-*: түрік. *diz-*; чuv. *turē* ‘тура’: түрікм. *duđ* ‘құла тұз, жазық’: ‘тур. *duz*; чuv. *ilt-* ‘тындау, есту’: түркім. *ašit-*; чuv. *tol* ‘сыртқы, тыс’: түркім. *daš*). Мұндай мысалдардың санын одан ары қөбейте беруге болады. Бұған қарағанда түркілік тектілдік *ř және *l дыбыстарын басқа бір фонемалардың аллофондарына апарып саю мүмкін емес. Олай болса, мәселе *ř және *l дыбыстарының түркілік тектілде фонетикалық түрғыдан орындалуында, айтылуында болмақ. Жалпы алғанда *ř/*r, *l/*l дыбыстық алмасуларының жиі кездесуі (көне түрк. *kőz* ‘көз’: *kőr-* ‘көру, қарастыру’, *kőli-t-/kőši-t-* ‘көмескілеу, көленкелеу’ және т.б.) олардың артикуляциясы *r-* және *l-* түрінде болатынын дәлелдейді. Әйтседе түркілік тектілдік *ř (*r²*) және *l (*l²*) дыбыстарының нақты фонетикалық сипаттамасы әлі де анық айқын емес»³. Сондай-ақ С.А.Старостин: «Түркілік *ř және *l дыбыстарына монгол, тұңғысманьчжур, корей тілдерінде созылыңқы *r* және *l* дыбыстарының сәйкес келуі Г.Рамstedt реконструкциясының дәйектемелік күшін ныгайта түседі» - деп біледі⁴.

«Ротацизм» және «ламбдализм» құбылыстарын түркі және монгол тілдері арасындағы кірмелік құбылысына қатысты қарастыратын болсақ;

¹ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. -М., 1955. - С. 128-129

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л., 1970. - С. 86-87

³ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.4

⁴ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.С.4

- сөз ортасында және сөз соңында *z > r* («алтайлық ротацизм»): стандарт типтегі түркі тілдерінде аталған позицияда *z* сақталады да, ал монгол тілдері үшін осы топтағы кірмелерге ротацизм тән болып келеді; Салыс.: табғач. *ōkýr (← шығыс-иран., орта-тох. *okso*) ‘өгіз’ ~ жалпытүрк. (VIII ғ. кейін) *ōküz*, чув. *văGär* ~ монг. (*h*) *üker* ‘ipi қара мал’;

- сөз ортасында және сөз соңында *š > l* («алтайлық ламбдализм»): стандарт типтегі түркі тілдерінде аталған позицияда *š* сақталады да, ал монгол тілдері үшін аталған позицияда ламбдализм көрініс береді; Салыс.: табғач. *tavulyan* ‘қоян’ ~ жалпытүрк. (VIII ғ. кейін) *tavišqan* ~ монг. **tavilya(n)* > *ta`ulya* > *ta`ulaj*.¹

Қорыта айтқанда, жалпытүркілік текстілдің фонологиялық жүйесіндегі *r²-(-i-) және *l²*(-i-) дыбыстарын жаңғыртуға, қалпына келтіруге, олардың себеп-салдарын айқындауға байланысты, ғалымдар арасында пікір қайшылығы орын алады. Әсіресе «алтайлық ротацизм» және «алтайлық ламбдализм» құбылыстарының табиғатын терендең зерттеу – алтаистикадағы келелі мәселелердің бірі.

§ 3. Арғыалтайлық аналаут **r->*φ-* дыбысы және «Рамstedt – Пеллио заңы»

Қазіргі алтаистика бағытындағы салыстырмалы-тарихи зерттеудерде айрықша мән берілетін арғыалтай тіліндегі бастапқы ерін дауыссыздардың түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур, сондай-ақ корей, жапон тілдеріндегі эволюциясына қатысты дыбыстық жаңғыртулар сайып келгенде «Рамstedt – Пеллио заңы» деп аталатын фонетикалық заңдылықтың жаңартылып, толықтырылып, жетілдірілген вариантары болып табылады. «Рамstedt – Пеллио заңы» алтай тілдерінің генетикалық туыстығын дәлелдеу жүйесінде басты дәйектемелік рөл атқармаганымен, алтай тіл бірлестігіне енетін түркі, монгол және тұнғыс-маньчжур сияқты үш тілдің үшеуінің де репрезентативтік материалдарын салыстырмалы талдау нәтижесінде анықталған бірден-бір дыбыстық заңдылық болғандықтан, алтаист ғалымдар оған ерекше назар аударады.

¹ Түймебаев Ж.К. Казахско - монгольские лексические параллели. Материалы к этимологическому словарю казахского языка. - М., 2005. - С.19.

Г.Й.Рамстедт XXғ. басында жарық көрген монгол-түркі тектіліндең аллаут қатаң ерін дауыссыздар мәселесіне арналған мақаласында¹ түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде сөз басында келетін жабысынқы (шұғыл) дауыссыздар бөлінісінің өзіндік ерекшеліктеріне зер салады. «Түркі тектілінде сөз басында жабысынқы дауыссыздардан тек *k*-, *t*-, *b*- дыбыстары, ал осы позицияда жалпымонгол тілінде *k*- және *g*-, *t*- және *d*-, сондай-ақ *č*- және *ž*-, ерін дауыссыздардан тек ұяң *b*- дауыссызы болғаны» туралы өз болжамын алға тартқан Г.Й. Рамстедт: «консонантизм саласында монгол тілі түркі тіліне қарағанда дамудың көне, тіптен тектілдік сатысына жақын қалып-қүйді таныта алады» - деген қорытындыға келеді. Жалпымонгол тіліндегі шұғыл дауыссыздарды қатаң ↔ ұяң (*k*- ↔ *g*-, *t*- ↔ *d*-, *č*- ↔ *ž*-) белгілеріне қарай, бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы Г.Й. Рамстедт қатаң ерін *p- дауыссызын *p- ↔ *b*- жұбы аясында қайта қалпына келтірудің дұрыстығына көз жеткізеді. Соның негізінде ғалым: «Арғыалтай тілінде сөз басында қатаң *φ- деген бір спирант дыбыстың болғаны, оның қазіргі тілдерде із-танбасы мұлдем қалмағаны, я болмаса әр түрлі көрініс беретіні» туралы идеясын ұсынады және тектілдік аллаут *p-> *φ- тұлғасына барып саятын тұңғыс-монгол-түркі лексикалық сәйкестіктерінің 42 қатарын көрсетеді².

Түркі және монгол тілдерінің тарихи бастауында аллаут *p- ~ *φ- (> *h*- > *ø*-) дыбыстары болғанын айтақтау үшін Г.Й.Рамстедт салыстырмалы-тарихи дыбыстық реконструкциялардың сыртында, сөз басында *h*- дыбысы көрініс тапқан XIII-XIV ғасырлардағы орта монгол жазба дереккөздеріне жүгінеді.

Г.Й.Рамстедт аллаут қатаң ерін дауыссыздар көрініс тапқан монгол-тұңғыс-маньчжур-түркі дыбыстық сәйкестіктерін анықтап қана қоймады, оларды өзінің көптеген классикалық еңбектеріне арқау етті. Мәселен, Г.Й.Рамстедттің «Қалмақша сөздігінде» (1935) монгол жазба тіліндегі *h*- тұлғалы сөздермен сәйкестік құрайтын *p*- ~ *f*- дыбыстарымен басталатын тұңғыс-маньчжур және түркі

¹ Ramstedt G. J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // Journal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsingfors, 1916-1920. – Bd. 32. – Hf. 2. – S. 1-10; 238-251

² Ramstedt G. J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // Journal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsingfors, 1916-1920. – Bd. 32. – Hf. 2. – S. 1-10; 238-251

сөздері молынан қамтылған болса, алтайтаннымдық зерттеулері аясын корей тілінің материалдарымен кеңейтуіне байланысты жарық көрген «Корей этимологиясы бойынша зерттеурінде» (1949) Г.И.Рамстедт жиырмадан астам корей-тұңғыс-маньчжур-монгол-түркі лексикалық сәйкестіктерін анықтайды. Осы еңбектің 1953 жылы жарық көрген нұсқасындағы П.Аалто дайындаған көрсеткіш бойынша алғанда, Г.И. Рамстедт бастапқы *f*- тұлғалы алпыстан астам маньчжур сөздерін, алпысқа жуық анлаут *r*- тұлғалы гольд (нанай) және ульч сөздерін корей тілінің лексикалық материалымен салыстырғаны байқалады¹. Ал Г.И.Рамстедттің «Алтай тіл біліміне кіріспесі» еңбегінің көрсеткіші зерттеу корпусын бастапқы *f*- тұлғалы 49 маньчжур сөздері, *r*- тұлғалы 2 чжурчжень, 77 нанай, ульч т.б. сөздері, сондай – ақ олардың көбінің монгол және түркі тілдеріндегі лексикалық сәйкестіктері құрағанын көрсетеді.

«Арғыалтай тіліндегі анлаут *r- немесе *φ- дыбыстары және олардың алтай тілдерінде әртүрлі көрініс беруі» туралы Г.И.Рамстедт идеясын қолдаған П.Пеллио «Қазір жойылып кеткен, XIII-XIV ғасырлардағы монгол тіліндегі инициаль *h*- дыбысты сөздер» (1925) атты мақаласында *h*- (< *r- ~ *φ-) дыбысымен басталған 100 шақты орта монгол сөздеріне компаративтік талдау жасай келіп, *h*- (< *r немесе *φ-) монгор тілінде *f*- , дағур тілінде *w*- ~ *ø*- түрінде із қалдырғанын, алайда қазіргі монгол тілдерінің көбінде мұлдем жойылып кеткенін айтады. П. Пеллио монголдық *h*- дыбысын әу бастағы спирант *φ- дыбысының емес, қатаң жабысынқы *r- дыбысының рефлексі деп санайды.² П. Пеллио арғыалтайлық (яғни, тектілдік) анлаут *r- дыбысының түркі және монгол тілдерінде жоғалу процесі өте ерте кездерде басталғанымен, протомонгол тілінде толығымен аяқталмағанын, тіптен бастапқы *h*- (< *r) дыбысы жекелеген монгол сөйленістерінде күні бүгінге дейін сақталып отырғанын айтады. Зерттеуші пікірі бойынша, бұл процесстің уақыт-мерзімін жалпытүркі-монголдық кезеңге жатқызуға болады (прототүркі, немесе жалпытүркі тілінде бастапқы *h*- жойылған)

¹ Ramstedt G.J. Studies in Korean Etymology / Ed. by P. Aalto. – Helsinki, 1953. – Vol. II. -P.17, 23

² Pelliot P. Les mots à *h*- initiale, aujourd’hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // Journal Asiatique. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1-2. -P. 193-263.

және прототүркі тіліндегі біраз сөздерде **p-* немесе **φ-* дыбыстары *b-* тұлғасына өзгеруі мүмкін¹.

Алтаист ғалымдар анықтаған дыбыстық сәйкестіктерді, сондай-ақ арғыалтайлық **p* дыбысының түркі тілдерінде *b-* дыбысына өзгеруі (алт. **p* > түрк. *b-*) мүмкін екенін ескере отырып, П.Пеллио аталған зерттеуінде 96 түркі және монгол сөздерін сәйкестендіреді.²

Сайып келгенде, «Рамstedt – Пеллио заңының» өзегін: «Аргыалтай тілінде сөз басында жабысынқы (шұғыл) **p-*, немесе ызың **φ* ерін дауыссызы болды. Ол тұңғыс-маньчжур тілдерінде әр түрлі көрініс берсе (мәселен, нанай тілінде – *p-*, маньчжур тілінде – *f-*), монгол тілдерінде не жоғалып кетті, не өзгеше бір рефлекстер түрінде (монгор тілінде – *f-* немесе *w-*, орта монгол тілінде – *h-*) сақталып қалды, ал түркі тілдерінде із-түссіз, мұлдем жойылып кетті» деген тұжырым құрайды. Демек «Рамstedt – Пеллио заңының» жалпы мазмұнын мынадай тізбек арқылы көрсетуге болады:

жалпы алтай. *p- (*φ): түрк. ø- ~ монг. φ/ *f- (w-)/ h- ~ түнг. p- ~ маньчж. f-.

Арғыалтайлық анлаут **p- > *φ-* және оның қазіргі алтай тілдерінде гі көрінісі туралы «Рамstedt – Пеллио заңы» алғашқы кезден – ақ алтаистер арасында пікір қайшылығын тудырды. Ортодоксалдық алтаистика бағытын ұстанатын ғалымдар «Рамstedt – Пеллио заңын» түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінің о бастағы генетикалық туыстастығын дәйектеудің негізіне алып, бірнеше мәрте жаңартып, жетілдірген болса, кейбір ғалымдар оны басқа тілдік семьялар материалдары негізінде кеңейтіп, толықтыруға ұмтылды. Ал антиалтаистикалық бағыт өкілдері «Рамstedt – Пеллио заңын» қатаң сынап, қайтадан қарастырудың, тектеп-тексерудің қажет екенін алғартты немесе мұлдем жоққа шығарды.

«Рамstedt – Пеллио заңын» алғашқылардың бірі болып қолдаған және оны орал тілдері материалдарымен толықтырып, өндеген А.Соважо болды. А. Соважо пікірінше, орал-арғыалтай тілінде жабысынқы шұғыл ерін дауыссыз **p-* ұяң ерін **b-* дауыссызымен

¹ Pelliot P. Les mots à *h-* initiale, aujourd’hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // Journal Asiatique. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1-2. - P. 253-262.

² Pelliot P. Les mots à *h-* initiale, aujourd’hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // Journal Asiatique. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1-2. P. 209-247.

алмасуы мүмкін. Ол: «Көне монғол тіліне қатысты П.Пеллио текстерінен өткен Рамстедт заңы орал тобын құрайтын тілдермен салыстырығанда да дәлелді» дейді¹.

Орал-алтай тілдеріне қатысты А. Соважо өндеп, жетілдірген «Рамстедт – Пеллио заңының» варианты төмендегі тізбекке барып сайды:

орал -алт. *p-: орал. p- ~ тұңғ. р- ~ монғ. *p- > w- > h- > ø- ~ тұрк. *p- > *w- > *h- > ø-.

«Рамстедт – Пеллио заңы» қамтитын тілдер ауқымын Д.Синор орал-алтай тілдері ғана емес, ұнді-европа тілдерімен кеңейтіп, мынадай тізбені ұсынады:²

ұнді-еу. *p-: орал-алт. *p- > ф.-угор. *p- ~ алт. *p-: тұрк. *p- > ø-, b- ~ монғ. *p- > h > ø-; *p- > b- ~ тұңғ.-маньчж. р-.

Д.Синор «Рамстедт – Пеллио заңына» деген көзкөзқарасын кейінгі зерттеулерінде былай білдіреді: «... көп жағдайда орта монғол тілінде сөз басында кездесетін *h-* арғыалтайлық (тектілдік) *p-дыбысының «сарқыншағы» емес, екіншілік, протетикалық элемент болып табылады»³.

Монғолтанушы Л. Гамбис «Рамстедт – Пеллио заңына» байланысты мынадай тізбекті ұсынады⁴:

алт. *p- > тұңғ.-маньчж. р- ~ h- ~ f- ~ ø-;

алт. *p- > монғ. h- ~ f-;

алт. *p- > тұрк. ø- ~ ? b-.

Н.Н.Поппе «Рамстедт – Пеллио заңын» қолдан қана қоймай, оны жаңа да тың мәліметтермен толықтырып, кейбір тектілдік түлғаларды нақтылады. Алтай тілдеріндегі аңлаут қатаң жабысынқы *p-, *t-, **t'*-, *q-, *k- дауыссыздар жүйесі туралы мақаласында⁵ тұнғыс-маньчжур тілдері материалдарына айрықша назар аударған Н.Поппе, Г.Й.Рамстедт анықтаған тұнғ.-маньчжур. *p- ~ f- = монғ. ø-*,

¹ Sauvageot A. Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. – Paris, 1930. XLII. -P. 32.

² Sinor D. Ouralo-altaïque – indo-européen // T'oung Pao. – Leiden, 1943. – Vol. 37. – Livr. 5. 228

³ Sinor D. Altaica und Uralica // Studies in Finno-Ugric Linguistics in Honour of Alo Raun. – Bloomington, 1977. – P. 319 331.

⁴ Hambis L. Grammaire de la langue mongole écrite. – Paris, 1945. – Part. 1. 1945, 78

⁵ Поппе Н.Н. Система глухих смычных в алтайских языках // Доклады РАН. – М., 1925. – С. 11-13

түрк. *ø*- тұлғалы сәйкестіктерге¹ : гольд. (нан.) *puri* ‘үрлеу’ ~ түрк. *ür* ‘үрлеу’; гольд. (нан.) *furi* ~ *puri* ‘отбасы, үйелмен, үй іші, бала-шаға,’ ~ монг. *üre* ‘үрпак, ұрық’ т.б. тың деректер қосады.

Н.Н.Поппе «Алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасында» алтайлық текстілге барып саюы мүмкін анылат **p-* тұлғалы 57 түбір деңгейіндегі сәйкестіктерге этимологиялық талдау жасайды². В.И.Цинциус зерттеулері³ арқылы жалпыалтайлық лексикалық қорқатаң, жабысынқы, ерін **p-* дауыссызымен басталатын сөздермен толыға түсті деуге болады. В.И. Цинциус аргыалтай тіліндегі сөз басындағы билабиалды қырылдақ жабысынқы **pc-* дауыссызын жаңғыртып, оның дамуының мынадай тізбесін ұсынады⁴:

тұңғ.-маньчж. **pfh-* > *a) солтүстік.* *h-* > *w-, ø;*

б) оңтүстік. **pf-* > *p-, f-*.

Егер дәстүрлі алтаистика бағытындағы зерттеулерде «Рамstedt – Пеллио заны» алтай тілдерінің генеалогиялық текстестігін дәйектеудің негізіне алынатын басты занылықтардың бірі ретінде қабылданып, алтайлық текстілдің фонологиялық жүйесін қайта жаңғырту, қалпына келтіру, соның негізінде жалпыалтайлық лексикалық қорды толықтыру түрғысынан зерделенетін болса, антиалтаистикалық бағыт өкілдері зерттеулерінде ол аргыалтайлық деңгейдегі емес, таза түркілік текстіл деңгейіндегі дыбыстық занылық түрғысынан қарастырылады. «Рамstedt – Пеллио занына» деген мұндан көзқарас, әсіресе, Г. Дёрфер зерттеулерінде айрықша көрініс береді.

Г.Дёрфер сөз басындағы қатаң **p-* дауыссызын алтайлық текстіл емес, түркілік текстіл түрғысынан жаңғыртып, оның сілемдерін халадж тіліндегі *h-* дауыссызынан іздестіреді⁵. Осыған байланысты Г.

¹ Ramstedt G. J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // Journal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsingfors, 1916-1920. – Bd. 32. – Hf. 2. – P. 1-10; 238-251

² Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I: Vergleichende Lautlehre. – Wiesbaden, 1960.

³ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 342 с; Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с аналautными глухими придыхательными смычными губно-губным **п* и заднеязычным **к* // Алтайские этимологии. – Л., 1984. – С. 17-29.

⁴ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. – Л.: 1949. -С.155.

⁵ Doerfer G, Mongolo-Tungusica. – Wiesbaden, 1985. – 307 s. S.148

Дёрфер монғол тілдеріндегі түркі кірмелігінің 2 бірдей диахрондық қабатын көрсетеді:

1) түркілік текстілдік анаут **p-* дыбысына басталатын сөздер орта монғол тіліндегі *h-* дауыссызымен басталатын сөздермен сәйкестік құрайтын көне немесе өте көне қабат. Кейіннен *h-* дауыссызының орнына қайтадан *p-* пайда болғанын тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі сәйкестіктер айғақтайды. Бұл процесті тізбек түрінде көрсететін болсақ:

арғытуркі (тектіл). **p-* → *арғымонғ.* **p-* (кейіннен түркі және монғол тілдерінде **p-* > **h-* айналады, онан соң көптеген тілдерде **h- > Ø-*) → *тұңғ.: нан., ульч., орок.* *p-*, эвенк. *h-*, маньчж. *f-*, т.б.

Мысалы: түрк. *hīroq*, орта монғ. *huraqa*, эвенк. *hurqa*, ульч. *riča* 'ілмек', 'тұзақ'; түрк. *hökö^z*, әзірб. *höküz*, орта монғ. *hüker* (<**hükör*) 'өгіз', эвенк. *Hukur* 'сиыр'; түрк. *häṛṇäk* 'саусак', орта монғ. *herekej*, маньчж. *ferwe*, нан. *perwe* 'бас бармақ';

2) түркілік текстілдік анаут **p-* дыбысынан өрбіген және халадж тілінде ғана сақталған анаут *h-* дыбысымен басталатын сөздердің монғол тілдеріндегі сәйкестіктері оның орнында ешқандай дыбыстың жоқтығымен сипатталады [Ø-], ал тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі сәйкестіктерінде *h-* дыбысы кездеседі, кей жағдайда ешқандай дыбыс болмайды [Ø-]:

арғытурк. тектілде *p- > *h- → монғ. Ø-.

Мысалы: халадж. *hat* (< **pat*), түрк. *at*, монғ.-жазба. *ayta* 'азбан жылқы', орок. *hakta* 'пішілген бұғы'; халадж. *hāz* (< **pāriča*) 'аз', монғ.-жазба. *araj*, эвенк. *araj* 'әрен'; халадж. *hāla* (< **pāla*), монғ.-жазба. *alay*, маньчж. *alwa*, эвенк. *alag* 'ала'; түрк. **hāyıl*, монғ.-жазба. *ajil*, шығыс-эвенк., солон. *ajl* 'ауыл, қоныс'; түрк. *hülkär*, халадж. *hirkäl*, монғ.-жазба. *ülger*, шығыс-эвенк., солон. *ulger* 'Үлкер' т.б.

Г.Дёрфер пікірінше, VI – XII ғасырлар аралығында монғол тілдерінде **p- > *h-* дыбысына айналды, ал X-XI ғасырларда түркі тілдерінде **h-* дыбысы мұлдем жойылып кетті (**h- > Ø-*). Халадж тілінде ғана сақталып қалған анаут *h-* (< **f- < *p-*) дыбысын, Г.Дёрфер: «VII ғасырлардағы руна жазуларынан да бұрынғы, түркі тілдері дамуының өте көне кезеңдеріне барып саятын архаикалық тұлға» деп санайды. Демек түркі сөздерінде нөлдік түрпатта, монғол тілдерінде *h-*, маньчжур тілінде *f-* тұлғасында келетін, мысалы, көне.

турк. *oјta* 'киіз, киіз етік' = монг. *hojimasun* = маньчж. *foton*, көне тұлғада *rotom, *rota*: нақтырақ алғанда: арғытүрк. *rojta → монг. *rojta (*rojta-sun) → маньчж. *rojtan > *rotan > *rotom > *foton* және т.б. сәйкестіктер қатарында монгол сөздері кейінгі кезеңдердегі, ал маньчжур тілі одан ертеректегі түркілік кірмелікті көрсетеді¹.

Г.Дёрфердің тұжырымдарын қайта қарастыра келіп, А.М.Щербак арғытүркілік аналут *p-(~халадж.*h*-) дыбысына қатысты жаңғыртуларында Г.Дёрфер негізінен тұңғыс-маньчжур тілдерінің материалдарына, онда да сез басы *p*- (~*f*- ~ *h*- ~ *ø*-) дыбыстық ерекшелігімен сипатталатын нанай тіліне сүйенгенін айтады. А.М.Щербак *p*- ~ *f*- ~ *h*- ~ *ø*- дыбыстық сәйкестіктерін түркі тілдерінде параллельдері кездеспейтін, таза тұңғыс-маньчжур тілдеріне ғана тән құбылыс деп санайды. Мысалы: нан. *rā*, солон. *awi*, маньчж. *fawin*, эвенк. *haqin* 'бауыр'; нан. *pikte*, эвенк. *hute* 'бала'; нан. *rēje* ~ *fej* ~ *wēje*, эвенк. *heje* 'маңдай'; нан. *reku* ~ *feku*, эвенк. *heku* 'ыстық' т.б.²

Қазіргі заманғы алтайстер зерттеулерінде алтай тілдерінің негізгі класификациялық топтары арасындағы арғыалтайлық аналут қатаң *p- және қырылдақ жабысынқы *pc- ерін дауыссыздарының ішкі бөлінісі былайша түсіндіріледі:

алт. *pc-: түрк. *ø-, *j- ~ монг. *h-, *j- ~ тұңғ.-маньчж. *p- ~ кор. *p- ~ жапон. *p-;

алт. *pc-: түрк. *p ~ монг. *h, *b/-b* ~ тұңғ.-маньчж. *p ~ кор. *p ~ жапон. *p;

алт. *p-: түрк. *b- ~ монг. **b/-h*- ~ тұңғ.-маньчж. *p- ~ кор. *p- ~ жапон. *p;

алт. *p: түрк. *b ~ монг. *b ~ тұңғ.-маньчж. *b ~ кор. *p ~ жапон. *p;

Ал В.М. Иллич-Свитыч алтайлық тілдік топтараралық мынадай сәйкестіктер қатарын көрсетеді³:

¹ Doerfer G. halaj materials. – Bloomington: Indiana Universiti Publications, 1971. – P.165.

² Щербак А.М. О некоторых спорных вопросах реконструкции фонологической системы тюркского языка // Тюркологические исследования. – М., 1976. – С. 2-24; Щербак А.М. Рец. на: Doerfer G. Mongolo-Tungusica. - Wiesbaden, 1989. – 307 s. // Вопросы языкоznания. – М., 1989. № 6. – С. 132-135; Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV вв.). – СПб.: ИЛИ РАН, 1997. – С. 48-54.

³ Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (Семитохамитский, карельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): Введение. Сравнительный словарь. – М.: Наука, 1971. – 370 с.; Изд-е 2-е, испр. – М.: УРСС, 2003. – 370 с. XIV

алт. *p: түрк. (*p>)*b- ~ монг. *φ > *h ~ түңг.-маньчж. *p-.

Мысалы¹: алт. *pēli- 'қорқу': түрк. *pēli-*η* (-*η* етістіктен есім тудыруши қосымша): көне.-ұйғ. *beliŋ* 'қорқақ', көне.-ұйғ., шағат. *balıŋla*- 'қорқып ояну', телеут. *peliŋdä*- 'қорқақтау'; ескі.-турік. *belin* 'қорқыныш'; түрік. *belin* 'таңғалған, есі шығып кеткен'; диал. *pelin* 'қоян' (<'қорқақ'), қаз. *beleŋ* 'арын, бас асай', *beleŋ al-* 'үркү (жылқы туралы)' ~ түңг.-маньчж. Эвенк. *häl-/hel-* 'батпау, батылы жетпеу'; алт. *[*p*]al'ka 'аяқ, табан, адым': түрк. *paštaq 'кебіс', 'арт жағы жоқ аяқ киім' ~ монг. *[*ɸ*]alki- 'адымдау, адым': монг.-жазба. *alqu*- 'жүргү, адымдау', *alqu-*, *alqum* 'адым'; халх. - монг. *alwam* 'адым', *alwa*- 'адымдау, аяқ басу, жүргү' ~ түңг. маньчж. *palgan 'ұлтарақ, табан': нан. *palgā* ~ *falya*, негид. *walgan*, солон. *alya(n)* 'аяқ' (Қар.: ТМС, II, 312) ~ кор. *pal'* 'аяқ ('толарсақтан төмен');

алт. **para-(η)* / *pcärä-(ηä)* < **parE-(ηa)* 'бармақ': түрк. *(*h*) *ärŋäk*: ескі ұйғ. *erŋek* 'бармақ' / түрк. *parŋaq (~*parnaq*) 'бармақ': қаз. *barmaq* 'бармақ', чuv. *rürne*, диал. *porne* 'саясқ' ~ монг.. **fere(g)ei* 'бармақ': орта монг. *heregai* 'бармақ'; халх.-монг.лх.- монг. *erwī*, дағур. *wergī* ~ *ergī* 'бармақ' ~ түңг.-маньчж. **pöräŋä:n* ~ *poranjan 'бармақ': маньчж. *ferwe* 'бармақ'; нан. *rūrū*, орок. *poro(n)* ~ *pero(n)* ~ *pürü(n-)* 'бармақ';

алт. *palagā 'қала, бекініс, құрылыш': түрк. *paliq 'қала, бекініс': көне түрк. *balıq* 'қала' ~ монг. *balayā-sun 'қала, бекініс'; 'қаланы қоршаған дуал'; 'елді мекен': орта- монг. *balayasun*, *balawasun* 'бекініс'; халх.-монг. *balyās* 'қала' ~ түңг. маньчж. **pal(a)ya* 'қыстак, квартал'; маньчж. *falya*, *falga* 'квартал, телім жер', 'ру';

алт. *pcaliŋa 'алақан': түрк. *(*h*)*äja* (< **pāŋ'a*) 'алақан': көне ұйғ. *aja* 'алақан'; қаз. *aja* 'алақанның аясы' ~ монг. *faliya 'алақан': орта - монг. *halaqan*, *halaga*, *alaqan*'алақан', х.- монг. *alga*, монг.ор. *walya*, *waruya*, дунс. *hanuya*, дағур. *waläga* 'алақан'; қаз. *alaqan* 'алақан' ← орта монг. *alaqan* 'алақан' ~ түңг.-маньчж. *palinjä 'алақан': маньчж. *falaŋgu*'алақан'; на-най. *raŋja*, *fan'ŋä*'алақан'; ороч. *waŋa* 'алақан'.

С.А. Старостин арғыалтайлық қырылдақ ерін *ps- дауыссызының түркі және монгол рефлекстеріне байланысты мынадай занда-лықтарды айқындайды:²

¹ Иллич-Свитич В.М. Опыт сравнения иностранных языков: Сравнительный словарь (*p-q*) (по картотекам автора). – М., 1984. – С.66-70; 70-77; 89-93; 93-95.

² Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – М., 1991. – С.12

1) арғыалтайлық анаут **pc-* түркі тілдерінде алдыңғы қатарлы дауыстылар алдында мұлдем жойылады: алт. **pc̥iti* ‘белгі, ен’: түрк. **im* ‘ен, таңба’: түрік. *im*, түрікм. *ÿt*, қаз. *it* ‘белгі, ен’, құм. *jut* ‘белгі’ ~ монғ. *(h)im* ‘белгі’, ‘ен (малдың құлағындағы)’: монғ.-жазба *ite*, халх.-монғ. *im*, орд. *em*, *it* ‘таңба, ен’ ~ тұңғ. маньчж. **pit* ‘белгі, ен’: эвенк. *hit*, *it* ‘ен, таңба’;

2) арғыалтайлық анаут **pc-* өз ізін түркі тілдерінде алдыңғы қатарлы дауыстылар алдында **j-* түрінде қалдырады: алт. **pc̥eri* ‘түп, төсөніш, еден’: түрк. **jer* ‘жер’: көне түрк. *jer*, қаз. *žer*, чuv. *šer* ‘жер’ ~ монғ. *hir-* ‘төсөніш, топырақ’, ‘түп’, орта монғ. *hiru'ar* ‘төсөніш, еден, топырақ’, монғ. - жазба *iruyar* ‘төсөніш’; халх.-монғ. *jorōl* ‘түп’, дагур. *wigōr* ‘еден, топырақ’ ~ тұңғ. маньчж. **pere* ‘түп, еден’: маньчж. *fere* ‘түп’, ‘төмен, еден’; эвенк. *here*, *ege*, ульч. *pere(g)*, нан. *pereg*, *perel* ‘түп’;

3) алт. **pc-* > түрк. **j-* өзгерісі түркі тілдерінде дифтонглерге барайп саятын дыбыстар алдында да байқалады: алт. **pc̥iūl'V* ‘жұлдыз’: түрк. **jul-du-ŕ* ‘жұлдыз’: көне-үйг. *julduz*, түрікм. *juldız*, қаз. *žuldız*, чuv. *šälDär* ‘жұлдыз’ ~ монғ. **hodu(n)* ‘жұлдыз’: орта монғ. *wodu(n)*, *hudun*, монғ.-жазба *odu(n)*, х. монғ. *od*, дагур. *wod(o)*, монғор. *fōdi* ‘жұлдыз’ ~ арғыкор. **pjə́r* ‘жұлдыз’ ~ арғыжап..он. *pə́si* ‘жұлдыз’

4) арғыалтайлық **pc-* дыбысының *j-* айналуы монғол тілдерінде де орын алады: алт. **pc̥e̥jne* ‘сүйек’: түрк. *(*j)i³n-čik* ‘сүйек, жіліншік’ ~ монғ. **jan-sun* ‘сүйек’: қалм. *jan-dä³-* ‘сүйекті’, *jan-dä-yär* ‘сүйегі ірі’, орта монғ. *ja-sun*, монғ.-жазба *ja-sun* ‘сүйек’ ~ тұңғ.-маньчж. **peń-je-n* ‘тізе’ ~ орта-кор. *s-pjə́* ‘сүйек’ т.б.

Қалпына келтірілген арғыалтай текстіліндегі сөз басы билабиалды қырылдақ жабысынқы **pc-* дауыссызының біршама толық жинағы С.А.Старостин, А.Дыбо, О.Мудрак авторлық бірлестігімен жарық қөрген «Алтай тілдерінің этиологиялық сөздігінде» беріледі¹. Онда арғыалтайлық **pc-* дауыссызымен басталатын 102 бірлік қамтылады.

Қорыта айтқанда, «Рамstedt – Пеллио заңы» дәстүрлі алтаистика бағыты өкілдері енгізген толықтырулар мен өзгерістерге, жетілдірулерге қарамастан, алтаист мамандар арасында әлі күнге пікір қайшылығын тудырып келе жатқан күрделі мәселелердің бірі болып табылады. «Рамstedt – Пеллио заңына» қатысты фонетикалық

¹ EDAL – Etymological dictionary of the altaic languages by Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. – Brill Leiden, Boston, 2003. – T. 1-3.

сәйкестіктер жүйесі монгол тілдері материалдары негізінде Б.Я.Владимирцов, Г.Д.Санжеев, А.М.Щербак, А.Мостерет және А. де Смидт, Б.Х.Тодаева, Д.Синор, Ш.Лувсанвандан, И.Д.Бураева, И.А.Грунтоғасова, С.Е.Мартин т.б., тұңғыс-маньчжур тілдері материалдары негізінде С.М.Широкогоров, В.И.Цинциус, П.Аалто т.б., түркі тілдері материалдары негізінде М.Рясянен, А.М.Щербак, М.Ш.Ширилиев, Д.С.Насыров, В.В.Решетов, К.Шамурадов т.б. лингвистер зерттеулерінде қарастырылады. Эйтседе бұл фонетикалық зандаудықты ең алдымен, түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур, корей, жапон тілдерінің әрқайсысының фактологиялық материалдары негізінде жеке-жеке түбекейлі текстеп-тексеру, сонан соң барып барлық алынған нәтижелердің басын қосу қажет. «Рамстедт – Пеллио заңына» терең лингвистикалық сараптама жасау барысында, оның алтай тілдері арасындағы байланыстың туыстық немесе таза ареалдық-контактологиялық сипаттың айқындаудың кепіліне алыну әлеуеті таныла түсері анық.

§ 4. Алтайлық тектілдің (арғыалтай тілі) дауысты дыбыстар жүйесін реконструкциялау мәселесі

Алтайлық тектілдің дыбыстық жүйесін жаңғырту, қалпына келтіру (реконструкциялау) мәселесінде алтаистер Н.Поппе ұсынған сөздің алғашқы буынның дауысты дыбыстар сәйкестіктері сызбасына жиі жүргінеді¹:

Маньчжур-тұңғыс	Монгол	Түркі	Реконструкцияланған жалпы фонема
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	* <i>a</i>
<i>ā</i>	<i>ā</i>	<i>ā</i>	* <i>ā</i>
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	* <i>o</i>
<i>ō</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>	* <i>ō</i>
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	* <i>u</i>
<i>ū</i>	<i>ū</i>	<i>ū</i>	* <i>ū</i>
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	* <i>i</i>

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965. - С.202.

<i>ī</i>	<i>ī</i>	<i>ī</i>	<i>*ī̄</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɛ</i>	<i>ä</i>	<i>*ē</i>
<i>ɛ</i>	<i>ɛ</i>	<i>i</i>	<i>*ē</i>
	<i>ē</i>	<i>ā</i>	<i>*ē̄</i>
	<i>ē</i>	<i>ī</i>	<i>*ē̄̄</i>
<i>u</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>*ō̄</i>
<i>u</i>	<i>ō</i>	<i>ǖ</i>	<i>*ō̄̄</i>
<i>u, i</i>	<i>u</i>	<i>ǖ</i>	<i>*ǖ</i>
<i>ī</i>	<i>ū</i>	<i>ū̄</i>	<i>*ū̄̄</i>
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>*ī</i>
<i>ī</i>	<i>ī</i>	<i>ī</i>	<i>*ī̄̄</i>

Мысалы:

1. Маньчж. *ali-* 'қабылдау' = монғ.-жазба *ali* 'бер' = көне түрк., түрікм. *al* 'алу'; эвен. *arakūkān* 'ақырын, аз', *arakūp* 'ақырын, жайлап' = жазба- монғ. *aria* 'болар-болмас, білінер-білінбес' = түрікм. *az* 'аз'; эвен. *dal-* 'жабу', *dalit-* 'жабу, басым болу', маньчж. *dali-* 'тығылу, тығу' = монғ.-жазба *dalda* 'жасырын, көзге түспейтін' = түрікм. *yaštaq* 'бет перде', көне түрк. *yašur-* 'жабу'.

2. Маньчж. *dālī* 'иық', жазба- монғ. *dalı* 'жауырын' = түрікм. *yāl* 'жал', як. *sāl* 'жалдың астындағы қабат'; эвен. *sā-* 'оку', *sājē-* 'білу' = түрікм. *sān* 'сан', як. *āx-* < **sāq-* 'сануа'.

3. Эвен. *bodo* 'өмір, өмір салты' = монғ.-жазба *boda* 'зат', халх.-монғ. *bodo* 'шын табиғат, мән' = көне түрк. *boð* 'дене'; маньчж. *tobgiya* 'тізе' = монғ.-жазба *toyig* 'өкше' = көне түрк. *tobiq* 'тізе'.

4. Монғ.-жазба *bol-* 'булыу', маньчж. *öli-* *id.* = як. *buol-* < **bōl-*, түрік *ol* 'булыу'; маньчж. *mōdi* 'орман', дагур. *mōd* 'ағаш' = эвен. *mō* 'ағаш'.

5. Эвен. *otjə-* < **imta-* 'ұмыту' = монғ.-жазба *imta-* 'ұйықтау', *imarta-* 'ұмыту' = көне түрк. *inīt-* 'ұмыту', як. *imip-* *id.*; маньчж. *ula-* 'жіберу, беру' = монғ.-жазба *ulari-* 'кезектесу, ауысу' = көне түрк. *ila-* 'байланыстыру, жалғау', *ilayi* 'ұласу'; монғ.-жазба *urtu* 'ұзын', монғ. *fudur* < *furtu < *purtu *id.* *id.* = чув. *vārām* < *urun 'ұзын' = көне түрк. *uzin*, як. *uhun* *id.*

6. Эвен. *sūnji-* < **sūngi-* 'созу' = жазба- монғ. *sun-* *id.* = як. *īn-* < **sūn-* *id.*; лам. *īru-* 'ағып кету' = монғ.-жазба *urus* *id.* = қойб. *ir-* 'ағы'.

7. Эвен. *n̄etimtē* 'жұмсақ', *n̄etkun* 'жінішке, жұқа' = монғ.-жазба *n̄imgen* < *n̄ümkan 'жінішке, жұқа' = як. *s̄imnā-* 'жұмсару', көне түрк. *ȳimšaq* 'жұмсақ'; эвен. *tikupñi-* 'ашуландыру', *tikul-* 'ашулану' = монғ.-жазба *čiqul* < *t̄iqul 'ашу' = көне түркі *t̄iqil* 'ашулану'.

8. Маньчж. *irun* 'соқа ізі, із, жол', *iri id.* = монғ.-жазба *iray id.* = чув. *ȳaran* < *iran id. = түрікм. *iż* 'із'; монғ.-жазба *isu* 'ыс, күйе' = түрікм., як. *i:s* 'тұтін, ыс'.

9. Эвен. *ekin* 'әпке', *eķi* / *eķē* 'апа, апай', лам. *eķen* 'әпке' = чув. *akka* / *eke 'әпке'; эвен. *eri-* 'қазу', лам. *erdə* 'есу', *erūn* 'ағаш күрек' = монғ.-жазба *erii-* 'қазу' = шағат. *äz* 'үгу, ысу'.

10. Маньчж. *delen* 'емшек', лам. *dēlja id.* = монғ.-жазба *delen* = әзірб. *yelin* < *yēlin id; эвен. *gēdimuk* 'бастың арт жағы, желке', лам. *gēdēmék id.* = монғ.-жазба *gede id.*, *gej ige* < *gedikē 'белгі' = көне түрк. *kidin* 'кеінін'.

11. Эвен. *ηerī*'сәүле', маньчж. *gere-* 'жарық болу' = монғ.-жазба *gerel*, *gere* 'сәүле', 'сәүле; күегер' = көне түрк. *kertin-* 'сену'; монғ.-жазба *ere* < *ere 'ер адам' = чув. *ar* < *är id.* = түрікм. *är* < **ēr id.*

12. Эвен. *dēlin* 'жал' = монғ.-жазба *del id.* = чув. *śilxe* < *yēlkei id.* = көне түрк. *yil id.*, як. *siäl id.*

13. Эвен. *ugit̄yñg-*-маньчж. *er* 'биік', *ugilē* 'ұстіндегі', *ugi* 'ұсті' = монғ.-жазба *ögede* < *ögède 'ұст', монғ.-жазба *ögse-* 'ағысқа қарсы журу'; лам. *kut̄er* 'ұстіне қарай өрмелей' = *kötel* монғ.-жазба 'шатқал, асу', қалм. *köt̄i-* < *köteyi- 'көтерілу' = көне түрк. *kötür-* 'көтеру'.

14. Эвен. *sī-* < *söyi-* 'сөндіру, өшіру', *sīw-* 'сөну, өшу' = монғ.-жазба *sönii-* 'сөну, өшу' = түрікм. *sön-* id.; эвен. *ur* 'асқазан' = монғ.-жазба *örö* < *ore 'қолқа' = чув. *var* < *ör 'іш, асқазан' = түрікм. *öz* 'өзі', як. *üds* < *öz 'орта, өзек'.

15. Маньчж. *fuče-* < **pürke-* 'ашулану', улча *riču* < *pürkü-* 'секіру' = монғ.-жазба *ürgiī*, орта монғ. *hürgü-* 'қорку, үрейлену' = әзірб. *hürküt-* < *pürküt 'қорқыту, үркіту'; эвен. *jügī-* 'шанамен тасымалдау', *jügīwñi* 'керуен' = монғ.-жазба *jüge-* 'тасымалдау, жеткізу' = көне түрк. *üy-*, *yük* 'жүк'.

16. Монғ.-жазба *küli-* 'байлау' = түрікм. *güyl-* < **küł-* 'қол-аяқты байлау'; эвен. *tīreksə* 'табан', ороки *tiyeksə id.*, голди (нанай) *tūreksə id.* = монғ.-жазба *türei id.*

17. Эвен. *sippiy-* 'сыптыру' = монғ.-жазба *sigür* < *sipür 'сыптырыш' = шағат. *sipür id.*, көне түркі *sipir-* 'сыптыру'; эвен. *silgin-* 'сілкү' = монғ.-жазба *silged- id.* = куман *silik- id.*

18. Эвен. *bıl ēn* 'білек' = монғ.-жазба *bile id.* = әз. *biläk id.*

Г.Рамстедт пен Н.Поппе арғыалтайлық дауыстылар жүйесін қалпына келтіруде негізінен түркі-монғол дауыстылар үндестігі схемасына сүйенгенін айта келе, С.А.Старостин былай дейді: «Дауыстылардың тіркесуінде бірқатар шектеушіліктің бар екенімен сипатталатын тұңғыс-маньчжур сингармонизмі дәстүрлі алтаистика негізге алған түркі-монғол сингармонизмінен мұлдем өзгеше болып келеді. Соған қарағанда тұңғыс-маньчжур дауыстылар моделі түркі-монғолдан да көне, ал әу бастиғы алтайлық дауыстылар жүйесі түркі-монғол дауыстылар жүйесінен біршама айырмашылықта болды деуге негіз бар. Тіптен арғыалтай тілінде сингармонизм болған жоқ немесе ол дауыстылар тіркесімділігінде шектеулі түрде көрініс берді деуге де болады»¹.

С.А.Старостин алтай тілдері арасындағы дауыстылар сәйкестігінің мынадай жалпы тізбесін ұсынады²:

Арғыалтайлық	Түркі	Монғол	Тұңғыс-маньчжур	Корей
*i	i / ī	i	i	i
*e	e	e	e	a / ə
*ä	a / ä	a / e	ī, ā	i / ā
*ū	u / ü	u / ü	u	u / ī
*ö	o / ö	o / ö	o	o (ī)
*ī	i / ī	i	i / u (o)	u / a
*u	u / ü	u / ü	u / ü	o
*o	o / ö	o / ö	ü (/ā), ö	o (u) / ā
*a	a / ä	a / e	a / e	a / ə

Мысалы: алт. *birV'бір': түрк. *bir, монғ.-жазба. *büri*'бәрі, бүтіндей / екіншілік - ū -/; орта кор. *pìris* 'алдымен, алғаш рет', *pìrís-* 'бастау (ic)'; арғыжапон. *pítə- 'бір' (көне-жап. *pito*, *fito*- ~ *fitō*- ~ *fitò*-);

алт. *ged 'арт жақ': түрк. *ged, монғ.-жазба. *gede* 'артқа; арт жақ, қарақұс'; тұңғ.-маньчж. *gedi-muk 'қарақұс, көкжелке'; арғыжап. *kità 'солтустік' (көне-жап. *kitu*, *kità*);

¹Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.35

²Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.38.

алт. * *bä*- 'мен': түрк. *bä- ~ монғ. *bi* ~ түңғ.-маньчж. *bi; түрк.: көне түрк. *ben*, орта түрк. *ten*, әз. *tän*, түрік. *ben*, өзб. *ten*, чuv. *e-be*; монғ.: орта монғ. *bi*, монғ.-жазба., қалм. *bi*, дунс. *bi*, бао. *bi* (~ *bə*), дағ. *bii*, юй. *bə*, монғор. *bi*; түңғ.-маньчж.: эвенк., сол., эвен., негид., ороч., уд., орок., маньчж. *bi* (*min-*), нан. *ti* (*min-*); арғыжап. *bà (көне.-жап. *wa*, *wa-re*, *wa-ga*);

алт. *küjlu (~**k'ülju*) 'құлак': түрк. *kul-kak (/*kul-gak) ~ орта-кор. *kùi*; түрк.: көне түрк. *qul-qaq* ~ *qul-yaq*, шағат. *qulyaq*, *qulay*, түрікм. *gulaq*, түрік. *kulak*, як. *qulyāχ*, чuv. *xölyä*; кор.: көне кор. *kwì* = /*kuj*/, орта-кор. *kíi*;

алт. **p'ör* 'от' (түрк. *ör-t 'өрт, жалын'; монғ.-жазба. *ör-de-* 'жану, жалындау'; орта-кор. *pír* 'от'); арғыжап. *pə (қосымшамен *pə-i) 'өрт' (көне-жап. *píi*);

алт. **k'il* 'қыл, жүн': түрк. *kil ~ түңғ.-маньчж. *xiń-ja (< *xil-ja) ~ көне-кор. **kär-k-*; монғ.-жазба. *kil-ya-sun*, қалм. *kilyAsn*, *kilAysn* 'жылқының қылы, жылқының құйрық жүні; арғыжап. *ka (-i – қосымшасымен *ka-i) 'қыл, жүн' (көне-жап. *ke*);

алт. *duri 'жұз, тұр': түрк. *jür 'жұз', монғ.-жазба. *düri* 'сыртқы түрі', түңғ.-маньчж. *duru-n 'тұр, бейне'; арғыжап. *túra 'жұз, бет' (көне-жап. *tura*, кет. *tsúrà*, каг. *tsúrà*);

алт. **oj-* 'жұзу': монғ.-жазба. *o(j)-ti*; түңғ.-маньчж. **iji-*, **iji-g-*; арғыжап. **əjə-(n)k-* (~ *əji; *ə-(n)k-*) *id.* (орта -жап. *ojog-*);

алт. **alda-* 'арасы; сажын (ұзындық өлшемі)' (монғ.-жазба. *alda* 'са-жын (ұзындық өлшемі)'; түңғ.-маньчж. *alda-n 'арасы, ара'; орта-кор. *arā-m* 'құлаш, сажын (ұзындық өлшемі '); көне-жап. *ata* 'ұзындық өлшемі';

Мұның сыртында С.А.Старостин мынадай арғыалтайлық дифтонглер қатарын жаңғыртады¹:

арғыалтайлық	түркі	монғол	түңғыс-маньчжур	корей
* <i>ia</i>	<i>a (a)</i>	<i>i ~ a</i>	<i>ia</i>	<i>ă ~ i</i>
* <i>io</i>	<i>a (a)</i>	<i>i (~ o)</i>	<i>o</i>	<i>o</i>
* <i>iu(?*ue)</i>	<i>o ~ u</i>	<i>o ~ u</i>	<i>i</i>	<i>jə</i>
* <i>ua</i>	<i>a (a)</i>	<i>a (e)</i>	<i>u</i>	<i>u</i>

Алтайлық тектілдің фонологиялық жүйесін қалпына келтіруде басшылыққа алынатын Г.Рамстедт пен Н.Поппе ұсынған дауыстылар

¹Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.-С.38

сәйкестіктерінің дәстүрлі тізбесі, ол тізбені толықтырып, жетілдірген С.А.Старостин зерттеулері арғыалтай тектілінің жаңғыртылған дауыстылар жүйесі және оның қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі арасында айтартықтай өзгерістің болмағанын көрсетеді. Мұндай пікірді белгілі түркітанушы Э.В.Тенишев те айтады: «Арғыалтай тілінде сөздің бірінші буынында дауыстылардың тіл алды және тіл арты түрлери бірдей ұшырасады, ашық-қысан, еріндік-езулік, және қысқа-созылыңқы: *a, ä, y, ü, o, ö, i, ii, e, ē, i, ī, ā, ī, ō, ū, ū*. Бұл жүйе айрықша тұрақтылығымен ерекшеленеді және оны қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісінен байқауға болады» - дей келе, төмендегідей дауыстылар сәйкестіктерін атап айтады:

Арғыалтай тіліндегі *a, ä* дыбыстарына арғымонғ. *a, ä*, монғ. - жазба, қалм. қысқа *a*, тұңғ. *a, ä*, түрікм., як. *a, ä* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *y, ü* және *i, ii* дыбыстарына арғымонғ. *y, ü*, монғ.- жазба, қалм. қысқа *i*, халх.-монғ. *i*, түрікм. *y(i), ü(i)*, як. *y, ü*, тұңғ. *i, ii, öi, ii* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *o, ö* дыбыстарына арғымонғ. *o, ö*, монғ.- жазба, қалм. *o*, тұңғ. *o, ö*, түркім. *o, ö*, як. *o*, ио сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *e, ē* дыбыстарына арғымонғ. *e, ē*, монғ.-жазба, қалм. *e*, тұңғ. *e, ē*, түрікм. як. *e, ē*, сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *e, ē*, дыбыстарына арғымонғ., монғ.- жазба, қалм. *e*, тұңғ. *e*, чув. *a*, әз., түрікм., як. *ä* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *ö, ö* дыбыстарына арғымонғ. *ö, ö* монғ.- жазба, қалм. *ö*, монгор *o*, маньчж. *u*, түрікм., як. *ö* сәйкес келеді;

Арғыалтай тіліндегі *ii, ū* дыбыстарына арғымонғ. *ii, ū*, монғ.- жазба, қалм. *ii*, маньчж. *u*, түрікм., як. *ii* сәйкес келеді;

Біріншіден кейінгі буындарда жоғарыда көрсетілген барлық дыбыстар қолданылмаған: *a, ä* дыбыстарынан монғ.- жазба, орта монғ. *ä*, маньчж. *ä*, көне түрк. *u*; *y, ü* және *i, ii* дыбыстарынан – монғ.- жазба *i*, эвенк. *ii*; *u, ü* дыбыстарынан – монғ.- жазба, маньчж. *u*, көне түрк. *u(y)*; *ii, ū* дыбыстарынан – монғ.- жазба *ii*, эвенк. *u(ii, ū)*, көне түрк. *ii* дыбыстары кездеседі. Ашық *o, ö* және *ö, ö* тек бірінші буындаған қолданылады. Арғыалтай тілінде сөздің басы мен ортасында қысан *i, ii* кездеспейді. Арғыалтай тіліне дауыстылар үйлесімділігі, онда да жуан-жіңішке, еріндік-езілік үйлесімдіктері тән болды¹.

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. - М., 1996.-С.9

Арғыалтай тілінің дауыстылар жүйесі созылыңқы дауысты дыбыстардың кездесуімен де сипатталады. Созылыңқы дауыстылар бастапқы және екінші қатарлы дауыстылар болып екіге бөлінеді. Негізінен алтаист лингвистер арасында «созылыңқы дауысты дыбыстар алтай тілдерінің көне кезеңдерінде болды, ал екінші қатарлы созылыңқы дауыстылар дауысты-дауыссыз немесе дауысты-дауыссыз-дауысты дыбыстар бірлігінің нәтижесінде дамыды» деген пікір орын алады.

Түркі тілдерінде бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстардың сол қалпын сақтауы да (мысалы: түрікм. *āt* 'есім' = як. *āt*; түрікм. *āč* 'аш' = як. *ās*; түрікм. *bār* = як. *bār* 'бар'; түрікм. *gāz* 'қаз' = як. *xās*; түрікм. *yāz* 'көктем' = як. *sās*; түрікм. *ōt* 'от' = як. *iot*; түрікм. *güök* 'көк' = як. *küök*; түрікм. *düört* 'төрт' = як. *tüört*, т.б.) немесе қысқа дауысты дыбыстарға айналуы да (мысалы, түрік *od* < *ōt 'от', *ot* 'шөп'; *oda* < *ōtay 'бөлме' т.б.), басқа сипаттағы созылыңқы емес дауысты дыбыстарға өзгеруі де (мысалы, сагай *it* < *ōt 'от', *ül* < *öl* 'дымқыл' т.б.), қатар қолданылуы да (*āč > як. *ās* 'аш', алайда *tay > як. *tia* (*tā* емес), *yōq > як. *siuox* 'жоқ' және *yoqan* > як. *suon* 'қалың'; *tört > як. *tüört* 'төрт' және **ögrän-* > як. *üörän-* 'үйрену, оқу' т.б..) орын алады. Ал жаңа түркі тілдерінің біразында бар екінші қатарлы созылыңқы дауыстылар көне және орта түркі тілдерінде кездеспейді. Мысалы: көне түрк. *oyul* 'ұл' > тув., саг., шор *ol*, алт., қырғ. *ül*, як. *uol*; көне түрк. *ayız* 'ауыз' > тұва, саг., шор *ās*, алтай *ōs*, қырғ. *ōz*, як. *uos*; көне түрк. *tay* 'тау' > алт. *tū*, қырғ. *tō*.¹

Чуваш тілінде екінші қатарлы созылыңқы дауысты дыбыстар болмағанымен, бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстар кездеседі. Мысалы: *öö* > *äva*, *ē* > *iä > *yā* чув. *kävak* < *kök 'көк' = як. *küök*, түрікм. *güök*; чув. *tävattä* < *tört 'төрт' = як. *trüöt*, түрікм. *düört*; чув. *yal* < *ial < *iäl < *el 'ел, ауыл'. Оларды, көп жағдайда, созылыңқы емес дауыстайлардан бірден ажырату да қыныңрақ соғады (чув. *xur* < *qär 'қаз' = як. *xās*, түрікм. *gāz*; чув. *it* < *at 'ат' = як., түрікм. *at*).²

Монғол тілдерінде созылыңқы және созылыңқы емес дауысты дыбыстар сөздің мағыналық жақтан екі басқа болуына әсер етеді:

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика.- М., 1955; Räsänen M. Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.-Helsinki, 1949. (SO,XV).-249р. /Пер. на русс. яз. 1955;

² Ramstedt, G. J. Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen, JSFOu 38: 1 (1922), 12-13.

Мысалы: халх.-монғ. *dēl* 'шапан, сырт киім' және *del* 'жал'; *yāsan* 'қандай' және *yasan* 'сүйектен жасалған'; *tōs* 'шаң' және *tos* 'семіз, майлы, май'.

Бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстар негізінен дагур және монгор тілдерінде кездеседі: дағ. *tāyp* 'бес', монғ. *tāwən* < *tābin = халх.-монғ. *tawa*, монғ.-жазба *tabun*; монғ. *dālī* < *dālū 'иық' = халх.-монғ. *dal*, монғ. *dalu* (Салыс.: тұрікм. *yāl* < *dāl 'жал', як. *sāl* < *čāl < *jāl < *dāl 'жал астындағы май'); дағ. *mōd* < *mōdin 'ағаш', монғ. *mōdi* 'орман' = халх.-монғ. *mod*, монғ.-жазба *modun* (Салыс.: эвен. *toō*, маньчж. *too* < *mō 'ағаш') т.б.

«Дауысты-дауыссыз-дауысты дыбыстар тіркесімі» дамуының нәтижесі болып табылатын екінші қатарлы созылыңқы дауысты дыбыстар тек жаңа монғол тілдерінде кездеседі және екпін негізінен екінші дауыстыға түседі: халх.- монғ. *tāl-* < *tapāla 'жақсы көру' (Салыс.: көне түрк. *tapla-* 'жақсы көру, сую'); халх.-монғ. *sā-*, монғ.-жазба *saya-* < **sagā-* 'саяу' (Салыс.: орта түркі *say-*); халх.-монғ. *tōno* 'шанырақ', монғ.-жазба *toyori-* < *togāri- 'айналу, домалану' (Салыс.: шағатай. *toyalaq* 'домалақ'); бур. *bōrlo-* < *bogārla- 'азаптау', монғ.-жазба *boyorla-* 'бауыздау' (Салыс.: түрк. *boyaz* 'тамақ, өңеш', *boyazla-* 'бауыздау'), бур. *burū-* < *bīragū 'бұзау', монғ.-жазба *birayi* (Салыс.: чув. *pāru*, түрік. *bīzayi*) т.б.¹

Маньчжур-тұңғыс тілдерінде созылыңқы және созылыңқы емес дауысты дыбыстар сөздің мағыналық жақтан мүлдем басқаша болып келуіне ықпал етеді. Мысалы: эвен. *illē* 'кіре бастады' - *illē* 'дене'; *ēlē* 'мұнда' - *elē* 'тек'; *ūrē* 'қырады' - *urē* 'тай' т.б.

Бастапқы созылыңқы дауысты дыбыстар келесі тұңғыс-маньчжур тілдерінің біразында сақталған. Мысалы: эвен., солон, негидал, ороки, удехе, орочи, улча, голди *sā-*, лам. *hā-* 'білу' (Салыс.: тұрікм. *sān* 'сан', *sāy-* 'санаяу', як. *āx-* < **sāq-* 'санаяу', көне түрк. *sa-*, *sā-* 'санаяу'); эвен., лам., сол., негид., орочи, ороки, уд., улча, нан. *toō* 'ағаш', маньчж. *too* (= монгор. *mōdi*, дагур *mōd* 'ағаш') т.б.

Екінші қатарлы дауыстыларекі дауысты дыбыстыңқосарлануының нәтижесінде пайда болған деп саналады. Мәселен, *ē* < *ia < *ūā эвен. *ēkip* 'кім, не', орочи *yaw*, голди *xaу-* < *yaу, лам. *yak* (Салыс.; монғ. -

¹ Hattori, Sh. The Length of Vowels in Proto-Mongol, SM 1: 12 (1959), P.3-10; Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies.- Helsinki 1955. P. 59-76; Poppe N. The Primary Long Vowels in Mongolian. JSFOu 63: 2 (1962). P. 1-19.

жазба *yaçip*, орта монг. *yan*); эвен., негид. *sēn* < *sian < *siyan 'құлақ', голди *seā*, маньчж. *šan* < *siyan; эвен. *tēwan* < *tiawan < *tiyawan 'жүрек', голди *teawā*, маньчж. *niyatān* < *miyawan.

Созылыңқы дауысты дыбыстардың бірқатары интервокалды позициядағы дауыссыз дыбыстың жоюлуының нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Мысалы: эвен., негид., ороки *nī-* < **neuy-* < **neye-* 'ашу', маньчж. *neye-* (Салыс.: халх.-монг. *nē-* < **neyē-* < **neye-* 'ашу'); лам. *helīn* 'істік' < *silapin < *sirapin, эвен. *silawin*, орок. *silapi* (Салыс.: монг.-жазба *sira-* 'қуыру', халх.-монг. *śar-*); ороч. *xoo* 'самай, тәбе' < *poron, эвен. *horon* 'тәбе, үст', улч. *poroni* 'тәбе, биіктік', голди *porō* 'тәбе, үст' (Салыс.: орта монг. *horai* < *porai 'бастың тәбе жағы'); уд. *jī-* 'жеткізу, тасымалдау' < **jūgī-*, эвен. *jūgī-* (Салыс.: монг.-жазба *jūge-*, халх.-монг. *zō* < *jūge-* 'жеткізу, тасымалдау' = көне түрк. *üy-* ден *yük* 'жүк'); эвен. *mīrē* 'иық', ороки *tuyrē* < *möyrē, голди *tē ure* (Салыс.: монг.-жазба *mörü*); уд. *bā-* 'табу', эвен. *baka-* < *baka; ороки *bō* 'ел, орналасу жері', эвен. *buuya* < *buga; уд. *gā* 'бұтак', эвен., сол., ороки *gara* 'бұтак, шыбық'; эвен. *jī* 'мекен, үй', сол. *jūu*, ороки *duki* < *juki; эвен., лам. *tī* 'су', улч. *tiqe*, маньчж. *tiuke* < *möke; уд. *ō* 'өсімдік сабағы', эвен. *oyo*; ороч. *too* 'от', уд. *tō* < *togo, эвен. *toyo* < *togo т.б..¹

Созылыңқы және созылыңқы емес дауысты дыбыстардың фонемалық қарама-қайшылығы корей тілінде де кездеседі: *pāl* 'қолдың үзындығы' - *pal* 'аяқ'; *nīn* 'қар' - *nip* 'көз'; *māl* 'речь' - *mal* 'ат' т.б.

Корей тілінде созылыңқы дауыстылар шығу тегі бойынша екінші қатарлы болып келеді: *tām* (диалектілерде *mayam*) 'ми, ой'; *ōt* < *ohom < *osom 'қабық' (Салыс.; эвен. *osī* 'тырнау', монг.-жазба *osqur* 'тырналған', шағатай. *osul-* 'тырнау'); *kīt* (диалектілерде *kiim*, *kisim*) 'киім'; *hōn* (солтүстік корейше *habun*) 'жалғыз'; *ōn* (солтүстік корейше *obun*) 'барлық', *kōl* 'қамыс' (Салыс.: монг.-жазба *qulusun* < *kulusun); *kōl* 'дала, көше' (монг.-жазба *gool* < *gōl 'өзен, дала, орталық', көне түркі *qol* < *gōl 'өзен сағасы').²

Қорыта айтқанда, дәстүрлі алтайстика бағытының негізін қалаған Г.Й.Рамстедт, Н.Поппе еңбектерінде өзектелетін арғыалтай тілінің фонологиялық жүйесін қалпына келтіру мәселесі М.Рясянен,

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965; Цинциус В.И.Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков.- Л., 1949, С. 95-123.

² Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965; Ramstedt G.J. Korean Grammar.-Helsinki, 1939. - P. 23-25.

В.М.Иллич-Свитич, С.А.Старостин, О.А.Мудрак, А.В.Дыбо зерттеулері арқылы жалғастық тауып, жаңғыртылған арғыалтай тілінің дауысты және дауыссыздар жүйесі және олардың қазіргі алтай тілдерінде дыбыстық сәйкестіктер заңдылығы түрінде көрініс беру схемасы одан әрі толықтырылып, нақтыланып, жетілдіріле тұсуде.

§ 5. Үндестік заны, фузия, екпін және сарын

Үндестік заны алтай тілдерінің дыбыстық жүйесіндегі басты заңдылық болып табылады. Ол алтай тобын құрайтын тілдердің қай-қайсысының да дыбыстық және буын жүйелерінің ерекшелігін айқындаиды.

Үндестік заны бойынша сөздер не бірынғай жуан, не бірынғай жінішке, не еріндік, не езулік болып келеді. Сөздің жуан немесе жінішке болуы дауыстылардың жуан, жінішке табиғатына байланысты болатын болса, ерін үндестігі алғашқы буындағы еріндіктің әсерінен кейінгі буындағы дауыстының еріндікке айналуына (лабиалдық үндестік), ал езу үндестігі тіл үстінің қатты таңдайға көтерілуі арқылы жасалатын дауыстылардың бірынғайласуына қатысты болып келеді.

Түркі, монгол, түнгіс, корей тілдеріндегі үндестік занына арнайы тоқтала отырып, Н.Поппе түркі тілдерінде дауыстылар үндестігінің бірнеше түрі кездесетінін айтады. Мәселен, татар тілінде бір сөзде тек жуан немесе тек жінішке дауыстылар ғана болатын болса (*at-lar* ‘аттар’, *at-lär* ‘иттер’, *əttő* ‘алды, ие болды’, *üttə* ‘өтті’, немесе, жуан дауыстылары бар түбірлерге көптік жалғауының *-lar*, жінішке дауыстылы түбірлерге *-lär* қосымшасы, жуан дауыстылы түбірге етістіктің өткен шақтағы үшінші жақ *-tő*, жінішке дауыстылы түбірге *-tə* қосымшасы ғана жалғанады), басқа түркі тілдерінде еріндік және езулік дауыстылармен қатар, жуан және жінішке дыбыстардың қарама-қарсылығы орын алады. Мәселен, татар тілінде дауысты дыбыстар жуан және жінішке деп бөлінсе, башқұрт қазақ тілінде дауыстылар жуан және жінішке, еріндік және езулік дауыстылар болып жіктеледі. Мысалы: татар: *kəttə* ‘кетті’; *əttə* ‘ән салды’; *čiqtı* ‘шықты’; *əttő* ‘үтті’; башқұрт: *kəttə* ‘кетті’, алайда *əttə* ‘ән салды’; *sıqtı* ‘шықты’, алайда *əttə* ‘үтті’.

Кейбір түркі тілдерінде *i* фонемасы болмағанымен, і жуан және жінішке дауыстылы сөздерде кездеседі. Мәселен, шығыс түркі тілдерінде *i* < *i алдыңғы буындағы *a дауыстысын *e* дауыстысына айналдырады. Мысалы: *al-* 'алу' сөзінен *elis* 'алу', алайда, *i* < *i дыбысты буыннан кейін келетін буын өзгермейді: *al-* 'алу' (түбір) сөзінен *elin* 'алыну' (түбір) және *elintaq* 'алыну'.

Бір сөзде тек жінішке (палатал) немесе жуан (велар) дауыстылар ғана кездесуі палаталдық ұнdestікке, алдыңғы буындағы езулік немесе еріндік дауыстылардың ортаңғы (немесе жоғарғы) дауыстыларға қатысы лабиалдық ұndestікке барып саяды. Якут тіліндегі алдыңғы буындағы езулік немесе еріндік дауыстылардың тәмен (кен) дауыстыларға қатысы лабиалдық тартылыс деп аталаады. Мысалы: *ayalar* 'әкелер' / *oyolor* 'балалар'. Кейбір түркі тілдерінде тек палаталдық ұndestіk орын алады. Мәселен, түрікмен, қазак, ногай, татар тілдерінде қосымшалар *ä/a* немесе *ə/i* дауыстыларымен ғана кездеседі (-*lar* көптік қосымшасы тек -*läär*-*lar* формасында кездеседі; үшінші жақтағы қосымша -*ə* немесе -*i* болып келеді, *ii* немесе -*ii* кездеспейді). Түрік, әзіrbайжан, тува, күмық сияқты түркі тілдерінде палаталдық ұndestіkpen қатар лабиалдық ұndestіk бірге жүреді. Мысалы; көптік қосымшада *ä/a* дыбысы кездессе, үшінші жақтағы қосымша -*i/-ii/-ii/-ii* болып келеді.

Чуваш тілінде тек палаталдық ұndestіk (*artan* 'диірмен', шығыс *artan-ăp*, бағыт. *artan-a*, орын. *artan-ta* т.б орын алады. Дегенмен, шығу тегі жеке дара сөздерге барып саятын қосымшалар бұл ережеге сай жалғанбайды: *ira* 'аяқ' + *sem* < *sayıñ 'эр' сөздерінен *urasem* 'аяқтар'. Демек, сингормонизм заңына сай емес мұндан ауытқулардың кездесуі дауыстылар ұndestіgін бір сөзде белгілі бір дауыстылар ғана кездесетін морфонемалық сипаттама ретінде айқындауға болатынын айғақтайды.¹

Жуан және жінішке дыбыстар ретінде жіктелу монғол тілдерінде, атап айтқанда көне монғол жазба тілінде, сондай-ақ қалмақ тілінде кездеседі. Бір сөзде тек *a*, *o*, *u* немесе *e*, *ö*, *ü* дыбыстары орын алады, ал *i* барлық монғол тілдерінде бейтарап, шеткепі дыбыс саналады. Көне монғол жазба тілінде жетіспейтін кейбір дауысты фонемалар

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965. - P.95.

қалмақ тілінде дамығаны байқалады. Мысалы, өзінен кейін *i келетін *ä* < *a созылыңқы емес дауысты дыбысы, *ämp* < *amip 'өмір'. *ayi, *oyi тобы және *ai, *oi дифтонгтары созылыңқы жінішке дауыстылардың нәтижесі болып есептелінеді: *ä* < *ayi және *ai, *ö* < *oyi және oi. Осының әсерімен жуан дауыстылы түбірлер жінішке дауыстылы түбірлерге айналады: *ä*-< *ayi- 'қорқу', *ö*< *oi < *hoi < *poi 'орман'. Оларға жінішке дауыстылы қосымшалар жалғанады: *äyäd* 'қорқып қалу', *öyäs* 'орманнан'.

Бейтарап *i* дыбысы бар моносиллабтарға немесе барлық буындарда *i* кездесетін түбірлерге тек жінішке дауыстылы қосымшалар жалғанады: қалм. *nis-* 'ұшы'- *nised* 'ұшып кету'; халх.-монг. *bičig* 'жазу, хат' - *bičigēs* 'хаттан'.

Монгол тілдерінің көбінде дауыстылар үндестігіне лабиалды тартылыс тән болып келеді: халх.-монг. *gar-* 'шығу' - *garād* 'шығып кету', алайда *or-* 'кіру' - *orōd* 'кіріп келу'; *xür-* 'қайта келу' - *xüređ* 'қайтып келу', алайда *ög-* 'беру' - *ögđđ* 'беріп'. Бурят тілінің батыс диалектілеріндегі *ayi, *oyi және *ai, *oi дифтонг дыбыстар қалмақ тіліндегі сияқты созылыңқы жінішке дауыстылардан қалыптасқан: *äl* < *ayil 'киіз үй', *ö* < *oi 'орман'. *ä* және *ö* дыбыстары қалмақ тілінде жінішке дауыстылар болса, бурят тілінде жуан дауыстылар болып саналады: *älär* 'киіз үй арқылы', *ööř* 'орман арқылы'¹.

Дауыстылар үндестігі маньчжур-түңғыс тілдеріне де тән, алайда түңғыс тілінде ö және ii дыбыстары жок, себебі *ö и дыбысына айналып, *i дыбысымен бірдей болған, *ii дыбысы i дыбысына айналып, *i және *ii дыбыстарымен бірдей болады. Ал ua дыбысы ē дыбысына барып саяды, ē дауыстылар үндестігінің әсерінен жуан дауысты қызметін атқарады: *sēn* 'құлақ' - *sēnta*. Бейтарап дыбыстарға i және ii дауыстылары жатады: *urīkal* (*urī-) 'шық!', алайда *urīkē l* (*örī-) 'қал!'; *ulīkal* 'қатарға тұр!', алайда *ulīkēl* 'тамақтандыр!'; *silan* 'қуырылған ет', алайда *silē* 'сорпа'; *sikkal* 'сыпыр!', алайда *sikēl* 'сөндір!'.

Түңғыс тілдерінде дауыстылар үндестігі түркі тілдеріндегі үндестікке мұлдем ұқсамайды. Түңғыс тілдерінде жуан, жінішке дыбыстарының қарама-қайшылығы кездеспейді, кейбір жуан дауыстылардан кейін белгілі бір жуан, кейде тіптен жінішке дауыстылар

¹ Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies.- Helsinki, 1955. - P. 84-94

жалғана береді. Тұнғыс тілінде шектелген лабиалдық тартылыс кездеседі: о дыбысынан кейін *a/ā* емес, тек *o/ō* келеді; алайда *ō* кейін тек *a* және *ā* кездеседі, *o/ō* болмайды: *oŋolo* ‘тоқылдақ’, *dokolōk* ‘ақсақ’, *ōtakta* ‘жаңа’, *dōlā* ‘ішпінде’. *ā* дыбысынан кейін *a* емес, *ɛ* келеді: *ākə l* ‘үйиқта!’ (алайда *afkal* ‘жұ!’).¹

Дауыстылар ұнdestігінің ізі корей тілінде де табылып жатады. Корей тілінде *a/e*, *ai/ɛ i* (*ä/e*), *o/u* дауыстылары кезектесіп келеді: а немесе *o* дыбыстары бар түбірлерге *a*, *ai* (*ä*), *o* дауыстылары бар қосымшалар, басқа дауыстылармен келген түбірлерге *ɛ*, *i* (*e*), *u* дауысты қосымшалар жалғанады.²

Дауыссыздар ұнdestігі терең веляр немесе постпалаталдық дауыссыз дыбыстардың дауыстылармен (жуан, жіңішкелігіне қарай) тіркесуіне байланысты болады. Мәселен, түркі тілдерінде *k* және *g* жіңішке дауыстылы сөздерде, *q* және *g* (немесе *γ*) жуан дауыстылы сөздерде ғана кездеседі. *k* немесе *g* дауыссыздары бар қосымшалар *-kä*, *-gä*, *-qa*, *-ya* түрінде болады, көне түркі *sü-g* ‘әскер’, *at-i-γ* ‘ат’; *il-gäri* ‘ілгері’, *qırı-γaru* ‘артқа, батысқа қарай’; *ödkä* ‘уақытына қарай’, *taliuqa* ‘теңізге қарай’. Сол сияқты кейбір монгол тілдерінде *g* және *k* тек жіңішке дауыстылы сөздерде кездеседі, жуан дауыстылы түбірлерде тек *q* (*χ*) және *g* (*γ*) дыбыстары орын алады.

Корей және тұнғыс тілдерінде терең веляр (таңдай) дауыссыздар болмайды, *k*, *g*, *x* дыбыстарының вокализмге қатысы жоқ болып саналады. Әліпбі мен орфографиясы монгол тіліне негізделген маньчжур тілінде монгол тілімен ұқсас жағдай көбірек кездеседі. Дауыссыздар ұнdestігі тұрғысынан алғанда корей және тұнғыс тілдері ең көне, бастапқы сипаттамаларды сақтап қалған тілдер болып саналады.³

Н.Поппе түркі тілдерінде дауыссыздар ассимиляциясының еki түрі кездесетінін айтады. Мәселен, қазақ тілінде екінші дауыссыз дыбыс алдыңғы дауыссыздың себебінен ассимиляцияға ұшырайды:

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden,1965. -Р. 96; Аврорин В.А. Грамматика нанайского языка. I т.-М.-Л., 1959. -С. 40-46; Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. -Л.,1949. - С. 116-124.

² Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden,1965. -Р. 99; Ramstedt G. J. Korean Grammar. -Helsinki, 1939.-P.25-28.

³ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden,1965.- P.103; Menges K.H.Qaraqalpaq Grammar, Part one: Phonology. - New York 1947. - P.59.

қаз. *attar* < *at + -lar*. Бірінші дауыссыздың екінші дауыссыз дыбыстың әсерінен ассимиляцияға ұшырауы якут тілінде кездеседі: *akka* ‘атқа’ < *at + -ka*), *ekke* ‘етке’ < *et + -ke* (-*ke* бағытты білдіретін қосымша); *iččit* ‘итші’ < *it* ‘ит’ + *-čit* (-*čit* мамандықты білдіретін зат есім қосымшасы); *appit* ‘атымыз’ < *at + -bit* (тәуелдіктің қосымшасы). Типтес дауыссыздардың үндесуінен пайда болатын дауыссыздар ассимиляциясы әсіресе, екі морфема қосылғанда, айталық, түбір соңындағы және қосымшаның басында келетін дауыссыздардың бір-біріне әсерінен айрықша көрініс береді. Мысалы, көптеген түркі тілдерінде *-lar* көптік қосымшасы түбірге жалғанғанда *l* дыбысы өзгеріссіз қалады: түрк. *oda-lar* ‘бөлмелер’, *ay-lar* ‘айлар’, *at-lar* ‘аттар’, *gün-ler* ‘күндер’. Ал қазақ тілінде *l* дауыссызы бар қосымшалар тек *r*, *ü*, *у* дыбыстарынан кейін және түбір дауысты дыбысқа аяқталғанда жалғанады: *qala-lar* ‘қалалар’, *kiši-ler* ‘кісілер’, *žer-ler* ‘жерлер’, *tau-lar* ‘таулар’, *qoy-lar* ‘қойлар’. *L*, *m*, *n*, *η* дауыссыздарынан кейін *d*, басқа дауыссыздардан кейін *t* келеді: *aýil-dar* ‘ауылдар’, *köl-der* ‘көлдер’, *kün-der* ‘күндер’, *esik-ter* ‘есіктер’, *at-tar* ‘аттар’.¹

Дауыссыздар ассимиляциясы монғол тілдерінде де кездеседі. Мысалы: түбір соңындағы *l*, *m*, *n*, *η* дауыссыздарынан соң *d* дыбысы, басқа дауыссыздарға біткен түбірге *t* дыбысымен басталатын қосымша жалғанады: халх.-монғ. *gal-da* ‘отта’, *gar-ta* ‘қолда’, *ulas-ta* ‘ұлтта’. Ал *l*, *r* дыбыстарына аяқталған түбірге *g* дауыссызымен басталған, өзге дауыссызға аяқталған түбірге *k* (*x*) дауыссыздарымен басталатын қосымшалар жалғанады: *bol-go-* ‘жасау’, *gar-ga* ‘шығару’, *bos-xo-* ‘орналастыру’.

Маньчжур-тұңғыс тілдерінде түркі тілдеріндегідей дауыссыздар ассимиляциясы жиі кездеседі. Мысалы: сол. *dakkur* < *dapkur* ‘қабат’; *natči* < *parči* ‘жапырак’; *batta-* < *bakta-* ‘сыйып кету’.

Корей тілінде түбір соңындағы дауыссыз қосымшадағы дыбыстың әсерінен ассимиляцияға ұшырайды, мәселен, *-t*: *pat-ta* ‘қабылдау’, *alú*’, *rappan* ‘алу, қабылдау (з.е.)’, *rakko* ‘алғанда’, *passé* ‘қабылдай алады, ала алады’. Корей тілінде сөз басында тұратын дауыссыздардың үш тобы болады: аспирант емес немесе әлсіз *k*, *t*, *p*, *č*; аспирант не-

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965; Räsänen M. Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen.- Helsinki, 1949. P. 215-238; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / под ред. Н.К.Дмитриева. - М., 1955-1962. ТТ. 1-4. I т. - С. 307-316.

месе күшті *kh*, *th*, *ph*, *čh* (немесе *k'*, *t'*, *p'*, *č*); созылыңқы, эмфатикалық аспирант емес *kk*, *tt*, *pp*, *čč*. Соңғысы бастапқы дауыссыздың ассимиляциясының салдарынан, бастапқы бірінші буындағы дауысты дыбыстың жоғалуынан кейін пайда болады: *kkjl* < *kökil 'шаш' (монг.-жазба *köküł* 'бір уыс шаш'), *ppul* < көне корей тілінде *sprir* 'мұйіз'¹.

Әдетте, тіл теориясында көрші морфемалардың морфологиялық жағынан бір-біріне сіңісіп, кіріп кетуін фузия деп атайды. Ондай жағдайда негіз берілген қосымшаның ара жігін ажырату қындаиды. Фузияның ерекшелігі – сөздің мағыналы бөлшектерінде фонемалардың өзара жүйелі қарым-қатынасы сақталмайтынан байқалады.²

Г.Й.Рамстедт қосымшаның басқы дыбысының негіздің соңғы дыбысымен кірігуін фузия деп атайды және оның барлық алтай тілдері үшін маңызы ерекше екенін атап көрсетеді. Фузияны ассимиляция заңына бағынатын, ілгерінді және кейінді ықпалдарға қатысы бар құбылыс ретінде қарастыра келіп, Г.Й.Рамстедт алтай тілдерінде қосымшаның басқы дыбысы негіздің соңғы дыбысына, немесе керісінше, негіздің соңғы дыбысы қосымшаның басқы дыбысына ынғайласуы, бір-біріне әсер етуі орын алатынын айтады. Мысалы: түрк. *at-qa*, *atıma*; монг. *jabu-ži'* жүріп келе жатып', *gar-šu* 'кетерде'; түрк. *ba-j-i* 'байлад жатып' (түбір *ba-*), *ba-g*'байлам, түйін', *baj-la* 'байлау'; кор. *ra* 'арқан, жіп' (<*pag); түрк., монг. *bag-la* 'байлау'. Түркі тілдерінде *ba-* 'байлау' түбір-негізі якут тілінде *-j-* форматы арқылы ұзарып, *baj-* тұлғасында етістіктің негізін құрайды. Алтай тілдерінде негіздің соңғы дыбысы қосымшага қосылып кетуі немесе түсіп қалып, негіздің қысқаруы да көптеп кездеседі: монг. *jabu-gad*, жаңа монг. *jaw-ād*; кор. *isi-da* 'булу'³.

Алтаистикалық зерттеулерде түркі, монгол, түнғыс-маньчжур және корей-жапон тілдеріндегі екпін мен сарын мәселесіне де назар аударылады. Мәселен, Э.В.Тенишев арғыалтай тілінде екпіннің екі түрі болғанын айтады: 1) бірінші буында әуезді және динамикалық

¹ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965; Поппе Н.Н. Материалы по солонскому языку.- Л., 1931. - С. 105-106; Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков.- Л., 1949.- С. 195-203; Ramstedt G. J. Korean Grammar.- Helsinki, 1939.-Р. 5-6; Ramstedt G.J. Studies in Korean Etymology.- Helsinki, 1949.

² Қалиев F. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -А., 2005. -Б.389.

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание. Морфология. -М.,1957.-С.27

екпін; 2) бірінші буында динамикалық, ал екінші немесе үшінші буындарда әуезді екпін.¹

Н.Поппе түркі, монгол, тұңғыс, корей тілдерінде бірінші буынға түсетін екпіннің динамикалық шұғыл түрі, ал екі, үш, одан да көп буынды сөздерде соңғы буынға түсетін әуезді екпін, музикалық сарын болатынын айтады.²

Түркі тілдерінің көбінде, мысалы, түрік, өзбек, шор, сагай, якут, т.б. динамикалық екпін бірінші буынға, әуезді екпін соңғы буынға түседі: *tүrіk áuàq 'аяқ'*, *áuayít 'аяғым'*

Монгол тілінде шұғыл, динамикалық екпін әдетте бірінші буынға түсіп, бірінші емес буындардың бірі созылыңқы болған жағдайда, екпін сол орнында қалады: халх.-монг. *írsen* 'кірген біреу', *irlē* 'ол келді'. Ал әуезді екпін екі, үш буынды сөздерде соңғы буынға түседі: халх.-монг. *írsèn* 'келген біреу', *írsendèn* 'ол келген уақытта'. Буын саны үштен асатын сөздерде әрбір екінші буында әлсіз, әуезді үн орын алады: *bárıldasàn* 'куресті'.

Тұңғыс тілінде де динамикалық екпін мен музикалық сарын болады. Динамикалық екпін бірінші буынға, музикалық сарын соңғы буынға түседі. Моносилабтық (бір буынды) жұрнақ, жалғанғанда, музикалық сарын жұрнаққа түседі: удехе *tádà* 'садақтың оғы', алайда *tádajì* 'садақтың оғымен'. Диссильабтық (екі буынды) жұрнақ қосылса, музикалық сарын екінші және соңғы буынға түседі, динамикалық екпін жоғалады: *tadàtigì*.

Корей тілінде шұғыл, динамикалық екпін бірінші буынға түседі. Эмфатикалық дауыссыздардан (*kk*, *tt*, *pp*, *čč*, *ss*) кейін тұратын дауыстыларға жоғары екпін түсіп, интонация буынның соңына түседі. Басқа жағдайда бірінші буын әлсіз дауысталып, төменнен жоғарыға қарай көтеріледі. Бірінші буынға түсетін сарынның екі түрі кездеседі: біртіндең төмендейтін жоғары және сатылай көтерілетін төмен үн. Екінші буын біріншіге қарағанда төменірек, алайда бірден төмендейтін сарын болмайды³.

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. -М.,1996.-543. -С.9

² Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965.

³ Poppe N.Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen.-Wiesbaden, 1960. -С. 143-147; Ramstedt G.J. Korean Grammar.- Helsinki, 1939.- С. 30-31.

**АЛТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯСЫ
ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ**

§ 1. Сөз және оның құрамы, дыбыстық құрылымы

Алтай тілдерінің тарихи морфологиясы біршама жете зерттелген сала болып саналады. Г.Й.Рамстедт, Н.Поппе, В.Л.Котвич, Н.А.Баскаков т.б. ғалымдардың алтай тілдерінің морфологиясы бойынша жарық көрген зерттеулері¹ алтай тілдерінің құрылымдық жақындығының терендігін танытады.

Алтай тілдерінің морфологиялық құрылымының өзіндік ерекшеліктері олардың аглютинативтік қасиетінен туындаиды. «Аглютинацияның мәні мынада, – деп жазады, мәселең, көрнекті моңғолтанушы Г.Д.Санжеев – қандай-да бір сөз оның негізіне белгілі бір суффикстің жапсырылуы, яғни жалғануы арқылы өзгеріске түседі. Ал негіз ешқашан өзгеріске түспейді, бастапқы қалпын сақтайды».² Мұндан пікірді түркітанушы Л.Н.Харитонов та айтады: «Тілдеғі сөздер және формалар түбірге аффикстердің бірізділікті сақтай отырып, біріне-бірі ұстемелене жалғануы арқылы жасалады. Мұнда түбір өзінің бастапқы түрін өзгертпейді және жеке тұрып, дербес сөз бола алады».³

Аглютинативтік тілдерде әрбір сөз сөйлем және сөз тіркесі құрамында морфологиялық тұрғыдан:

- сөздің түбірі;
- лексика-грамматикалық сөзжасамдық қосымшалар (аффикстер);

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-254стр; Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.-Wiesbaden, 1965.-Vol.XIV.-XIII+212p. (UAB,14); Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М.,1962.-371стр.; Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.- М., 1981.-135стр.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков.- М., 1953.-С.127

³ Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. - Якутск, 1947.- С. 84

- функционалдық-грамматикалық сөзжасамдық қосымшалар;
- сөз түрлендіруші қосымшалар сияқты құрылымдық элементтерден тұрады.

Түбір нақты заттық мағынаны білдіріп, жеке сөз бола алады және сөз тіркесі немесе сөйлем құрамында өзінің атқаратын қызметіне сай белгілі бір грамматикалық түрпат арқалайды.

Лексика-грамматикалық сөзжасам жүрнақтары сөздің лексикалық мағынасын және ол сөздің белгілі бір сөз табына қатысын айқындайды. Түбір мен лексика-грамматикалық сөзжасам жүрнақтары бірігіп, сөздің алғашқы, біріншілік негізін құрайды. Негіз сөз де түбір тәрізді сөйлем немесе сөз тіркесі құрамында дербес сөз қызметінде жұмсала алады. Сөздің сөз тіркесі немесе сөйлем құрамындағы атқаратын белгілі бір қызметін айқындайтын функционалдық-грамматикалық сөзжасам жүрнақтарының сөздің алғашқы, біріншілік негізіне үстемеленуінің нәтижесінде туынды, екіншілік негіз пайда болады. Ал сөз түрлендіруші қосымшалар сөздің сөз тіркесі немесе сөйлем құрамындағы өзге сөздерге қатысын көрсетеді.

Аглютинативтік тілдерде сөздің одан әрі бөлшектенбейтін және өзгермейтін бөлігі, нақты заттық мағынаға ие түбір біріншілік, туынды емес, өлі болуы мүмкін, яғни тек түбірлік ядродан тұруы, мәселен, түрк. *kel-* 'келу' / (C+Г+C), *je-* (<*jej-*) 'жей' / C+Г+(+C)/, *ol-*(<*bol-*) 'булу, істелу, жасалу, құрылу' / (C)+Г+C, *e-* (<*jer-/jir-*) 'булу' / (C+)Г+(C) немесе екіншілік, туынды болуы, яғни түбірлік ядродан және өлі сөзжасам аффикстерінен құралуы мүмкін (*qyz-yl*, *jur-(g)ek* т.б.).¹

Егер дауысты дыбысты «Г», дауыссыз дыбысты «С» әріптерімен белгілесек, түбірлер дыбыстық құрамы тұрғысынан бір буынды (Г, СГ, ГС, СГС, ГСС, СГСС) немесе екі буынды (СГСГ, ГСГ, ГССГ, СГССГ), ал негіздер түбірге сөзжасам жүрнақтарының үстемеленуіне байланысты көп буынды болуы мүмкін. Мәселен, бір буынды түбірлер

Г: монғ. *a-* 'булу'; түрк. *ı-* 'істей алу', *ö-*'тұсіну'; тұнғ. *g-* 'болмау', *i-* 'естілу'; кор. *o-* 'келу'; *ГС:* монғ. *aŋ*, түрк. *aŋ* 'аң'; монғ. *ab-*'алу'; түрк. *ar-* 'алдау'; түрк. *aq-* 'ағу';

СГ: монғ. *bii-*'булу', тұнғ. *bi-* 'булу'; түрк. *jii-* 'алып жүру'; тұнғ., кор. *sa-*'сатып алу';

¹ Басқаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.- М., 1981. -С.43

СГС: монғ. *gar*-'шығу'; түрк. *kel*- 'келу'; тұнғ. *xil*- 'қыл, жұн'; кор. *čip*-'үй' т.б. типті болып келетін болса, екі буынды түбірлер:

ГСГ: монғ. *eke* 'әпке'; түрк. *eke* 'әпке, апай'; тұнғ. -маньчж. *uhe/kuxē* 'келін (інінің әйелі)';

ГССГ: монғ.-жазба. *alda* 'сажын (ұзындық өлшемі)'; тұнғ.-маньчж. *alda-n* 'арасы, ара';

СГСГ: тұнғ. – маньчж. *duxu-* 'арқан есу'; монғ. *toku*- 'тоқу, есу'; түрк. *doku*-'тоқу';

СГССГ: түрк. *balqā* 'балға': үйт. *balqa*, қаз., ққалп. *balya*, қырғ. *balqa*; әвенк. *halka*'балға'; маньчж. *folho*'балға' типті болып келеді.

Қосымшалар дыбыстық құрамы жағынан ашық және түйік болып келеді: С, Г, СГ, ГС, СГС. Мысалы: түрк. *ö*-*tüsīnu*', *ö-g* 'ақыл, ес', *ö-gür*- 'үйрету, түсіндіру', *ö-güt* (<*ö-gürt*) 'үгіт, кенес', *ög-lä*- 'түсіну', *ög-rä-n*- 'жете түсіну, зерттеу', *ög-rä-n-ig*- *ci* 'үйренуші, шәкірт' т.б..¹

Алтай тілдерінде сөз морфологиялық құрылымы жағынан түбір мен қосымшаның қарапайым қосындысы емес, лексикалық және грамматикалық мағына арқалаған морфемалардың күрделі тіркесі. Жалпылама лексикалық мағынаны білдіретін морфема түбір морфема немесе негізгі морфема деп аталады, ал грамматикалық мағынаны білдіретін морфема аффикстік морфема немесе көмекші морфема деп аталады. Түбір морфема сөздің түпкі бөлшегі ретінде құрылышы, мағынасы жағынан әрі қарай бөлшектеуге келмесе, көмекші морфемалар өз алдына жеке тұрып, ешбір мағына білдірмейді, тек түбір морфемаларға қосылып, оған әртүрлі қосымша грамматикалық мағына үстейді.²

Алтай тілдеріаралық морфологиялық параллельдер жүйесінде түбір негіздердің дыбыстық құрылымында бірдейлікпен қатар, азды-көпті айырмашылықтар да кездеседі. Мәселен, түркі және монғол тілдерінде көптеген бір буынды түбір сөздер өздерінің бастапқы қалпын сақтайды, ал екі буынды түбір негіздердің тұлғасы негізінен бірдей болып келеді³: түрк. *yıl*- монғ. *žıl* 'жыла'; түрк. *bal*- монғ. *bal* 'бал'; түрк. *çaq*- монғ. *čay* 'өлшем, уақыт'; түрк. *kär*- монғ. *ker*

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.29

² Аханов К. Грамматика теориясының негіздері.– Алматы, 1996. -Б. 20

³ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М.,1962.- С.43:-

'кеп, кейіп, түр'; түрк. *yol*- монғ. *žol* 'жол'; түрк. *qara*- монғ. *χara* 'қара'; түрк. *yaqa*- монғ. *žaxa* 'жаға', түрк. *qada*, *qaya*- монғ. *χada* 'қия, жартас', түрк. *täkä*- монғ. *teke* 'теке', түрк. *böksä*- монғ. *boggse* 'бөксе', түрк. *qobuz*- монғ. *χiugır* 'қобыз', түрк. *bökä*- монғ. *böke* 'құшті' т.б.

Түркі тілдерінде дауыссызға аяқталған бір буынды сөздердің монғолдық параллельдері үстеме дауысты дыбыспен көмкерілгені байқалады. Мысалы: түрк. *ab*, *av*- монғ. *aba* 'аң аулау', түрк. *kök*- монғ. *köke* 'көк', түрк. *qat*- монғ. *χata*- 'қатып қалу, кебу', түрк. *mäj*- монғ. *mäjge* 'мен', түрк. *bas*- монғ. *basu*-'басу', түрк. *qap*- монғ. *qapi*- 'қану, қанағаттану', түрк. *qon*- монғ. *χopo*- 'қону', түрк. *saq*- монғ. *saki*- 'шабу, жону', түрк. *çoq*- монғ. *çoqi*- 'соғу' т.б. Бұл құбылыс туралы Б.Я.Владимирцов: «Түркі тілдері бұл типтес сөздерде соңғы дауыстыны жоғалтқан болса, дауыстымен келген ашық буын тек тілге жақын қалып қуйін монғол тілдерінде сақтаған»¹ - дейді. Ал В.Л.Котвич түркі тілдерінде әу баста бірінші буынға түскен екпіннің кейінгі буындарға жылжуы арғытүркі кезеңінде жүрілгенін ескеріп, «бұл процесс соңғы дауыстының жоғалып, жойылуына емес, керісінше бекі түсүіне әсер етуі керек еді, олай болса түркілік қысқа түрпат арғытүркі тілінде болды, ал монғол тілдеріндегі қосымша дауысты арқылы ұзартылған форма дамудың кейінгі кезеңдеріне тән құбылыс» - деп санайды. Қосымша элементтер арқылы сез тұлғасының ұзартылуын монғол тіліндегі жалпы үдеріс деп тани отыра, В.Л.Котвич түркі-монғол лексикалық параллельдерінің мынадай түрлерін көрсетеді²:

1) түркі тілдерінде екі дауыссызға аяқталған сөзben сәйкестік құрайтын монғол сөзінің соңында дауысты дыбыстың үстемеленуі: түрк. *ärk* ~ монғ. *erke* 'күш, билік', түрк. *bärk* ~ монғ. *berke* 'қызын', түрк. *qürk*- ~ монғ. *kirya*- 'қырқу', түрк. *kärt*- ~ монғ. *kerći*- 'керту, кесу', түрк. *yort*- ~ монғ. *yorči*- 'жорту', түрк. *tart*- монғ. *tata*-'тарту' т.б.

2) түркі-монғол лексикалық параллельдерінің монғолдық сынарында дауыстыдан кейін қосымша *n* дыбысының болуы: түрк. *bai* ~ монғ. *bayan* 'бай', түрк. *kűc* ~ монғ. *kűcün* 'күш, қуат', түрк. *yüz* ~ монғ. *žisün* 'өн, жүз, бет', түрк. *say* ~ монғ. *sayin* 'саяу, жақсы', түрк. *qoi*-

¹ Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // ЗВО ИРАО, 1911, XX, 2-3. - С. 157.

² Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М.,1962.- С. 39-42.

монғ. *χοпin* 'қой', түрк. *miz, buzz* ~ монғ. *mōsūn* 'мұз', түрк. *oi* ~ монғ. *ouip* 'ой, ақыл' т.б.

3) монғол тілінде түбірлердің шығу тегі белгісіз элементтермен ұзаруы: түрк. *qit* ~ монғ. *χituy* 'құт', түрк. *ant* ~ монғ. *andayar* 'ант', түрк. *at* ~ монғ. *adayun* 'ат, жылқы', түрк. *yaš* ~ монғ. *žalayun* 'жас (бала, жігіт)', түрк. *taš* ~ монғ. *cilayun* 'тас', түрк. *qos* ~ монғ. *χošiyun* 'қос, бөлімше' т.б.

Алтай тілдеріндегі морфологиялық ұқсастықтардың жоғары көрсеткіші олардың типологиялық түрғыдан ғана емес, генетикалық түрғыдан да жақын тілдер екендігінің дәйектемелік өзегіне алынаады. Г.Й.Рамстедт және оның ізбасарлары зерттеулерінде алтай тілдерінің морфологиялық құрылымдарындағы ұқсастықтар негізінен есім және етістік категориялары ауқымында қарастырылып, түркі, монғол, түңғыс-маньчжур, сондай-ақ корей тілдерінің сөзтүрлендіру және сөзжасам жүйелеріндегі ортақтықтар мен сәйкестіктерге басты назар аударылады.

Алтай тілдері арасындағы грамматикалық сәйкесгітер шетке-рі грамматикалық категориялар мен тұлғаларға, сондай-ақ сөзжасамның жалпы жүйесіне емес, басқа тілдердің ықпал-әсеріне ұшырай бермейтін ең тұрақты грамматикалық категорияларға, атап айтқанда, сөз тіркесі және сөйлем құрамындағы сөз байланысын білдіретін морфологиялық категорияларға, әсіресе сөзтүрлендіру категориясына, онда да ең тұрақты формаларға қатысты болып келеді.

Сөзтүрлендіру категориясы түрғысынан сөз таптарын түрленетін және түрленбейтін деп екіге бөліп қарастыруға болады. Түрленетін сөз таптарына есімдер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік) мен етістікті, ал түрленбейтін сөз таптарына үстеу, демеулік, жалғаулық, септеуілік шылаулар және одагайды жатқызуға болады¹.

Алтай тілдерінде зат есім, сын есім және үстеулер айрықша сөз табы ретінде бір- бірінен аса ерекшелене бермейді. Себебі белгілі бір атау көп жағдайда зат есімнің де, сын есімнің де қызметтерін, егер де іс-әрекетке қатысты болса, үстеудің қызметін атқара алады.² Ал көптеген үстеулердің генезисі мекендік, мезгілдік, сапалық,

¹ Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. - М., 1960. - С.45

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология /Пер. с нем.-М., 1957.-С.31

сындық т.б. мағына арқалайтын есімдерге, дәлірек айтқанда, «септік» тұлғаларына және етістіктің көсемше тұлғаларына барып саятындықтан,¹ үстеуді сөз түрлендіру жүйесімен тікелей байланысы бар сөз табы деп санауга болады.

§ 2. Зат есім және оның түрлену жүйесі: жақ және тәуелдік категорияларын сипаттайтын қосымшалардағы ортақтық

Сөз табы – жалпыграмматикалық (категориалдық) мағынасы мен жекелеген грамматикалық, атап айтқанда, морфологиялық және синтаксистік белгілерінің сипаты бойынша біріктіріліп, жинақталған сөздер тобы. Мұнда морфологиялық белгі сөздердің жасалуы және өзгеруіне байланысты болатын болса, синтаксистік белгі сөздердің тіркесімділік қасиетіне қатысты болады².

Сөз таптарының ішінде грамматикалық құрылышы, синтаксистік қызметі жағынан ерекшеленетін негізгі сөз таптарының бірі – зат есім. Зат есім – заттың атын, жанды-жансызың ұғымдардың атауын білдіріп, сөйлемде негізінен бастауыш пен толықтауыш болатын толық мағыналы сөздер табы. Зат есімдердің жеке сөз табы ретіндегі лексика-грамматикалық ерекшеліктері оның мағыналық және құрылымдық топтарын анықтауға мүмкіндік береді. Зат есімдер мағыналық сипатына қарай деректі және дерексіз, жалпы және жалқы, көптік мәнді, реңдік және үстеулік мәнді деп бірнеше топқа бөлінеді³.

Зат есімдердің түрлену жүйесі оның грамматикалық, категорияларымен сипатталады. Зат есімдердің сан-мөлшерлік, тәуелділік немесе меншіктілік-объективтілік сияқты грамматикалық мағыналары және олардың сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық қарым-қатынасқа түсіү көптік, тәуелдік және септік жалғаулары арқылы жүзеге асады.

Көптік жалғауының жалғануы зат есімдерді жекеше, көпші топтарға бөлуге ғана негіз болмай, өзі жалғанған сөздерге көптік

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988.- С.256-257.

² Севортjan Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках // Вопросы грамматического строя.- М., 1955. - С. 188-225.

³ Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. - Б. 442.

мағынамен қатар жинақтау, тұспалдау, болжау мағыналарын да үстейді.

Белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншікті екенін білдіруде тәуелдік категориясы арқылы меншіктеуші жақ пен меншіктелуші зат қатар көрсетіледі. Тәуелдеу категориясы бір заттың екінші затқа меншікті болуын, сонымен қатар оның қай жаққа қатысты екенін білдіреді¹.

Зат есімдер грамматикалық және кеңістікті білдіретін септік жалғаулары арқылы түрленеді. Септік категориясы – есім сөздердің ішінде зат есімдерге ғана тән грамматикалық категориялардың бірі. Ал басқа сөз таптарының септік жалғауларын қабылдауы заттану, яғни субстантивтенумен байланысты болып келеді. Септік жалғаулары арқылы зат есімдер өзара бір-бірімен немесе басқа сөздермен байланысқа түседі. Соның нәтижесінде грамматикалық түрғыдан құрылымдық және мағыналық өзгеріске үшірайды.

Зат есімнің грамматикалық түрғыдан өзгеріске түсуінің бір жолы – оның жіктелуі². Бірақ зат есімдердің барлығы бірдей жіктік жалғауын қабылдай бермейді. Олардың ішінде адамға, оның қасібіне, қызметіне, тегіне, мамандығына қатысты зат есімдер ғана жіктеледі. Зат есімдер баяндауыш қызметінде жіктік жалғауларымен түрленеді.

Зат есімдерді түркі, монгол және түнгіс-маньчжур тілдеріне қатысты алатын болсақ, есім сөз таптарының төл категориялары болып саналатын: субъект және предикаттың синтаксистік байланысының білдіретін жақ категориясы, атрибутивтік байланысты білдіретін меншік категориясы, объективті-предикатты қатанасты білдіретін септік категориясы, сан-мөлшерлік ұғым арқалайтын көптік категориясы сияқты сөзтүрлендірудегі басты категориялар типологиялық жағынан да, материалдық жағынанда да негізінен бірдей болып келеді, яғни ортақ қосымшалар (аффикстер) арқылы көмкеріледі³.

Алтай тілдерінде жақ және тәуелдік категорияларын сипаттайтын қосымшалардағы ортақтық көрінеу, айқын болып келеді. Алтаисти-

¹ Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996. - Б.150.

² Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. - Б. 458.

³ Басқаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М., 1981.- С.57.

ка бағытындағы зерттеулерде жіктік және тәуелдік жалғауларының шығу тегі, әр форманттың жалпы алтайлық архетипі жіктеу есімдіктерінің жақтық жіктелісімен байланыстырылады¹.

1-жақ жекеше

Түркі тілдерінде бірінші жақ жіктіктің *-man/-tin, -m/-n*, тәуелдіктің *-t* жалғаулары, монғол тілдерінде бірінші жақ жіктіктің *-bi/-b, -m/-w*, тәуелдіктің *-min/-mni/-t* жалғаулары, тұнғыс-маньчжур тілдерінде бірінші жақ жіктіктің *-wl/-mil/-i/-bi/-m*, тәуелдіктің *-wl/-fl/-ml/-i/-bi/-mil/-mi/-i* жалғауларының шығу тегі жіктеу есімдігінің арғыалтайлық 1-жақ жекеше **tin 'мен'* тұлғасына барып саяды;

2-жақ жекеше

Түркі тілдерінде екінші жақ жіктіктің *-san/-syn/-syŋ/-yŋ/-n*, тәуелдіктің *-ŋ/-n* жалғаулары, монғол тілдерінде екінші жақ жіктіктің *-ši/-š/-č*, тәуелдіктің *-šin/-šníl/-čnl/-š/-s* жалғаулары, тұнғыс-маньчжур тілдерінде екінші жақ жіктіктің *-š/-sl/-hi*, тәуелдіктің *-š/-sl/-hi/-ndi/-di/-si* жалғауларының шығу тегі 'сен' жіктеу есімдігінің арғыалтайлық II жақ жекеше **sin*(турк.), **tin/čin/či* (монғ.), **si* (тұнғ.-маньчж.) тұлғаларынан таратылады.

3-жақ жекеше

Тәуелдіктің үшінші жағы түркі тілдерінде *-y/-sy/-yn*, монғол тілдерінде *-yň/-iň/-ňəl/-ň*, тұнғыс-маньчжур тілдерінде *-ni/-n/-nin* жалғауларымен көмкеріледі. Алтай тілдерінің ішінен тек тұнғыс тілдерінде ғана жіктік жалғауының үшінші жағының *-n* жалғауы болады, ал түркі, монғол тілдерінде жіктіктің үшінші жағы арнайы тұлғалармен көмкерілмейді. Тәуелдік және жіктік жалғауларының үшінші жағының шығу тегі жаңғыртылған арғыалтайлық **in 'ол'* жіктеу есімдігіне барып саяды.

1-жақ көпше

Алтай тілдеріндегі жіктік және тәуелдік жалғауларының бірінші жақ көпше түрлерінің шығу тегі 'біз' мағынасындағы түрк. **biz*, монғ. **man/*bida/*tin*, тұнғ.-маньчж. **bul/*buse/*miti* түрінде жаңғыртылған арғыалтайлық тұлғалармен сабактастырылады. Бұл тұлғалар қазіргі түркі тілдерінде: *-byz/-myz, -z/-q* (жіктік), *-myz/-byz* (тәуелдік); монғол тілдерінде: *-bdn/-mdn/-wdn/-bdil/-midil/-a* (жіктік), *-mdŋ/-mnai/-*

¹ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М., 1962. - С.139-180; Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.169-180.

mān/-mŋ(тәуелдік); тұнғыс-маньчжур тілдерінде: - *wiŋ/-w/-i/-iŋ/-ri/-rŋ/-fi*(жіктік), *-tiŋ/-wiŋ/-ti/-iŋ/-riŋ/-qinŋ/-yip* (тәуелдік) түрінде көрініс береді.

2-жақ көпше

Түркі тілдеріндегі көпше түрдегі екінші жақ жіктіктің *synar/-syŋyz/-syzl/-ŋyzl/-yzl/-ŋar*, тәуелдіктің *-ŋar/-ŋyzl/-nyz* жалғаулары, монгол тілдеріндегі көпше түрдегі екінші жақ жіктіктің *-tā/-tā/-t*, тәуелдіктің *-tān/-tnai/-tŋ* жалғаулары, тұнғыс-маньчжур тілдеріндегі көпше түрдегі екінші жақ жіктіктің *-san/-sun/-šun/-hu/-su/-s*, тәуелдіктің *-sun/-hun/-hu/-su/-san* жалғауларының шығу тегі жіктеу есімдігінің II жақ көпше түрі ретінде жаңғыртылған арғыалтайлық мынадай тұлғалардан таратылады: түрк. **san+yz*; монг. **tin+n*; тұнғ.-маньчж. **sin+(t)an*.

3-жақ көпше

Түркі тілдерінде *-y/-sy/-yp*, монгол тілдеріндегі *-yń/-iń/-ńə/-ń*, тұнғыс-маньчжур тілдерінде *-tin/-tan/-ti/-či* жалғауларымен көмкөрілетін тәуелдіктің үшінші жағы қалпына келтірілген арғыалтайлық түрк., монг. **in* және тұнғ. **tan/*ten* тұлғаларынан таратылады. Алтай тілдерінің ішінен тек тұнғыс тілдерінде ғана жіктік жалғауының үшінші жағының көпше түрі *-tin* тұлғасында келеді¹.

Г.Й.Рамстедт пікірі бойынша, о баста түрк., монг., тұнғ. **min* 'мен', монг. **tin* және түрк., тұнғ. **sin* 'сен', түрк., монг., тұнғ., кор. **in* 'ол' түрпатта болып келген жіктеу есімдіктерінің түбір-негіздері соңындағы *-n* дауыссызын монгол, тұнғыс-маньчжур тілдері атаяу септігінде тарихи ерте дәүірлерде жоғалтуының салдарынан, монг., тұнғ. *bi* 'мен', монг. *či* 'сен' (көне монг. **ti*), тұнғ., маньч. *si* 'сен', маньч. *i* 'ол' тұлғалары қалыптасқан. Ал түркі тілдерінде екпін қүшінің немесе дейктикалық қүшешуіндің салдарынан **tin* және **sin* жіктеу есімдіктері *tän* және *sän* тұлғаларына өзгерген².

В.Л. Котвичтің пікірінше, түркі және монгол тілдерінде 3-жақта жеке қосымша жоқ, ол тек тұнғыс тілінде сақталған *-n*: (**in > i*), тұнғыс тілі *i* дыбысын ертеректе жоғалтқан³.

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. -М.,1996. -С.1.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.69

³ Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М.,1962.- С. 173-174.

Жіктік және тәуелдік жалғауларының шығу тегін мен, сен, ол жіктеу есімдіктерімен байланыстыратын Г.Й.Рамстедт және В.Л. Котвич пікірлерін қолдай отырып, Н.А.Басқаков алтай тілдеріндегі жіктік және тәуелдіктің 1-жағының көпше түрі қосымшаларының шығу тегі түркі тілдері үшін: *bi* (1-ші жақ жекеше түрдегі жіктеу есімдігінің негізі) + *z* (көптіктің көрсеткіші) тұлғасында жаңғыртылатын *biz* жіктеу есімдігіне, немесе бірінші жақтағы *bi* (<*min) және екінші жақтағы *si* (<*sen) жіктеу есімдіктерінің бірігуінен жасалатын инклузивті *biz < bi+si* 'мен және сен' есімдігіне барып саятынын айтады.

Монғол және тұнғыс тілдеріндегі бірінші жақ көпше түрдегі жіктік пен тәуелдік қосымшаларының құрамын Н.А.Басқаков жоғарыдағы үлгі бойынша анықтайды: монғол аффикстері эксклюзивті *tan* немесе инклузивті *bida* жіктеу есімдіктерінен пайда болған, яғни -*mdu/-mnai/-mn/-man* (1-ші жақ жекеше түрдегі жіктеу есімдігінің негізі) + *-t/-d/-n* (көптіктің көрсеткіштері), немесе инклюзивті есімдік үшін (*bi+da < bi + da* 'мен және сен') *-t/-d/-n - *tin* тұлғасындағы 2-ші жақ жіктеу есімдігінің негізі; ал тұнғыс-маньчжур тілдерінде аффикстер *bul/bu/bun* эксклюзивті есімдіктеріне немесе *muse* инклузивті есімдікке барып сайды: тұнғыс тіліндегі *biti ~ miti*, яғни *-wun, -tin, -ti, -i < t < bu* (1-ші жақтағы есімдіктің негізі) + көпше түрдегі аффикс *n < t*, немесе инклузивті есімдік *biti < bi + ti* 'мен және сен' 2-ші жақ жіктеу есімдігінің (*si*) соңғы элементі.

Н.А.Басқаков жіктік және тәуелдік қосымшаларының екінші жақтағы көпше түрінің құрамын түркі тілдері үшін: *san~sun* (2-ші жақ жекеше түрдегі жіктеу есімдігі) + көптіктің көрсеткіші *-lar > -synlar/-synlar/-syŋ(l)ar/-syŋ(l)ar* деп; монғол тілдері үшін: 2-ші жақ жекеше түрдегі **tin* жіктеу есімдігі + көптіктің аффикстері *-an, -in, -n, -f(in) + ān~ - -t(in)a(n) ~ -tinā(n) ~ -t(in) (a)ŋ~ -l(intan)* деп; тұнғыс-маньчжур тілдері үшін: *sin~si* (2-ші жақ жіктеу есімдігі) + көптіктің көрсеткіші болатын *-(t)an ~ -(t)en* аффикстері немесе туыстық байланысты білдіретін сөздерде кездесетін көпше түрдегі *-ni* аффиксі, яғни *-san ~ -sun (-su, -s) ~ -sun, ~ -hun (-hu, -u) <-s~š~h* (<жіктеу есімдігі - *sin~si*) + көпше түрдегі аффикс *-(t)an~ -n(i)* деп көрсетеді.

Жіктік және тәуелдік жалғауларының 3-ші жақ көпше түрі тұнғыс-маньчжур тілдерінен басқа барлық алтай тілдерінде жақтың жекеше

түрінің аффикстеріне сәйкес келеді. Тұңғыс-маньчжур тілдерінде 3 жақтың көпше түрінің аффикстері ретінде *-tan/-tin/-ti/(-či)* формалары көрсетіледі. Тұңғыс тілінде жіктіктің 3-ші жақ көпше түрінде *-tin* аффиксі қолданылады. *-(t)an ~ -(t)en* көптіктің көрсеткіштері болып табылады¹.

Сонымен, алтай тілдеріндегі жақ категориясымен тығыз байланысты болып келетін жіктік және тәуелдік жалғауларының шығу тегі толық, немесе қысқартылған, я болмаса фонетикалық өзгеріске түскен нұсқаларда көрініс беретін арғыалтай тіліндегі **min*, **tin/*sin*, **in* тұлғалы жіктеу есімдіктеріне барып саяды. Тәуелдіктің қосымшалары монғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде постпозитивті жіктеу есімдіктеріне барып саятын болса, түркі тілдерінде олар ерекше жүйені құрайды. Мұнда да олардың түп-тегінде жіктеу есімдіктері жатуы мүмкін. Тұңғыс-маньчжур тілдерінде тәуелдіктің 1-жағының көпше түрінің қосымшаларына жіктеу есімдіктеріне тән инклузивтік пен эксклюзивтік қасиет тән. Ал тәуелдіктің 3-жағының тұлғасы түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінің қай-қайсысында да нақтылықты көрсетеді. Тәуелдіктің үшінші жағының жіктеу есімдігінің үшінші жағымен сәйкес келмеуі оның *-ni* қосымшасын арғыалтайлық текстіден өрбітуге жетелейді.

§ 3. Көптік категориясы: көптік жалғаулары және олардың көне реликт тұлғалары

Көптік категориясы – есімдер жүйесіндегі басты грамматикалық категориялардың бірі.

Алтай тілдерінде көптік категориясы есімдердің арнайы аффикстермен көмкерілуі және білдіретін мағынасында жинақтау-топтау мән басым болып келетін атаулар арқылы сипатталады. Бірқатар есім сөздер (зат есім, сан есім, жалпылау есімдіктері) жекеше тұрып та, тіркесіп келіп те, қосарланып, қайталанып келіп те лексикалық-семантикалық композиция құрап, көптіктің топтау, жинақтау, болжау тәрізді логикалық ұғымын білдіре алады. Мысалы: түркі тілдерінде: көне түрк. *jılqı* 'жылқы', сары ұйғ. *altı jegirtma* 'он

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М., 1981. - С.60-62.

алты', қаз. *qız-qırqin* 'қыз-қырқын', т.б. Әсіресе зат есім негіздерінің қайталанып келіп, көптік мағынаны білдіруі түркі, монғол, тұңғысманьчур тілдерінің барлығында кездесетін лексикалық құбылыс болып саналады. Мысалы: түркі тілдерінде: қаз. *üjir- üjir* 'үйір-үйір (жылқы)', құм. *tabun-tabun turnalar* 'топ-топ тырналар', қалап. *töbe-töbe* 'төбелер', тува. *beluk- beluk* 'топ-тобымен', чув. *vaxatran-vaxata* 'кейбір кездері', түрікм. *başlı-başına* 'бас-басына', түрік. *sira sira* 'қатар-қатар' т.б.; монғол тілдерінде: бур. *bülgü bülgü* 'топ-топ', халх. *tal-talaa* 'жан-жаққа', *böön- böön* 'кесек-кесек', т.б.; маньчж. *žalan-žalan* '1) ғасырлар; 2) келер үрпақ', *falqa-falqa* 'түп-түп (бүталар)' т.б.; тұңғыс тілдерінде: нан. *dolbo-dolbo* 'көптеген тұндер', *ajηgani-ajηganižiani* 'көп жылдар, жылдар бойы' т.б. Мұндай лексика-семантикалық композициялардың сыртында, алтай тілдерінде көптік мағынаны тудырудың негізгі жолы қалғаулары арқылы жүзеге асады.

Алтай тілдеріне ортақ көптіктің көне реликт форманттары қатарына **-l*, **-r*, **-s*, **-z*, **-t*, **-d*, **-n* жалғауларын жатқызуға болады. Олардың қайсы бірі жеке сөздер, туынды негіз бен күрделі қосымшалар құрамында сақталған болса, енді бірі көптіктің дербес жалғауы түрінде осы кезге дейін өз қызметін атқарып келеді.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының *-lar* және *-t* деген екі түрі кездеседі. Көне түркі, орта түркі тілдерінде кең таралған өнімді жалғау *-lar* қазіргі түркі тілдерінде әртүрлі дыбыстық варианта қолданылады. Мысалы: көне түрк. *begler* 'бектер', *kıncıklär* 'әйелдер', *atlar* 'аттар', орта түркі. *ügüzlar* 'сулар', *taylar* 'таулар' (МК), *kişilär* 'кісілер'(көне үйтір), қарах-уйғ. *quşlar* 'құстар', хорезм. *közlär* 'көздер', шағат. *ayalar* 'ағалар', мам.- қыпш. 'мыналар', арм.- қыпш. *bular* 'бұлар', қбалқ. *zatlar*'заттар', ноғ. *üjler* 'үйлер', қалап. *qatıllar* 'әйелдер', бараб. *paşlar* 'bastар', өзб. *işčilar* 'жұмысшылар' т.б.

-lar / -lär қосымшасының құрамы мен шығу тегі туралы пікірлерге зер салсақ, ол пікірлердің әртүрлі сипатта болып келетіні байқалады. Мәселен, поляк ғалымы Т.Ковальский *-lar* жалғауының түп төркінінде болжамды білдірген «бірнеше, көп» сияқты қандай-да бір сөз жатуы мүмкін десе, В.А.Богородский бұл қосымшаның қалыптасуын З жақ жіктеу есімдігі *ol* мен *-ar* жүрнағының кірігуінен іздестіреді. Н.А.Басқаков *-lar* қосымшасын іс-әрекеттің қайталатынын білдіріп,

есімнен етістік тудыратын *-la* жұрнағы мен келер шақ есімшенің *-r* тұлғасының бірігуінен тұратын, ішкі семантикалық өзгерістің нәтижесінде көптік мәнге ие болған күрделі аффикс деп санайды.¹

Ал Н.Поппе, К.Менгес, Д.Синор тәрізді алтайст ғалымдардың пікірінше *-lar /-lär* қосымшасы көптіктің екі дербес көне **-l* мен **-r* форманттарының кірігуінен жасалған: *-lar/-lär < (*-l+a+*-r)/-l+a+r < (*-l+a+-r)*. Мұндағы **-l* түркі тілдерінде көптіктің күрделі қосымшалары ғана емес, жинақтау мәніндегі *-lyq* (**-l+-*yq*) / *-lik* (**-l+ -*ik*) көрсеткіштері құрамында да кездеседі. Мысалы: *ytlyq, qarluq* (этнонимдер)².

Түркілік **-lar/-lär* қосымшасы моңғол тіліндегі көптіктің **-nar* қосымшасымен сәйкесіт түзеді (*aqanar* 'ағалар', *bagšnar* 'ұстаздар', *ekener* 'әйел; аналар'). Г.Й.Рамstedt **-nar* қосымшасының түп-тегін бұрындары моңғол тілінде болған **nar* 'жиынтық' сөзімен байланыстырып, «ол сөз якут тілінде **nār* 'бірлесіп, бірге' түрінде сақталып қалған» -деп санайды³.

Түркі тілдеріндегі көптіктің *-lar /-lär* қосымшалары құрамындағы, ал моңғол тілдеріндегі *-nar* қосымшасы құрамындағы **-r* алтай тілдеріне ортақ жинақтау мәніндегі көптіктің көне реликт форманттарының бірі. Жинақтау мәніндегі көптік мағынаны білдіретін **-r* форманты қыргыз, тува, хакас тілдерінде тәуелдіктің 2-жақ көпшесінің *-ηar/-ηär*, алтай тіліндегі *-yar/-ger* көрсеткіші құрамында (қырғ. *qolīŋar* 'сіздің қолыңыз', тув. *tonuŋar* 'сіздің тоныңыз', хак. *turaŋar* 'сіздің тұрағыңыз (үйіңіз)', алт. *balayar* 'сіздің балаңыз', *tiliger* 'сіздің тіліңіз'), сондай-ақ *üregir, jazgir* тәрізді этнонимдер құрамында (*-qır/-gir < *-γ+*-r*) сақталып қалған⁴.

¹ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988. - Б.137.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. – М., 1957. - С.59-63; Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. – М., 1962.-С.60; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. – М., 1953; Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964; Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. - Л., 1969; Цинциус В.И. Множественное число имени в тунгусо-маньчжурских языках // Уч. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. 1946. Вып.10; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., 1988. - С.10-22.

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. – М., 1957. - С.60

⁴ Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker // UAJb. 1952.24, N1/2;

Көптіктің **-l* көне форманты тұңғыс тілдерінде (нан., эвенк., негид.) дербес *-l* тұлғасында және күрделі *-sal/-sel* < (*-sa+l*) қосымшалары құрамында кездеседі: негидал.: *adelisal* 'желілер' (*adel* 'желі'), *moi:sal* 'аттар' (*moin 'am*'), *amtil* 'әкелер' (*amin 'әке'*), *entil* 'аналар' (*enin 'ана'*), *qonil* 'қыздар' (*qonat 'қызы'*), *asal* 'әйелдер' (*asi 'әйел'*) т.б.

Орхон-Енисей жазба мұраларында атақ-дәрежені, лауазым-шенді білдіретін сөздер құрамында ғана кездесетін *-t* қосымшасы орта түркі және қазіргі түркі тілдерінде өнімсіз қосымша болып саналады. X-XIII ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде *-t* қосымшасымен келген бірен-саран сөздер ұшырасқанымен, ол сөздердің өзі кейде көптіктің *-lar /-lär* қосымшасын қабылдайды.

Көптіктің көне реликт **-t* форманты қазіргі түркі тілдерінің ішінен якут тілінде тәуелдіктің 1 және 2 жақ көпшесінде *-bit* <**-buz* және *-yut* <**-yuz* <**-ηiz*: *aγabut* 'біздің әкелеріміз' (*ayat* 'әкем'), *aγayut* 'әкелерің' (*ayat* 'әкен'), сондай-ақ түркі этнонимдері құрамында (*türküt, jomut*), атақ, данқ, дәрежені білдіретін сөздерде (*tarqat* 'тархандар' (*tarqan* 'тархан'), *erät* 'ерлер, жауынгерлер' (*erän* 'ер, жауынгер'), *tegit* 'ханзадалар' (*tegin* 'ханзада'), *tojot* 'мырзалар' (*tojon* 'мырза'), *xotut* 'ханымдар' (*xotun* 'ханым') т.б. кездеседі. М.Томанов якут тілінде көптіктің *-t* және *-lar* тәрізді еki бірдей қосымшасының сөз түбіріне қос қабаттаса жалғануы (*jol-at-lar*) мен бұл ерекшеліктің «Бабурнама» тілінде кездесуін ескере отырып, «түркі тілдерінде *-t* форманты орта ғасырлардың соңғы кезеңдерінде өзінің көптік мағынасын жоғалты» -деген пікірге келеді¹.

Көптіктің көне реликт **-t /*-d* форманты монгол тілдерінде этномимдер (*bajad, ööld, qongirat, kerejit, merkit* т.б.) мен жер-су атаулары құрамында (*Biyüt, Qızırt, Tsakjurt, Moyojt* т.б.) жиі кездеседі. Г.Д.Санжеев көптік мағынаны орта ғасыр монгол жазба ескерткіштері тілінде *-i:t/-d* тұлғалары білдіргенін айтады².

Қазіргі монгол тілдерінде көптік ұғымды беру үшін көбінесе жекеше тұлғадағы негіздің соңғы *n, l, r* дыбыстары көптіктің *-d* көрсеткішімен алмастырылады: *ked* 'кімдер' (*ken* 'кім'), *gijsiid* 'мүшелер'

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. - С.16.

¹ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988. -Б.138.

² Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. – М., 1960. -С. 129.

(*gijšiin* 'мүше'), *tugad* 'бұзаулар' (*tugal* 'бұзау'), *nököd* 'жолдастар' (*nökör* 'жолдас') т.б. *n*, *l*, *r* дыбыстарының сыртында, дауыссыздарға аяқталған сөздер көптік мағынада қолданылғанда -*d* форманты біріктіруші дауыстымен тіркесіп, *-ud/-iid* тұлғасына өзгереді: *bičigüd* 'жазулар' (*bičig* 'жазу'), *nomid* 'кітаптар' (*nom* 'кітап'), *gerüd* 'үйлер' (*ger* 'үй').

Көне монғол жазба тілінде қысқа дауыстыға біткен негіздер кейін-нен көптіктің созылышы -*üd/-üd* тұлғаларының жасалуына арқау болған *-nugud/-nügenüd* қосымшасы арқылы түрленеді (-*n-* – дәнекер дыбыс): *arganugud* 'амал-тәсілдер' (*arga* 'амал, айла, тәсіл'), *kerijeñügünd* 'қарғалар' (*kerije* 'қарға') т.б.

Көптіктің көне *-*s* /*-*z* көрсеткіші түркі тілдерінде -*z* ~ -*s* ~ *š*, монғол тілдерінде -*s*, тұңғыс тілдерінде -*sal/-sel* (-*sa+l*), маньчжур тілінде -*sa* /-*se*, -*so/-si* тұлғаларында кездеседі.

Түркі тілдерінде көптіктің -*z* ~ -*s* ~ *š* форманттары тәуелдіктің 3 жағының қосымшасы құрамында *-*si>* алт., тув., хак., шор., чул. -*zi>* ~ як. - *ta* ~ чув.-*š*, -*še*, -*äše*, -*eše* (туыстық атауларда, кейбір есімдіктер мен сан атауларында), -*z* тұлғасы жіктеу есімдігінің 1 және 2 жақ көпшесінде (*biz* < *bi+z*, *siz* < *si+z*), тәуелдіктің 1 және 2 жақ көпшесінің қосымшалары құрамында (-*miz* < *m+iz*, -*η* (-*n*, - *γ*) *uz* < -*η* (-*n*, - *γ*) +*üz*), баяндауыштың 2 жақ көпшесінің құрамында (-*siiη(-n)* +*iz*), кейбір ру-тайпа атауларында (*oyuz*, *quryız*), ал -*s* тұлғасы көне түркі тілінде (*isbara*'атак', *isbaras* 'атактар') кездеседі.

Монғол тілдерінде көптіктің -*s* форманты дауыстыға аяқталған негіздер мен -*t/-ut* немесе -*d/-id* дыбыстарына біткен сөздерден соң жалғанады: монғ. *idus* 'қодастар, сарлықтар' (*idi* 'қодас, сарлық'. Салыс.: үйғ. *id*, алт., тел. *ij* 'ірі қара мал'), монғ. *noqas* 'иттер' (*noqai* 'ит'), қалм. *xulgänäs* 'тышқандар' (*xulgänä* 'тышқан'), монғ.-жазба. *ayulas* 'таулар' (*ayula* 'таяу'), орд. -*η* > -*s*: *ežis* 'иелер' (*ežin*'ие'), монғ. -*s>-z*: *činoz* 'қасқырлар', бур. - *s* > -*h*: *erehu:d* 'ерлер, еркектер' (*ere*'ер адам, еркек' + *h* (көптіктің көрсеткіші) + көптіктің көрсеткіші - *u:d*).

Көптіктің -*s* форманты маньчжур тілінде -*sa/-sä/ -se, -so/-su* тұлғасында қолданылады: көне маньч. *wang se*, кейіннен *wang sa* 'патшалар', *sakdasa* 'қарттар', *agusa/ aguse* 'агалар', *gegesə* 'әпкелер', *aqası* 'құлдар', *solqoso* 'корейлер', *šoqomoso* 'кедейлер' т.б.

Тұнғыс тілдеріндегі (нан., эвенк.) *-sal/-sel* қосымшасының құрамында көптіктің *-sa* және *-l* көрсеткіштері кездеседі: *-sal/-sel* < (*-sa+l*): *käsäl* 'хандар' (*kän'*хан, ел басы'). Г.Й.Рамстедт *-sal/-sel* қосымшасының шығу тегін 'барлығы бірігіп' деген ұжымдық мағынаны білдіретін **sel* көне негізінен таратады¹.

Көптіктің **-n* көне реликт форманты түркі тілдерінде *oylan* 'ұл', *eren* 'ерлер', *örten* 'жалын', *bodun* 'тайпа', сияқты архаизмдер, *subarin*, *kutan* сияқты этонимдер, **-nči* (*-n+*-či), **-lanči* (*-la+*-n+*-či), **-mine* (*-m+*-ine) реттік сан есім көрсеткіштері құрамында кездеседі.

Монғол тілдерінде **-n* форманты *-či*, *-ša* тұлғаларына аяқталған негіздерге жалғанады. Мысалы: көне монғ. *žagasičin* 'балықшылар' (*žagasiči* 'балықшы'), бур. *mädä:šan* 'даналар' (*mädä:ša* 'білгір, дана'). Сондай-ақ *-n* аффиксі *-tan* қосымшасы құрамында кездеседі: көне монғ.-жазба. *žigürten* 'қанаттылар' (*žigür* 'қанат'), халх.-монғ. *xöröngtön* 'буржуазия' (*xöröng* 'капитал'), бур. *maltan* 'малдылар' (*mal* 'мал'). Ал тұнғыс тілдерінде (ульч, нан.) *-n* форманты тәуелдіктің 1 және 2 жағы көрсеткіштері мен *-nal/-ne<-ana/-ene* күрделі қосымшаларының құрамында кездесіп, сөзге жинақтық-көптік мағына үстемелейді.²

Қорыта айтқанда, түркі, монғол және тұнғыс-маньчжур тілдерінің лексика-семантикалық және морфологиялық құрылымдарындағы, сөзжасам және сөз түрлендіру жүйелеріндегі ортақтықтардың түп-тегі тым көне заманалар қойнауына жетелейді. Туыс емес тілдердің ықпалына аз ұшырайтын грамматикалық категориялар мен олардың форманттарындағы сәйкестіктер, ұқсастықтар алтай тілдерінің типологиялық ортақтығын ғана емес, сонымен қатар олардың материалдық текстестігін, о бастағы генеалогиялық туыстығын да көрсете алатын тілдік фактілер саналады. Осындағы сыртқы ықпал-әсерге онша беріле қоймайтын тілдік жүйедегі тұрақты категориялардың бірі көптік категориясы десек, бұл категорияның морфонологиялық, лексика-семантикалық, синтаксистік-құрылымдық көрсеткіштерінде жалпытүркі, жалпымөнғол, жалпытұнғыс-маньчжур текстілерінде дегі ортақтықтарға барып саятын құбылыстар орын алады. Көптік

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. -М., 1957. -С.60.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988 -С.15-16.

категориясындағы алтай тілдерінің барлығына тән құбылыстар қатарына көптік мағынаның түбір-негіздің қайталануы, сөздердің қосарлануы, сөздің тіркесуі тәрізді лексика-семантикалық композициялар мен көптіктің көрсеткіштері саналатын арнайы қосымшалар арқылы берілуін жатқызуға болады. Көптіктің арнайы қосымшалары арасында **-l*, **-r*, **-s*, **-z*, **-t*, **-d*, **-n* тәрізді алтай тілдеріне ортақ көне реликт форманттар орын алады. Олардың қайсы біреулері жеке сөздер, туынды негіз бен құрделі қосымшалар құрамында сақталған болса, енді бірі көптіктің дербес жалғауы түрінде осы кезге дейін өз қызметін атқарып келеді.

§4. Алтай тілдерінің септеу жүйесі: арғыалтайлық формативтердің қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі

Түркі, монгол және тұнғыс-маньчжур, сондай-ақ корей тілдерінің материалдық ортақтығы септеу жүйесінде де анық байқалады. Алтай тілдерінде барлық негізгі септіктерді жасайтын грамматикалық форманттар бір-біріне айрықша ұқсас болып келеді.

Алтай тілдерінде септеу жүйесі септіктер санының көптігімен, септік тұлғаларының сан алуандығымен ерекшеленеді. Түркітану, монголтану, тұнғыс-маньчжуртану, корейтану салаларындағы зерттеулер бойынша септіктер саны түркі тілдерінде 6, кейбір тілдерде 7 немесе 8, монгол тілдерінде 9 немесе 10, маньчжур тілінде 5, тұнғыс тілдерінде 9, корей тілінде 6 деп әрқылы көрсетіледі¹.

Алтай тілдерінің септеу жүйесіне тән басты ортақтықтардың бірі – атаяу септігінің нақты көрсеткішінің болмауы, яғни атаяу септігінің нәлдік түрпатта келуі. Арғыалтайлық текстіл үшін де атаяу септігі осы қалыпта жаңғыртылады. Атаудан басқа септік көрсеткіштерінде бір-бірімен мазмұн және түрпат меже тұрғысынан толық сәйкес

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957; Рамстедт Г.Й. Грамматика корейского языка. / пер. А.А.Холодовича. – М., 1995; Котевич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М., 1962; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. -М., 1953; Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык. -М., 1960.; Санжеев Г. Д. Стариописьменный монгольский язык. -М., 1964; Цинциус В.И. Негидальский язык.-Л.,1982; Пашков Б.К. Маньчжурский язык. -М., 1963; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., 1988 т.б.

түсіп жататын ортақ қосымшалар кездеседі. Арғыалтайлық тек тілдік тұлғаларды қалпына келтіруге жетелейтін бұл көрсеткіштер көп жағдайда біріне-бірі қос қабаттасып бірігеді, я болмаса неғізгі «басты» септіктердің қосымшаларына тіркесіп, күрделенеді. Мұндай бірігулер мен кірігулер алғашында орын-мекен, бағыт-бағдарды білдіретін реңкіде жұмсалатын болса, біртіндеп мұндай мағыналық реңкідегі болар-болмас айырмашылықтар жойылып, этимологиялық күрделі септік көрсеткіштеріне айналады.

Түркі, монғол, түнғыс-маньчжур, сондай-ақ корей тілдерінің морфологиясына арналған әдебиеттерге сүйене отырып, алтай тілдерінде септік категориясының мынадай формативтерін көрсетуге болады:

1. Атау септігі (негізгі немесе белгісіз) барлық алтай тілдерінде сөз негізіне сәйкес келеді және атау септігіндең сөзге арнайы жалғау жалғанбайды. Атау септігінің жасалуындағы ерекшеліктер жеке тілдердегі фонетикалық зандалықтармен түсіндіріледі. Мәселен, монғол және корей тілдерінде кейбір дауыссыздардың сөз соңында өз қалпын сақтап тұра алмайтынына байланысты, атау септігі неғізден сәл өзгешелеу болып келеді: монғ. ат. сеп. *bičik* 'жазу', іл. сеп. *bičig-ÿn* 'жазудың', көпше. ат. сеп. *bičig-ÿt* 'жазулар'; кор. *köt* 'зат' (негіз: *kəs*), кор. *kkot* 'тұл' (негіз: *kkosć*); кор. *hılk* 'құм' (негіз: *hılg*). Монғол тілінде дауыстының назалдануы (мұрын жолына ынғайлануы) салдарынан сөз соңындағы -*n* дыбысының атау септігінде түсіп қалуы, ал инлаутта сақталуы (ат. сеп. *naran*'құн' >*nara*, *saran* 'ай' > *sara*, іл. сеп. *narin*, *sarin* немесе *narni* 'құннің', *sarni* 'айдың'), сондай-ақ түркі және монғол тілдерінде о баста негізге қатысы болған -*n* дыбысының қосымшага қосылып кетуі (монғ. ат. сеп. *bi* 'мен', іл. сеп. көне монғ. *tin-i*, қазіргі монғ. *tinij* 'менің', түрк. ат. сеп. *bi* 'бұл', іл. сеп. *tipiñ* 'мұның'; ат. сеп. монғ. *bajan*, түрк. *baj* 'бай', іл. сеп. көне монғ. *bajan-i*, қазіргі монғ. *bajpi* 'байдың', түрк. *baj-piñ* 'байдың') тәрізді ерекшеліктер орын алады.¹

2. Ілік септігінің арғыалтайлық *-*n* қосымшасы түркі тілдерінде -*in/-inl/-iŋ*, -*niiŋ/-niŋ/-niŋ*, -*tiŋ/-tiŋ/-tiŋ*, -*dinl/-diŋ*, -*ən* қосымшалары түрінде көрініс береді: көне түрк. *süŋ* 'әскердің', *qaŋapiiŋ* 'қағанның';

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. -С.60.

чув. *tənwən* 'таудың' (<*tu'tay*'), *χərən* 'қыздың' (<*χər'қыз*'), *səžiјən* 'тышқанның' (<*səži'tышқан*' (мұндағы -j- дыбысы – негіз бер қосымша арасын жалғаушы көне дауыссыз), ұйғ.-қыпш. *attıq* 'аттың', алт. *köldiŋ* 'көлдің', тув. *inektiŋ* 'сывырдың', қбалқ. *qozulariňiň* 'қозыларының'

Ілік септігінің қалпына келтірілген жалпытүркілік форманты ретінде А.М.Шербак *-iň тұлғасын көрсетеді.¹ Түркі тілдері үшін ілік септіктін *-in/-iŋ, *-niň/-niŋ форманттары ерте арғытүркілік тұлғалар ретінде жаңғыртылады.²

Аргыалтайлық *-n монғол тілінде -jin, -in/-iň, -i/-i, *-nun > -ni > -ni; *-niň > -ni > -ni түрінде көрінеді. Көне монғол жазба тілінде: соны кез келген дауыстыға аяқталған негізге -jin (*aqa-jin* 'ағаның', *dalai-jin* 'теңіздің', *süke-jin* 'балтаның' т.б. Мұндағы -j- дыбысын Г.Рамstedт -jin қосымшасын қалыптастыруға арқау болған дәнекер дыбыс деп санайды); -n дыбысынан басқа кез келген дауыссызға аяқталған негізге - un/-iň (*qagad-un* 'қағандардың', *qagan-un* 'қағанның', *gažar-i* 'жердің', *ger-iň* 'үйдің', *kereg-iň* 'істің'), -n дауыссызына біткен негізден соң -i/-i (*ken-i* 'кімнің', *olan-i* 'көптің') жалғаулары жалғанады.³

Қазіргі монғол тілінде сөздің жуан, жінішкелігіне байланысты -n дауыссызына біткен негізден соң -i/-i: хәний 'кімнің', хүний 'адамның', мәргәний 'мергеннің', дайны 'соғыстың', дууны 'әннің, әуенниң'; -n дыбысынан басқа кез келген дауыссызға аяқталған негізге -iň/-iň: ғәрийн 'үйдің' < ат. сеп. ғэр 'үй', шинийн 'жаңаның' < ат. сеп. шинэ 'жаңа', ахын 'ағаның' < ат. сеп. ах 'аға', улсын 'мемлекеттің' < ат. сеп. улс 'мемлекет'; созылыңқы -iň және дифтонг дауыстыларға біткен негізге -n: нохойн 'иттің' < ат. сеп. нохой 'ит', хийн 'бос ауаның' < ат. сеп. хий 'ая'; созылыңқы -iň дыбысынан басқа созылыңқыларға аяқталған сөздерге -gïň: жороогийн 'жорғаның' < ат. сеп. жороо 'жорға', буугийн 'мылтықтың' < ат. сеп. буу 'мылтық' жалғаулары жалғанады⁴. Г.Д.Санжеев монғол тілдерінде ілік септігінің барлық қосымшалары «дауысты (i~i~a~дифтонг)+ n дауыссызы» үлгісінде

¹ Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Имя).- Л., 1977

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.- М., 1988. С.89-90,

³ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. -М., 1964. -С. 63.

⁴ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. -М., 1964. -С. 56.

жасалады десе,¹ Г.Й.Рамстедт және Н.Роппе ілік септігінің бастапқы форманты ретінде *-п тұлғасын көрсетеді.²

Маньчжур тілінде ілік септігінің -i/-ni қосымшалары айқын болып келеді³. Мысалы: *bō-i ećjen* 'үйдің иесі', *temen-i ićji* 'түйенің басы', *via-i elden* 'айдың жарығы', *wang-ni ćji* 'ванның (ханның) баласы' т.б.

Тұнғыс тілінде ілік септіктің -i/-ni көне форманттары сирек те болса кездеседі: лам. *bi* 'мен' + -n = *min* 'менің', *hi* 'сен' + -n = *hin* 'сенің'. Тұнғыс диалектілерінің көбінде ілік септігі -ŋi арқылы көмкеріледі: *akaŋi* 'ағамның' < *akanŋi*, *tiŋi* 'менің' < *tinŋi*.

Корей тілінде анықтауыштық қатынас негізінен синтаксистік орын тәртібі бойынша айқындалады, дегенмен ілік септігін жасайтын -qi/-ji/-i тәрізді ерекше тұлғалар орын алады. Сонымен қатар ілік септігінің белгісі ретінде дауыссыздар алдында геминацияның пайда болуы да кездеседі: ат. сеп. *saram* 'адам', іл. сеп. *saram-ji* 'адамның', бар.сеп. *saramjige* 'адамға, яғни адамның үйіне'; *na* 'мен', *nqi* (қазір *nä*) 'менің'. Ал ілік септігінің арғыалтайлық *-п көне форманты *hai-n* 'бүгінде' < *hai* 'күн' сияқты сөздер құрамында сирек те болса кездеседі⁴. Н.А.Басқаков барлық алтай тілдерінде ілік септігі форманттарының меншіктік қатынасты білдіретін жүрнақтарға қатысы бар екенін (түркі тілінде -niki: *aya-niki* 'агасына тиесілі'; монгол тілінде -jinki: *aqajinki*; тұнғыс тілінде -ŋi, -ŋji: *akan-i* ~*aka-ŋji*; маньчжур тілінде -ŋe, -ŋŋe), алтай тілдерінің көбінде ілік септігі басқа септіктер үшін бастапқы форма болатынын (түркі тілінде барыс сеп. *biz-in-ge* 'бізге'; монгол тілінде жатыс-барыс сеп. *xān-ä-də* 'ханның жанында'; корей тілінде жатыс сеп. *saram-ii-ge* 'адамда'), сондай-ақ ілік септігіне қатысты сөз тіркесінің типтік конструкциясы орын алатынын (түркі тілінде: *qayanuŋ oyly* 'қағанның ұлы'; монгол тілінде: *xān-i xöwüŋ* 'ханның ұлы') айтады.⁵

¹ Санжеев Г. Д. Сравнительная грамматика монгольских языков.- М., 1953.- С.160.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. С.32; Poppe N. On some Altaic forms // CAJ., 1977. № 1. - P. 57.

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.35; Пашков Б.К. Маньчжурский язык. – М., 1963. - С.21.

⁴ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.357

⁵ Басқаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М., 1981.- С.64

3. Табыс септігінің арғыалтайлық *-i/-i тұлғасы түркі тілдерінде табыс септігі -(i)γ/-ni/-i, -(i)γ/-ni /-i қосымшылары түрінде көрініс береді: *säni*, *tini* (*buni*), *bizni* (жіктеу есімдіктері), көне түрк.: *süy* 'әскерді', *iyük* 'жұкті'; оңтүстік түрк. (түрік.) *ebi* 'үйді', *dayi* 'тауды'; батыс түркі. (тат.) *ışpi* 'үйді', *taipi* 'тауды'; қазақ. тәуелдіктің III жағынан кейін -n: *malin*, *ayaśin*, *aśin* т.б. Чуваш тілінде дыбыстық даму барысында -al/-ja/-na болып қалыптасқан табыс септігінің форманттары барыс септігімен сәйкес келеді. Мұндағы -j- және -n- дауыссыздары – дәнекер дыбыстар болып саналады: табыс. *təva* 'тауды', барыс. *təva* 'тауга' < ат. сеп. *tu'tay*', табыс. *χərva* 'қызды', барыс. *χərva* 'қызға' < ат. сеп. *χər'kyz*'.

Көне монғол жазба тілінде табыс септігі дауыссыздан кейін -i, дауыстыдан кейін -ji қосымшаларымен көмкеріледі: *geri* 'үйді', *ulusi* 'ел-жүртты', *etegtei-ji* 'әйелді', *moritai-ji* 'біреуді астындағы атымен бірге'. Қазіргі монғол тілінде табыс септігінің қосымшалары ретінде -ig/-īg/-g көрсетіледі. Кез келген дауыссызға және -i дыбысынан өзге қысқа дауыстыға біткен жінішке негізге, сондай-ақ жінішкеріп айтылатын палаталь дыбыстар мен ызың дауыссыздарға аяқталған жуан сөздерге -ig (*gerig* 'үйді', *bagṣig* 'ұстазды', *šōnig* 'түнді', *qarig* 'жат жүрттықты'), -g мен ызың дыбыстардан басқа дауыссыздарға және -i дыбысынан өзге қысқа дауыстыға біткен жуан негізге -ig (*malig* 'малды', *aryig* 'амалды', *čonig* 'қасқырды'), созылыңқы дауыстыға немесе дифтонглермен аяқталған сөзге -g (*joroog* 'жорғаны', *yaqaig* 'шошқаны') қосымшасы жалғанады. Табыс септігінің көне -i, -ji қосымшаларының -ig/-īg/-g түріне өзгеруін Г.И.Рамstedt о бастаң-ақ созылыңқы айтылған -i, -ji жалғауларының тіл дамуының ерте кезеңдерінде -iji/-īji түрінде қосарлана қолданылғанымен түсіндіреді, ал -g- дыбысын дауыстылар арасындағы дәнекер дауыссыз санайды¹.

Тұнғыс тілдерінде табыс септігі -a, -ja <-i және -ba, -wa, -ta, -ra < *-ba қосымшаларымен түрленеді: *tiqe* 'суды', *tōja* 'отын ағашты', *ēja* немесе *ēkina* 'нені', *beri* 'садақты, қаруды', *sinewę* 'сені' < *sinę-ba*, *oronto* 'бұғыны', *oronwo* / *oronbo* 'бұғыларды', *hunātpa* 'қызды', *hunilba*- *hunilwa* 'қыздарды'. Маньчжур тілінде табыс септігі -be < *-ba қосымшасымен көмкеріледі: *bō-be* 'үйді', *ata-be* 'әкені', *wang-be* 'ванды (ханды)', *amban-be* 'ханзаданы'.

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С.37.

Корей тілінде табыс септігінің *-i/-i, -ri* (солт.кор.), *-il/-il, -l, -ril* (оңт. кор.), қосымшалары орын алады. Дауыссызға біткен негізге *-i/-i*(солт. кор.), *-il/-il*(оңт.кор.), дауыстыға біткен сөздерге *-ri* (солт.кор.), *-l, -ril* (оңт.кор.) жалғанады: ат.сеп. *tip'ecik'*, таб.сеп. *tipi* (солт. кор.), *tipil* (оңт. кор.); ат.сеп. *na* 'мен', таб.сеп. *nari* (солт. кор.), *naril*(оңт. кор.); ат.сеп.*saram* 'адам', таб.сеп. *saramu, sarami* (солт. кор.), оңт. кор. *saramil*. Г.Й. Рамстедт көне корей тілінде табыс септігінің **-är/*-ir* қосымшалары болғанын көрсетіп, солтүстік корей диалектілерінде соңғы көне дауыссыз *-r* түсіп қалуы немесе о бастан-ақ болмауы да ықтимал екенін айтады¹.

4. Барыс септігінің аргыалтайлық тұлғасы ретінде **-ai(-a)/-gai(-ga)* формативтері көрсетіледі. Г.Й. Рамстедт барыс септігінің **-a* тұлғасын тұнғыс тілінен басқа алтай тілдерінің барлығында *-ai* (немесе *-a*) және *-gai* (немесе *-ga*) түрінде қолданылатын қосымшалардың ең бастапқы формасы деп таниды².

Түркі тілдерінде барыс септігі негізінен *-a, -ya/-qa, -ja* қосымшаларымен (варианттарымен) көмкеріледі: көне түрк. *tayqa* 'тауға', чuv. *təva*, тат., қаз., қырғ., тел. *tauqa*, түрік. *daya*; көне түрк. *qayapqa* 'қағанға', шығыс түрк., батыс түрк. *qayapqa*, чuv. *χipa, χona*; көне түрк. *qayaputa* 'қағаныма', *qayapuğa* 'қағаныңа', *qayapuşa* 'қағанына', батыс түрк. *qayapuna* 'қағанына'.

Монгол тілінде өте ерте кезеңдерде көне құрылымдар құрамына еніп кеткен барыс септігінің бастапқы **-a* формасы қазіргі монгол тілдерінде демеуліктер мен етістіктің кейбір тұлғалары құрамында кездеседі: *dotur-a* 'ішке, іште', *gažara* 'жерге, жерде', *irere* 'келерде', *ilanquia* 'әсіреле' т.б. Барыс септігінің орнына көне монгол жазба тілінде орын мәнді *-dur/-dūr, -tur/-tūr* қосымшасы және оның ауыз-екі сөйлеу тілінің әсерінен соңғы *-r* дыбысын жоғатқан *-du/-dū, -tu/-tū* варианты, ал қазіргі монгол тілінде барыс-жатыс мәнді *-d/-t* қосымшалары қолданылады: монг.-жазба. *dalaidur* 'тенізде', *sangdur* 'қазынада', *ebleldür* 'одақта', *gertür* 'үйде', *bulagtur* 'бұлақта' немесе соңғы *-r* дыбысының: *ebleldü, gertü*; қазіргі монг. *gert* 'үйде', *aqind* 'ағасында', *bوروотид* 'жаңбырда, жаңбыр жауып тұрғанда'³.

¹ Рамстедт Г.Й. Грамматика корейского языка / пер. А.А.Холодовича. – М., 1995.- С.69

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология/Пер. с нем. - М., 1957. - С. 39.

³ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. -С. 64; Санжеев Г. Д. Современный монгольский язык.- М., 1960. - С.58-59.

Тұңғыс тілінде барыс септігі өлі септік болып табылады. Бірақ -ä/-ga/-gə қосымшаларының сілемдерін *ittä*, *ittipä* 'бірде, бір-ақ рет', *ittutälä* 'бір-бірлеп', *toŋatala* 'бес-бестен', *žiga* 'жазда', *tuge* 'қыста', *tırga* 'кундіз' сияқты сөздердің құрамында кездестіруге болады.¹

Маньчжур тілінде барыс септігі -de қосымшасы арқылы көмкеріліп, іс-әрекеттің иесін (*ere nialva de bumbi* 'мынау адамға беремін'), баяндауышы *bi* 'бар' етістігімен берілген сөйлемдерде жақтық ұғымды (*aqip de bitke bi* 'ағамда кітаптар бар'), бір нәрсенің (заттың, ойдың, адамның) біреудің тарапынан болғанын (*mini gunin de* 'менің пікірімше', *eçjeni kese de* 'ханның жарлығы бойынша'), бағытты (*bō de isinjīqa* 'үйге жеттім'), іс-әрекеттің құралын (*šan de dončjire gočjime gunin de teburaku* 'құлағына кіргенімен, миына кірмейді'), уақытты (*tere ergin de* 'ол кезде'), кеңістікте немесе белгілі бір мерзім аралығында болып өткен қозғалыстың соңғы нүктесін (*čjulgeči te de isitala* 'ерте кездерден қазірге дейін'), себеп-салдарды (*sini baita de* 'сениң шаруаң үшін') меңзейді².

Қазіргі корей тілінде барыс септігі -ē,-gē, көне корей әдеби ескерткіштерінде -ai, -ei, жалғауларымен көмкеріледі. Бұл септік орынды нұсқап, жатыс септігі қызметінде де қатар атқарады. Мысалы: *čibe* 'үйде, үйге', *mare~malge* 'атқа, атта', *tore~tolge* 'тасқа, таста'. Корей тілінде -ge қосымшалы барыс септігі ілік септігінің негізінде жасалған болып саналады, ал барыс септігінің дара түрі қазір жатыс септігі (локатив) ретінде қолданылады: *saramte* 'адамда', *saramiige*, *saramkke* 'адамга'.³

5. Жатыс – шығыс септігінің арғыалтайлық *-ta/-tu тұлғасы түркі тілдерінде -da/-de, -ta/-te және -dan/-den, -tan/-ten, din/-daŋ түрінде көрініс береді. Жатыс септігі негізінен орынды білдіреді: көне түрк. *tayda* 'mayga', чuv. *tura*, тат., қаз. *tauda*, түрік. *dayda*; көне түрк. *tašda* 'таста, тастардың арасында', батыс түрк. *tašta*. Жатыс септігі -ki жүрнағын қосып алу арқылы сын есімдер жасауға қатысады: *taydaki* 'таудағы', *taštayi* 'тастағы', *ebdäki* 'үйдегі'.

Түркі тілдерінде жатыс септігі көпке дейін орынды ғана емес, іс-әрекет, қозғалыстың кеңістіктегі және белгілі бір уақыт аралығындағы шығу, басталу нүктесін де білдірген: көне түрк. *oyuz-da* 'оғыздарда'

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология.-М., 1957. С.40 .

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык. – М., 1963.- С.23м

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.42

және 'оғыздардан', шағат. *fathuda soj* 'жеңістен соң', халаж. *hå vidå* 'үйден'. Осыған байланысты шығыс септігінің *-dan/-den*, *-tanl-ten*, *din-daŋ* қосымшаларын «жат.сеп. -da/-ta + -n» құрамды деп санау орын алады. Мұндағы соңғы *-n* туралы пікірлерде қайшылық кездеседі. Мәселең, Г.Й. Рамстедт *-n* тұлғасының шығу тегін «бір нәрсенің жаңы, сол, он, алдыңғы, астыңғы т.б. жағы' деген мағынадағы *jan~d'an~nan* сөзімен байланыстырады (*-da-jan>-dan-dan>-dan*: *oyuzdajan, *oyuzdanan*, *oyuzdandan* 'оғыздардан').¹ М.Рясиен *-n* тұлғасын жатыс септігіне қосылған құрал мәнді септіктің қосымшасы,² ал А.Н.Кононов *mayan*, *sayan*, *ouyan* есімдіктерінде сақталған бағытты білдіретін септіктің қосымшасы деп біледі.³

Көне монгол жазба тілінде *-dur/-tur* түрінде қолданылған жатыс септігінің *-da/-ta*, *-de/-te* қосымшалары көбіне үстен мен демеуліктерге, *-du /-tu*, *-dü /-tü* негізінен зат есімдерге жалғанады. Барыс септігі *-a* қосымшасын жоғалтуына байланысты жатыс септігі барыстың да, жатыстың да қызметтің қатар атқарады: *nada*, *nadur*, *namadur* 'маған', *tengri* 'аспан', *tengrideki* 'аспандағы', *tengridür*, *tengridü*, *tengride* 'аспанда, көкте'. Орын мәнді жатыс септігі *-ki* жүрнағын өзіне біріктіру, яғни *-daki* арқылы сын есім жасауға негіз болады: *ende* 'осында, мұнда (бермен қарай)', *endeki* 'осындағы, мұндағы'⁴. Жатыс септігінің *-da*, *-de* қосымшасы мен *-ki* аффиксінен құралатын *>-daki/-deki* тұлғалы күрделі жүрнақ түркі және монгол тілдеріне ортақ болып келеді. Салыстырсақ: түрк. *ij-degi* 'үйдегі'~монг. *ger-te-ki* 'үйдегі', түрк. *ertedegi* 'ертедегі'~ монг. *erteki* 'ертедегі'.

Монгол тілінде шығыс септігі арнайы қосымшалармен көмке-ріледі: көне монг. - жазба *-ačal-eče* (*dalai- ača* 'теңізден', *eke-eče* 'анадан, шешеден', *eblel- eče* 'одақтан', *ger-eče* 'үйден'); қазіргі монг. *-ās/-ēs/-ōs/-ōs* (*dalaigās* 'теңізден', *ekēs* 'анадан, шешеден', *gerēs* 'үйден', *qanās* 'қабыргадан').

Тұнғыс тілінде орын, мекен мәнін білдіретін жатыс септігі *-du /-tu* қосымшаларымен көмкеріліп, басқа да септік мәнді құрылымдарды

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология /Пер. с нем.-М., 1957.- С.43.

² Räsänen M. Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen//StO., 1957. Bd.21. -P.62-63.

³ Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв.-Л., 1980. -С.158.

⁴ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология /Пер. с нем.-М., 1957. -С.43

түзуге қатысады: *žūdu* 'үйде', *žūdula* 'үйлерде', *žūduli* 'үйлерге', *lamudu* 'теңізде', ' *lamuduk* 'теңізден', *mindu* 'менде, маған, менімен', *minduk* 'меннен'.

Корей тілінде нақты орын, мекендік мағынаны білдіретін септік формасы жок, алайда *tai* (*dqi*) 'орын, мекен' сөзі жиі қолданылады: *jedqi* 'осында', *čedqi* 'анды', *wədqı* 'қайда'¹.

6. Директивтік септік. Нақты бағытты нұсқап көрсететіндіктен, көбіне бағыттық септік деп аталатын бұл септіктің 2 түрі орын алады:

1) арғыалтайлық **-ra/-re/-ru/-rū/-ri* тұлғасы түркі тілдерінде *-ra/-re/-ru/-rū/-ri* (*ebimrū* 'үйіме қарай', *bārū* 'бери'; барыс септігімен бірге: *tašqaru* 'тысқары'); монгол тілдерінде *-ru* (*golrū*, *golurū* 'өзенге қарай, ортасына қарай', *qagaru~qaru>қалм. χārān'* қайда, қай жаққа'); корей тілінде: *-ru/-rū*, *-ro* (солт.кор. *-ru/-ri*: *sāni-ru* 'таумен, тау арқылы', онт. кор. *-rō čibu-ro* 'үйге') түрлерінде көрініс береді;²

2) арғыалтайлық **-ča/-če* тұлғасы түркі тілдерінде *-ča/-če*, монгол тілдерінде *-čai*, корей тілінде *-čhai* түрінде көрініс табады. Директивтік септіктің бұл түрі негізінен көлемнің немесе мөлшердің бағытын (ұлкею, көбею, кішірею, азаю, қысқару) мензейді. Мысалы: кор. *čirčhai* (-*kattā*) 'ұлкендігі үйдей', монг. *atačai* 'ауызға дейін', *ebüdügčege* 'тізеге дейін', көне түрк. *tayča*, түрік. *dayča* 'таудай'.

Монгол тілдерінде бұл аффикс (халх.-монг. *-ts`ā*, қалм. *-tsā*, бур. *-sā*) «бiiktiktí» айқындастын сөздер құрамында аздала болса кездеседі.

Қазіргі түркі тілдерінде *-ča/-če* салыстырудың белгісіне алынып (көне түрк. *magutupča bol* 'менің ұстазымдай бол', орта түрк. *bi apuηča* «бұл да дәл сондай», қарағас. *menša* 'менше', қойб. *atče* 'аттай ұлкен, аттай биік'), негізінен ұстеуді жасайтын аффикс ретінде қолданылады (қаз. *türkče* 'түрікше', әз. *möhkämtčä* 'қатты', өзб. *hozyrča* 'әзірше, қазіргі кезге дейін', т.б.)³.

7. Қемектес септіктің арғыалтайлық **-in/-in* тұлғасы түркі тілдерінде *-in/-in*, жазба монгол тілінде *-run/-irun* (көсемше ортақ

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. -С.44.

² Басқаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. --М., 1981. С.65

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. -С.52; Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. -М., 1996. -С.12; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., 1988. - С. 103

бағыныңқылық), маньчжур тілінде *-i*, корей тілінде *-i* түрінде сақталған. Бұл көне форматив қазіргі түркі тілдерінде үстеулер құрамында кездеседі: гаг. *qışın* 'қыс ішпінде', түрік. *jazıń* 'ала жаздай', үйг. *ärkänin* 'таңертен ертемен', башқ. *kisen* 'кешкісін', өзб. *jazıń* – *qışyp*'жазықысы', як. *soyotoyp* 'жалғыз өзі'.¹

Көне жазба монғол тілінде ортақ бағыныңқылықтың көсемше тұлғасында көрініс беріп, негізінен «сілтемелік» мән арқалаған *-run/-irun* (*bolurun* 'бала отырып, қалыптаса отырып', *ÿgülerün* 'айта отырып, ...') қазіргі монғол тілдерінде қолданылмайды.

Маньчжур тілінде *-i* қосымшалы көмектес септік дыбыстық түрғыдан ілік септігімен сәйкес түсіп жатады (*gala i žafaxa* 'қолымен алды', *gala de žafaxa* 'қолына алды'), негізінен үстеулік мән арқалайды: *sain* 'жақсы'(сын есім), *saini* 'жақсы'(үстеу); *čixa* 'қалау, тілек', *čixai* 'қалауынша' т.б.

Корей тіліндегі *-i* тұлғалы көмектес септіктің адвербиалдық (үстеге айналу) мағынасы айқын болып келеді: *tjs* 'амал, тәсіл', *nā dīsi* 'менімше, менше, мен сияқты'; *pandəsi* 'қажет, тиіс', *pandəs* 'қажеттілік, талап етушілік', *erjəmphiş* 'айқын емес, күнгірт', *erjəmphiş ha* 'айқын болмау'.²

8. Біріккен септіктің арғыалтайлық **-li/-li* тұлғасы түркі тілдерінде *-la/-li*, *-lan* (комитатив), монгол тілінде *-li* түрінде сақталған.

Бұл көне форматив түркі тілдерінде қатар түрған екі нәрсені қосарлап, біріктіріп көрсету үшін жұмысалады: көне түрк.: *inili äcili* 'iňili aғалы', *bägli budunlı* 'бектер мен халық'; ескі үйғ.: *tünli künli* 'тұн мен күн', *täŋrili jirli* 'аспан мен жер'; қаз.: *ayalı-iňili* 'ағалы-інілі', *erteli-keş* 'ертелі-кеш', *ülkendi kišili* 'ұлкенди-кішілі' т.б. Соңдай-ақ *-la/-li*, *-lan* қосымшасы қазіргі түркі тілдерінде *bir-lä(>bir-lä)* 'бірге', *bi-län(>bir-län)* 'бірге' демеуліктері құрамында да кездеседі³.

Монғол тілінде **-li* тұлғасы орта монғ. *adali* 'ұқсас, бірдей', *ada ügei* 'ұқсас емес, бірдей емес'; қазіргі монғ. *adil* 'ұқсас, бірдей', *adil bič* 'ұқсас емес, бірдей емес', көне монғ. жазба. *büküli* 'тұтас, бүтін' тәрізді

¹ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. - М., 1996. - С.12; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.104.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.50.

³ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. М., 1996. - С.12; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.- М., 1988. - С. 105.

сөздер құрамында кездеседі. Сондай- ақ көне *-li тұлғасының көне жазба монгол тілінде *-luγa/-lūge*, қазіргі монгол тілінде *-lā/-lē/-lō/-lō̄* болып келетін біргелік септіктің (комитативтің) қосымшасымен этимологиялық байланысы болуы мүмкін¹: монғ. - жазба; *ečigelüge* 'әкесімен', *nökürlüge* 'жолдасымен', *pamatuya* 'менімен бірге', қалм. *pamatā* 'менімен', халх.-монғ. *irxelē* 'кеleсімен'.

Алтай тілдерінің септеу жүйелерінде орын алатын мұндай ортақтықтарды Н.А.Басқаков түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур және корей-жапон тілдерінің генетикалық байланысын көрсететін дәйектер қатарына жатқызады: «Септеу жүйесінің алтай тілдерінде негізінен біртекті болып келуі – тарихи консолидация процесінің нәтижесінде түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур және корей-жапон сияқты ірі тілдік топтардың қалыптасуына арқау болған әралуан диалектілер мен сөйленістердің өзара жақын туыстық байланысын айқақтайды» - дейді.²

§ 5. Сын есім және сын-сапалық көрсеткіштер жүйесі

Заттың, құбылыстың, кейде іс-қимылдың қалыпты жағдайдығы сан алуан сын-сипаттық қасиетін білдіретін сөздердің лексика-грамматикалық тобы сын есім сөз табын құрайды. О баста заттық-сапалық біртұтас мағыналы атау сөздің бертін келе заттардың, құбылыстардың типтік белгілеріне қарай зат атауларына және заттың өзіне тән қасиетіне байланысты сындық белгілердің атауына ажырауының нәтижесінде зат есім мен сын есім жеке-жеке сөз табыретінде қалыптасқанын лингвист-мамандардың көбі мойындайды.

Заттық-сапалық атаулардың біртіндеп заттық мағыналарын жоғалту құбылысының сілемдері қазіргі түркі, монғол, тұнғыс-маньчжур тілдерінде сын есімдердің семантика-функционалдық қолданыс аясынан айқын байқалады. Мәселен, тув. *sooq* 'сүйк, аяз', *ažig* *sooq* 'қатты аяз', *sooq qış* 'сүйк қыс', *sooq suy* 'сүйк су', *bögün sooqtur* 'бүгін сүйк'; алт. *boš*: *kolım boš dök* 'қолым бос', *kiligi boš* 'жігерсіз'; әз., алт., гаг., башқ., қаз., ноғ., тув., түрікм. т.б. *dar/tar* 'тар, қысынқы, сыйымдылығы аз': алт. *tar d'er* 'тар жер', *mında tar* 'мұнда тар', түрік.

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.47

² Басқаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.- М., 1981. -С.65.

darda olmak 'қыын жағдайда қалу', әз. *dara düšmek* қыындыққа тап болу, таршылыққа үшпүрау¹; көне монғ.-жазба *dulayap*, қалм. *dulān*, халх.-монғ. *dulān* 'жылы', көне монғ.-жазба. *dul* 'желсіз, ашық күн', қалм. *öñödr dul* 'бүгін жылы'; тұңғ.-маньч. *onço* 'кең', *onçoŋge*, *onço niŋge*, *onço ba* 'ені; жалпақ нәрсе; енді нәрсе', *amba* 'үлкен, дәү', *ambəŋge*, *amba niŋge* 'кесектік; үлкен бірдене, дәү нәрсе'².

Морфологиялық құрылымы жағынан сын есімдер жалаң, туынды және күрделі болып келеді. Алтай тобы тілдері арасында кездесетін сын-сипаттық мағына арқалаған лексикалық параллельдер көбіне бір буынды түбір-негіз тұлғалы жалаң сын есімдерге, сонымен қатар әртүрлі сөзжасам жұрнақтарының көмегімен жасалатын туынды сын есімдерге қатысты болып келеді. Мысалы: түрк. *kök* 'көк'~монғ. *köke* 'көк', түрк. *bız* 'боз, ақшыл' ~ монғ. *boro* 'боз', түрк. *qara* 'қара'~монғ. *χara* 'қара', түрк. *bökä* ~ монғ. *böke* 'құшті, мықты', түрк. *jaç* 'жас'~ монғ. *ʒalayip*'жас', түрк. *qatıy* 'қатты'~ монғ. *qatayu* 'қатты', түрк. *baj* 'бай' ~ монғ. *bayan* 'бай', түрк. *arıy* 'таза, пәк'~ монғ. *arıyip* 'таза' т.б. Сын есімдердің қайсы біреулері жалпыалтайлық бір буынды түбірлерден өрбиді³: көне-түрк. *sariy*, түркм. *sāri*, түрік., қаз. *sari* 'сары', чuv. *sară* 'сары' ~ орта.-корей *hai* 'сары' (< *siāri-)~ орта-монғ. *šira*, монғ.-жазба. *sira* 'сары' < жалпыалт. **siāri* 'ак'; монғ.-жазба *urtu* 'ұзын', монгор *fudur* < **furtu* 'ұзын' ~ чuv. *vărăm* < **urun* 'ұзын' ~ көне түркі *izip*, якут *ihun*.

Алтай тілдерінде сын есімдер грамматикалық мағыналарына қарай сапалық және қатыстық болып екіге бөлінеді. Қатыстық сын есім затқа, құбылысқа тән сынсипаттық белгілерді өзге зат, құбылыс арқылы, сонымен қатар кеңістіктік немесе уақыт-мерзімдік түсініктерге қатысты білдіреді. Алтай тілдерінде есім және етістік негізді қатыстық сын есімдердің жасалуына көптеген арнайы қосымшалар қатысады.

Сапалық сын есімдер заттың құбылыстың өзіне ғана тән сындық белгілерін және ол белгілердің қаныштың дәрежеде айқындылығын білдіреді. Заттың, құбылыстың сапасының деңгейін, сын-сипаттық белгінің, ренкінің, бояудың анықтығы мен қанықтығын, солғындығы

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988.- С. 158

² Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам.-М., 1962.- С. 71.

³ Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics.- Wiesbaden, 1965. - P.199.

мен көмексілігін танытуға алтай тілдерінің әр қайсысында нақты грамматикалық көрсеткіштер мен септік тұлғалы конструкциялар қатысады.

Түркі тілдерінде сапаның, сынның әдettегі қалыптан аздал жоғары немесе төмен екенін білдіретін қосымшалардың арасынан ең жиі кездесетіндері – -(j)raq/-j)räk, -aryql/-araq, -raq/-räk/-rek. Қазіргі түркі тілдерінде салыстырмалы шырай аффиксі саналатын бұл жүрнақтардың көне формасы ретінде түркітанушылар *-(j)raq тұлғасын көрсетеді және оны хакас, шор, тұва тілдеріндегі ‘аз-аzdap’ деген мағынадағы arax/āraq шылауымен байланыстырады: хак. arax, тув., шор. āraq: xızyl arax 'қызылрак, қызғылтым', kök arax 'көкшіл', sariy arax 'сарғыш, сарғылтым', kiçig arax 'кішірек', uzun arax 'ұзынырақ'; тув. sarıq āraq 'сарғыш, сарғылтым', kök āraq 'көкшіл', čoltaq āraq 'қысқалау'; шор тілінде āraq шылауы және оның жүрнақтық -araq тұлғасы қатар қолданылады: qızıl a:raq ~ qızılaraq ~ qızılıriq 'қызылырақ', qışqa a:raq ~ qışqaaraq ~ qışqaariq 'қысқарақ, қысқалау'; алт. -arıq/-erik/-örük: agarıq 'ақшыл', sargarıq 'сарғыш, сарғылтым', qızarıq 'қызылдау', kögörük 'көкшіл'; басқа түркі тілдерінде -raq/-räk/-rek: әз. ködäräk 'қысқалау', башқ. taryraq 'тарырақ, тарлау', гаг. kürürak 'кішірек', қараим. jaħsyraq/jaqsyraq 'жаксырақ', қалп. alaraq 'аздаган аласы бар', қырғ. qatyrəq 'қаттырақ', ноғ. qızılıraq 'қызғылт, қызғылтым', құм. teñrek 'тегістеу, жалпақтау', қаз. alasaraq 'аласарақ', қбалқ. agyraq 'ақшыл', тат. maturraq 'тартымды, әдеміше', түрікм. ovnugraq 'ұсақтау', чув. āzāraq 'жылырақ'.

Түркі тілдерінде сындық белгінің анық, айқын еместігін білдіруге -(j)raq/-j)räk жүрнағынан басқа да -(i)mfil, -şil, -il, -ilt, -iltüm, -ildim т.б. көрсеткіштер қатысады. Ал бояудың, өннің, түстің қанықтығын, сапалық, сипаттық белгінің айқындылығын негіздің толығымен қосарлануы (башқ.: harī-harī 'сары-сары', jäsel-jäsel 'жасыл-жасыл'; қаз. uzin-uzin, bjik-bjik) немесе негізгі сын есімнің алдынан түбір - негіздің алғашқы буынына -p дауыссызы жалғанған тұлғаның қосарлануы (әз.: garvara, gürğirmizi, sapsari, gurguru; қаз.: qap-qara, qip-qizil, sap-sari, qip-quryaq) білдіреді.

Шығыс септілінде түрған зат есімнің сын есіммен тіркесіп келуі (өзб. Jaħşı suz baldan širin 'жақсы сөз – жарым ырыс'. Қаз. Sütten aq, sudan taza), сондайақ сын есімнің белгілі бір күшейткіш сөздермен тіркесуі

(*eŋ/iŋ 'ең': тат. iŋ tirän, тув. eŋ uluγ, қаз. eŋ taza*) арқылы жасалатын салыстырмалы шырай түрлері көптеген түркі тілдеріне тән құбылыс. Ал сын есімнің кішірейту-еркелету мәніндегі тұлғасын жасауға оғыз тобындағы тілдерде -ža/-že, -žaq/-žek/-žyq/-žik жүрнақтары өнімді қатысады: түркім. *aqža žijže* 'ақ балапан', *garaža guzy* 'қара қозы', т.б.

Монгол тілдерінде сындық белгінің толымсыздығын көне монг. *btur/-btür, -bir/-bur/-bür* (*χarabtur* 'қаралау', *čayabir* 'сарғыш', *kökebǖr* 'көгілдір'), қазіргі монг. *vtar* (*χaravtar* 'қаралау', *šaravtar* 'сарғыш', *nogovtor* 'жасылтым, жасылдау') қосымшалары білдіретін болса, түстің, өнінің, бояудың қанықтылығы мен қоюлығы бірінші буыны -v дауыссызымен ұзартылған түбір-негіздің қосарлануынан көрінеді: *šav-šar* 'can-сары', *tsav-tsayān* 'аппақ', *uv-ulān* 'қып -қызыл', *qov-qol* 'апалыс' (Сал.: *qip-qızıl*, *sap-sari*). Күшейтпелі шырайдың *taš* 'өте', *ijk* 'тым', *tun* 'біршама', *qatgīn* 'ең' т.б. күшейткіш сөздердің сын есіммен тіркесуі арқылы жасалуы (*taš sajn* 'өте жақсы', *ijk tī* 'тым жаман, өте жаман') және сындық мағыналы салыстырмалы конструкцияның шығыс септігіне негізделуі (*tsasnās tsayān* 'қардан ақ', *yalās qalūn* 'оттан ыстық') монгол тілдерінде сапалық сын есім үлгілерінің негізгілері қатарына жатады.¹

Тұнғыс - маньчжур тілдеріндегі *gužej* 'сұлу'; *eke* 'әлсіз, жаман', *kaxi* 'ызақор, жауыз', *ηiŋte* 'тұзу, тұра', *aja* 'жақсы', *ulen* 'жақсы', *ηogam* 'жуан', *däji* 'дәу, өте үлкен', *xemge* 'кең', *ničke* 'ұсақ, кішкене', *ńalu* 'шикі, дымқыл', *kata* 'құрғақ, қатты', *delmi* 'жабайы', *saxarin* 'қара', *žalum* 'толық' т.б. сапалық сын есімдер жалпы алтайлық ортақ қорға енетін лексика қатарына жатады². Мысалы: арғыалт. **ulz-* 'үлкен': тұнғ.маньч. *ulen 'жақсы', монг.*olon 'көп', түрк. *ulug 'ұлы, үлкен'; арғыалт. **bedüg-* 'жуан': тұнғ.маньч. **burgu-* 'майлы', монг. *bedü-gün 'жуан', түрк. *bedük 'үлкен'; арғыалт. *nincke 'ұсақ': тұнғ.маньч. *nicke* 'ұсақ, кішкене, әлсіз', монг. *žižig 'кішкене, ұсақ'; түрк.*jincke 'жінішке' т.б.

Тұнғыс тілдерінде салыстырмалы шырай болмағанымен, заттың, құбылыстың сын-сипаттық белгісін айрықша атап көрсетудің, ерекшелегеудің тілдік модельдері орын алады. Мәселен, В.И.Цинциус

¹ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. -М., 1964. -С. 55; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. - М., 1960. - С.49

² Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс). -М., 1996. - С.12.

негидаль тілінде салыстырудың деңгейін *-ptā/-tmā* қосымшалары (*boyala ajatā ūdikkōj* ‘сыртта үйден жақсы’), нақты сөздер (мәселен, *xuleke* ~ *xulexe* ‘артық’ сөзі арқылы: *ej keske cindukkej xulexe...* ‘мынау мысық сеннен артық ...’), кейінге ысыру септігі тұлғалы конструкция (*bi ahiptī mejyendukkin ajaži mejyelkōn bisim* ‘мен ағама қарағанда ақылдырақпын’) көрсететінін, ал күшайтпелі шырай мәнін тәуелдіктің *n/-ηi* қосымшалары (*Dejamunin!* ‘Ой, қандай семіз!’) білдіруі мүмкін екенін айтады¹.

Маньчжур жазба тілінде сын есімдер қатарына жататын сөздердің дені түркі, монгол тілдеріндегі сын есімдер сияқты заттың да, іс-әрекеттің де сапалық белгілерін қатар білдіре алады. Мысалы: *sajn gići* ‘жақсы дос’ — *sajn jabitbu* ‘жақсы іс істеді’; *türgen bira* ‘агыны қатты өзен’ < сөзбе-сөз: ‘тез өзен’ — *türgen ejetbu* ‘тез агады’. Көптеген сын-сапа атаулары субстантивтік, атрибутивтік және адвербиалдық үш мағынада, субстантивтік, атрибутивтік немесе адвербиалдық, атрибутивтік екі мағынада қатар жұмысала береді: *mergen* ‘дана; ақылды; ақылдылық танытты’, *lulu* ‘ақмақ; ақылсыз; ақмақ болды’, *ÿpeñgi* ‘ақиқат шындық; нағыз; шын мәнінде’, *elgen* ‘молшылық; мол; молынан кездеседі’, *žali* ‘құлық; қу’, *yanyan* ‘болат; қатты’, *žaŋge* ‘жеңіл; онай’, т.б. Сапаның деңгейін көрсетуге сындық дәрежені білдіретін арнайы сөздер қатысады²: *ǖmesi taŋya* ‘өте күшті’, *daba amba* ‘тым үлкен’, *žaci eberi* ‘өте әлсіз’ т.б.

Маньчжур тілінде сапа деңгейі категориясы шартты түрде күшайткіш мәнді *-linyu/-lingu*, *-saka*, *-quň/-qoň*, *-squň*, кішірейткіш мәнді *-kaň/-ken/-goň*, *-ljaň/-saljaň* қосымшалары арқылы сипатталады, деңгемен олар салыстырмалы шырайды білдіре алмайды. Екі заттың сын сапасын салыстыру арнайы синтаксистік конструкциялардың көмегімен жүзеге асады. Олардың ішінен салыстырудың нысаны – шығыс септік тұлғасында, салыстырылатын зат – атау септігінде, ал сапаны көрсететін сын есім соңғы позицияда болып келетін конструкция (*I min či aqip* ‘Ол меннен үлкен’. *Tere ere či sajn* ‘Ол мынадан жақсы’) мен екі сөйлемнен құралатын, оның біріншісі – сапаны салыстырылатын нысанға телісе, екінші ол қасиеттің нысанға тән

¹ Цинциус В.И.Негидальский язык. - Л., 1982.- С.21

² Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. - Санкт Петербург, 2000. - С.98 - 99.

еместігін, яғни сапаны жоққа шығаратын конструкциялар (*ere morin sajn*, *tere morin sajn aki* – сезбе сөз ‘мынау ат жақсы, анау ат жақсы емес’, яғни ‘мынау ат анау аттан гөрі жақсы’) жиі қолданылады¹. Маньчжур тілінде қатыстық сын есім жасайтын қосымшалардың ең өнімдісі – *-nyal-nge/-nyol-/ngi* жүрнақтары болып саналады. Олар негізінен зат есім сөздерге жалғанады: *indanya* ‘иттің (майы)’ *veqenge* ‘тас (жол)’, *iqanya* ‘сиырдың (сүті)’, *aunya* ‘жаңбырдың (сусы)’, *mersenge* ‘сепкіл’, *getunge* ‘астаналық’, *siranga* ‘тұқым қуалаған’, *dejenge* ‘ұшатын’ т.б..²

Г.Й.Рамстедт корей тілінде сын есімнің арнайы флексиясы болмайтынын, демек сын есімдер жеке сөз табын құрай алмайтынын айтады. Сын-сапалық мағынаны құрандағас сөздердің алғашқы бөлімі (атрибуттивтік жолмен) немесе ұстеулер, ал предикативтік қолданыста сапалық етістіктер білдіреді.³

Сын есімдердің сөйлемде негізінен зат есімнің алдында келіп, анықтауыш қызметін атқаруы, етістікпен тіркесіп келіп, іс-әрекет, қимылдың бейнесін көрсеткен жағдайда пысықтауыш ретінде жұмсалуы, ал сөйлем аяғында баяндауыш болуы алтай тілдеріне тән типологиялық ортақтықтардың бірі. Сал.: түрік. *büyük ev*, *büyük olmak*, *ev büyük*, қаз. *suwiq su*, *suwiq tartu*, *bijil qis suwiq*; қазіргі моңғ. *sajn kip* ‘жақсы адам’, *sajn sūna* ‘жақсы тұрады (тұрмысы жақсы)’, *qurdan mor* ‘жүрдек ат’, *qurdan jabna* ‘тез жүреді’.

§ 6. Сан есім және оның түрлері: есептік, реттік, жинақтық сан есімдердің этимологиялық негіздері

Алтай тілдеріндесанесімдербір-біріненбіршама айырмашылықта болып келеді. Тектілдік ортақ негіз – **do-* тұлғасына барып саятын ‘төрт’ санынан басқа сандар арасында нақты ұқсастықтардың болмау себебін Г.Й.Рамстедт тарихи-мәдени және әлеуметтік алғышарттарға байланысты болуы мүмкін деп біледі. Сауда-саттық саласында әртүрлі халықтар санаудың сан алуан амал-тәсілдеріне, жасырын таңбаларға жүгінгенін ескере отырып, Г.Й.Рамстедт ал-

¹ Пашков Б.К. Маньчжурский язык. -М., 1963. -С.26

² Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. - Санкт Петербург, 2000. С.98 -997

³ Рамстедт Г. Грамматика корейского языка./Пер. с анг. А.А.Холодовича. М., 1951 - С.537

тай тілдерінде көптеген сандар өз бастауын саусақпен санаудан алатынын, тіптен қайсы бір сандар жүре келе жалқы есімдер түрінде қолданылғанын айтады. Ол сан есімнің есептік түріне байланысты төмендегідей этиологиялық сәйкестіктерді ұсынады¹:

1: монг. *nigen~niken*, қалм. *negn*, дағ. *nike* 'бір' < з.е. *nejɪ* 'бірлік', ет. *negjile-* 'бірігу' < *nejɪ* 'бірлік'+ -le; түрк. *bır* ~ монг. *büri* 'барлық, бәрі, әрбір'; тұңғ. *itip*, маньч. *etip*, *eti* 'бір' ~ монг. *etüp* 'алдыңғы', қалм. *ötöö* 'алдыңғы жағында, оңтүсікке қарай'; кор. *hən* 'бір' ~ маньчж. *sonio* 'жалғыз';

2: монг. *qojar* 'екі' сөзінің бастапқы мағынасы: 'келесі, екінші' ~ *qojojo* 'артында, кейін' < *qoji*-+no; түрк. *eki* < *ek-<*hek-* < *pek- 'ілесу, еру' ~ кор. *pəgim* 'жақын маңдағы, келесі' < *pek- + -im, кор. *pəgim t̪e* 'жақын маң' > түрк. *ekinti* 'екінти, түстен кейін'; тұңғ. *žū*, *žūr* (негід. *žūl*) 'екі' ~ монгфор. *žür* 'екі қос', монг. *žöbeger* > орд. *džöwör* 'екінің бірі' ~ маньчж. *žie*, *žiwe*'екі' ~ кор. *tūl/ tūr, tuwull/ tuwur* (<*tūi-bur, айну. *tu*'екі', тұңғ. *du-te*'екіге жарылу');

3: монг. *gurban* 'ұш' (*gurmasun* 'ұш өрім жуан арқан', *gurmasula* 'ұш өрім бұрым', *gupan'* құнан') ~ түрк. *qıpan* 'ұш жасар жылқы'); тұңғ. *ilan* 'ұш' < *ilča*'-өру' ~ кор. *il-gop* 'жеті' < сөзбе-сөз: 'ұш бүгілген'; кор. *sə, set* 'ұш' (*sərhjn*'отыз', *sahıl*'ұш күн' <*sə-haqi-l*) ~маньчж. *sertei* 'ұш ашалы айыр', монг. *serege, serige, serije* 'айыр, шанышқы' > тел. *särä* 'сүнді' (теніз жануарларын және балық аулауга арналған); түрк. *üç* 'ұш' ~ монг. *üčiken* 'кішкентай';

4: монг. *dörben* 'төрт' ~ түрк. *tört*, як. *tüört*, чув. *təvat* 'төрт' ~ тұңғ. *digin* / *dujin* 'төрт' ~ маньчж. *duin* 'төрт' ~ кор. *turi*, солт. кор. *ndujin* / *nduin* / *nejin/nej* / <*do- ;

5: монг. *tabun* 'бес' <*tā-bun ~ орта кор. *tā* 'бәрі, бүкіл' және *tā-sat* <*tā-səsi 'бес' немесе *tad*'-бітелу, түйықталу'. Ал кор. *səs(~sis>*jesis* 'алты')/ *son* 'қол, жұдырық' ~ маньчж. *sunža* 'бес' ~ тұңғ. *sō-lto* 'жұдырық' ~ нан. *sosi*, маньчж. *susai*, кор. *su* 'елу'; тұңғ. *tuηjan/ tungan/ tunga* 'бес' сөзі 'бес үйден тұратын топ' деген мағынадағы қыт.- кор. *tuŋ* сөзіне барып саятын кірме лексика. Түрк. *beş* 'бес' ~ чув. *pilak* ~ *pillək* ~ тұңғ. лам. *bilän* 'білек'.

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С.64-68

6: монғ. *žirgugan* 'алты' ~ тұңғ. *ńiηgu/ ńiηgi/ ńiηgu* 'алты' ~ маньчж. *ńiηgu* 'алты'; түрк. *alty 'алты' < *al-* 'алу' + *-ty*;

7: монғ. *dolugan* 'жеті' < *doluga-* 'жалau'; түрк. *jeti* < *je-* 'жеу'; кор. *il-gop* 'жеті' ~ тұңғ. *Plan'* үш'+ кор. *kor* 'бүгілген' < сөзбе-сөз: 'үш бүгілген';

8: монғ. *najiman* 'сегіз' сөзінің бастапқы мағынасы 'ұзын, ұлкен' болуы мүмкін, себебі саусақпен санағанда сегіз санын ортанғы саусақ көрсетеді; тұңғ. *žarkip* 'сегіз' сөзін *žandar* 'ұзын', *žabdan* 'жылан' лексемаларымен байланыстыруға болады; кор. *jedəlp/ jedəlp* 'сегіз' < *jel* 'он' + **tulp(<tu+?)* 'екісі кем, екеуді қоспағанда'; түрк. *sekiz* < *s* (сал.: монғ. *ese* 'жок') + *ekiz*, *ikiz* 'егіз' (<*eki+z*) ~ монғ. *ikire* 'егіз';

9: түрк. *toquz* 'тоғыз' ~ монғ. *toqur/tokir* 'бүгілмейтін саусақтар', мұндағы -*z* мен *sekiz* сөзіндегі -*z* бірдей. Кор. *ahor* 'тоғыз' (<*a'*кішкентай (саусақ)'+ кор 'бүктелген'); маньчж. *ijin* 'тоғыз' ~ тұңғ. *ijin* 'кішкентай';

10: түрк. *on* 'он' ~ *-an* (*seks+-en*, *toqs* + *-an*) ~ монғ. *-an* (*žiran*'алпыс', *dalān* 'жетпіс', *najan* 'сексен', *jiren* 'тоқсан') ~ кор. *on* 'жұз'; маньчж. *žuan/ žiwan* 'он' ~ тұңғ. *žān* 'он' (< маньчж., нан. *žuan-* 'ашу'), ал кор. *jel* 'он' < *jelda* 'ашу', яғни сөзбе-сөз: 'ашық қол, ашық алақан'; монғ. *arban/ harban* 'он' санын *arbalža*-< *harbalža- 'сөлкілдеу, дірілдеу, үрпию, тікіреу';

11: көне түрк. *bir jigirmi* 'он бір' үлгісімен журчен. *gurxon* 'он үш' (< монғ. *gurban* 'үш' + монғ. *qorin* 'жиырма'), *durxon* 'он төрт', маньчж. *imšon* 'он бір', маньчж. *tofoxon* 'он бес' сандары жасалғаны байқалады;

20: түрк. *jigirmi* 'жиырма' ~ монғ. *žirin* 'екі, екеуі де, қос' > *žirmesün* 'жұкті, аяғы ауыр, екі қабат' (сал.: халх.-монғ. *dabχur* 'жұкті, аяғы ауыр', сөзбе сөз: 'екі қабат') < монғ. **žigür-* / *žigir-* ~* *jigürme/ *jigürmi* 'екі еселену';

100: монғ. *žagun* 'жұз' ~ маньчж. *žuan/žiwan* 'он' ~ тұңғ. *žān* 'он'; тұңғ. *ńamazhi/ ńamadi* 'жұз (сан); бір қап (өлшем)' < *ńamat-* 'тиеу, арту' ~ көне кор. *namat* 'қап, қанар, қалта'; түрк. *jüz* 'жұз' <*jü-*'тиеу, арту' (монғ. *žüe-/žüge-*'тиеу, арту');

1000: көне түрк. *bīj*, ұйғ. *mīj*, чув. *rin*'мың' ~ монғ. *mingan* 'мың' ~ тұңғ. *mingan* 'мың', сондай-ақ түрк., монғ., тұңғ. *tümän* 'он мың' және кор. *čitmīn* 'мың' сөздерінің өте ұқсас болуы оларды ортақ тектілден таратуға күмән келтіреді. Сондықтан сан есімдердің бұл сәйкестігін дамудың кейінгі кезеңдеріне тән құбылыс, кей жағдайларда, кірме сөздер деп қарастыруға тұра келеді.

Реттік сан есімдерде алтай тілдеріне ортақ көне көрсеткіштер сілемі онша байқала бермейді.

Монғол тілінде реттік сан есімдер *duyar/-düger* (қазіргі монғ. -*duyār/-dügēr*) жүрнағының есептік сан есімнен тұратын негізге жалғануы арқылы жасалады: көне монғ. -жазба. *nigedüger*, халх.-монғ. *negdügēr* 'бірінші'; көне монғ.- жазба. *tabuduýar*, қазіргі монғ. *tabduyār* 'бесінші'; көне монғ. - жазба. *täbdügēr*, қазіргі монғ. *täbdügēr* 'елуінші' т.б. Монғол тілінде реттік сан есімдер қызметінде есептік сан есімдер жұмсалуы да орын алады (*gurban saryn ekind* 'үшінші айдың басында').

Түркі тілдерінде реттік сан есімнің жасалуына мынадай қосымшалар қатысады:

*-*im*/*-*im*: *onim* 'оныншы', *tütim* 'төртінші', *öčem/ičem* 'үшінші' (булғ. ескерт.);

*-*či*/*-*či*: *belči* 'бесінші' (булғ. ескерт.), *ék`iči* 'екінші' (арм.-қыпш. ескерт.);

*-(i)-*mči*/*-(i)*mči*/*-(u)-*mči*/*-(ii)*mčü*: *ikimčisi* 'екіншісі', *jitimčisi* (шаг.) және *-*mčy* >- *mžy*: түркім. нохур. эневи, алили, сарық диал. *ikimži* 'екінші', *jidimži* 'жетінші', *alтыншы*;

*-(i)-*nči*/*-(i)*nči*/*-(u)*nči*/*-(ii)*nčü*: көне үйғ. *üčünčü* 'үшінші', құм. *otipči* 'оныншы', қаз. *besinči*, алт. *ekinči*, қарах. үйғ. *ikinči* 'екінші', шор. *ijginči* 'екінші' және оңт. түрк. *-*nči*>*-*nži*: мамл.- қыпш. *birirnži*, ески түрік. *üčünži*, түрік. *ikinži* 'екінші', әз. *jeddinži* 'жетінші';

*-(i)*nč*/*-(i)*nč*/*-(u)*nč*/*-(ii)*nč*: көне түрк. *üčinč* 'үшінші', көне үйғ. *jitinč* 'жетінші', *säkizinc* 'сегізінші';

-*(i)s*-*(i)s*, -*(u)s*-*(u)s*: як. *ikkis* 'екінші', *ihüs* 'үшінші', *tördüs* 'төртінші' (мұнда: *nč>-s*);

-*məš*/(сирек: -*măš*): чuv. *pérreməš* 'бірінші', *sakkamaš* 'сегізінші', *āxxarməš* 'тоғызыншы' (мұнда: *-*mči* > -*mış*>-*məš*);

-*minē* чuv. *viśmine* 'үшінші күні', *tāvatmine* 'төртінші күні', *pilekmīne* 'бесінші күні', *oltmīne* 'алтыншы күні', *śicmine* 'жетінші күні';

-*(i)mincı* <-*m+in(n)+či*: халадж. *birmincı* 'бірінші', *üčmincı* 'үшінші', *törtminci* 'төртінші';

-*qii/-ki/-qu/-kü/-gi/-gu/-gü*: тув. *birgi* 'бірінші', *üčkü* 'үшінші', *beški* 'бесінші', *aldığı* 'алтыншы'.¹

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 184-188.

Тұңғыс тілдерінде реттік сан есімнің жасалуына жиі қатысатын -i тұлғасына маньчжур тілінде кездесетін -i формативі сәйкес келеді: тұңғ. *ilan* 'бір', *ili* 'бірінші'~ маньчж. *ижи* 'бас жағы, басы', *ижи* 'алғашқы'; тұңғ. *жал* 'басқалар'~ маньч. *җай* 'екінші, басқа біреу'. Мұның сыртында солон тілінде 'пәленінші жылы' дегенді білдіретін -ci (Сал.:түрк. -ci және -tci) тұлғасы орын алады: *җийтci* 'екінші жылы, екі жылдық', *ilasi* 'үшінші жылы', (маньчж. *ilači* 'үшінші'), *dujusi* 'төртінші жылы', (маньчж. *dujuci* 'төртінші')¹.

Алтай тілдерінде жинақтық сан есімнің көптеген қосымшаларының арасынан -ayi/-ai жүрнағы түркі және монгол тілдеріне ортақ болып келеді.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде (руникалық, көне үйғыр, қарахан үйғыр) жинақтық сан есім -ayi/-äy тұлғасымен көмкерілген: *ikägi* 'екеу', *ïcägi* 'үшеу', *törtägi* 'төртеу', *altayi* 'алтау'. Бұл қосымша құрамындағы дыбыс ортасы -y- қазіргі түркі тілдерінің ішінен сарығ үйғыр және түрікмен тілдерінде сақталып қалған: сарығ үйғ. *ysogo* 'екеу', *törtogo* 'төртеу', *pesogo* 'бесеу', түрікм. ерсарын диал. *bi:regi* 'біреу (әлдекім, әйттеуір біреу)'. Ал кейбір ортағасыр ескерткіштері тілінде және қазіргі түркі тілдерінде *-ayi /*-äy'ü жүрнағы -av/-äv /-ev/-ov/-öv, -au/-eu/-äy, -aw/-äw/-ow/-öw, -i: /- ü:, -ol/-ö, -ä /-e тұлғаларына өзгерген: мам.-қыпш. *ïcœv* 'үшеу', шағат. *birev* 'біреу', тат. *ekev* 'екеу', ног. *altav* 'алтау', түрікм. арабачи диал. *kew* 'екеу', қаз. *beseu* 'бесеу', башқ. *ösäi* 'үшеу', тув. *birü* 'екеу', қырғ. *törtöö* 'төртеу', *beşöö* 'бесеу'. Сондай-ақ жинақтықтың екі немесе үш бірдей қосымшасынан құралатын, қазіргі түркі тілдерінде азды-көпті дыбыстық өзгерістерге ұшыраған құрделі *-ayin/*-äy'ün (>*-ayi+*-n/*-äy'ü+*-n), *-ayula /*-äy'ülä (>*-ayi+*-la/*-äy'ü+*-lä), *-ayulan/*-äy'ülän (>*-ayi+*-la+*-n/*-äy'ü+*-lä+*-n) жүрнақтары орын алады және олар түркі тілдері дамуының кейінгі кезеңдеріндегі құбылыс ретінде қарастырылады: қарах.-үйғ. *ïcügün* 'үшеу', *ikigün* 'екеу', якут. *-äy'ün>-ien: *ikkien* 'екеу', тоғ. *-ayin/*-äy'ün >-än/-ä:n: *beşzä:n* 'бесеу', шағат. *ïcäwlä* 'үшеу', *ikävläsi* есқи түрік. 'екеуі', өзб. ташк. говоры. *ïccälä* 'үшеу', үйғ. тув.-кижи. *ikile* 'екеу', *ïcülezi*'үшеуі'. Мұның сыртында, қыпшақ тобы тілдерінде құрамында етістік тудырушы -la/-lä

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С.67.

/-le жүрнағы бар *-ayula /-äy'ülä* (> жинақтық сан есімнің *-ayu/-äy'ü* + етістік тудырушы *-la /-lä*) қосымшасы кездеседі: тат. *bışävlüp* 'бесеу-леп', башқ. *ösävdašer* 'ұшеулесіп', қаз. *ekeulep* 'екеулеп'.¹

Монгол тілдерінде жинақтық сан есімдердің жасалуына *-ayu /-egi* + *-la/-le* (қазіргі монгол тілінде *-ül/-üll*) жүрнақтары қатысады: көне монг.-жазба. *gurbagula* 'ұшеу', *dörbegüle* 'төртеу', *jisügüle* 'тоғыз', қазіргі монг. *gurbül*, *dörbüll*, *jisüll*.

Г.Й.Рамstedt жинақтық сан есімнің *-ayu /-ai* жүрнақтары түркі-монголға ортақ екенін айта келіп, оны этимологиялық түрғыдан монг. *agulža-*, қалм. *ülz-* 'сай келу, ұқсау', кор. *aor-i-* 'жинау', *aolla* 'бірге' сөздерімен жақындастырады, ал *-la/-lä* «бірігуді, ортақтасуды» білдіретін немесе күшейту мәнінде жұмсалатын қосымша екенін көрсетеді²: монг. *qotola* 'бәрі', < сөзбе – сөз: 'қала түгелімен' (*qoto'* қала, қамал'), *χanala* 'барлығы, бәрі' < сөзбе - сөз: 'барлық қауым' (<**kwan-a* = кор. *kwan-ja* 'Хван өңірі').

Жинақтық сан есім тұңғыс тілдерінде *-py/-pi* қосымшасының көмегімен³ (евен. *ilnizur* 'ұшеу', *dyuyuzur* 'төртеу'), маньчжур тілінде *-nofi* қосымшасы арқылы жасалады⁴: *čžubenofi* 'екеу, екеуі де, екеулеп', *ilannoifi* 'ұшеу', *duinofi* 'төртеу'.

§ 7. Есімдік және оның түрлері: жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктерінің тарихи дамуы мәселесі

Алтаистикада біршама зерттелген категориялардың бірі есімдіктер болып саналады. Есімдіктің түркі, монгол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде материалдық түрғыдан өте ұқсас болып келуінің себебін дәстүрлі алтаистикалық бағытты ұстанатын ғалымдар генетикалық туыстықтың кепілі ретінде алға тартса, антиалтаистер бір-бірінен ареалдық-географиялық алыс орналасқан тілдерде де, туыстық байланысы нақты айқындалмаған тілдерде де мұндай ұқсастықтар кездесе беретінін айтады.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 189-191.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.-С.138

³ Новикова К.М. Эвенкийский язык// Языки народов СССР.-М., 1968. Т.5. - С.96.

⁴ Пашков Б.К. Маньчжурский язык. -М., 1963. - С.29.

Жіктеу, сілтеу есімдіктерінің тарихи даму барысы Г.Рамстедт, Н.Поппе, В.Котвич, А.Габен, Ж.Дени, К.Н.Менгес, О.Прицак, В.Банг, Й.Бензин, Б.А.Серебренников, А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев т.б. белгілі алтаист, түркітанушы, тұнғыстанушы лингвистер зерттеулерінде арнайы қараптырылып, олардың аргытүркілік, аргымонғолдық, аргытұнғыстық тұлғаларын жаңғыртуға айрықша назар аударылды. Көп жылдық салыстырмалы-тарихи зерттеулердің нәтижесінде жіктеу есімдіктерінің үш жағын, жекеше және көпше түрлерін тұтас қамтыған тектілдік жүйелердің мынадай тұрпаты қалпына келтірілді деуге болады:¹

Түркі тілдері		Монгол тілдері		Тұнғыс-маньчжур тілдері	
жекеше	көпше	жекеше	көпше	жекеше	көпше
II *bi(*män- <*bän-)	*bi-z	bi (ілік. сен. min-u)	ba (man-u)	* bi (min-)	büä münti
III *si (*sän-)	* si-z	či(<*ti) (ілік.сен. *čin-u)	ta (tan-u)	*si (sin-)	*süä
III *i (*in-)		*i (ілік. сен. *in-u)	*a (an-u)	*i (in-)	*ti

Аргыалтай тілінде *min ‘мен’, *sin ‘сен’, *in ‘ол’ тұлғасында жаңғыртылатын жекеше түрдегі жіктеу есімдіктері түркі тілдерінде men/ben ‘мен’, sen ‘сен’, монгол тілдерінде bi ‘мен’, či (<*ti) ‘сен’, тұнғыс тілдерінде si ‘сен’, маньчжур тілінде i ‘ол’ түрлерінде қолданылады. Корей тілінде жіктеу есімдіктерінің бірінші және екінші жағы жойылып, қолданыстан шығып қалған деп саналады².

Түркі, монгол және тұнғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдігінің 1-жағының негіздері тұра bi- және жанама t- тұлғалары түрінде көрініс беріп, бір-бірімен біршама сәйкес келетін болса, монгол тілдеріндегі жіктеу есімдігінің 2 жағының негізі (*t- > n-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 204-209.

² Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. -Бишкек,1997. -С.12

тұлғалы) түркі және тұнғыс-маньчжур тілдерінен өзгешелеу (стулғалы) болып келеді.

Г.Рамстедт пікірі бойынша: түрк., монг., түнг. *tin 'мен', монг. *tin және түрк., түнг. *sin 'сен' архитұлғалары түркі тілдерінде екпін күшінің салдарынан немесе деиктикалық қүшейту жолымен *tän*, *sän* болып өзгерген, ал негіз соңындағы -*n* атау септігінде өте erte кездерде-ақ жойылып кеткен. Жіктеу есімдігінің III жағы (атау сеп. *i*, негіз - *in*) тек маньчжур тілінде ғана септелетін жеке сөз ретінде сақталып қалған, ал корей тілінде *i* энклиттік қолданыста атау септігінің детерминденген тұлғасын жасауға негіз болады (*cır'uy*, *cibi* '(нақ осы) үй'). Түркі тілдерінде -*i*, -*in*- тәуелдіктің III жағының қосымшаларына айналған¹.

Түркітанушылардың көбі *bä-n* /*tä-n* 'мен' және *sä-n* 'сен' жіктеу есімдіктері соңындағы -*n* тұлғасын жекелікті білдіретін, я болмаса негізгі түбірге жалғанатын «посессивтік көрсеткіш», *bi-z және *si-z соңындағы -*z* тұлғасын «көптіктің» көрсеткіші деп санайды. Түркітануда біршама орныққан ой-пікірлер қатарына септелетін *bän-/tän-* және *sän-* негіздерінің жалпыланып, атауыштық мәндегі *bi және *si тұлғаларын алмастырғаны жайлы, яғни түркі тілдерінің көбінде о бастағы *bäl bi* және *sä/ si* тұлғаларының орнына атау септігінде *bän (>tän)* және *sän*, *biz* және *siz* қолданыла бастағаны туралы пікір де жатады.

Тарихи даму барысында өзінің жеке сөз ретіндегі дербестігінен айырылған жіктеу есімдігінің III жақ арғытуркілік **i(*n)* 'ол, сол' тұлғасының із-слемдері септіктерде (көне түрк. *inärii~inaru* 'арырақ, ана жаққа қарай', як. *inpa* 'анды, ана жақта'), тәуелдіктің III жағының қосымшаларында (-*ii/-i*, -*si/-st*: чүв.-*i/-e,-eš/-eš*; як. -*ä/-a*, -*tä/-ta*), сілтеу есімдіктерінде (түрікм. *ine* 'мынау', балқ. *in-ol* 'анау, ана біреу', *inanda* 'анау жақта'), қыстырма сөздерде (көне түрк. *incir~incir* 'сонымен', халаж. *inayda, ina'yça* 'былайша айтқанда') т.б. сақталып қалғаны сөзсіз².

Монгол және тұнғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің I және II жағын салыстырмалы тарихи түрғыдан талдау барысында олардың көпші түрі жалпыалтайлық вокализм тарихына қатысты

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. -С. 69.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. -С. 203

зандылық түрғысынан терендең зерттеуді қажет ететіні байқалады. Өйткені тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің I және II жақ жекеше тұлғасы құрамындағы *i*, көпше түріндегі *и* дыбыстары дифтонг дыбысқа немесе басқа сападағы дауыстыға (оңтүстік тұңғыс (нанай) және маньчжур тілдерінде) айналуға бейім болып келетін болса, монғол тілдерінде жіктеу есімдіктерінің I және II жақ жекеше және көпше түрлерінің құрамында *i*, дыбыстары, мұның сыртында бурят және қалмақ тілдерінде жіктеу есімдіктерінің көшесінде *a* дауыстысы бар көрсеткіштер кездеседі.

Түркі тілдерінде жіктеу есімдіктерінің I және II жақ жекеше тұлғасы құрамында буын жасаушы дауыстылардың «ашық/қысан» белгілеріне қарай ашық – *ä*/жартылай ашық – *e*/қысан – *i*, көпше түріндегі *i* дауыстылары орын алады. Демек, түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі жіктеу есімдіктерінің I және II жақ, көпше түрлері құрамындағы *a*, *i*, *u*, дауыстылары арасындағы өзара қатыстылық әрі жүйелі, әрі тұрақты болып келеді. Мұны төмендегі сыйзбадан байқауға болады:

Жіктеу есімдігінің I және II жақ жекеше, көпше түрі:

Түркі тілдері		Монғол тілдері		Тұңғыс-маньчжур тілдері		
	жекеше	көпше	жекеше	көпше	жекеше	көпше
I 'мен' 'біз'	көне. -түрк. <i>ben</i> , <i>ten</i> ; <i>gaz.ban</i> , әз., үйг., чул. <i>män</i> , түрік. <i>ben</i> , қаз., ққалп., әзб., құм., қар., қбалқ., тоф., түв. <i>ten</i> , тат., башқ., хак., як. <i>tin</i> , чүв. <i>đre</i>	көне. -түрк. <i>biz</i> , түрік., қаз., ққалп., әзб., құм., ногай <i>biz(+-ler/-der/-ter)</i> , тат., башқ. <i>bez</i> , тоф. <i>bî's</i> , түв. <i>bis</i> , хак., шор, чул., бараб. <i>pis</i> , салар. <i>pise(r)</i> , чүв. <i>epir/epér (pir; -r)</i> ;	жазба -монғ. <i>bi</i> , қазіргі монғ., бур., калм. <i>bi</i>	жазба- монғ. <i>bide</i> (< <i>*bi'-ta</i>), қазіргі монғ. <i>bid</i> , бур. мана, калм. <i>madn</i>	әвенк., сол., әвен. <i>bi</i> , нан. <i>ti</i> , маньч. <i>bi</i>	әвенк., әвен. <i>bi</i> , нан. <i>bie</i> , маньч. <i>be</i> .
II 'сен' 'сіз', 'сіздер'	көне.-түрк. <i>sen</i> , <i>gaz</i> . әз., үйг., түрік., түрік., түркім., қаз., ққалп., әзб., құм., қар., қбалқ., тоф., түв., шор <i>sen</i> , тат., хак. <i>sin</i> , башқ. <i>hin</i> , як. <i>en</i> , чүв. <i>äse</i>	көне.-түрк. <i>siz</i> , әз., үйг., түрік., түркім., қаз., ққалп., әзб., құм., қар., қбалқ. <i>siz</i> (<i>+ler/-der/-ter</i>), тат. <i>sez</i> , башқ. <i>hez</i> , чүв. <i>eser/esér</i> , бараб. <i>sis</i> , түв., тоф., шор. <i>siler</i> , чул. <i>slär</i> т.б.	жазба- монғ., қазіргі монғ. калм. <i>ci</i> бур. <i>si</i> монғ. <i>ci/ ši</i> (< <i>*ti</i>).	жазба- монғ. <i>ta</i> , қазіргі монғ. <i>ta</i> , бур. <i>ta</i> (<i>tâ</i>), <i>tanar</i> , калм. <i>tadn</i>	әвенк., нан. <i>si</i> , әвен. <i>hi</i> , маньч. <i>si</i>	әвенк., әвен. <i>su</i> , нан. <i>sue</i> маньч. <i>su su(b)e</i>

Жіктеу есімдіктеріндегі дауыстылардың сапалық өзгерістерге түсіу мен II жақта монғол, түркі және тұнғыс – маньчжур тілдері арасында бастапқы *t/s* дауыссыздар сәйкестігі орын алудың басты себебін А.А.Бурыкин жіктеу есімдіктерінің түркі және тұнғыс-маньчжур тілдерінде әрі жіктеу есімдіктері, әрі поссесивтік көрсеткіштер қызметін атқаратын екіжақты сипатымен түсіндіреді. Соңдай-ақ А.А.Бурыкин: «...Жіктеу есімдіктерінің негізінде, бірақ басқа морфонологиялық жағдайда жалпытуркілік және жалпытұнғыстық тектілдік деңгейде етістіктің жіктелу формалары пайда болды. Демек, морфологиялық формаларды пайда болдыраған процестің өзі оған қатысқан жіктеу есімдіктерінің сыртқы тұрпатының азды-көпті өзгеріске түсіуіне белгілі дәрежеде әсер еткені сөзсіз. Есімдіктің III жағын сілтеу есімдіктерінің қандай да бір тұлғаларымен немесе бағыныңқы конструкцияның есімдік – бастауышымен алмастыруға деген бейімділік алтай тілдерінде жалпы үдеріс ретінде орын алатындықтан, қазіргі кезде тұнғыс және түркі тілдеріндегі етістіктің жіктелуі мен поссесивтік көрсеткіштер жүйесі осы тілдік топтарға енетін жекелеген тілдердің есімдіктер жүйесіне қарағанда көнерек жүйені және оның жекелеген тұлғаларын (ен алдымен, жіктеу есімдіктерінің III жағын) жаңғыртуда дереккөз қызметін атқара алуы мүмкін»- дейді¹.

Қазіргі түркі тілдерінде *o/u* және *al/ol/ul* тұлғаларында қолданылатын жіктеу есімдігінің III жағы түркітануда сілтеу (жіктеу-сілтеу) есімдіктерімен сабактастырылып, оның арғытүркілік түбірі ретінде **i~o*, ал септеуге арқау етілетін *an-* ~ *on-* жанама негіздердің көне тұлғасы ретінде **on-* ~ *an-* тұлғалары көрсетіледі: **i~o* < көне түрк., көне үйғ.-қыпш., хак., шор, тув., чул., тоғ., як., каз., қар., ноғ., қбалқ., *ol*, түрік., әз., қтат., құм., гаг. *o*; қырғ. *al/ol*, тат. *ul*, өзб., үйғ. *i*, лобн. *u/o* ~ *ul/ol*. Бұларданчув. *väl* және сал. *vi* тұлғалары бастапқы протезалық *v* дыбысына байланысты өзгешелеу болып келеді. Ал көне түрк. *an*, көне үйғ.-қыпш. *an-* ~ *on-*, хак. *an-*, шор: ілік сеп. *a-/ā-*, тұва: ілік сеп. *ō*, таб. сеп. *on-*, чул. *an-*, тоғ.: ілік сеп. *on-*, барыс. сеп. *an-/a-*, каз., ққалп., ноғ., *on-*, қар. *an-*, қбалқ.: жат., шығ. сеп. *an-*, түрік., әз., қтат., гаг. *on-*;

¹ Бурыкин А. А. Идеи с. А. Старостина и дальнейшие перспективы алтайистики // Аспекты компаративистики. 4 (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Вып. XXVIII). - М., 2009. - С. 9-24.

құм.: ілік, барыс. сеп. *on- /an-*, қырг. *al/ol*, тат. *ul*, өзб., үйғ *in*, лобн.: ілік сеп. *an-/a-* тұлғалары этимологиялық түрғыдан септелеңтін **on- ~ an-* жанама негізге барып саяды¹.

Г.Й.Рамстедт түркілік ‘бұл, анау’ мағынасындағы *ol* сілтеу есімдігі (*ol kişi* ‘бұл кісі, анау кісі’, *kisi ol* ‘ол-адам’) атау септігінде жіктеу есімдігінің III жағының орнына (жекеше *ol*, көпшіле *olar*) қолданылатынын айта келе, оның септелеу парадигмасы (ілік. *anuŋ*, барыс. *aŋa*, жатыс. *anda*) кейіннен *onuŋ*, *oŋa*, *onda* тұлғаларының туындауына арқау болған компромистік нәтижесі екенін айтады².

Жіктеу есімдігінің III жағын *epe* ‘бұл, мынау’, *ede* ‘бұлар, мыналар’ және *tere* ‘анау’ (жекеше), *tede* ‘аналар’ (көпшіле) сілтеу есімдіктерімен ұштастырып, *tere*, *tede*, *ede* есімдіктеріне ‘ол, олар’ мәнін ұstemелеу үрдісі монғолтануда да орын алады. Бұл туралы Г.Д. Санжеев былай дейді: «Монғол тілінде өте ертеде-ақ қолданыстан шығып, өлі түбірге айналған жіктеу есімдігінің III жақ *i* ‘ол’ және *a* ‘олар’ төл көрсеткіштері өз сілемдерін ілік септігіндегі *iŋi* және *ati* тұлғасында қалдырыды. Бұл тұлғалар қазір жіктік-тәуелдік мәндегі шылау және баяндауыштың көрсеткіші ретінде жұмысалады. Алайда XIII-XIV ғасырларда *i* ‘ол’ және *a* ‘олар’ есімдіктерінің жекешеде: атау, ілік, табыс, барыс-жатыс, құрал септіктерінде *i*, *iŋi*, *imaij*, *imada* және *imap* түрінде, көпшеде: атау, ілік, табыс, барыс-жатыс септіктерінде *an*, *ani*, *ati* және *andur* түрлерінде кездесуі, олардың сол кезге дейін сақталып келгенін, қолданыстан толық шыға қоймағанын көрсетеді. Қазіргі монғол тілінде жіктеу есімдігінің III жағының жоқ болуы, оның орнына *-ger* қосымшасы арқылы ұзартылған көпшіле түрдегі *ede*, *tede* сілтеу есімдіктерін, атап айтқанда, *edeger* ‘олар’, ‘бұлар, мыналар’ және *tedeger* ‘олар’, ‘аналар’ түрінде жирик қолдануға жетеледі. Сонымен қатар ауыз екі тілдің әсерімен *edener* ‘олар’, ‘мыналар’ және *tedener* ‘олар’, ‘аналар’ түрінде қалыптасқан, жекешедегі *epe* және *tere* сілтеу есімдіктерінің көптікті екі мәрте қабылдағаны тәрізді көрінетін, анықтауыш қызметін атқармайтын тұлғалар да қолданылады. Монғол диалектілері кен арасында таралған

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 251-255.

² Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С. 75.

edeger, edener, tedeger, tedener есімдіктерінің қай-қайсысы да -р дыбысына аяқталған есім сөздер сияқты септеледі¹.

Алтай тілдерінде сілтеу мәнді көптеген есімдіктердің жасалуына арқау болатын *e*- және *te*- түбір негіздер көне элементтер қатарына жатады. Олардың қатысуымен монғол тілдерінде: қазіргі монғ. *ene* 'бұл, мынау', *tere* 'анау', *ede* 'бұлар', *tede* 'аналар', *ende* 'мұнда', *tende* 'анда', мөг. *te* 'анау', монғ. *t`ie* 'анау', монғ.- жазба. *edüge* 'қазір', *edüi* 'осынша, сонша'; маньчжур тілінде: *ere* 'бұл, мынау', *tere* 'анау', *ese* 'бұлар', *tese* 'аналар', *ebele* 'мұнда', *ubala* (<*egüi-ba*) 'осында', *tubala/ tebele* (<*tegüi-ba*) 'онда'; түнғыс тілдерінде: *ä*- 'бұл, мынау', *tü*- 'анау': нан. *jə-*, *e*- 'бұл, мынау', *təj/təje/tari* 'анау', *tadu* 'анда'; түркі тілдерінде: карағас. *te* 'анау', қойб., тат. *tigi* 'анау, ана жақтағы' сілтеу есімдіктері алтайлық ортақ қорды түзетін лексикалық сәйкестіктер қатарына жатады.

Арғыалтай тілінде *e'мынау', *te'анау' тұлғасында жаңғыртылатын сілтеу есімдіктері түркі тілдерінде *ti*, *tege* 'анау', монғол тілдерінде *en-e* 'мынау', *ter-e* 'мынау', түнғыс тілдерінде *ä* 'мынау', маньчжур тілдерінде *ere*, *tere* 'осында', корей тілінде *i/je* 'мынау' (солт. *tje/tə*, онғуст. *čə*) түрлерінде көрініс береді². Корей тілінде *i* (*e) 'мынау' және *te* 'анау' монғол және түнғыс-маньчжур тілдеріне де ортақ болып келеді. Сілтеу есімдіктері монғол және түнғыс-маньчжур тілдерінде тұлғалық және мағыналық түрғыдан толықтай сәйкесетін болса, түркі тілдерінде ұзақтықтың үш деңгейін (мынау, анау, сонау) көрсететін көне жүйе сақталған деуге болады.

Жіктеу және сілтеу есімдіктерінің сыртында алтай тілдерінде сұрау, өздік, белгісіздік, болымсыздық, жалпылау есімдіктері сияқты түрлері орын алады. Мәселен, алтайлық текстілдік деңгейінде **ka/*ke* 'қайда' және -**ja/-je* тәрізді екі сұрау есімдігі жаңғыртылып, олардың түркі тілдерінде *qa-* (*qana/qany/qaju* 'қайда') / *ke-* (*kat, kim*), монғол тілдерінде *qa-* (*qagaru* 'қайда', *qatijä* 'қайда') / *ke-* (*ke-n-*) / *ja/-je-* (*jan* 'не'), түнғыс тілдерінде *χa* (*hadu* 'қанша'), ал корей тілінде *-ka/-ja* сұраулық шылау түрінде тұлғалануы көрсетіледі³.

Есімдік сөз табына қатысты үқсастықтар алтай тілдерінің өз арасында ғана емес, алтай тілдері мен орал тілдері арасында да кездеде-

¹ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. - С.74.

² Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. - Бишкек, 1997. - С.13.

³ Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. - Бишкек, 1997. - С.16

седі. Бұл мәселеге байланысты М.Рясянен орал және алтай тілдерінің арасында Б.Коллиндер көрсеткен жіктеу есімдігінің 1 және 2 жағына қатысты *tinu-*, *sinu-* < *tinu (= монг. *tinu*, *činu* < *tinu) сәйкестігінің сыртында фин және түркі тілдерінде тәуелдіктің 3 жағының *-si* (якут. *tä* < *zä) және *-i* қосымшаларының алма кезек қолданылуында сәйкестіктің орын алатынын (маньчжур тілінде дербес *i* ‘ол’ сезі бар), ол кезектесу синтаксистік фонетиканың немесе екпіннің әсерінен болуы мүмкін екенін айтады. Сондай-ақ М. Рясянен түркі тілдеріндегі *ti-(gi)* ‘анау, ана жақтағы’ сілтеу есімдігі фин тіліндегі *tä-(tä)* есімдігімен, түркі тілдеріндегі *tu(yu)* ‘ту (алыс)’ > ‘сонау жақта’ есімдігі фин тіліндегі *tu* есімдігімен, түркілік *kim*, *kim*, монғол тілдеріндегі *ke-p-* сұрау есімдіктері фин тіліндегі *ku-ka*, *ko-ska*, *ken*, *ke-* есімдіктерімен, монғол тілдеріндегі *ja-gu-* фин тіліндегі *jo-ka* есімдігімен, чуваш тіліндегі *tep* сұрау есімдігі фин тіліндегі *ti(-kä)* есімдігімен сәйкесетініне назар аударады. М. Рясянен жалпы орал және алтай тілдерінің морфологиялық құрылымында кездесетін көптеген ұқсастықтар, сайып келгенде, «о бастағы генетикалық туыстықтың көрсеткіштері болуы мүмкін»¹ деп біледі.

§ 8. Үстеу және оның тұлғалық-мағыналық жіктелісі

Үстеу – іс-қимылдың, әрекет-амалдың алуан түрлі жай-күйін, белгілерін, жүзеге асу тәсілдерін білдіреді. Үстеу өзінің семантикалық сипаты, сөзжасамы, грамматикалық қызметі жағынан басқа сөз таптаратынан ерекшеленеді. Үстеудің ерекше белгілеріне олардың түрленбеуін және арнағы грамматикалық категориясының жоқтығын, пысықтауыш қызметіндегі басқа сөздермен салыстырғанда мағынасында жалпылық мәннің басым болуын атап көрсетуге болады. Есім сөздерге жалғанған септік жалғауларының есімнің түбір-негізіне кірігіп көнеленуі арқылы бастапқы негізгі мағыналарынан қол үзуі, сөйтіп үстеу қатарына біржолата ауысуы үстеудің көнеден келе жатқанын аңғартады.

Алтаистикада тілдің қазіргі деңгейінде морфологиялық түрғыдан біртұтас сөз түрінде қабылданатын бастапқы түбір үстеулердің

¹ Рясянен М. Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкознания. - М., 1968, № 1.

жалпы алтайлық қоры нақты айқындалмаған мәселе. Дегенмен олардың белгілі бір тобы түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде генетикалық түрғыдан септік тұлғаларындағы есімнің көнеріп, «сіріленуіне» барып тірелетін сөзжасамдық модельдерге негізделетін құрылымдар саналады.

Қазіргі түркі, монгол, тұңғыс-маньчжур тілдерінде ұстейлерді тұлғасына қарай түбір ұстейлер, яғни тілдамуының қазіргі сатысында морфологиялық түрғыдан бөлшектеуге келмейтін негізгі ұстейлер, қосымшалы және құрделі құрылымды болып келетін туынды ұстейлер деп бөлудегі пікірлер бір-бірімен, негізінен, сәйкес түсіп жатады. Мәселен, морфологиялық құрылымы жағынан ұстейлер қазақ тілінде түбір немесе негізгі ұстейлер, туынды ұстейлер, құрделі ұстейлер болып,¹ түрік тілінде негізгі, туынды, құрделі құрылымды (сөз тіркесі түріндегі, сөйлем құрылымды) болып бөлінеді.² Мұнда қаз. әрек, әдейі, әрі, әлі, енді, қазір, ерте, кеш, үнемі, ұдайы, дереу, бұрын, жылдам, ақырын, жаңа, ылғы, тыым, аса, өте, әрі, бері, т.б.; түрік.: *adeta* «тура», *artık* «енді, ендігөрі», *asla* «еңкеш», *bazen* «кейде», *beraber* «бірге», *çabuk* «тез», *daima* «әрдайым», *esasen* «негізінде», *geri* «кері», *gene* «қайта, қайтадан», *hala* «әлі», *hemet* «тез», *hep* «әрқашан, үнемі», *hiç* «ең», *önce* «алдымен», *şimdi* «енді», *tekrar* «қайта, қайтадан», т.б. сөздер тілдің қазіргі деңгейінде морфемалық құрамы жағынан бөлшектенбейтін негізгі ұстейлер саналады. Туынды ұстейлер қазақ тілінде -ша, -ше (адамша, оларша, биылыша, қысқаша), -лай/-лей/-дай/-дей/-тай/-тей (жібектей, шыбықтай, жастай, осылай), -дайын/-дейін/-тайын/-тейін (бөрідейін, жоргадайын), -шалық/-шелік (осыншалық, мұншалық, соншалық), -қары/-кері (ішкери, тысқары, сыртқары), -ын/-ін, -сын/-сін (астыртын, ұстіртін, ертенгісін, кешкісін), -лан/-лен/-дан/-ден/-ман/-мен (апталап, жылдан,), -шылан/-шілен (қонақшылап, қайыншылап) қосымшаларының қатысуымен,³ түрік тілінде -са/-се, -ça/-çe (*doğruca* 'тікелей, тұрасынан', *beraberce* 'бірге', *açıkça* 'айқын, ашық түрде', *günlerce* 'көп күндер бойы'), -ра/-ре, -ари/-ери (*sonra* 'кейін, соң', *taşra* 'сырт', *içeri* 'ішкери', *dışarı* 'тысқары'),

¹ Қазақ грамматикасы. -Астана, 2002.-Б. 545

² Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi. – Ankara: TDK Yay, 2003. – S. 453.

³ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы:Ана тілі, 1991. – Б. 339.

-in/-in/un/-ün (*ilkin* 'әуелі, алдымен', *uyaun* 'жаяулап', *ansızın* 'күтпеген жерден'), -lik/-lik/ -luk/-lük (*şimdilik* 'әзірше', *bir aralık* 'бір кездे'), -cak/-cek (*çabucak* 'тезірек, тездетіп', *demincek* 'жаңа ғана'), -ar/-er (*teker teker* 'бір-бірден', *birer birer* 'бір-бірлеп', *üçer üçer* 'үш-үштен'), -leyin (*sabahleyin* 'таңғысын', *ögleyn* 'тұксісін', *akşamleyin* 'кешкүрым', *geceleyin* 'тұнгісін') жұрнақтары арқылы жасалады.

Есімге жалғанған септік жалғауларының түбірге кірігіп, «сіріленуі», «көнеленуі» арқылы жасалған туынды үстеулер қазақ тілінде де, түрік тілінде де орын алады. Мысалы: қазақ тілінде барыс септігінің -ga/-ge, -ka/-ke жалғаулары (басқа, артқа, бірге, кешке, әзірге т.б.), жатыс септігінің -da/-de жалғаулары (алда, жаңада, лезде, тұнде, күнде, баяғыда т.б.), шығыс септігінің -nan/-nen, -dan/-den, -tan/-ten жалғаулары (кеңінен, басынан, әуелден, кенеттен, шетінен т.б.), көмектес септігінің -men/-pen жылғаулары (шынымен, кезекпен, ретімен т.б.) үстеулер құрамында кездеседі. Ал түрік тілінде барыс септігінің көнеленуі *boşa* «босқа», *boşuna* «бостан-босқа», *öylesine* «жай әншнейін», *inadına* «қасақана», жатыс септігі *arada* «арада», *ikide bir* «екіде бір, қайта қайта», *birde* «бірде» т.б., шығыс септігі *birden* «бірден», *eskiden* «бұрыннан», *erkenden* «ертеректен», *çoktan* «көптен», *birazdan* «біраздан», көмектес септігі *vaktiyle* «уақытымен», *hızla* «жылдам», *zamanla* «уақытымен» тәрізді туынды үстеулер құрамында кездеседі. Мұның сыртында түрік тілінде көптік жалғау мен III жақ тәуелдік жалғауының жалғануы арқылы да үстеуге айналған сөздер баршылық: *sabahları* «таңертігісін», *geceleri* «тұнгісін», *pazarları* «жек-сенбі күндері», *yazları* «жазғытұрым», *kışları* «қыс күндері». Екі тілде де күрделі үстеулер кем дегенде екі немесе одан көп сөздердің бірігуі, қосарлануы және тіркесуі арқылы жасалады: қаз. бүгін, биыл, ендігәрі, анда-санда, күнде-күнде, оқта-текте, алдын ала, күні бүгін, ала жаздай, қас пен көздің арасында т.б.; түрік: *bugün*, *gece olsun* *gündüz olsun* 'күндіз тұні', *giderayak* 'кетіп бара жатқанда', *yüzükoyp* 'етпетінен', *kaşla göz arasında* 'қас пен көздің арасында', *yan yan'a* 'бірге', *bir solukta* 'бір демде', *akşam üstü* 'кешкүрым, кешке қарай' т.б.

Л.С.Левитская сөз табы ретінде үстеуді атрибуттарға және предикаттарға анықтауыш ретінде қызмет ететін, құрылымы жағынан бірыңғай емес, өзгермейтін сөздер ретінде қарастырып,

түркі тілдерінің ішінде ең көне тіл саналатын чуваш тілінде олардың бір бөлігі, әзірше, морфологиялық талдауга «көнбейтінін», екінші бөлігінде есімдердің кеңістік мәнді барыс, жатыс және шығыс септік тұлғаларының «сіріленуі» көрініс беретінін айтады. Ол чуваш тілінде үстеулер құрамында «сіріленген» -*ʒn/-ən* қосымшасы шығу тегі жағынан көне көмектес (инструменталдық) септіктің -*in/-in* қосымшасына келіп тірелетінін (түрік. *jazin* 'жазда', *kisin* 'қыста', *ilkin* 'алдымен', *ičin ičin* 'ішімен', 'құпия'; қарайм. *küzün* 'күзде', *jazbasin* 'көктемде' т.б.; башқ. *asənən* 'ақиқатында', *kəsən* 'қыста') айтады. Л.С.Левитская мезгіл мәнді *sərle* 'түнде' <*sər* 'түн', *xalle* 'қыста' <*xəl* 'қыс', *kunlu* <*kun* 'күнде' және мағынасында салыстыру-ұқсастыру реңкі орын алатын, ал *ačalla* 'балаша', *kajəkla* 'құсша', *saralla* 'жалаң аяқ' тәрізді үстеулер құрамындағы -*lal/-le* қосымшасы башқұрт, қарашибай-балқар, татар, қарайым тілдеріндегі -*laj/-lej* (башқ. *balalaj* 'балаша', *ajəwdaј* 'аюша', *kōštaј* 'құсша'; қбалқ. *malkarlilaj* 'балқарша', 'балқардай', *axčalaј* 'ақшалай', қар. *čirčixlej* 'құсша', *otlaj* 'отша', *tünlej* 'түнде', *tanbiları'i vaxilej* 'таңғы мезгілде').), құмық тіліндегі -*lajin/-lejin* құрамындағы -*laj/-lej*- (құм. *almalajin* 'алма секілді'), онтүстік-батыс тобы тілдеріндегі -*lajin/-lejin* (түрік. *gejelein* 'түнде', түрікм. *waktlajin* 'уақытша') қосымшаларымен мағыналық тұрғыдан жақын болып келетініне мән береді. Сондай-ақ Л.С. Левитская -*laša* сияқты кейбір қосымшалардың үстеу мәнді жаңа құрылымдар жасауға қатысатынын және олардың жарыспалы-сәйкестіктер қатарын татар, башқұрт, өзбек т.б. тілдерде -*lap* қосымшалы үстеулер құрайтынын айтады. Мысалы: чuv. *parlasa* 'жұбымен', тат. *parlap*, *čənlasa* 'дұрысы', 'шынымен', тат. *čənlap* 'дұрысы', 'ақиқатында' т.б. Кеңістікке қатысты барыс, жатыс және шығыс септік тұлғаларының *süle* 'жоғары', *sülte* 'жоғарыда', *šala* 'ішке', *šalta* 'ішінде', *šalton* 'іштен', *kašsine* 'кешке', *kasine* 'түнде', *vismin* 'бұрсігүні', *irşsine* 'ертемен', *malašne* 'алға', *kasalla* 'кешке қарай' т.б. мезгіл, орын-мекен мәнді үстеу құрамында келіп, «лексикализациялануы» басқа да түркі тілдеріне тән екені ғалым на- зарынан тыс қалмайды.¹

-*la* қосымшалы үстеулер көне түркі тілінде сирек те болса кездеседі: *körklä* 'ғажап', *qurla* 'рет', *tünlä* 'түнде'. Осы үлгімен жасалған үстеулер қатарына *ertälä* 'таңертен', осм.- түрік. *öjlä* 'түсте', көне

¹ Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. - М., 1976.- С.114.

түрк. *cinla* 'шын', әз. *danla* 'таңтертеу, ертең', қар. *janla*, *janla* 'қазірғана, жақында', құм. *taŋala* 'ертең', ноғ. кітаби. *taŋla* 'ертең', шағ. *taŋla* 'ертең' сөздерін жатқызуға болады.

-la/-le қосымшаларын В.Банг құралдық-адвербиалдық мағыналы аффикс болуы да, сонымен қатар есім және *ile* 'мен' демеулігінен тұратын *qurla* типтес үстеулерге қатысы болуы да мүмкін екенін ескереді. В.Котвич *ile* сөзін *i+le* тұлғаларына ажыратып, *-le* қосымшасын көмектес-біргелік септігінің көрсеткіші деп санайды.¹ *-la* аффиксінің алтайлық параллельдері анықталмағанымен, түркі тілдерінде үстеу құрамында кездесетін *-la* жүрнағының монғол тіліндегі көмектес септіктің *-luγa(>-la>-la-)* қосымшасымен байланысы болуы мүмкін екеніне монғолтанушылар да мән береді.²

Монғол тілдерінде, атап айтқанда, қалмақ тілінде үстеулер құрамына қарай түбір және туынды тұлғалы болып екіге бөлінеді де, бірінші топқа дербес мағынасы бар *äṛä* 'әрең', *bas* 'тағы', *gentkēn* 'кенет', *demi* 'бекер', *zörts* 'әдейі, жорта', *ki* 'босқа, текке' т.б. түбір тұлғалы үстеулер, екінші топқа құрам жағынан морфемаларға жіктеуге болатын *ajartan* 'кешкісін', *ardagšan* 'артқы', *gedrgän* 'артқа', *doras* 'астынан', *zärmdän* 'кейде', *minihär* 'меніңше' тәрізді әртүрлі сөз таптарына қатысы бар үстеулер жатады. Түбір үстеулер қалмақ тілінде тарихи «сіріленген» есім және етістік тұлғаларының «сарқыншақтары» саналады. Мәселен, *ert* 'ерте', *end* 'мұнда', *tend* 'анды', *ard* 'артта', *örlä* 'таң алдында', *gentkēn* 'кенет' тәрізді қазіргі кезде үстеуге айналып үлгерген біртұтас құрылымдардың түбір негіздері этимологиялық түргыдан сілтеу есімдіктері мен есімдерге барып саятын болса, үстеулер құрамындағы *-d*, *-t(-te)*; *-lä* жүрнақтары о баста атқарған грамматикалық рөлін жоғалтып, түбір негізге кіріп, жымдастып кеткен көне қосымшалар саналады³.

Қазіргі монғол тілінде барыс-орын септігі тұлғасындағы *end* 'мұнда', *tend* 'анды' (< *en-* және *ten-* мағынасы жойылған өлі түбір-негіздер), *sü:ld* 'ақыр аяғында, ең соңында' (<*sü:l*' құйрық'), шығыс

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 267.

² Котвич В. Исследования по алтайским языкам.- М., 1962. - С.322; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. -М., 1953. - С.174; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология.- М., 1957. - С. 47.

³ Грамматика калмыцкого языка. Фонетика и морфология.-Элиста, 1983. - С.110.

септігі тұлғасындағы *endēs* 'мынау жерден, осы арадан', *tendēs* 'анау жақтан, анау жерден', құрал септігі тұлғасындағы *ÿ:gēr* 'мынаумен', *terü:gēr* 'анаумен' тәрізді барыс, шығыс, көмектес (құрал) септіктері тұлғаларында «сіріленіп» қалған есімдерге жетелейтін үстеулердің сыртында, өзінің негіз түрпатында келіп, пысықтауыштық мағынада жұмсалатын *ert* 'ертемен', *öglöö* 'таңертенгісін', *üdēs* 'кешкісін', *oroi* 'жай, кеш', *avar* 'көктемге салым' тәрізді сапалық немесе зат есімдер орын алады¹.

Маньчжур тілінде дара (бастапқы, түбір) үстеулер саны жағынан шектеулі болып келеді. Егер *te* 'қазір', 'мұнда', *tuba* 'анды', *sikse* 'кеше', *labdu* 'көп', *komso* 'аз', *fulu* 'өте', *teile* 'тек' т.б. тәрізді үстеулер морфологиялық бөлшектеуге келмейтін түбір тұлғалы бастапқы үстеулер саналатын болса, этимологиялық тұрғыдан кеңістік мәнді есімдерге барып саятын *dade* 'бастапқыда', *doigönde* 'алдын ала', *dorgide* 'іште', *feçjergide* 'астында', *dergide* 'үстінде' т.б., барыс және шығыс септік тұлғасындағы орын мәнді есімдерге барып саятын *iba* 'мұнда' – *ubade* 'бері таман', *tuba* 'анды' – *tubade* 'солай қарай', *tubatsi* 'ана жақтан', *ere* 'мынау' – *eretsi* 'осы жерден' т.б. туынды үстеулер тұрғысынан қарастырылады. Сондай-ақ туынды үстеулер *dari* белгісіздік есімдігінің, *mudan*, *geri*, *semi* немесе *sere* сөздерінің, -i(-ni), -de, -si, -pi, -te қосымшаларының көмегімен әр сөз таптарына қатысты сөздерден жасалады²: *inengidari* 'күн сайын', *biadari* 'ай сайын', *etitimidai* немесе *emgeri* 'бірде', *for for seme* 'пыскырынып', *iargani* 'шындығында', *sajini* 'жақсылап', *emude* 'біріншіден', *ebsi* 'түгелімен', *deleri* 'жоғарыдан', *dolgori* 'іштен' т.б.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасына қатысты зерттеулерде бастапқы түбір) үстеулердің сапалық тобына мөлшер мәнді адвербиалдық бірқатар сөздер (*bek* 'өте, тым' *ked* 'өте', *az* 'аз', *kör* 'көп', *cök* 'көп', *jana* 'тағы' т.б.), ал пысықтауыш тобына мезгіл мәнді жалпытүркілік, тіптен арғытүркілік ретінде қарастыруға болатын *at*, *äm*, 'енди, қазір', *er* 'ерте', *keç* 'кеш', *baja* 'әлгіде' т.б. үстеулер енетіні атап көрсетіледі³. Бұлардың шығу тегі туралы пікірлер

¹ Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. - М., 1960. - С.78.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык.-М., 1963.- С.39-40.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М.: Наука, 1988. - С. 257.

әрқылы болып келеді, кейбіреулерінің генезисі таза түркілік, қайсы біреулері түркі-монголдық, енді бірі жалпы алтайлық деңгейде қарастырылады. Мәселен, қазіргі түркі тілдерінде мезгіл мәнді көптеген туынды үстеулердің жасалуына негіз болатын *er* және *kēč* түбір-негіздер түркі тілдері аралық деңгейде салыстырылатын болса (*er* : түрікм. *i:r*, чув. *ir*, өзб. диал. *er*, түрік. *er* 'ерте, ерте таңертен';¹ *kēč*: түрікм. *gi:c*, аз. *gež*, құм. *geč*, қаз. *keš* 'кеш', чув. *kas* 'кешке', көне түрк. *keč* 'ұзак, кеш', салыс. көне түрк. *keč-* 'кешігу, қідіру');² түркілік *rek/ bik* 'өте, тым, берік' монгол тіліндегі *bök* 'күшті, берік, мықты' сөзімен (түрік. *rek* 'өте, тым, берік, тұрақты', көне түрк., қар., гаг. *bek* 'күшті, мықты, өте', тат. *bik* 'өте, ен', қырг. *bek* 'мықты, өте', сюг. *rīq* 'күш', әдетте монгол тіліндегі *beki* 'күшті, берік, 'мықты' → 'өте'), ал түркілік бастапқы үстеу *az* монголдық *aria* 'әрен', тұнғысманьчжур тілдеріндегі *arakūkan* 'баяу, азғана' сөздерімен салыстырылып, алтайлық жарыспалы-сәйкестіктер қатарында айқындалады³. Мысалы: түрікм. *az* 'аз' (~түрік., аз., қырг., ноғ., көне түрк. *az*, алт., хақ., тув., *as*, башқ., *äb*, тат. *äz*, бұлғ. *ar>мар. *or/ur*); монг. *aria* 'әрен', арғымонғ. *aria = эвенк. *arakūkan* 'баяу, азғана', *arba* 'судың төменгі деңгейі' = көне түрк. *az* 'аз' т.б.

Туынды үстеулер негізінен форманттың ортақтығы бойынша жіктеледі. Олардың да семантикасында сапалық және пысықтауыштық (мезгілдік, мекенждік, себептік т.б.) үстеме мән болады. Көп жағдайда түркі тілдерінде туынды үстеулер жасайтын *-in/-in*, *-la/-le*, *-ča*, *-di/-ti*, *-tün/-tin*, *-dün/-din*, *-tur/-tür*, *tür/-tir* -*yaru/-gäru*, *-qaru/-kerü*, *aru/-erü*, *-ra* тәрізді форманттар алтай тілдеріне ортақ қосымшалар түргысынан түсіндіріледі⁴. Мәселен, салыстыру-ұқсату және мезгіл (шектеу) мәнді *-ča* қосымшалы *türkçe* 'туркіше' үстеуі XI ғ. түркі жазба мұралары тілінде, есімді және есімдікті негіздерге жалғанған *-ča* көне түркі

¹ Севортиян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). -М., 1974, - С. 369-370.

² Севортиян Э.Р. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». - М., 1980. - С. 51.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, 1988. - С. 259.

⁴ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. - С. 259-261.

ескерткіштері мәтінінде кездеседі: *qanïn*, *subča jügürti*, *söňükün*, *tayča jałdī* ‘сенің қаның суша ақты, сенің сүйегін тауша үйілді’, *anca saqıntılm* ‘осынша сағындым’¹.

В. Котвич -čа қосымшасының шығу тегін *čaγ* ‘уақыт, өлшем’ (са-лыс.: қаз. *šaq* ‘кез, уақыт’, моңғ. *tsag* ‘кез, шақ, уақыт, мезгіл’) сөзімен байланыстыратын болса,² Г. Рамстедт -čа қосымшасының тәңестіруші мағынасы бастапқы болды, ал салыстырмалы (эквативтік) мағына сол бастапқы мағынадан туындағы деп біледі³.

Көне түркі ескерткіштері тілінде *amtii* ‘енди’, *qatïydi* ‘берік’, *ädgüti* ‘жақсы’ тәрізді үстеулер құрамында көрініс беретін *-di/-ti* қосымшасы қазіргі түркі тілдерінен тофалар тілінде (*qahtïydi* ‘берік’, *ehkidi* ‘жақсы’)⁴ және саха тіліндегі үстеу қосымшасы *-tiq/-tik* құрамында (*iñippiq* ‘ұзак’, *d'ollõxtiq* ‘бақытты’) сақталуы мүмкін. Туынды үстеулер жасайтын *-di/-ti* қосымшаларын К.Менгес тұнғыс тілдеріндегі көмектес септігінің, оның ішінде эвенкі тіліндегі *-t* қосымшасымен,⁵ А.Габэн *öñdürti* ‘шығыста’, *taštirti* ‘тысқары’ тәрізді көне түркілік үстеулердегі *-ti* қосымшасымен жақындастырады⁶.

Алтай тіл білімінде үстеулерді семантикалық түрғыдан жіктеудің нақты ортақ үлгісі ұсынылмағанымен, түркі тілдеріндегі үстеулерді мағыналық түрғыдан сапалық және пысықтауыштық деп екі топқа бөліп, әрекеттің сын-бейнесіне, сан-мәлшеріне қатысты үстеулерді сапалық, ал мезгіл, мекен, себеп-салдар, мақсат мәнді үстеулерді пысықтауыштық топта қарастыру⁷ жекелеген түркі, моңғол, тұнғысманьчжур және корей тілдерінде үстеулерді мағынасына қарай мезгіл, мекен, мәлшер-өлшем, сын-бейне, күшету, мақсат, себеп-салдар, топтау үстеулери т.б. деп іштей жіктеуде негізге алынатыны байқалады.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988.- С.162.

² Котвич В. Исследования по алтайским языкам.- М., 1962. -С. 191

³ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология.- М., 1957.- С. 52.

⁴ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении.- М., 1978. - С. 249-250.

⁵ Menges K.H. Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies .- Wiesbaden, 1968.-Р. 115.

⁶ Gabain A. Alttürkische Grammatik.- Leipzig, 1950. - Р. 165.

⁷ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.; 1988. - С.259.

Семантикалық топ саны үстенеу категориясының зерттелуіне байланысты бір тілдің өзінде әртүрлі көрсетілуі мүмкін. Айталық, қазақ тіліндегі үстеулерді мағыналық жақтан А.Байтұрсынов: «нықтаулық, сынаулық, өлшеулік, мезгілдік, мекендік»¹ деп беске, Ф. Әбұханов: «мезгіл, мекен, бейнелік (сын-қымыл), мөлшерлік, күшеткіш үстеулер»² деп беске, А. Ысқақов: «мезгіл, мекен, мөлшер, сын (бейне), күшетту (ұлғайту), мақсат, себеп-салдар, топтау үстеулері»³ деп сегізге бөлестін болса, түрік тіліндегі үстеулерді З. Коркмаз мағыналық түрғыдан: «мезгіл, мекен-бағыт, бейнелік, мөлшер, сұрау үстеулері» деп беске,⁴ М.Эргин: «мекен, мезгіл, бейнелік, мөлшер үстеулері» деген төртке бөледі.⁵

Үстеулердің мағыналық топтары жоғарыдағыдай тіл-тілде әртүрлі болғанына қарамастан, мекен, мезгіл, сын-бейне, мөлшер үстеулері алтай тілдерінің қай-қайсысында да үстеулердің негізгі мағыналық топтары түрғысынан өзектеледі. Мәселен, монғол тілдерінде, атап айтқанда, монғор тіліндегі үстеулерді Б.Х.Тодаева мағынасына қарай мекен-орын (анджі ‘қайды’, ненду ‘мұнда’, коло ‘ұзақ’), мезгіл (ханту ‘бірге’, кіджіе ‘қашан’, шулоң ‘кешке’, магаше ‘ертең’), сын-бейне (гурдан ‘тез’, семүгөр ‘жасырын’), мөлшер (олоң ‘көп’, баса ‘тағы’, дароң ‘қайтадан’) деп жіктейді⁶.

Қазіргі монғол тіліндегі үстеулерді Г.Д.Санжеев іштей: 1) қымыл-әрекеттің сапасын, бейнесін, мөлшерін, амалы мен шегін білдіретін анықтауыштық үстеулер; 2) қымыл-әрекеттің уақыттық және кеңістіктік жай-күйін білдіретін пысықтауыштық үстеулер деп екі топқа бөледі. Г.Д.Санжеев монғол тілінде қымыл-әрекеттің бейнесін танытатын есімдер (*сайн сууна* ‘жақсы өмір сүреді’, *хурдан явна* ‘тез жүреді’, *муу бичнә* ‘жаман жазады’), көсемшे тұлғалы етістіктер (*яаран* ‘асығыс, асығып’, *нарииівчлан* ‘түптеп, әбден тектеп’), белгілі бір септік тұлғасындағы есімдер (*амжилттайгаар* ‘табыспен’, *инәйтәйгәэр* ‘кулкімен’) тәрізді қымыл-әрекеттің жай-күйін көрсететін

¹ Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. -Алматы: Ана тілі, 1992. - Б. 256.

² Әбұханов F. Қазақ тілі. - Алматы, 1982. - Б. 167.

³ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1991. - Б. 341.

⁴ Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekilbilgisi. - Ankara: TDK Yay, 2003. - S. 453.

⁵ Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 1999. - S. 259.

⁶ Тодаева Б.Х. Монгольский язык.-М.,1973. - С.143-144.

Ұстеулер көп емес екенін, әдетте олар етістіктің белгілі бір тобымен гана тіркесетінін (*хага цавч-* ‘қақ бөлу, қақ жару’, *бут цохъ-* ‘быт-шытын шығару (*цохих-ұру*)’, дәлбә дайр- ‘бұзып-жарып өту’, нәвт мәд- ‘бастан-аяқ білу’, *муулт тат-* ‘жұлқа тарту’ т.б.) айтады. Мұның сыртында әрекеттің сандық немесе сапалық ренкін есіммен немесе етістікпен тіркесетін *маш* ‘өте’, нән ‘ерекше’, *огт* ‘мұлдем’, бас ‘тағы’, *арай* ‘әрен’ тәрізді ұстеулер де білдіреді. Ал пысықтауыш мәнді ұстеулерге уақыт мен орынға қатысты әнд ‘мұнда’, әндәэс ‘мынау жерден, мұннан’, дәэр ‘жоғары’, дәэрәэс ‘жоғарыдан’, *хойно* ‘арт жақта’, *хойгуур* ‘арттағы’, *гадаа* ‘сыртта’ т.б. сөздер жатады¹.

Тұңғыс тілдерінде ұстеу мағыналық түрғыдан негізінен мекен, мезгіл, сан, сапа ұстеулері болып бөлінеді. Мәселен, сахалин эвенкілері тілінде мекен ұстеулері, мезгіл және сапалық ұстеулер бар. Мұнда мекен ұстеулері кеңістіктегі қарым-қатынастарды білдіретін сөздерден жасалатын зат есімдер немесе сілтеу есімдіктердің локативтік септіктерінің «сіріленген» тұлғаларынан тұрады: *дюлә* ‘алды’ сөзінен жасалған *дюлә-дә* ‘алға’, *амар* ‘артық орын’ сөзінен жасалған *ама-скй* ‘артқы’, *үгідә* ‘үсті’ сөзінен жасалған *үгі-лә* ‘жоғарыда’, хәргидә ‘төмен’ сөзінен жасалған хәрги-скй ‘төменде’, *дага* ‘жақындық’ сөзінен жасалған *дага-дү* ‘жақын’, *горо* ‘алыс’ сөзінен жасалған *горолб* ‘алыста’, *эр* ‘бұл’ сөзінен жасалған *әдү* ‘мұнда’ т.б. Мезгіл ұстеулеріне жататын *түгэ* ‘қыста’, *боло* ‘күзде’, *айхил-тана* ‘кешке’, *тынивэ* ‘кеше’, әхиткән ‘қазір’ тәрізді сөздер жыл мезгілдерін, тәулікті және басқа да уақыт мерзімдерін білдіретін болса, сапалық ұстеулер көмектес септігіндеңі сын есімдерден жиірек жасалады: *ая-т* ‘жақсы’, *хима-т* ‘жылдам’ т.б. Етістік негіздер және -*птықи* (дә-*птықи* ‘қарсы алдынан’, *онқа-птықи* ‘шалқасынан’), -*рагар* (*капу-рагар* ‘күл-талқан’, дәллә-*рәгәр* ‘түгел’) қосымшаларынан тұратын ұстеулер көп қолданылады².

Негидаль тіліндегі ұстеулерді В.И.Цинциус мағынасына қарай сапалық, мөлшер, мекен, мезгіл, күшайтпелі ұстеулер деп жіктейді³. Сапалық ұстеулер -*жи* (<көмек. сеп.), -*пкій* (< бағыт. сеп.), -*мди* жүрнақтары арқылы (*айахкәнжи* ‘жақсылап’, *туйгәнжи* ‘тезірек’, *дәпкій*

¹ Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С.76.

² Булатова Н.Я. Язык сахалинских эвенков.- СПб., 1999. - С.30.

³ Цинциус В.И. Негидальский язык. Исследования и материалы.- Л., 1982. - С. 24-25.

‘қарсы алдынан’, олдоткі ‘қисайып’, сунгумди ‘созыла’, пәокчәмди ‘сеспей’) жасалатын болса, мөлшер мән арқалаған үстеулерге *ады*, *асун* ‘қанша’, *әгди*, *байан* ‘көп’, әлә ‘әжептеуір’, *н’ан* ‘тағы’, *бәди* ‘тағы, сәл ғана, қайтадан’ сөздері жатады. Мекен үстеулері құрамында кеңістік мағыналы өлі септік тұлғалары, сілтеу есімдіктері кездеседі (*йдү* ‘қайда’, *тәдү* ‘сонда’, *әдү* ‘мұнда’, *аваскі*, *йлә* ‘қайда’, *тәлә* ‘сонда’, *әлә* ‘мұнда’, *йдуккәой* ‘қайдан’, *тәдуккәой* ‘ол жақтан’, *әдуккәой* ‘осыдан’), ал мезгіл үстеулері жыл мезгілдеріне, тәулікке т.б. уақыт-мезгілді білдіретін сөздерге қатысты болып келеді: *ты(γ)ә* ‘қыста’, *үз(γ)у* ‘жазда’, *боло* ‘күзде’, *нәлки* ‘ерте көктемде’, *инәти* ‘күндіз’, долбо ‘түндө’, долбони *инәтижин* ‘және түнде, және күндіз’, *базих* ‘таңертен, ерте’, *сихс* ‘кешке, кеш’, *әй инәтдү* ‘бүгін’, *темәнна* ‘ертен’, *темәнна* *чабодү* ‘бүрсігүні’, *тінәвәой* ‘кешке’, *тінәвәой* *чабодү* ‘алдыңғы күні’, *чабу* *чабуилан* ‘үшінші күні’, *бхин*, *әли* ‘қашан’, *әсій* ‘қазір’, *тихин* ‘енди’, *аү* ‘алдымен’, *үй* ‘әлгіде’, *гойодү* ‘бұрын’. Күшайтпелі үстеулерге *со*, *сома* ‘өте’, *әңөнимә* ‘аса, төтенше’ тәрізді сөздер жатады.

Корей тіліндегі үстеулерді Г.Рамstedт мағыналық түрғыдан мекен үстеу, мезгіл үстеу, сапалық үстеу, мөлшер үстеу деп бөледі. Ол мекен үстеулер ретінде зат есімдердің септік тұлғалары, оның ішінде локальді мағынаға ие есімдер және есімдерден кейін тұратын деме-уліктер қолданылатынын айтады. Формальді түрде атау болып табылатын қосымшасыз септік әдетте үстеу қызметін атқарады: өдә не-месе өдый (қандай орын > қайда), каондә (ортасында; каот ‘ортасы’).

Мезгіл үстеулері ретінде не атау, не жатыс, сирек жағдайда құралдық септіктері сөз қолданылады және олар сайып келгенде уақыт, мезгіл мәнді зат есімдерге келіп тіреледі: *өндже* ‘қашан’ – *өндже-дөнджи* ‘әрқашан, кез келген уақытта’, *иличык, илчыги* (құралдық сеп.) – ‘ерте’, *ачхым, ачхам* ‘таңертен’ – *ачхаме* (орын сеп.) ‘таңертен, надже (орын. сеп.)’ *күндіз* – *наджу* (атау сеп.) ‘түстен кейін’, *пам* (атау сеп.), *паме* (орын сеп.) – ‘түндө’, *чөн'өк, чөнөк* (атау сеп.) – ‘кешке’ (чө – ‘төмен’, н’өк – ‘бағыт’), *орхә* (атау сеп.) – ‘бұл жыл’, ‘бұк жылы’ (хә - жыл), *паяхыра* (көмек.сеп.) ‘сол кезде’.

Сапалық және модаль мәнді үстеулерге *сви, свике* ‘оңай’, ама ‘мұмкін’, *хок* ‘ықтимал’, *кеу* ‘әрен’, *чархи* ‘тезірек’, *вонхи* ‘қуана-қуана’, *пурө* ‘әдейі’, *көджен* ‘тегін’, ‘тек осылай’, *н’өндіжыси*, *согы-*

ро ‘астыртын’, каманхи, каманхаге ‘жай’, өкчиро, чөгыро ‘күшпен, зорлықпен, ықтиярсыз’ тәрізді сөздер, мөлшер мәнді үстеулерге -и, -ке, -о, -у есімнен жасалған сөздер және бастапқы үстеулер жатады: та ‘барлығы’, тто ‘сондай-ақ, тағы’ (салыс.тунг. *hatata* ‘қайтадан’), тө мөлли ‘алысырақ’, тө чарығе, тө чалли ‘қысқасы’, манхи ‘көп’ (манта ‘көп санды’), ұхэ ‘барлығы’, ‘бүтіндей’, чом, чогом, чокком ‘азғантай, шөкімдей’, каджанъ ‘ен, аса’, ха, хадо ‘өте’. Бұлардың сыртында корей тілінде болымсыздық етістікке қатысты болып келетін үстеудің «болымсыз үстеу» деп аталатын түрі орын алады: мот (салыс. *мо-джарада сөзіндегі мō-* ‘жетімсіз’, мопсыда ‘мүмкін емес’, моджилда ‘жаман’, ‘кейіпсіз’, чарада ‘жеткілікті болу’, ссыда ‘қолдану’, өджилда, солт.-кор. өдир ‘қайырымды болу, жақсы болу’¹).

Сонымен, үстеулерді тұлғасына қарай негізгі (бастапқы, түбір) және туынды, құрамына қарай дара және күрделі деп бөліп көрсету алтай тілдерінің морфологиялық құрылымына қатысты еңбектерде кең тараған жіктелім болып табылады. Мағынасына қарай үстеулер әр тілде әрқиыт топтастырылғанымен, олардың мекендік, мезгілдік, сын-бейнелік, мөлшерлік түрлеріне басымдылық беріледі.

Алтай тілдерінде үстеу сан жағынан өзге сөз таптары есебінен үнемі толығып отыратын, өзгеру және трансформациялану процесі үстіндегі категория саналады. Дейтүрганмен түркі монгол, тұнғысманьчур, кей жағдайда корей тілдерінде сан жағынан шектеулі болса да дара тұлғалы бастапқы түбір үстеулердің болуы, сондай-ақ туынды үстеулер құрамында кеңістік мәнді (барыс, жатыс, шығыс) септік тұлғаларының «сіріленуі» үстеулердің көнелігін көрсете алады.

§ 9. Етістік және оның түбір-негізі

Етістік лексика-семантикалық және лексика-грамматикалық табиғаты түрғысынан күрделі сөз табы. Бұл оның лексикалық негізі, құрамдық және құрылымдық ерекшеліктері, жасалу тәсілдері, мағыналық жіктелісі, нысанға қатысы, іс-әрекет, қимылдың орындауда амалы сияқты лингвистикалық сипатынан айқын көрінеді.

Етістік морфологиялық құрлымы жағынан түбір етістік, туынды етістік, күрделі етістік болып үшке бөлінеді. Түбір етістік ары қарай

¹ Рамстедт Г.Грамматика корейского языка. –М., 1951. - С.195.

морфемаларға бөлінбейтін түбір тұлғалы болып келетінімен сипатталатын болса, туынды етістік түбір сөзге жүрнақтардың жалғануы арқылы жасалады. Күрделі етістік екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуінен тұрады және біртұтас іс-қимылдық мағына білдіреді.

Етістіктің лексикалық негізіне алынатын түбір тұлға сыртқы түрпаты жағынан етістіктің кейбір грамматикалық категорияларының формаларымен, атап айтқанда, бүйрық райдың 2-жақ жекеше тұлғасымен, негізгі етіспен сәйкес келеді. Сондықтан алтай семьясын құрайтын түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур сияқты ірі тілдік топтарға енетін жекелеген тілдердің грамматикаларында етістіктің түбір-негізіне іс-әрекет, қимылды білдіретін лексикалық мағынамен қатар, негізгі етіс, бүйрық райдың екінші жағы білдіретін грамматикалық мағыналар да тән екені айтылады. Бұл мәселеде пікір қайшылықтары да кездесіп жатады. Мәселен, қазіргі қазақ тілінің морфологиясына қатысты зерттеулерге назар аударсақ, Н.Оралбаева: «Бүйрық мағына түбір етістіктің өзінде берілген, сондықтан бүйрықтың қай жаққа қатысын білдіру үшін етістікке тек жіктік жалғау ғана жалғанады» – десе,¹ Ә. Төлеуов: «Етістіктің морфологиялық белгілері мынадай: етістіктің түбірі 2-жақтың бүйрық рапы болады да, оның басқа түрлері осы формаға қосымшалар қосылу арқылы жасалады, яғни оның морфологиялық категориялары бүйрық рапдан өрбіп жатады» - дейді². А.Хасенова: «Түбір сөз немесе түбір тұлға деп аталағын термин тұрғысынан қарағанда, етістіктің басқа сөз таптарынан өзіндік ерекшеліктері бар. Ол мейлі негізгі не туынды түбір (біт, өкін, өйтіп, өйтпегенде), дара не күрделі (біліп ал) тұлғаларда келгенімен, шақ, рай т.б. грамматикалық категориялардың арнайы формалары қосылмағанның өзінде сол категориялардың белгілі мағынасында қолданылады ... . Бұл грамматикалық мағыналар етістік түбіріне тән қасиеттер саналады»- дейді³. Дейтұрғанмен етістіктің түбір-негізі мен негізгі етіс, бүйрық райдың екінші жағы сияқты грамматикалық категориялар арасында нақты шет-шекараның бар екені қазақ грамматикасында⁴: «Біріншіден, етістіктің түбір тұлғасы мен бүйрық

¹ Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. - Алматы, 2007.- Б.124

² Төлеуов Ә. Сөз таптары. - Алматы, 1982.- Б.72.

³ Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1972. - Б.35.

⁴ Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. - Б.497.

райдың 2-жақ тұлғасы бір емес, олар сыртқы түрі жағынан ғана сәйкес келеді. Екіншіден, етістік түбірлері тікелей жіктелмейді, түбір тұлғасында белгілі бір мағынаны (қымыл) білдіргенімен, түбір күйінде тікелей сөйлем ішінде қолданылмайды, тек етістіктің белгілі грамматикалық тұлғаларын (есімше, көсемше т.б.) жамылдып, оның үстіне жіктеліп барып жұмсалады» -деп атап көрсетіледі. Бұл жөнінде С. Исаев¹ : «біріншіден, етістіктің түбір тұлғасы мен бүйрық райдың 2-жақ аныны тұлғасы екеуі бір ғана грамматикалық құбылыс болса, оны бір-ақ түрінде ғана атау керек. Екіншіден, бүйрықтық, жақтық мағына болса, онда ол тұлға етістіктің белгілі бір грамматикалық категориясының (рай) бір грамматикалық түрі (бүйрық, рай) бола алmas еді. Етістіктің түбірі білдіретін мағына – етістіктің барлық басқа тұлғаларында сақталып тұратын қымылды білдіру мағынасы да, ал 2-жақ бүйрықтық мағына етістіктің белгілі сөздермен сөйлемде белгілі қарым-қатынасқа тұсудің нәтижесінде пайда болатын мағына» -дейді.

Алтай семьясына енетін тілдердің әрқайсысының етістік категориясына тән өзіндік ерекшеліктерімен қатар, түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур, соңдай-ақ корей-жапон тілдері арасында ортақтықтар мен үқастықтар орын алады. Үқастықтар мен сәйкестіктер етістіктің түбір тұлғасы және оған үстемеленетін сан алуан грамматикалық формаларда, етіс, шақ, рай, есімше, көсемше сияқты арнағы грамматикалық категориялардың көрсеткіштерінде, етістік тудыратын қосымшаларда көрініс береді.

Етістіктің түбірі немесе есім-негіз арқау болған туынды тұрпаттағы бастапқы, біріншілік негіздер және одан өрбитін екіншілік негіз тұлғалар бір-бірімен дыбыстық, тұлғалық және мағыналық тұрғыдан сәйкесіп келіп, алтай тілдерінде параллель етістіктер қатарын түзеді.

Алтай тілдеріне ортақ сөздердің ілкі түбіріне (бастапқы, біріншілік) қатысты компаративтік зерттеулерде түркі-монғол, түркі-монғол-тұңғыс-маньчжур және монғол-түркі-тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі параллель етістіктердің негіздері дыбыстық тұрғыдан типтес болып келетініне басым назар аударылады.²

¹ Қазақ тілі грамматикасы бойынша зерттеулер. – Алматы, 1975. - Б.154.

² Ramstedt G.J. Kalmükisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. (LSFU, 3); Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I: Lautlehre. – Helsinki, 1957; Poppe N. Vergleichende Grammatik

түрк. *ora-* ‘ораяу, алдын орап кету, алдау’, ‘орап қою’: түрікм. *ora*, қаз. *ora-*, узб. *ora-*, диал. *horä-*, үйғ. *oru-*, лобн. *ojo-*, чув. *vär-* ‘ораяу’, ‘орап тастау’, ‘айналдыра орап қою’ ~ орта монғ. *horči-*, монғ.-жазба *orči-* ‘айналу’, *orija-*, *oruya-* ‘айналдыра бұрау, орап тастау’, халх.-монғ. *orō-*, *orči-*, бур. *orō-*, *oršo-*, қалм. *orā-*, *orčā-*, дунс. *χoro-*, баоань. *horə-*, ш.-юг. *horō*, монғ. *furo-*, *χirō* ‘ораяу, орап тастау’ ~ түңғ.-маньчж.: эвенк. *horol-* ‘айналдыру, айналу’, нег. *χojil-* ‘тж.’; маньчж. *foro-* ‘айналу’; ‘бір нәрсені шыр айналдыру’; ульч. *pori-* ‘тор току’;

түрк. **as-* ‘асу’: түрікм. *as-*, қаз. *as-*, халадж. *has-*, чув. *us-* ‘асу’ ~ монғ.-жазба *asa-*, халх.-монғ. *asa-*, бур. *aha-* ‘жоғары шығу, өрмелейу’, бур. *ahā-* ‘тіркеу, тағу, іліп қою, асып қою’ ~ түңғ.-маньчж.: ороch. *χasi*, нан. *hasi*, *fasi-*, нан., орок. *pasi-* ‘асу, асылу’.

түрк. **üskür-* ‘үшкіру’, ‘шашырату (түкірігін)’: түрікм. *üsgür*, халадж. *esür-*, түрік. *öksür-*, гаг. *üsür-*, чув. *üzér-* ‘жөтелу’, *üslék* ‘жөтел’ ~ монғ. **hösür-* ‘бұрку, шашырату’: монғ.-жазба, *ösür-*, *üsür-*, халх.-монғ. *üsre-*, қалм. *ösr-*, дағ. *χesurē-*, *χesre-* ‘шашырату’ ~ түңғ.-маньчж.: эвенк. *husu-*, эвен. *hus-*, нег. *χusi-*, маньчж. *fisi-*, *fise-*, *fusu-*, ульч. *pisuri-*, нан. *pisi-*, *fisi-*, орок. *pisitči-*, *possoli-* ‘бұрку’;

түрк. **ös-* ‘өсу’: түрікм. *ös-*, құм. *ös-*, диал. *üös-*, қар. г. *es-*, көне түрк. *ös-*, тат. *üs-*, қаз. *ös-*, чув. *üs-* ‘өсу’ ~ монғ. **ös-* ‘расты’: орта монғ. *os-*, *us-* *osge-* (*caus.*); монғ. - жазба *ös-* ‘өсу’; халх.-монғ. *ös-*, бур. *üde-*, қалм. *ös-*, орд. *ös-*, дағур. *euse*, дунс. *osē-*, *osi-*, баоань. *ose*, ш.-юг. *üs-*, монғ. *ösē-* ‘өсу’ ~ түңғ.-маньчж.: маньчж. *fuse-* (< **fösü-*) ‘өсу (өсімдік)’, ‘өсу, көбею(жан -жануар)’; эвен. *isu-*, эвенк. *isew-*, нег. *isew-*, уд. *jehi-* ‘өсу’;

der Altaischen Sprachen. T. 1. Vergleichende Lautlehre. – Wiesbaden, 1960; *Lessing F.D. Mongolian-English dictionary*. – Berkeley; Los Angeles, 1960; Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964; Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Turksprachen. – Helsinki, 1969. – 2-е изд. – Helsinki, 1971; Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972; Севорян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974-1980. – Т. I-III; Clark L.V. Mongol elements in Old Turkic? // Jurnal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsinki, 1977. – Vol. 75. – P. 110-168; Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: Материалы к этимологическому словарю. – Т. 2. – Л., 1977; Цинциус В.И. Этимологии алтайских лексем с аналаутными глухими придыхательными смычными губно-губным “п” и заднеязычным “к” // Алтайские этимологии. – Л., 1984; Doerfer G. Mongolo-Tungusica. – Wiesbaden, 1985; Etymological dictionary of the altaic languages by S. Starostin, A. Dybo, O. Mudrak. – Brill Leiden, Boston, 2003. – Т. 1-3. 2-т.; Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. – Изд. 2-е., испр. и доп. – Чебоксары, 2002; Туймебаев. Ж.К. Проблема аналаутных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамstedта – Пеллио) – М., 2005.

түрк. *ööt- 'өту (бірдененің жанынан, бірдене арқылы)', 'ағып өту', 'жылжып өту'; 'өту (уақыт)': көне түрк. öt-, түрікм. öt-, як. öt , с. үйғ. jüt-, қаз. öt-, чув. vit- 'өту', 'өтіп кету, сініп кету (ішке)' ~ монғ. *oči- 'жұру, қозғалу': орта монғ. očira 'алдында', 'алға', монғ. - жазба oči- 'жұру, қозғалу', халх.-монғ. oči-, бур. ošo-, дунс. eči- 'жұру' ~ тұңғ.-маньчж.: эвенк. itur- 'айналу';

түрк. *ür- 'үрлеу': көне түрк. (көне үйг., қарах.) ür-, шағ. hür-, әз. üfür-, қар. г. jir-, қаз. ïr, як. ür-, чув. ver- 'үрлеу' ~ монғ. *(h)uri- 'үрлеу (бетке)': монғ. - жазба uri-, халх.-монғ. uri-, бур. urā- 'бұрқырау (шан)', орд. uri- 'үрлеу'; Салыс.: орта монғ. hülli'e-, монғ. - жазба ülje-, қалм. ülē-, халх.-монғ. ülē-, бур. ülē- 'үрлеу' ~ тұңғ.-маньчж. *pū- 'үрлеу': эвенк. huw-, эвен. hū-, нег. xīw-, ульч., орок., нан. pū- 'үрлеу';

түрк. *id- 'ілесу, бағыну, бағынышты болу': көне түрк. id-, қарах. id-, түрікм. ij- 'бағыну'; Салыс.: қаз. ījt^os- 'тұсу (жұн)'; 'ұйысу (шаш)' ~ монғ. *hüde- 'шығарып салу': орта монғ. xüde- , xude- , hude-, халх.-монғ. üde-, бур. üde-, қалм. üdē- 'шығарып салу' ~ тұңғ.-маньчж.. *pude- 'шығарып салу, ілесу': маньчж. fude-, нан. pude-, ульч. rüdeci-, уд. pudesi-, нан. fude-, fudeši- 'ұшықтау, жын-шайтанды куалау (шаман туралы)';

түрк. *ürk- 'ұрку, жалт беру': көне түрк. (көне үйғ., қарах.) ürk-, түрікм. ürk-, халадж. hirk-, гаг. jürük-, өзб. hürk-, қаз. örki-, чув. ērēχ- 'корку, ұрку', 'бір жағына жалт беру' ; Салыс.: көне түрк. ür- ~ ir- 'шошу, сескену, қорқу' ~ монғ. *ırgıy- 'шошу, қорқу': орта монғ. ırgıy- , orgo- , ırgı- ; монғ. - жазба ırgıy-, халх.-монғ. ırgıy-, ırgē-, қалм. ırgē-, дағур. xurgi-, баоань. hergə-, монғ. furgudi-, xargudi 'шошу, қорқу' ~ тұңғ.-маньчж. *ırkan- 'талып қалу, құлағы тұну': эвенк. ırkan-, эвен. ırqan-, нег. ojkan-, уд. ikana;

Дәстүрлі алтаистикалық бағыттары зерттеулерде етістіктердің арғыалтайлық тектілге барып саятын түбір тұлғаларын қалпына келтіру мәселесіне айрықша дең қойылады. Мұнда алтай тілдері арасындағы дыбыстық сәйкестіктерге, әсіресе дыбыстық жаңғыртуларға жүргіндің маңызы зор. Мәселен, С.А.Старостин арғыалтайлық *ž дыбысы түркі тілдерінде *j , монғол тілдерінде *ʒ, тұңғ.-маньчжур тілдерінде *ʒ, корей тілінде č, č (=ʒ) түрінде көрініс беретінін айта келіп, 'жеу' мағынасындағы түркілік *jē-, тұңғыс-маньчжурлік *že-, *že-p-, орта корейлік *čā-, čā-si- түбір етістіктердің

қалпына келтірілген арғыалтайлық тұлғасы ретінде **žē-* етістігін көрсетеді (түрк. **jē* ~ ТМ **že-*, **že-p-* ~ орта кор. **čā-*, *čā-si-* < алт. **žē-*):

түрк.: көне түрк., орта түрк. *je-*, түрік. *ja-*, әз. *je-*, түрікм. *ī-*, қаз. *že*, хак. *či-*, як. *sia-*, чув. *śi-* 'жей';

тұңғ.-маньчж.: эвенк. *žeb-* ~ *žer-* 'жей', сол. *žeb-/p-*, нег. *žew-* ~ *žer-*, ороч. *žer-te-*, уд. *že-*, *žer-te-* 'жей', *žekče-* 'жеуге ыңғай таныту'; орок. *dep-*, нан. *žeb-/p-* 'жей', маньчж. *že-* 'жей', *že-keŋge* 'ток', *že-ku* 'нан';

кор.: орта кор. *ča-ta* (үннің, екпініңің бәсенділігі мен басымдылығы болмаған жағдайда **čā-ta*, *čā-si-ta*). *čā-si-* құрамындағы *-si-* сыпайлыш көрсеткіші. Демек, *čā-* 'жей' етістігі орта корей тілінде нейтралдық және сыпайлыштың қызметтерде жұмсалған. Салыс.: орта кор. *čaapso-*, қазіргі кор. *čapsi-da* 'ішіп жей'. Мұнда орта кор. *čaap-* = тұңғ.-маньчж. **že-p-* тұлғалары бір-бірімен сәйкеседі. Сол сияқты 'жағу' мағынасындағы етістіктің ілкі тұлғасын арғыалтайлық алт. **d* дыбысына барып саятын түрк **j-, d*, монг. **d, *ž* (**i, *i* дыбыстарының алдында), тұңғ.- маньчж. **d-, d*, кор. *t-, t* (=d) дыбыстық сәйкестіктеріне негізделп, С.А.Старостин былайша жаңғыртады:

түрк. **jak-* ~ тұңғ.- маньчж. **deg-že-* ~ **žeg-de-* ~ орта кор. *tha-* < алт. **dakV*.

түркі тілдерінде: көне түрк. *jaq-tur-* 'жағу', шағ., түрік., түрікм. *jak-*, қаз., тат. *žak-* 'жағу'. Осы қатарға шағ. *jay-du*, тат. *jak-ti*, чув. *śudā* 'жарық, шырағдан' сөздерін жатқызуға болады.

тұңғыс-маньчжур тілдерінде: эвенк. *žegde-*, нег. *žegde-*, ороч. *žegde-*, ульч. *žegde-*, орок. *deyde-*, нан. *žegde-* 'жану'; эвенк. *žegdi-*, нег. *žegdi-*, ороч. *žegdi-*, ульч. *žegdi-*, нан. *žegži-*, маньчж. *dejži-* 'жағу'. Арғытұңғыс-маньчжур тілі үшін **deg-že-* ~ **žeg-de-* 'жану' тұлғасы жаңғыртылады. Мұнда **deg-že-* тұлғасын бастапқы түбір деп тануға болады. Өйткені оның құрамында іс әрекеттің аяқталмағанын білдіретін **-ža-/*-že-* аффиксі кездеседі. Ал туынды негіз ретінде құрамында **-gi-* каузативі бар **deg-že-gi-* (~**žeg-de-gi-*) 'жағу' етістігін көрсетуге болады. Тұптеп келгенде, арғытұңғыс-маньчжур тіліндегі түбір элемент – түркілік **jak-* түбірімен сәйкестік түзетін **deg-* ілкі түбірі. Корей тілінде: орта кор. *tha-* 'жану', *thaio-* 'жағу'. Мұнда *tha-* тұлғасы **tahā-* түбір негізінің редукцияға ұшыраган түрі. Салыс.: орта кор. *tahi-* 'ошакқа от жағу' – туынды тұлғалы етістік¹.

¹ Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.-М., 1991.- С.56.

Алтаистикалық әдебиеттерде түбір-негізі бір-бірімен дыбыстық, тұлғалық және мағыналық тұрғыдан толық сәйкесетін немесе дыбыстық құрам тұрғысынан аздаған айырмашылықта болып келетін параллель етістіктердің туыстық немесе кірмелік табиғатын анықтауда пікір қайшылықтары да орын алып жатады. Мәселең, А.М.Щербак түркі және монғол тілдерінде дыбыстық-құрылымдық тұрғыдан етістіктің түбір-негізі аздаған айырмашылықта болып келетінін, атап айтқанда, түркілік түбір-негіздерде буынның ашық және түйік типі бірдей кездесетін болса, көне монғол және монғол жазба тілінде негізгі етістік көбінесе ашық буынды болатынын айтады. Сондай-ақ ол дәстүрлі алтаистикалық бағыттага зерттеулердегі түркі-монғолға ортақ етістіктердің текстілдік негіздерін қалпына келтіруге тек түбір тұлғалы емес, туынды тұлғалы кірме етістіктер де тартылған деп санайды:¹ түрк. *sür-* және монғ. **süre-* 'айдау' (монғ.-жазба, көне түрк. *sürűg* 'табын'); түрк. *bilä-* және монғ. **bile-* 'білеу, қайрау' (монғ.-жазба *bilegű*, көне түрк. *bilägül* 'білеу, қайрақ'); түрк. *ba-* және монғ. **ba-* 'байлау' (монғ.-жазба, көне түрк. *bay* 'байлам, түйін'); түрк. *je-* және монғ. **je-* 'жеу' (монғ.-жазба *jet* 'өліксе, жемтік', көне түрк. *jet* 'ас, тағам, жем', як. *semnəx* 'өліксе, жемтік'); көне түрк. *qovra-* және монғ. **qovara-* 'жиналу' (монғ.-жазба *qovaray*, көне түрк. *qovray* 'бұдда манахтары қоғамы'); көне түрк. *kýrä-* ~*küri-* және монғ. **küre-* 'қүреу' (монғ.-жазба *kýrje*, көне түрк. *kýrgäk* 'қүрек'); көне түрк. *kes-* және монғ.-жазба **kese-* 'кесу' (монғ.-жазба *keseg*, көне түрк. *kesäk* 'кесік, тілім') т.б.

«Түркі-монғол тілдік байланысының табиғатын айқындауда параллель етістіктерге жүтінудің маңызы зор. Әйткені олардың саны осы тілдерде есімдерге қарағанда біршама аз. Етістік негіздерінің туыстас тілдерде бірдей болып келуі табиғи заңдылық болатын болса, туыс емес тілдер үшін – қалыптан тыс, өзгеше құбылыс. Демек бұл арада, біз не тілдік туыстастыққа тән әдеттегі типтік жағдайға, я болмаса, сырттан енетін жат элементтерді қабылдамайтын бір де бір сала қалмайтын, яғни «өзіндікі» мен «жаттікі» арасына шектеу қоюдың мүмкін еместігіне алып келетін туыс емес тілдердің бір-бірі-

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкоznания, 1986. № 4.- С.50.

мен кірігүіне барып тірелеміз» -дей отыра, А.М.Шербак түркі және монғол тілдеріндегі параллель етістіктерді: 1) толық немесе біршама толық сәйкесетіндер; 2) құрамында «қосымша» дауысты дыбыс кезде-сетіндер; 3) құрамында «қосымша» дауысты мен дауыссызың тірке-сүі орын алатындар деп 3 топқа бөледі және олардың барлығының табиғатын кірмелеңпен түсіндіреді¹.

Бірінші топқа: көне түрк. *abla-*, қаз. *avla-*, түрікм. *āvla-*, монғ. *avla-* 'аулау, аңға шығу'; қырғ. *ajqyr-*, бур. *häxir-* 'айқайлау'; қар. *abra-*, чuv. *ipra-*, монғ. - жазба *abura-* 'сақтау, қорғау'; көне түрк. башқ., өзб., орта монғ. *alda-* 'алдау'; алт., тув. *azyla-*, қар., қырғ. *asra*, чuv. *usra-* 'жемдеу, асырау, тәрбиелеу', монғ. - жазба *asara-* 'асырап сақтау, тәрбиелеу'; қырғ. *barqyra-*, як *.baqqyrā-* (<*barqyrā-*), монғ. *barχira-* 'бақыру'; көне түрк. *biti-*, алт. *biči-*, тув. *biži-*, орта монғ. *biti-* ~ *biči-*, монғ. *bič-* 'жазу'; көне түрк., түрікм. *bol-*, өз., түрік. *ol-*, тат. *bul-* 'болу', монғ.-жазба *bol-* 'болу'; көне түрк. *büdi-* ~ *büdi-*, башқ., ноғ. *bij-*, монғ.-жазба *bij-* 'билиеу'; алт. *bürke-*, қырғ. *bürkō-*, тув. *bürge-* 'бүркей, жабу', монғ.-жазба *bürke-* 'бүркей, жабу, торлау (бұлт)'; алт. қоңыу, үйг. *čössi-*, монғ. - жазба *čoč-* ~ *soči-* 'шошу, қорқу'; алт., қырғ. *čoqu-*, монғ.-жазба *čoki-* 'шоқу'; көне өзб., қар., қырғ. түрікм. *čyda-*, тоғ., тув. *šydu-*, монғ. - жазба *čida-* 'шыдау'; қар. *jada-*, қырғ. *jada-*, тув. *čada*, монғ.-жазба *jada-* 'жадап жүдеу, шаршау, шыдамау'; көне түрк. *jarlyqa-*, монғ.-жазба *jarlıyla-* 'жарылқау; бұйыру'; ноғ., түрікм. *jasa-*, қырғ., монғ.-жазба *ħasa-* 'жасау, істеу, жөндеу, құру'; көне түрк. *jory-*, тув. *čoru-* ~ *cor-*, монғ.-жазба *jori-* 'жұру, қозғалу'; алт., башқ., тув. *taqta-*, түрікм., монғ.-жазба *taqta-* 'мақтау, дәріптеу'; қырғ. *mörö-*, як., *möđürē-*, бур. *möre-* 'мөніреу'; көне түрк., алт., түрікм., монғ.-жазба *ös-* 'өсу, өну'; алт. *qaqqa-*, тув. *qaqya-*, як., *xajuua-*, монғ. - жазба *qali-* 'танғалу'; көне түрк. *qaly-*, монғ. - жазба *qali-* 'қалқу, қалықтау'; көне түрк., гаг., ноғ. *qan-*, монғ. - жазба *qan-* ~ *qanu-* 'қану (шөлі), рахаттану'; көне түрк., қырғ. *qana-*, түрікм. *yāna-*, өзб. *qona-* 'қансырау', монғ. - жазба *qana-* 'қанын ағызу'; ескі өзб. *qara-*, түрікм. *yara-*, монғ. - жазба *qara-* 'қараяу'; қырғ. *qorqura-*, бур. *xırxira-* 'корылдау'; көне түрк. *qory-*, түрік. *qoru-* 'кору, қорғау', монғ. - жазба *qori-* 'қоршау; қорғау'; көне түрк. *sana-*

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания, 1986. № 4.- С.50.

'санау', қырғ. *sana-* 'санау; ойлау', монғ. - жазба *sana-* 'ойлау'; көне түрк. *sebrä-*, монғ. - жазба *sejire-* 'сиреу'; көне түрк. *sor-*, алт., қырғ., тув., монғ. - жазба *sura-* 'сұрау, сұрастыру'; көне түрк. *söküt* - ~ *čöküt*-, монғ. - жазба *sögüd-* 'тізе бұту'; түрікм. *čoxlan-* (*šoxla-n-*), монғ. - жазба *šoyla-* 'көңіл көтеру; әзілдеу, қалжындау'; көне түрк. *tany-*, монғ. - жазба *tani-* 'тану, білу'; көне түрк., әз., ног., хак., монғ. - жазба *tala-* 'талау'; қаз., қырғ., монғ. - жазба *tara-* 'тарау, тарқап кету; кең таралу'; көне түрк. алт., қырғ. *tary-*, монғ. - жазба *tari-* 'егін салу, түқым себү'; қар., хак. *tona-*, қырғ. *tono-*, монғ. - жазба *toni-* 'тонау'; алт., қырғ. *toqta-*, қар. *toxta-*, монғ. - жазба *toytı-* 'тоқтау'; көне түрк. *tolä-*, башқ. *tülä-*, қаз., қар. *töle-*, қырғ. *tölö-*, монғ. - жазба *tölii-* 'төлеу'; көне түрк., монғ. - жазба *türü-*, түрікм. *döre-* 'пайда болу, туу'; башқ. *tujla-*, қар. *tojla-*, орта монғ. *tojila-* 'тойлау'; көне түрк. *tyηla-*, алт. *tyηda-*, қырғ. *tyηsa-*, тув. *dyηna-*, монғ. - жазба *čingna-** *tyηla-* 'тыңдау'; қар., түрікм. *ičra-*, монғ. - жазба *ičira-* 'ұшырату, жолықтару, кездестіру' тәрізді 45 етістікті жатқыза отырып, А.М.Шербак *abla-* ~ *avla-*, *ajqyr-*, *alda-*, *barqyra-*, *biti-*, *büdi-* ~ *büdi*, *jarlyqa-*, *jory-*, *qaly-*, *qan-*, *qana-*, *qorqura-*, *sana-*, *sebrä-*, *sor-* ~ *sura-* ~ *sura*, *söküt* - ~ *čöküt*-, *šoxlan-*, *tany-*, *tary-*, *tujla-* ~ *tojla-*, *tyηla-* етістіктерін таза түркілік, ал *abra-*, *azyra-*, *bürke-*, *çoqu-*, *čyda-*, *jada-*, *jasa-*, *maqta-*, *qaqqa-*, *qara-*, *tona-*, *toqta-*, *ičra-* етістіктерін монғол тілінен енген кірме сөздер деп біледі. Мұнда етістіктердің зат есімнен туындауы (*ab-* ~ *av'* аң', *qan'* қан', *san'* ой; сан', *tyη'* тың'), монғол тіліне тән емес өзгелік етіс тұлғасымен келуі (*söküt* ~ *čöküt*-'шоқыт'), түркілік дыбыстық сәйкестіктер заңына бағынбауы (*čyda-* 'шыдау', *jada-* 'шаршау'), көне түркі мәтіндері және бірқатар қазіргі түркі тілдерінде кездеспеуі (*abra-*, *azyra-*, *qara-*,) өзге тілден енген лексиканың түркілік сөзжасам элементтерімен көмкерілуі (*biti-* < қыт. *pjet* 'қалам', *soj-* *tsoj* 'аяу, есіркеу'), түркі сөздерінде сонанттардың сөз басында болмағаны (*maqta-* 'мақтау'), сондай-ақ жоғарыдағы параллель етістіктердің көбі қимыл, әрекет, қозғалысқа қатысты басты ұғымдар шенберіне енбейтіні, яғни шеткегі перифериялық лексикаға жататыны таза түркілік және монғол тілінен енген кірме элементтерді ажыратудың белгісіне (критерий) алынады.

Екінші топқа жатқызылған көне түрк. *boγ-* 'буындыру, тұншықтыру', түрікм. *boγ-* 'байлау, матау', монғ. - жазба *boyu-* 'байлау, ма-

таяу, орау’; көне түрк. *büt-*, әз. *bit-*, монғ. - жазба *büte-* ‘біту, аяқталу’; көне түрк. *jalbar-*, әз. *jalvar-*, тув. *čalbar-*, монғ. - жазба *jalbari-* ‘жалбарыну, жалынып сұрау’; көне түрк. *joluq-*, қар. *jolux-*, монғ. - жазба *jolya-* ‘жолығу’; көне түрк., алт. *kert-*, монғ. - жазба *kerći-* ‘керту, белгі салу’; көне түрк., өзб. *kez-*, түрікм. *gez-*, монғ. - жазба *kezii-* ‘кезу’; көне түрк., алт., ног. *qat-*, монғ. - жазба *qata-* ‘қату, қатаю; құргау’; көне түрк., алт. *qon-*, тув. *xon-* ‘қону (құс); тұнене (адам)’; монғ. - жазба *qoni-* ‘тұнене’; көне түрк., әз. *say-*, монғ. - жазба *saya-* ‘сауу’; көне түрк., қар., түрікм. *sac-*, монғ. - жазба *saci-* ‘шашу’; көне түрк., қырғ., түрікм. *silk-*, алт. *silki-*, тув. *silgi-* ‘сілкү, қағу’, монғ. - жазба *silge-* ‘сілкіну (андар)’; көне түрк., қырғ., тув. *siŋ-*, монғ. - жазба *singge-*, монғ. *šinge-* ‘сіну’; көне түрк., алт., қырғ., ног. *sök-*, орта монғ. *süke-* ‘сөту, кіналау’; көне түрк. *söñ-* ‘тоқтау, жойылу, жоғалу’, әз., түрікм. *söñ-* ‘сөну’, монғ. - жазба *söñi-* ‘тоқтау, тоқырау, жоғалу; сөну’; көне түрк., әз. *ürk-*, монғ. - жазба *urge-*~*ürgü-* ‘ұрку’ тәрізді етістіктер үшін А.М.Щербак көне монғол және монғол жазба тілдерінде түбір-негіздің көбіне ашық буын болып келетінін, ал көне түркі және қазіргі түркі тілдерінде буынның ашық та, бітеу де түрі қатар кездесетінін кірмеліктің критерийі етіп таңдайды. Осыған сай А.М.Щербак монғол тілдерінен кірме элементтерді қабылдау барысында есім және етістік негіздер соңындағы дауыстының түркі тілдерінде түсіп қалмағанын (қар. *alja-* ‘алжу’, *toxta-* ‘тоқтау’, тув. *boda-* ‘ойлау’, *čiru-* ‘сызу’, *tata-* ‘күзету’, *medere-* ‘талау қалу’, *pete-* ‘қосу, толықтыру’, түрікм. *yara-* ‘қарау’), ал монғол тілдері түркі сөздерін сөз сонына «қосымша» дауыстыны қосып алу арқылы құрылымдық-дыбыстық түрғыдан менгергенін айтады.

А.М.Щербак түркілік түбір етістікке сәйкес келетін монғол етістіктерінің (орта монғол және монғол жазба тілдерінде) негізі құрамында «қосымша» дауысты мен дауыссыз дыбыстар тіркесі орын алуын түркі етістіктерін монғол тілдерінің морфологиялық түрғыдан менгеруімен байланыстырады¹: орта түрк. *baj-*, орта монғ. *bajaži-* (*baja-ji-*) «баю»; көне түрк., қар. *il-* «ілу», түрікм. *il-* «ілесу, ілігу», монғ. - жазба *elgii-* (*el-gii-*) «ілу, асып қою»; көне түрк. *jad-*~*jad-*, әз., қар. *jaŋ-* «кең тарату, жаю; тәсеу», монғ. - жазба *jadači-* (*jada-či-*) «шешу,

¹ Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания, 1986. № 4. - С.53-55.

ашу»; көне түрк. *jaŋyl-jaŋqal-* «тербелу, жайқалу», монг. - жазба *najilja-* (*najil-ja-*) «тербеу, шайқау»; көне түрк., түрікм. *jet-*, тув. *če't-* «жету», монг. - жазба *ʃidkii-* (*fid-kii-*), монг. *züt-* «тырмысу, бірденеге жетуге тырысу»; көне түрк. *jory-*, түрікм. *jöre-* «жұру, жорту», монг. - жазба *jorči-* (*jor-či-*) «жұру, қозғалу, бет алу»; көне түрк., әз., қар. *jut-* «көзін жұму, қысу», орта монг. *jitiiji-* (*jiti-ji-*) «жабылу, қысылу»; көне түрк. *keŋjii-* ~ *keŋje-*, алт. *keŋi-* «кену, таралу, жайылу», монг. - жазба *kengkeji-* (*kengke-ji-*) «кең көріну»; көне түрк. *qar-* «ұстаяу, қарпудау», орта монг. *gabči-* (*qab-či-*) «қарпып ұстаяу, қысу»; көне түрк. *šyš-*, қырг. *šiši-*, монг. - жазба *čiliji-* (*čili-ji-*) «ісу, кебу» т.б.

Жоғарыдағы етістіктердің түбір-негіздері түркі және монгол тілдерінде бірдей болып келуін тек кірмелеңпен түсіндіретін А.М.Шербак пікірімен келісу қыны. Осы орайда түркі-монгол тілдеріндегі ортақтықтарға алғашқылардың бірі болып қалам тартқан академик І.Кеңесбаевтың «Чем объяснить например параллельное функционирование глагольных основ и первичного, и вторичного образования? Ведь нельзя же их отнести к заимствованиям (об отдельных исключениях можно не упоминать)»¹ деген пікірі ойға оралады.

Етістіктер бір тілден екінші тілге оңайшылықпен ене қоймайтын, әте тұрақтылығымен ерекшеленетін категория саналатынымен, түркі, монгол және түңғыс-маньчжур тілдері арасында бірінен-біріне енген түбір және туынды тұлғалы етістіктер молынан кездесетінін ғалымдар жоққа шығармайды.

Б.Я.Владимирцов, В.Л.Котвич, В.И.Цинциус, Г.Д.Санжеев, С.Калжунский, О. П.Суник, Т.А.Бертагаев. сияқты көрнекті алтаистердің алтай тілдерінің өз ішіндегі кірме лексикалық бірліктердің айқындауға арналған зерттеулерінде² алтай тілдеріндегі параллель етістіктерге

¹ Кенесбаев С.К. К вопросу тюрко-монгольской языковой общности (на материале некоторых грамматических явлений казахского языка) // Проблема общности алтайских языков. - Л., 1971. -С.328.

² Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // ЗВО ИРАО, 1911, XX, 2-3. - С.153-184; Владимирцов Б.Я. Об отношении монгольского языка к индо-европейским языкам Средней Азии //ЗКВ. №1. 1925. - С. 305-341; Владимирцов Б.Я. Арабские слова в монгольском //ЗКВ. №5. 1930. - С. 73-82.; Kotwicz W. Les elements turcs dans la langue mandchoue // RO. , 1939. XTV; Цинциус В.И. Монголизмы-дублеты в маньчжурском языке//Исследования по восточной филологии (К семидесятилетию профессора Г.Д.Санжеева) - М., 1974. -С. 297-

де этимологиялық талдау жасалып, олардың қайсыбірінің кірмелік тегі анықталады. Мәселен, О.П.Суник тұнғыс-маньчжур тілдеріндең (эвенкі) монгол тілінен енген кірме етістіктер шартты-түбір негіз түрінде де (акта- 'бұғыны пішу', алда- 'түсіріп алу', бодо- 'ойлау', буда- 'бояу', була- 'құлге көміп пісіру', eojo- 'сәндену; той киімін киу', мата- 'ию, майыстыру (шанғығы арналған тақтайшаны)', нэмэ- 'ұстемелеу, қосу', сива- 'сылау, бояқ жағу' (дуалды, үйдің қабырғасын); бітеу (тесікті)', тари- 'тұқым себу, егін егу', току- 'ерттеу (атты)', үдэ- 'шығарып салу', укту- 'қарсы алу; бір-бірімен соқтығысып қалу'), сондай-ақ әртүрлі монгол аффикстерімен көмкерілген туынды негіз тұлғасында да (-dā корбда-, корода-, кородо- 'ашулану'; -y: тоңкай- 'еңкею, басын ию'; -gi: бурги- 'сылдырлау'; дирги- 'шықылықтау (құстар)'; -kirā баркира- 'бақыру'; -la: давла- 'әндету, жырлау'; күвэлэ-, күвбла- 'көмкеру') көрініс беретінін айтады¹. Ал Б.Я.Владимирцов²: «Монгол тіліне түркі тілдерінен морфологиялық тұтас қалпында енген кірме элементтер» деп көрсеткен монг. кесег (халх.-монг. хэсэг) 'бөлік, тілім, қызық' > түрк. кес- 'кесу, қырқу, бөлу', монг. сураг 'хабар, мәлімет' > түрк. сұра- 'сұрау', монг. бүләг 'топ', 'бөлім', 'тарау' > түрк. бөл- 'бөлу, кескілеу, айыру' т.б. сөздерді Т.А. Бертагаев монгол тілдері материалдары негізінде этимологиялық «сүзгіден» қайта өткізіп, олардың тегін бір жақты «түркілік» немесе «монголдық» деп түсіндіруге болмайтынын, бұлардың түп-тегінде түркі-монголға ортақ етістік түбір-негіздер жатқанын нақты тілдік фактологиялық материалдар негізінде дәйектейді. Ол «Б.Я.Владимирцовтың мақаласы жарық көрген кезде монголтану жаңадан қалыптасу үстінде еді. Сондықтан көптеген сөздердің түп-тегін айқындауда монгол топырағындағы этимологиялық парадигматика ескерілмеді. Мәселен, монгол тілінде сөздердің этимологиялық текстестігі қандай да бір жалғастыруши бөліктің жоғалып, жойылуына байланысты жа-

305.; Санжеев Г.Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели//Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. -Л., Сер. VII. №8. -С. 601-626; Kaluzynski St. Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache. - Warsaw, 1961; Суник О. П Глагол в тунгусо-маньчжурских языках. -М. - Л., 1962; Бертагаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. -М., 1974. -С.90-109.

¹ Суник О. П. Глагол в тунгусо-маньчжурских языках. -М. - Л., 1962. -С.69.

² Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // ЗВО ИРАО, 1911, XX, 2-3. С.153-184.

сырын түрге енеді. Мұндай сөздердің біріне халха монғол тілінде ‘кесек’, ‘бөлік’, ‘топ’, ‘уақыт аралығы’, бурят диалектісінде ‘нөсер’, бурят әдеби тілінде ‘сирек жауатын жауын’ т.б. мағыналарда қолданылатын монғ. хәсәг, бур. хәһәг сөзін жатқызуға болады. Монголистердің көбі Б.Я.Владимирцовтың ізімен түрік тіліндегі есім мәнді кесек сөзінің етістік мәнді кес- түбір негізден жасалғанын, ал монғол тілінде есім мәнді хәсәг сөзі болғанымен, ‘кесу, қырқу, бөлу’ мағынасындағы кес-түбір-негіз жоқ екенін алға тартады. Шындығында, бастапқы түбір элемент кес- монғол тілінде қолданылу және тіркесу әлеуеті шектелі болса да дербес сөз ретінде кездеседі. Көне монғол жазба тілінде, Ковалевский және Голстунскийлердің сөздігінде хәс сөзінің «таудың, шатқалдың, сайдың, тік жардың бөлігі» деген мағынасы, ал Цэвэлдің авторлығымен жарық көрген қазіргі монғол тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің «тік жағалау», «тік жартас», «құз» мағыналары көрсетіледі. Демек, хәс- сөзі мен монғол тілінде о баста ‘кесу, шорт қырқу, бөлу’ мағынасында дәл түркі тіліндегі кес- етістігі тәрізді қолданылған, кейіннен мағыналық редукцияға ұшырап, жойылып кеткен хәсәг етістігі арасында мағыналық байланыс болғаны сөзсіз. Қазіргі монғол тілінде хәсәх етістігі ‘кезу, ауыл ақтау, ел аралау’ немесе ‘бір ауылдан екінші ауыл арасына барып қоныстау’ мағынасында, сәл алысырақ мәнде бурят тілінде хәһәх (көне монғ. жазба тілінде хәсәхү) ‘қандай-да бір қындыққа төзу’, ‘біреудің бір нәрсеге деген талабын қайтару, бетінен қағу’, ‘біреуді бір нәрседен айыру’ деген мағыналарында қолданылады. Демек, қазіргі монғол тіліндегі хәсәг (халх.-монғ.) және бурят тіліндегі хәһәх етістіктері астарында ‘кесу, қырқу, бөлу’ деген мағына имплициттік деңгейде бар деуге, сондай-ақ арадағы семантикалық арқаудың үзілуіне қарамастан хәс- бастапқы түбір-негіздің фондында толықтай түсіндіріледі деуге болады. Олай болса монғ. хәсәх пен түрк. кес-у етістіктерінің түбірі түркі-монғолға ортақ. Мұндай түркі-монғолға ортақ етістік түбірден жасалған сөздер қатарына монғол тіліндегі сураг, бүләг, санах, заргучи т.б. лексемаларын жатқызуға болады» дейді¹.

Сайып келгенде, түркі, монғол, түнғыс-маньчжур және корей тілдеріндегі параллель етістіктердің кірмелік немесе арғыалтайлық

¹ Бертағаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков.- М., 1974. -С.90-109.

туыстықтабиғатынайқындаумәселесініңкүрделілігіжалпыалтайлық ортақтықтың біртекті емес болмысынан туындайды. Бұл мәселеде алтай тіл бірлестігінің табиғатына қатысты айтылатын тамырын тым теренден алатын туыстықты да, тіларалық қарым-қатынастың нәтижесі іспетті өте көне, көнерек және кейінгі кезеңдердегі кірмeliktі де ескеру қажет¹.

§ 10. Етістік және оның категориялары: *etis категориясы*

Етіс категориясы және оның іс-әрекеттің түрімен байланысы, етістіктің рай, есімше және көсемше тұлғалары бойынша өзгеруі және олардың іс-әрекет, қимылдың өтетін уақыт-мерзімі, оны жүзеге асыратын жақ, жекеше және көпше тұлға туралы түсініктермен тығыз байланысы, қимыл атауының септік формасын менгеруге қабілеті тәрізді теориялық мәселелер алтай макротілдік тобына енетін жекелеген тілдер бойынша жарық көрген зерттеулерде жан-жақты қарастырылып, етістіктің түрлері, етіс, рай, шақ, есімше, көсемше сияқты категориялардың өзіндік сипаты сол тілдің табиғаты тұрғысынан жете зерттелді деуге болады.

Етіс категориясы субъектінің іс-әрекет қимылға қатысын білдіреді. Етіс негіздерінің жасалуы жаңа етістік негіздерді, жаңа етістіктерді, жаңа лексикалық бірліктерді тудырумен тікелей байланысты болады.

Түркі тілдерінің басым көпшілігінде етіс негізгі, өздік, өзgelіk етіс, ырықсыз, ортақ болып беске бөлінеді. Етістіктің лексикалық негізімен бірдей түсіп жататын және оның нөлдік формасы ретінде көрініс беретін негізгі етістің етістік категориясындағы жетекші рөліне түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасында айрықша мән беріледі: «В ней прежде всего и главным образом функционирует любой глагол как часть речи, имплицитно выражая соотнесенность обозначаемого им действия или состояния с подлежащим, которое в глаголах активного действия совпадает с реальным субъектом, а в глаголах состояния олицетворяет носителя данного состояния. ... Остальные залоги исторически и по своему существу представляют

¹ Баскаков Н.А. Алтайская семья и ее изучение. -М. 1984. -С.55.

собой трансформацию и модификацию основного залога по дифференцированному выражению субъективных отношений в рамках самого глагола с помощью специальных аффиксов»¹.

Көне монғол жазба тілінің және қазіргі монғол тілінің морфологиясына қатысты Г.Д. Санжеев зерттеулерінде негізгі етіс тұлғасы етістіктің бастапқы, біріншілік негізі (түбір немесе есім негізден өрбіген туынды тұрпаттағы) болып саналатыны, ал етістіктің екіншілік негізі оның бастапқы негізіне әртүрлі суффикстердің жалғануы арқылы жасалып, модальдылық және басқа да реңқілер (салт және сабақты, актив және пассив) бойынша сипатталатыны айтылады². Монғол және тұңғыс-маньчжур тілдерінде негізгі (тура) етістің сыртында етістің өзегілік, ырықсыз, ортақ және біргелік тұрларі орын алады.

Түркі тілдерінде өздік етіс етістіктің негізіне -(i/i, u/ü, e) ғана жүрнағының жалғануы арқылы жасалып, қымыл субъектінің өзіне бағытталғанын көрсетеді. Негізінен сабақты етістіктердің шектеулі тобынан жасалатын өздік етістің таралу аясы көне және қазіргі түркі тілдерінде кең болып келеді. Бұл оның синтаксистік әлеуетінің жоғары деңгейіне және лексикалық мазмұнының ауқымына тіке-лей байланысты: көне түрк. *japıñ-*, башқ. *japıñ-*, қаз. *javıñ-* ‘жабыну’; көне түрк., башқ. *jıp-*, қаз. *jiñ-* ‘жуыну’, көне түрк., башқ., қаз. *jañip-* ‘жағыну, бір нәрсені (бояуды, опа-далапты) жағу’; көне түрк., башқ., қаз. *sırtıñ-* ‘сүртіну, үсті-басын құрғату’ т.б. Өздік етістің жасалуы кей жағдайда шұғыл түрде өтетін семантикалық жылжулармен, сөз тудыруышы түбір-негіздің бастапқы лексикалық мағынасының сапалық тұрғыдан өзгеріске түсіумен қатар жүріледі³. Мысалы: көне түрк. *bürñ-*, қаз. *bürken-*, тат., башқ. *bürkän-* ‘бүркену, орану’ <*bür* ‘бұру, тарту, созу’; тат., қаз. *jasan-*, башқ. *jahan-* ‘жасану’<*jasa-* ‘істеу, жасау’; тат. *čišen-*, башқ. *sisen-*, қбалқ. *tıšen-*, қаз. *šešin-* ‘шешіну’ <*čiš-*/ *šeš-* /*tiš-* ‘шешу, ағыту, босату’ т.б.

Түркі тілдеріндегі өздік етістің -и қосымшасын монғол тілінде -ni- тұлғалы етістіктермен, қазіргі монғол тілінде -nūl-, nūl-, -nā-, -nā, -dzānī- түрінде кездесетін көне -ni-gul-, -ni-ga-, -ni-ja-, -ni-ji-, -žaga-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988. - С.269.

² Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. - С.76; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 64.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.296.

ni тәрізді туынды қосымшалармен тарихи түрғыдан байланыстыра келіп, Г.Рамстедт оларды сөзжасамның бір ғана тектілдік типінен өрбітеді: монғ. *ülbii-ni* 'аштан өлу' (салыс.: түрк. *öl-* 'өлу', монғ. *ölös-* 'ашығу'), монғ. *silgi-ni*- 'дірілдеу', түрк. *silkin-*'сілкіну' (салыс.: монғ. *silge-ge-*, қалм. *šilgē-* 'дүр сілкіну'; түнғ. *silgi-wki* 'безгек', кор. *siruk siruk haq-*, *silluk silluk haq-* 'дірілдету'), гольд. *sarani-*, монғ. *sarni-* 'жоғалу, біртіндеп жоғалу'; түрк. *urun-* 'соқтығу', *urupuq-* 'ұрыну'(-*n-iq*< *-*ni-gi*); монғ. *qa-piјa-* 'жөтелу', *iŋiјa-* 'күлу' т.б. «Өздіктің-*ni*- тұлғасы әуелден-ақ есімнен де, етістікten де сөз тудыратын қосымша болды» деген нақты пікірін ұсына отырып, Г.Рамстедт бұл қосымшаның қатысуымен түнғыс тілдерінде сөзжасамның -*sini-* және фактитив -*w-kān-*, -*pkān-*, -*ugān-*, -*iwān-* < *-*bu-ga-ni* тәрізді екі типі қалыптасқанын айтады¹.

Түркі тілдерінде өзгелік етіс - (*i/i,u/ü, e)t*, -*tīrl-tir/turl-tūrl-ter*, -(*i/i,u/ü, e)r*, -(*i/i,u/ü,e)z*-, -*qiz/-kiz/-yiz/-giz*, -*quz/-kuz/-yuz/-gūz*, -*qar/-kär-qir/-ker* жүрнақтарының қемегімен жасалып, іс-әрекеттің басқа біреу арқылы істелгенін білдіреді. Өзгелік етіс қосымшалары көп жағдайда салт етістіктерден немесе есімдерден сабакты етістіктер тудырып, сөзжасамдық қызмет атқарады. Өзгелік етістің бұл қосымшаларын И.В.Кормушин етістіктің каузативтік тұлғалары ретінде қарастырады. Ол чuv., як. -*t(a)r-*, басқа түркі тілдерінде (офыз, қыпши., солт.-шығыс, онт.- шығыс) -*t(i)r-* түрінде кездесетін -*t(°)r-* қосымшасын, соңдай-ақ барлық түркі тілдерінде дауыстыға және -*r*, -*l* дауыссыздарына аяқталған көп буынды негіздерге жалғанатын -*t-* қосымшасын қазіргі және көне түркі тілдерінде тіркелген 19-дай каузативтік морфемалардың біршама өнімділөрі қатарына жатқызады. Оның себебін И.В.Кормушин түбір-негіздің соңғы дыбысының фонетикалық ерекшелігімен емес, негіздің буын санымен байланыстырады: «Біздің оймызыша, каузативтік тұлға екі буынды болуға ұмтылатын тұстарда барлық бір буынды негіздерге -*t(°)r-* , ал екі буынды сақтап қалуға ұмтылатын кездерде дауыстыға, -*r*, -*l* және бірқатар тілдерде -*j*, -*n* аяқталған барлық екі буынды негіздерге буын санын көбейтпейтін -*t-* қосымшасы жалғанады»².

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 150.

² Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978.- С.12-23.

Қазіргі түркі тілдерінде өзгелік етістің $-(^{\circ})t$ - және $-t(^{\circ})r$ - жұрнақтарының қолданылуында бірізділік байқалмайды. Мәселен, бұл екі қосымшаның $-(^{\circ})t$ - тұлғасы чуваш және якут тілдерінде, ал $-t(^{\circ})r$ - тұлғасы басқа түркі тілдерінде өнімді қолданылады. Көне түркі тілінде кеңінен қолданылған $-(^{\circ})t$ - қосымшалы қаузативтік етістіктер қазіргі түркі тілдерінде өнімді $-t(^{\circ})r$ - жұрнағымен көмкеріледі: көне түрк. *ajit-*, қаз. *айттыр* (айтқызы), көне түрк. *basit-*, қаз. *бастыр*; көне түрк. *julut-*, қаз. *жұлдыр*; көне түрк. *keçit-*, қаз. *кештір* (су), көне түрк. *kezit-*, қаз. *кездір* т.б.

Якут және чуваш тілдерінде өнімді деп танылатын ашық дауыс-тымен келген $-t(a)r$ - вариантының басқа түркі тілдерінде сақталуы орын алады: түрікм. *ağdar-*, түрік. *aydar-*, тат., қаз. *audar-*, өзб. *ağdar-*, қырғ. *añtar-*, қырғ. *oodar-*, як. *oxtor-*, чuv. *йавантар-*: қырғ. *oo-* ($<^{\circ}av-$ $<^{\circ}ag-$); чuv. *йава-* ~ жалпытүрк. **av-< *ag-* ‘аудару, төңкеру, ауып тұсу (аттан)’; өз. *бүкдәр-* // *бүкдүр-*, түрікм. *bəkder-* // *bükdyr-*, қаз. *бөктөр-* // *бүктір-*, қырғ. *бөктөр-*, хак. *nýktær* < жалпытүрк. *bük-* ‘1) бүгү; 2) бүктеу’ т.б. Кейбір түркі тілдерінде өзгелік етістің $-(^{\circ})t$ - және $-t(^{\circ})r$ - жұрнақтарының екеуі қатар қолданылады: түрік. *acit-/acittir* > *acit-* ‘жанашу’, *arat-/arattir* > *ara-* ‘іздеу’, *beklet-/beklettir* > *bekle-* ‘күту’ т.б.

Қаузатив *-qiz-/l-kiz-/l-yiz-/l-giz-/l-quz-/l-ku-z/-yuz-/l-gýz-* > *-k(^{\circ})z-* және *-qar-/l-kär-/l-qir-/l-ker-* > *-k(^{\circ})r-* қосымшалары қазіргі түркі тілдерін тұтастай қамтиды деуге болады. Өзгелік етістің бұл жұрнақтары қарлұқ және қыпшақ тобы тілдерінде жаппай, оғыз тобына жататын тілдерде сирек, солтүстік – батыс түркі тілдерінде ішінара (хак. *-qiz-* және *-qir-*, сарыұйғ. *-qir-*, тұва *-qiz-*, як. *-iar<^{\circ}gar-*) кездеседі. Мысалы: қаз. *jetkiz-*, қырғ. *jetkiz-* > *et-* ~ *jet* ‘жету’; өзб. *kijrgijz-*, қаз. *kirgiz-*, қырғ. *kirgiz-* > *kir-* ‘кіру’; қаз. *sojgiz-*, қырғ. *sojguz* -, өзб. *sýjguz* > *soj-* ‘сою’; қаз. *jazgir-*, қырғ. *jazgir-* > *jaz-* ‘жазу, жаңылу’; қаз. *azgir-* (*azdir-*), қырғ. *azgir-* (*azdir-*), > *az-* ‘азғындау, тура жолдан таю’ т.б.

Түркі тілдерінде өнімсіз саналатын $-(i/i, u/\ü, e)r > *-(^{\circ})r$ - және $-(i/i, u/\ü, e)z > *-(^{\circ})z-$ қаузатив жұрнақтардың қазіргі кезде жиі қолданылатын туынды етістіктер құрамында жиі кездесуі олардың бертінге шейін жаңа құрылымдар жасауға актив қатысқанын көрсетеді. Мысалы: өз. *asir-*, түрікм. *äşir-*, түрік. *asir-*, тат. *asir- / aštir-*, қаз. *asir-* , өзб. *oşir-*, қырғ. *asir- / aštir-*, тув. *ajir- / aštir-*, як. *äsar-* ‘асыру, асырып тастау (бел-

ден, асудан), өткізу (судан); арттыру (санды, мәлшерді, бағаны)' > *aš-/as-* / *oš-* 'асып өту'; әз., түрік., түрік., тат., қаз., қырғ. *batır-*, өзб. *botir-*, тув. *badır-*, як. *batar-*, чув. *putar-* 'баттыру (суга, батпақقا)' > *bat-/bot-* / *bad-* 'бату'; әз. *damız-*, тат., қаз., қырғ. *tamız-*, өзб. *tomız-* 'тамызу' > *tam-* 'таму'; әз., өзб. *emiz-/emdir-*, қырғ., қаз. *emiz-/emgiz-*, алт. *emis-* 'емізу, еміздіру' > *em-* 'ему' т.б.

Каузатив *-(i/i,u/ü,e)r>*-(°)r-* және *-(i/i,u/ü, e) z- >*-(°)z-* қосымшаларының өзара байланысы туралы ғалымдардың пікірі әртүрлі болып келеді. Мәселен, Н.А.Басқаков бұл қосымшаларды фонетикалық варианктар деп санаса,¹ И.В.Кормушин оларды алломорфтар емес, дербес морфемалар деп есептейді.²

Монғол тілдерінде өзгелік етіс қосымшаларының қолданыс аясы сан жағынан әртүрлі болып келеді. Айталық, Ганьсу-Цинхай тобына енетін монгор, дунсян, баонь т.б тілдерде өзгелік етістің негізінен *-ya-/ly-a-* деген екі қосымшасы көрсетілетін болса, көне монғол жазба тілінде *-gul-, lga-, qa-/ke-, -ya-/ge-*, қазіргі монғол тілінде *ül-/üł, -ya-/ge-, -ly-a-/lge-, -ā-/ē, -yā-/gē-* қосымшалары орын алады³. Мысалы: көне монғ. *qaragul-* 'көрсету', *medegül-* 'білдіру, хабарлау', *negülge-* 'көшіру', *qarajilga-* 'секірту', *bosqa-* 'көтеру, түрғызу', *őske-* 'өсіру, жетілдіру', *kürge-* 'жеткізіп салу, шығарып салу', *bolgo-* 'болдыру'; қазіргі монғ. *javūl-* 'жүргізу', *garga-* 'сыртқа шығару', *bülga-* 'түсіру', *qatā-* 'кептіру', *inagā-* 'құлату'; монғ.. *cinalya-* 'пісірту', *udželya-* 'көрсету', *šdžil-* 'жүргізу', минхә диалек. *suγa-* 'отырғызу', *bosγa-* 'түрғызу' т.б.

Түңғыстілдерінде өзгелік етістің өнімді *-vkān-/ukān/-pkān/-tukān->*-bkān- ~ *-b(u)kān-, -ikān- -bovan-/buven->*-bi-+van-/ven, -in->*-bi-+n* және өнімсіз *-bi- ~ -ti- ~ -vi- ~ -u-* жүрнақтары орын алады⁴: эвенк. *gapkān-* (*gavkān-*) 'алдыру' > *ga-* 'алу', эвенк. *surupken-* 'кетіру' > *suru-* 'кету', нан. *bajambovan* 'байыту' > *bajan-* 'баю', ульч. *bakavambi-* 'таптыру' > *baka-* 'табу', орок. *danaip-* 'алдыру' > *dana-* 'алу', орок. *depip-*

¹ Басқаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Ч.2.-М., 1952. С. 345

² Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978. - С.36.

³ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.- М., 1973. - С.98; Санжеев Г.Д.Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. -С.76; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 64.

⁴ Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978.- С.12-23.

‘жемдеу’ > *dep-* ‘жеу’, нан. *agbitvo*-, ульч. *agbiti-/agbitbu-* ‘жету, алу’ > *agbin-* ‘көріну, шыға келу’, нанай., ульч. *giri-* ‘сөндіру’ > *gir-* ‘сөну’, ороч. *bajati-* ‘байыту’, эвен. *alivu-* ‘табыстау, жеткізу’, т.б.

Маньчжур тілінде өзгелік мәнді өнімді *-bi-* және өнімсіз *-tbi-* қосымшалары білдіреді. Бұл қосымшалар өзгелік және ырықсыздық мағынада қатар жүмсалады: *alabutbi* ‘айтыру’; *alabu-1)* ‘айтқызу’; 2) ‘айтылу’; 1) *tuabi-* ‘бір нәрсені көруге көндіру’; 2) ‘көріну’; *žebi-1)* ‘же-гізу’; 2) ‘желіну’ т.б..¹

Өзгелік етіс қосымшаларының қазіргі түркі және монғол тілдерінде сан түрлі болып келу себебін В.Котвич: «Каузатив қосымшалардың қазіргі құрамы ұзақ уақытқа созылған дамудың, сондай-ақ түркі және монғол тілдерінің бір біріне тиғізген өзара әсер-ықпалының нәтижесі болуы мүмкін» – деп түсіндіреді. Сондай-ақ «өзгелік етістің басты жүрнағы *-ga-* тұлғасының негізінде ықтиярсыздық мәні күшті құранды *-lga-* (< *-l-* + *ga-*) қосымшалы негіз қалыптасты» деген Г.И.Рамstedt пікіріне сүйене отырып², В.Котвич етістің басты қосымшалары негізінен жаңғыртуға болатын өлі категорияларға жататынын, олардың бастапқы тұлғасы алтай тілдерінде қазіргі қолданыстағы құранды қосымшалар құрамында сақталып отырғанын айтады³.

Тұңғыс тілдеріндегі **-b(u)kān-*, -bu-+van-* және *-ukān-* (**-bu->-vu->-i~~-i-*) жүрнақтарының тарихи құрандылығы және каузатив *-bi-* тұлғасының тұңғыс-маньчжур тілдеріне ортақтығы алтайистикада басы ашық мәселе болып саналады. Мәселен, Г.И.Рамstedt, Н.Н.Поппе зерттеулерінде **-b(u)kān->*-bu+-kan-* жүрнағының екінші сынары *-kan-* (> *ka+-n-*) құранды қосымша тұрғысынан сипатталады⁴.

И.В.Кормушин өзгелік етіс тұлғаларына түркі, монғол және тұңғыс-маньчжур тілдері материалдары негізінде реконструкция жасай келіп, алтай тілдерінің түркілік бұтағы үшін **-(°)t-*, **-bu-*, **-(°)*

¹ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.-Санкт-Петербург, 2000.- С.181.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957.- С. 151.

³ Котвич В. Исследование по алтайским языкам.-М., 1961. - С.199.

⁴ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. С. 157; Poppe N. Über einige Verbalstammbildungssuffixe in den altaischen Sprachen.// Orientalia Suecana, 1972,XXI. -Uppsala, 1973,- S.124,130.

k-, *-(^o)z-, *-(^o)r-, монғол бұтағы үшін *-bi- және *-k(^o)-, түңғыс- маньчжур бұтағы үшін *-bi- немесе *-b(^o)-, *-k(^o)- қосымшаларын қайта қалпына келтірілген каузативтік тектілдік тұлғалар ретінде көрсетеді. Бұлардың арасынан И.В.Кормушин *-b/ri- және *-k/ga- тұлғаларын жалпы алтайлық деп тануға болатынын айтады¹. Ал С.А.Старостин каузатив *-r-, *-t-, *-b-, *-g- тұлғаларын алтай тілдерінің бәріне ортақ аргыалтайлық тектілдік қосымшалар ретінде көрсетеді².

Ырықсыз етіс түркі тілдерінің басым көпшілігінде етістіктің негізіне -(i/i, u/ü, e, o/o) l қосымшасының, кей жағдайда, мәселен, ауслаут немесе инлаут шенде -l дауыссызы кездесетін түбір-негіздерге -(i/i, u/ü, e)n жүрнағының қосылуы арқылы жасалып, іс-әрекет, қимыл өздігінен істелгендей мән тудырады. Мұнда істің, қимылдың нағыз иесі – субъект көбінесе нақты көрсетілмейді, бірақ оның тасада түрғаны айқын сезіледі. Ырықсыз етістің -l қосымшасы көне тұлға болып саналатын болса, -n тұлғасының фонетикалық шартты қолданысы, яғни якут, қазақ, түрік сияқты жекелеген қазіргі түркі тілдерінде, соңдай-ақ кейбір жазба ескерткіштер тілінде кездесуі оның диссимилиацияға қатысты алломорф ретінде екіншілік тегін көрсетеді. Мысалы: көне түрк. *alīn*-‘алыну’ >*al*-‘алу’, *bašlan*- ‘bastalu’ > *bašla*-‘бастау’, *itil*- ‘жетілу, өсу’ > *it*-‘итеру’, *üzäl*- ‘өлу, үзіліп кету’ > *üz*- ‘үзу, жұлу’; қаз. *kijin*-, түрік. *gijin*- ‘кину’ > *kij*-/*gij*- ‘кию’, қаз., тат., үйр. *čayıl*- ‘шағылышу (күнге)’ > *čaq*-‘үшқын шығару’; қаз. *šeşil*-, башқ. *sisel*-‘шешілу’ > *šeš*- /*sis*-‘шешу, ағыту’ т.б.

Түркі тілдерінде ырықсыз етістің -l тұлғасы тек ырықсыздықты білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар негізгі етістің шенберіне еніп, сөзжасамдық мақсатта да кеңінен қолданылады. Мұндай жағдайда ол есімнен туындаған етістіктерге «есім негіз атаған қасиетке ие болу» деген мәндегі типтік сөзжасамдық мағына үстемелеп, қимыл-әрекеттің қалып-күйін білдіру қызметін атқарады. Мысалы: көне түрк. *amril*- ‘тынығу’ > *amri* ‘үнемі, қашанда’, *čabil*- ‘атақ даңқы шығу’ > *čab* ‘атақ, даңқ’, *qutul*- ‘құтылу, босау’ < *qut* ‘құт’, әз. *düzəl*-, қбалқ., құм., ноғ., қаз. *tüzel*-, тат. *tözel*- , башқ. *tödəl*- ‘бойын тіктеу, жөнделу, түзелу’;

¹ Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. –Л., 1978. - Б. 87.

² Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological dictionary of the altaic languages. - Brill Leiden, Boston, 2003. – Т. 1-3. 2-т.; Т.1. - С. 259.

қондану' > *tüz /töz* 'тұзу'; әз. *sayal-*, түрік. *soyal-*, чuv. *sibäl-* 'сауығу, сақаю' > *say(a) > soy, sibä'* 'денсаулық' т.б.

Тұңғыс және монғол тілдерінде де көне деривациялық *-l* тұлғасының есімнен етістік тудырып, сөзжасамдық қызметте жұмсалуы байқалады¹: тұңғ. *namal-* 'жылыну' (*nam'* жылы'), *hekul-* 'ысу' (*heku'* ыстық'), монғ. *ötel-* 'қартаю' (*öte-gi'* қарт'). Қазіргі монғол тілдерінде *-l*- күрделі қосымшалар құрамында жиі кездеседі. Дербес көне қосымша ретінде XIII-XIVғ. монғол мәтіндерінде өнімді қолданылған *-l*- дағур тілінен басқа монғол тілдерінде өлі қосымшаға айналған де-үте болады. Әйтседе актив және пассив етістіктер жасауда монғол тілдері бұл қосымшаға жиі жүгінеді

Түркі тілдерінде екі немесе одан да көп субъектілердің бірлесіп жасаған іс-әрекетін, қимыл-қозғалысты білдіруде бір-бірімен тығыз сабақтастықтағы ортақ және біргелік етістердің -(i/i,u/ü)s және -(i/i)s жүрнақтары қолданылады.

Түркологиялық әдебиеттерде *-š*- түрік, түрікмен, гагаузыз, өзбек, үйғыр тілдерінде және ертеректегі жазба ескерткіштер тілінде сақталған көне тұлға ретінде көрсетіледі де, ал оның басқа алломорфтары таңдай алды (i/i,u/ü,e) және ерін дауыстылардың (башқ. e>θ, y>θ) үндесуіне негізделген вариантылық, я болмаса олардың кеңеюі (мәселен, әз. -aš<- iš<*-uš, -aš<- iš<*- üš; башқ. -laš/-läš ,каз.-las/-les (-la/-le+-š/-s), кей жағдайларда, айталық, *š>s (қаз., ққалп., ноғ., сал. хак., як. т.б.) > h (як. *š > тув. z) тәрізді фономорфологиялық дамудың нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Көне және қазіргі түркі тілдерінде *-š* тұлғасы: 1) көптік мағынада; 2) біргелік мәнде (іс-әрекеттің бір- біріне ілесе алатын субъектілер арқылы жүзеге асуы) және ортақтастық мағынада (қатарласа жүрілетін текстес іс-әрекеттердің екі немесе одан көп субъектілер арқылы жүзеге асуы немесе субъектілердің іс-әрекетті жүзеге асыру үшін бір-біріне көмектесу); 3) деривациялық мақсатта қолданылады. Бұлардың барлығына, түптен келгенде, етістік арқылы көрініс беретін *-š* тұлғасының көптік мағынасы үйтқы болғаны сөзсіз. Демек, *-š* тұлғасының біргелік және ортақтықты білдіретін мағынасы көптік мағынаның тарылуын көрсетеді². Демек, түркі тілдерінде

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.303.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 314.

етістің -ш тұлғасы арқылы іс-әрекет, қымыл-қозғалыс етістіктеріне үстемеленетін ортақтық, біргелік және көптік мағыналарда бір-бірімен қилюласу, ұштасу байқалады. Мысалы: көне түрк. *qariš-* 'қарсы тұру, қарсыласу', *öklas-* 'соғысу, оқтасу'; орта түрк. *ciqış-* 'біреудің бір жағына шығысу; біреумен бірге сыртқа шығу', *ičiš-* 'ішісу', *joruš-* 'жарысу'; түрікм. *jaşaş-* 'бірге өмір сұру, бірге жас жасасу'; қаз. *jügüris-* 'жүгірісу', қырғ. *čabuš-* 'ат жарысқа қатысу, шабысу', түрікм. *giriş-*, өзб., қырғ. *kiriş-*, қжалп., ноғ., қаз. *kiris-* 'бір іске біреулермен бірлесе отырып қатысу, кірісу' т.б.

Түркі тілдерінде текстес қымыл-қозғалыстардың қалып-күйін (үдемелі, қайталама, қысқа қайрылған) білдіруде -ш тұлғасының біргелік, ортақтық мәні жойылып, оларға негіз болған көптік мағына біртінде деривациялық дербес мағынаға айналғаны байқалады. Мысалы: көне түрк. *quruš-* 'құрысу'>*quru* 'құрғақ', орта түрк. *öliš-* 'малшыну(су)'>*öli-* 'дымдану', башқ. *davlaš-* 'дауласу'>*dav* 'дау, жанжал' т.б. Дейтүрғанмен -ш- тұлғасының іс-әрекет, қымыл-қозғалыстың қайталануын, жиілігін, ортақтығын білдіретін бастапқы мағынасычув. *valeš-* 'үлестіру, бөлісу' <* *vale-š-*, көне түрк., түрікм. *üle-* 'бөлу; таратылу; үлестірілу', тат. *öläš-* 'тарату; үлестіру'; чuv. *jüneš-* 'бағасын ақтау, шыққан шығынды ақтау' <* *jüne+š* <* *jün-e* (чuv. *jünel-* 'арзандау, бағасы түсу', *jünət-* 'арзандату, бағасын түсіру', тат., башқ. *jün*, *jünə* 'арзан') тәрізді етістіктерде сақталғаны айқын сезіледі¹.

Монгол және түнғыс-маньчжур тілдерінде біргелік және ортақ етістің қосымшалары түркілік -ш- тұлғасымен түрпат меже тұрғысынан дәлме-дәл сәйкеспегенімен, мазмұн меже тұрғысынан алғанда толыққанды типологиялық ортақтықты көрсете алады. Осы орайда, біріншіден: түркі тілдерінде -ш тұлғасы ғана емес, -l тұлғасы да көптіктің көрсеткіші екенін, екеуінде де жинақтау, топтау, көбейту мәні барын және олар бірінің орнына бірі жұмсалатынын (көне түрк. *ükül-* 'ұлкею, көбею' ~ *üküs* 'көп, мол', *teril-* 'теру, жинау' ~ *teriš-* 'терісу, жинасу'; қаз. *tanıl-* 'танылу' ~ *taniš-* 'танысу'); екіншіден: -ш >-l гипотезасына арқау болған l ~ š сәйкестігі түркі тілдерінің өз ішінде (көне түрк. *jetil-* ~ қаз. *žetis-* >*žetil-*, башқ. *jeteš-* 'жетілу, әбден пісу, толығу'; көне түрк. *uruš-* 'соғысу' >*urul-* 'ұрыну, соқтығысу' ~

¹ Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка.-М., 1976. - С.167.

қаз. *irus* 'соғыс' >*urul-*'ұрылу') және түркі, монғол тілдері арасында орын алғатыны; ұшіншіден: 1 ~ 5 сәйкестігі сөздің ауслаут шеніндеrudimentarлық із қалдырганын (түрк. *qoş-*'қосу' > *qoş* 'қос-қостан' ~ монғ. *qol-iq*'араластыру' ескерсек, монғол тіліндегі біргелік етіс (көне монғ. -*ldi*-/*ldü*-, халх.- монғ. -*ld-*, монғ. -*lde*: *qarbuldu*-'атысу (садақпен)', *tülkildü*-'итеру (бірін-бірі)', *barild*-'ұстасу, құресу', *büdald*-'атысу (мылтықпен)', *bulilde*-'тартып алу' т.б.) пен ортақ етіс (көне монғ. -*lča*-/*lče*-, халх.-монғ. -*lts*-, монғ. -*ldi*: *yaurlča*- 'біреумен сыртқа шығу', *kelelče*-'кеңісу', *sült*-'біреумен бірге отыру', *orolts*-'кірісу', *kılt*-'істесу' т.б.) қосымшалары мен түркі тілдеріндегі біргелік, ортақ етіс жүрнақтары мағыналық-құрылымдық түрфысынан үқсас болып келеді. Басқаша айтқанда, монғол тіліндегі ортақтық-біргелік мән арқалаған -*lča*-, *ld*- жүрнақтары құрамындағы -*l*- тұлғасын көптіктің көрсеткіші деп санай отыра, -*lča*- қосымшасына тарихи-фонетикалық және семантикалық түрғыдан түркілік -*š*- жүрнағы сәйкеседі және олардың түптері көптіктің қосымшасына барып саяды деп білеміз.

Монғол тілінде ортақ етісті жасайтын -*ča*- тұлғасының біргелік, ортақтық мәнді білдіретін түркілік -*š*- тұлғасымен тарихи түрғыдан толық сәйкесетінін Г.И.Рамstedt те айтады, әйтседе ол -*lča*- қосымшасы тарихи түрғыдан -*l*- тұлғасына аяқталған түбір етістікке -*ča*- тұлғасының кірігуі негізінде жасалған деп түсіндіреді¹.

Маньчжур тілінде ортақ етіс -*ni*, -*ča/-če/-čo* жүрнағының, біргелік етіс *usqunde* 'бір-бірін, екіжақтан бірдей', 'қарсы' үстейімен семантикалық байланыстағы -*ndu* қосымшасының көмегімен жасалады: -*ndu*: *kindulendu*- 'бір-біріне сый-құрмет көрсету', *kimondu*- 'бір-бірімен жауласу', *ajsilandu*- 'бір- біріне көмектесу', *afandu*- 'біріне-бірі қарсы соғыс ашу' т.б.; -*ča*: *omiča*- 'бірге ішу', *gisureče*- 'бірге сөйлесу, ақыл қосу', *dendeče*- 'бөлісу', *atgača*- 'бірге үйықтау', *ukača*- 'бірге қашып кету', т.б. Бұл екі етіс тұлғаларының арасына қатаң шек қойылмайтындықтан, маньчжур жазба тілінде олардың кей жағдайда бірінің орнына бірі жұмсалуы², яғни әртүрлі жүрнақтың бір түбір негізден синонимдік тұлға жасауы сирек те болса кездеседі³:

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 153.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык.-М., 1963. - С.34

³ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка,-Санкт-Петербург, 2000. - С.184

te ‘отыру’ > *tendu-* / *tenu-* / *teče-* ‘бәрі бірге отыру’, *ša-* ‘қарau, көру’ > *šandu-* / *šanu-* / *šaća-* ‘көріcy’, *sa-* ‘тану, білу’ > *sandu-* / *sanu-* ‘біrіn-біrі біlu, танысу’, *žöla-* ‘кеудесіне қолын қою’ > *žölandu-* / *žölača-* ‘кеудесіне қолын қойып, тағым ету’ т.б.

Ортақ және біргелік етістің қосымшаларында көптік реңкінің бар екенін тұңғыс тілдеріндегі біргелік-ортақтық мәнді етіс жасайтын -са- (*ŋörča-* / *mörča-* / *nörča-* ‘соғысу’), -māt/-č-, -māt/-č- (*bā-māt/-č-* ‘біrіn-біrі өлтіру’, *bū-māt/-č-* ‘алыс-беріс жасау’), -ldi- (*žava-ldi-* ‘қол ұстасу, жетекtesу’, *ulgučā-ldi-* ‘келісу’) қосымшаларынан да байқауға болады.¹

Қорыта айтқанда, алтай тілдеріндегі етіс категориясы негізінен сөзжасамдық сипатта болып келеді. Морфологиялық құрылым-құрылышы жағынан өте жақын болып келуіне қарамастаң, бұл категория материалдық бірдей көрсеткіштерге келгенде сарапынан танытады. Тек біргелік және ортақ етістің түрк. *-š-> -s-, -iš- / -iš, -uš- / -üš-, -is- / -is, -las-/les- (-la/-le+š/-s), монг. -ld-, -ldu-/ldü-, -lde-, -lča/-lče-, -lts-, тұңғ -маньч. -č-, -ča/-če/-čo-, -ldi- қосымшаларында іс-әрекетті жүзеге асырушы субъектілерге қатысты болып келетін көптік реңк семантикалық ортақтыққа, ал тіларалық *l ~ š ~ č* дыбыстық сәйкестігі түрпат межелік үқастыққа арқау болады.

§ 11. Етістіктің түрі мәселесі және әрекет-қимылдың өту амалын білдіретін тұлғалар

Үндіеуропа тілдеріне қатысты компаративистикалық бағыттарға зерттеулерде етістіктің түрі дербес категория ретінде қарастырылатын болса, алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде алтай тілдеріндегі етістіктің түрін көрсететін тұлғалар іс – әрекет, қимылдың өту амалдарын танытатын формалар ретінде сипатталып, олардың мағыналары көбіне-көп етістіктің түр-шақтық жүйесі шенберінде айқындалады.²

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем. -М., 1957. - С. 153; Цинциус В.И. Негидальский язык. - Л., 1982. - С.23; Насилов Д.М. О способах выражения видовых значений в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. - Л., 1971. - С. 366-376.

² Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языках// Очерки сравнительной морфологии алтайских языков.-Л.,1978. С.88-177;

Түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдік топтарына енетін жекелеген тілдердің сипаттамалы грамматикаларының, сонымен қатар іс-әрекеттің өту амалына қатысты арнайы зерттеулердің барына қарамастан, алтай тілдерінде етістіктің түрін көрсететін тұлғалар мен олардың семантикалық-мазмұндық құрылымын тереңдеп зерттеу күні бүгінге дейін өзекті қалпында қалып отыр деуге болады. Бұл мәселеде, әсіресе, ұндіеуропа тілдеріндегі түр категориясына қатысты үлгіні сол қалпында қабылдаудан бастарту, сөйтіп алтайлық тілдерде іс-әрекеттің басталуын, созылыңқылын, үдемелілігін, жиілігін, қайталануын, аяқталуын, бітуін т.б. білдіретін формаларды әр тілдің немесе тілдік топтың өзді-өзінің етістік категориясына тән занылыштар тұрғысынан зерделеуге назар аудару қажеттігі туындаиды.

ХХ ғасырдың 30-40 жылдарынан зерттеле бастаған түркі тілдеріндегі етістіктің түріне қатысты мәселеде пікір қайшылығы орын алады. Кейбір ғалымдар «түркі тілдерінде орыс тіліндегідей етістіктің түр категориясы бар» десе, енді бірі «түр категориясы түркі тілдеріне тән емес, алайда іс-әрекеттің әртүрлі реңкін көрсететін формалар бар» деп санайды. Қайсы біреулер «түркі тілдерінде түр категориясы бар, бірақ түркі тілдерінің табиғатына байланысты басқа тілдермен, соның ішінде славян тілдерімен салыстырғанда өзгешелеу болып келеді» дейді¹. Мұндай әртүрлі пікірлердің арасынан «етістіктің түр категориясы түркі тілдеріне тән емес» деген пікір түркологияда үзілді-кесілді орнықты деуге де болады. ХХ ғасырдың соны, XXI ғасырдың басында жарық көрген жаңа грамматикалардың көбінде түр категориясы мұлдем сөз болмайды, бола қалған күнде де етістікті күрделі конструкциялар мазмұн меже тұрғысынан іс-әрекеттің өту амалына қатысты қарастырылады².

¹ Серебренников Б.Я. Проблемы глагольного вида в тюркских языках // Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958. - С. 26-38; Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка.-Казань,1963; Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М.,1965; Сайкиев Ж.М. Грамматические категории глагола в русском и казахском языках (к проблеме типологических исследований).-Алма-Ата, 1973; Насилов Д.М. Еще раз о виде в тюркских языках (к истории вопроса) // Тюркология. К.70-летию акад. А.Н.Кононова.- Л. 1976;

² Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков.-Л., 1978. - С.101.

Түркі тілдерінде түр категориясы болмағанымен, оның орнын та-
рамдала дамыған іс-әрекет амалдарының жүйесі және жетілген шақ
жүйесі баса алады¹. Демек, түр категориясынан бас тарту, сайып
келгенде, түркі тілдеріндегі етістіктің түр-шақтық тұлғаларын, іс-
әрекеттің жүзеге асу амал-тәсілдерін және олар білдіретін мән-
мағыналарды жете зерттеуге мүмкіндік береді. Мәселен, қазақ
тілінің морфологиясына қатысты зерттеулерде «түр категориясы
қазақ тіліне тән емес» деп көрсетіледі де, есесіне, етістік негізіне
ұstemеленетін әрқылы грамматикалық формалар арқылы іс-әрекет,
қымыл-қозғалыстардың өту процесі дәл, тұра сипатталатынына
айрықша ден қойылады. Мұнда амалдың (қымылдың) өту сипаты
категориясының көрсеткіштері ретінде қарастырылатын арнаіы
жүрнақтар мен етістіктің аналитикалық форманттары түбір се-
мантикасына іс-әрекет, қымыл-қозғалыстың бағыты мен бағдарын,
мезгілі мен мезетін, ыңғайы мен орайын, тыңғылықтылығы мен
тиянақтылығын, ұстірт немесе шалағай екенін, жедеқабыл мен
қарбаластығын, орындалуы мүмкін немесе орындалуы мүмкін емес-
тігін, үздік-создықтығын, асығыстығы мен жайбырақттылығын,
бәсендігі мен үдемелілігін т.б. білдіретін реңкі ұstemелейтін грам-
матикалық формалар түрғысынан сипатталады².

Қазақ тілінде амалдың өту сипаты категориясының арнаіы
жүрнақтары бар. Мәселен, *-la/-le/-da/-de/-ta/-te* және *-qıla/-kile/-yıla/-gile*
өзі жалғанатын түбір етістіктің немесе етістік негізінің лексикалық
мағынасына іс-әрекет, амалдың қайталануын, ұсті-ұстіне еселеудін,
үдеуін білдіретін реңк дарытатын болса (*topele, üjke-le, sabala, atqıla,*
keskile, şapqıla), іс-әрекет, қымылдың сирек қайталануын *-mala/-mele/-bala/-bele/-pala/-pele* (*kötermele, tizbele, qazbala, bastırmala*), жиілеудін *-yišta/-qiſṭal/-kiſtel/-giſte* (*baryiſta, kelgiſte, qoryaſta*), біртіндеп үдей түсүін –
-iŋqıra/-iŋkire/-ηqıra/-ηkire (*bariŋqıra, aliŋqıra, beriŋkire*), толымсыздығын

¹ Тихонов А.Н. Существует ли категория вида в тюркских языках // Актуальные вопросы современного языкоznания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова.-Самарканд, 1964. - С. 206.

² Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974; Әбұханов F. Қазақ тілі. – Алматы, 1982; Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998; Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрлысы мен мағынасы.- Алматы, 1979; Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007.

-īmsīra/-īmsire/-msīra/-msire (külimsire, jilamsīra) тәрізді құранды қосымшалар білдіреді¹.

Амалдың өту сипаты категориясының екінші түрі аналитикалық форматтар арқылы жасалады және олар қазақ тілінде сан жағынан моләрісаналуан болып келеді. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарды арнайы зерттеген Н.Оралбаева оларды құрылышына қарай жалаң және құрделенген, құрам ұқсастығына қарай ортақ қосымшалы аналитикалық форманттар және көмекші етістіктері ортақ аналитикалық форманттар деп топтастырады. Н.Оралбаева: «Жалаң аналитикалық форманттардың құрамы бір морфемадан басталып, үш морфемага жетеді, бірақ олардың бәрінде көмекші сөз саны бірден аспайды: *кел-е бер, айт-а сал, оқы-п жүр, бар-ып еді* т.б. Негізінен екі морфемалы етістіктің аналитикалық форманттарының біргуінен тұратындықтан, құрделенген аналитикалық форманттар құрамында екі бірдей көмекші сөз болады: *-п қоя бер, -п жүре бер, -п бара жатыр, -п кеп қал, -са иті еді* т.б. » -дейді. Ортақ қосымшалы аналитикалық форманттардың өзін көсемшелі (-*а бер, -п бер, -а қал, -ғалы отыр* т.б.), есімшелі (-*ған бол, -мақ бол, -атын бол, -р болса, -ушы болма, -мақ еді, -ған еді, -атын еді* т.б.), шартты (-*са болды, -са еді, -се екен* т.б.) деп іштей үш топқа жіктей отыра, Н.Оралбаева қазақ тілінде 70-тей көсемші арқылы жасалған аналитикалық форманттардың бар екенін, яғни аналитикалық форманттарды қалыптастырудың көсемшениң үлес салмағы есімшеге қарағанда ерен екенін, ал шартты аналитикалық форманттар құрамында шартты райдың *-са/-се* жүрнақтары өз мағынасын сактамай, қалау тілек мағынасына көшкенін айтады.²

А.Ысқақов қазақ тіліндегі аналитикалық форманттар тарихи түрғыдан үш түрлі нұсқаға (модель) барып саятынын атап көрсетеді:³

1-нұсқа: көсемшениң *-ып(-in,-п)* және *-а(-e,-й)* жүрнақтары мен тоғымды көмекші етістіктерден құралатын форманттар: *айт-а жөнелді, айт-а алды, айт-ып бақты, айт-ып шықты, айт-ып берді* т.б.;

¹ Қазақ тіл білімінің антологиясы: Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар, 2010. - Б.346.

² Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылышы мен мағынасы.- Алматы, 1979. - Б.51-76.

³ Қазақ тіл білімінің антологиясы: Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар, 2010. - Б.346; Б. 347-356.

2-нұсқа: идиомаланған тұтас бір күрделі морфема (көрсеткіш) есебінде жұмсалатын -айын (-ейін, -йын) және де- етістігінің қатысуымен жасалған формант. Бұл формантқа басқа да қосымша формалардың ұstemеленуі негізінде амалдың өту сипатының сан алуан реңкі саралана түседі. Мысалы: жел басыл-айын де-ді; жел басыл-айын де-п келеді; жел басыл-айын де-ді білем; жел басыл-айын де-п еді т.б.

3-нұсқа: есімше, көсемше (кейбір түрі),рай жұрнақтары мен еді, еken көмекші етістіктерінен құралатын форманттар: айт-қан еді; айт-ар еді; айт-атын еді; айт-қы-сы кел-in еді; айт-са еді; айт-қан еken; айт-атын eken; айт-қы-сы кел-in ne eken т.б.

Амалдың, іс-әрекет, қимыл-қозғалыстың өту барысы белгілі бір мерзімге қатысты сатылы процесс болатындықтан, оның басталу сәтін көрсетуге көсемшелі негізгі етістіктің баста, жөнел, бер тәрізді көмекші етістіктермен тіркесуі (айта бастады, шаба жөнелді, жылап қоя берді), өту, жасалу үстінде еkenін білдіруге бар, кел, тұр, отыр, жатыр сияқты амалдың жай-күйін көрсететін етістіктердің көсемшелі негізгі етістікке тіркесуі (бар-a жатыр, кет-in бар-a жатыр, өс-in келеді, кір-in кел-e жатыр), аяқталу кезеңін жасауға көсемшелі негізгі етістік пен біт, бол, кеш, қал, шық тәрізді көмекші етістіктердің тіркесуінен жасалатын (айт-ып шық-ты, піс-in кетті, жаз-ып болды) күрделі аналитикалық форманттар қатысады.

Аналитикалық формалар түркі тілдеріне тән сөз формаларының бірі еkenін атап айта отыра М.Томанов, олардың грамматикалық мәнді білдірудегі басты ерекшеліктері ретінде¹:

- 1) дерексіз мәnnің көмескі тартып, көбінесе деректі әрекетке қосымша мән ұstemелеу басым болып отыруын;
- 2) грамматикалық тұрақтылықтың лексикалық тұрақтылықпен ұштасуын;
- 3) тіркестердің екі, үш, кейде одан да көп сөздерден құралуын;
- 4) аналитикалық формалар құрамындағы көмекші қызметтегі етістіктер тек сол контекст құрамындаға ғана көмекші мәнде жұмсалатынын, әйтпесе олар басқа ынғайда дербес сөздер ретінде қолданыла алатынын;

¹ Томанов М. Т. Вопросы исторической морфологии казахского языка. Автореф. ... док. филол. наук.-Алма-Ата, 1975. - С.13.

5) аналитикалық формалардың көпшілігі етістіктердің белгілі бір семантикалық топтары айналасында ғана болып отыруын;

6) аналитикалық тіркестердің грамматикализациялануы да біркелкі болып келмейтінін атап көрсетеді.

Көсемше тұлғалы негізгі етістік пен көмекші етістік-модификаторлардың тіркесуінен тұратын етістіктің аналитикалық формалары түркі тілдерінде әрекеттің, қозғалыстың, қимылдың жасалу барысындағы бір күйден екінші бір күйге өтудегі өзгерістерді білдірудің басты және негізгі құралы саналады. Негізгі етістік арқалаган мағынаға іс-әрекет, қимылдың ұзақтығы, бір-біріне ұласуы, аяқталуы, толымдылығы, нәтижелігі т.б. алуан түрлі сипатына қатысты мән үстемелейтін көмекші етістіктердің саны жекелеген түркі тілдерде отыздан асады.

Д.М.Насилов түркі тілдерінде көсемшениң -*r* және -*a/-i/-i* тұлғалары негізгі етістік пен көмекші етістік-модификатор арасына дәнекер болатынын, мұнда -*r* + көмекші етістік-модификатор моделі орхон-енисей жазба мұралары тілінде -*a/-i/-i* + көмекші етістік-модификатор үлгісіне қарағанда молырақ кездесетінін айтады. Сондай-ақ ол көптеген көмекші етістік-модификаторлардың аналитикалық орамдарда (конструкцияда) арқалайтын аспектуалдық-модальдық мағыналары түркі тілдерінде негізінен бірдей түсіп жататынына назар аударады¹. Мысалы:

көне түрк. *al-*, өзб. *ol-*, ққалп., тат., тува, *al-*, як. *il-* «алу»: 1) әрекет-қимылдың қысқа мерзім ішінде жүзеге асуы; 2) болу мүмкіндігі; 3) субъект үшін нәтижелілігі;

көне түрк. *bašla-*, өзб. *bošla-*, ққалп. *basla-*, тат., түркік, *bašla-* «bastau»: әрекет-қимылдың басталуы;

көне түрк. *bar-*, өзб. *bor-*, қарақалп., тат., тува, як. *bar-* «жүру»: ин-хоативтілік (әрекеттің қалыпты жағдайының өзгеруі немесе басқа күйге түсүі);

көне түрк. *ber-*, өзб. *ber-*, ққалп. *ber-*, тат. *bir-*, тув. *ber-*, түркік. *ver-* «беру»: 1)әрекет-қимылдың ұзақта созылуы; 2) нәтижелілік (объект үшін);

¹ Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия а алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978. - С.117-119 және 136-137.

көне түрк. *bil-*, өзб. *bil-*, ққалп. *bil-*, тат. *bel-*, тув. *bil-*, түрік. *bil-* «білу»; 1) мүмкіндік; 2) субъектінің әрекетті жүзеге асыруға қабілеттілігі; көне түрк. *bol-*, өзб. *bil-*, ққалп. *bol-*, тат. *bel-*, тув. *bol-*, түрік. *ol-*, як. *biol-* «булу»: 1) әрекеттің толық бітуі; 2) нәтижелі болу; т.с.с.

Аналитикалық конструкция жасаударысында өзі тіркесетін етістік негіздерді таңдайтын нақты көмекші етістік-модификаторлардың (абсолют тіркестер) сыртында, түркі тілдерінде әртүрлі етістіктердің өзара тіркесу мүмкіндігінің арта түсіне қарап, Д.М.Насилов: «... қимыл-амалдың, қозғалыс-әрекеттің өту сипаттын аналитикалық жолмен білдіру түркі тілдерінде үдайы даму үстіндегі құбылыс»— деп біледі¹.

Монгол тілінде етістіктің лексикалық негізі түр түрфысынан нейт-ральды болып келеді. Соған қарамастан, тек қана етістіктің формалары ретінде көрініс беретін түрге қатысты екіншілік негіздер орын алады. Демек, етістіктің түріне арқау болатын негіздер – аралық құбылыс: олар кез келген етістіктің негізі ретінде түрленетін барлық тұлғалардың жасалуына тұғыр қызметін атқара алады, бірақ олардың бойында сөзжасамдық қабілет болмайды. Сондықтан олар жаңа сөздерді тудырудың базасы қызметін атқара алмайды. Осыған байланысты монгол тілінде етістіктің интенсивті, жиілік, қарқынды және бәсен түрлері орын алады десек те, олардың көрсеткіштері етістіктің лексикалық негізіне нақты түрге қатысты емес, бар болғаны іс-әрекеттің өту сипаттын танытатын қосымша реңкі дарытады. Олай болса интенсивтілік, жиілік, қарқындылық және бәсендейлік етістіктің түрлері емес, етістіктің формалары².

Қазіргі монгол тілінде интенсивті етістік салт етістіктердің негізіне -с немесе сабакты етістіктің негізіне -čjχ қосымшаларының жалғануы арқылы (*javčjχ*-‘кетіп қалу’, *orčjχ*-‘кіріп келу’, *kijčjχ*-‘істеп тастау’); іс-әрекеттің жиілігіне, ұзақ уақыт бойы жалғасуына, бірнеше мәрте немесе көп рет қайталануына, орындаушының көптігіне қатысты етістіктер *-tsgā-*/*-tsgō-*/*-tsgöö-*/*-tsgē-* қосымшасының көмегімен (*büdtsgā-* ‘атысу шабысу’, *unštsgā-* ‘оқып-тоқу’); іс-әрекеттің, қимыл-

¹ Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия а алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978. - С.115.

² Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 66.

қозғалыстың ритмін танытатын етістіктер *-l-* жүрнағы арқылы (*tsɔχjl-* 'тарсылдау', *tsäχjl-* 'жарқылдау') жасалады. Ал іс-әрекеттің, қимыл-қозғалыстың бәсекесінде, саябыр табуын көрсететін етістіктер *-d* қосымшасының негізге жалғануы және *ge-* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалып, аналитикалық тұлғада көрініс береді (*javd ge-* 'тоқтап- тоқтап жүру', *dogold ge-* 'ақсандау'). Б.Х.Тодаева монғор тілінде басқа монғол тілдеріне тән етістікті түрлендіретін аздаған суффикстердің езі жоқтың қасы екенін, бұл тілде негізінен етістіктің аналитикалық формасы кеңінен пайдаланылатынын айтады¹.

Монғол тілдерінің көбінде етістіктің аналитикалық формасы арқылы қимыл-қозғалыстың сапалық-сандық сипаты танытылады, кей жағдайда олар модальдылықты да білдіреді. Ис-әрекет, амал-қимыл, қозғалыстың басталуын, бітуін, тұрақтылығын, үздіксіздігін, қарқынын, кеңістіктегі бағытын т.с.с. мағынаны беруде көмекші етістіктер көсемшениң *-ž* (~ *-č*), *-n* тұлғасымен көмкерілген негізгі етістікке тіркеседі². Мәселен, халх.-монғ. *-ж* эхләх 'бастау' моделі әрекеттің басталуын (*уншиж* эхләх 'оқи бастау', *дуудаж* эхләх 'шақыра бастау'), *-ч* салах 'айырылу, ажырау, бөліну' – әрекеттің толығымен орындалып біткенін (өгч салах 'беріп құтылу', авч салах 'алып құтылу'), *-n* алдах 'жогалту' – нақты бір мерзім ішінде қарқынды жүрілген әрекетті және оның кенеттен аяқталуын, я болмаса ол әрекеттің бітуіне аз қалуын (*үйлан алдах* 'жылауга шақ қалу, жылап жібере жаздау', *үхэн алдах* 'өліп қала жаздау'), *-ж* үзәх 'көру' – әрекетті жүзеге асыруға тырысады (бодож үзәх 'ойлап көру', хичәэж үзәх 'тырмысып көру'), *-ж* (-*ч*), *-n* явах 'жүру' – ұзаққа созылатын әрекетті (чирич явах 'сүйретіп жүру', нисәж явах 'ұшып кету', өмсөж явах 'киіп жүру') білдіреді. Көптеген көмекші етістік-модификаторлардың

¹ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.-М.,1973. - С.93.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол / Отв. ред. Г.П.Сердюченко; АН СССР. Ин-т народов Азии.- М., 1963; Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. –М., 1951; Пагба Т. Вспомогательные или служебные глаголы в современном монгольском языке. -УБ., 1961; Бертаев Т.А. Бурятский язык//Языки народов СССР. Т.5. - М., 1968; Шевернина З.В. Аналитические глагольные формы в современном монгольском языке // Филология и история монгольских народов.- М., 1958; Поппе Н.Н. Грамматика бурят-монгольского языка.-М.-Л., 1938; Санжеев Г.Д. Грамматика калмыцкого языка.-М-Л., 1940; Бадмаев Б.Б. Грамматика калмыцкого языка. Морфология. -Элиста, 1958; Тодаева Б.Х. Калмыцкий язык// Языки народов СССР. Т.5.-М., 1968;

аспектуалдық-модальдық мағыналары көне монғол жазба тілінде, сондай-ақ қазірті монғол (халха), бурят және қалмақ тілдерінде негізінен бірдей болып келеді (көне монг.-жазба *ab-*, халх.-монг. *авах*, бур. *абаха*, қалм. *авх* 'алу')¹.

В.И.Цинциус тұңғыс тілдерінде, атап айтқанда, негидаль тілінде етістікке етіс және түр категориялары, сонымен қатар есімнің септік тұлғасын менгеру қабілеті тән екенін айта келіп, іс-қимылдың, әрекеттің, қозғалыстың орындалу амалына, өту барысына қарай етістікті түрлерге бөледі және әр түрдің төмендегідей арнайы қосымшаларын көрсетеді²:

1. Иc-әрекеттің аяқталған және аяқталмағанын білдіру үшін нәлдік көрсеткішті күрделі емес негіз пайдаланылады: *bā-* 'өлтіру' және 'өлтіріп тастау', *ijsē-* 'көрү' және 'көріп болу';
2. Иc-әрекеттің созылыңқы сипатын білдіру үшін негізге -t/č- қосымшасы жалғанады: *teye-* 'отыру' – *teye-t/č-* 'отырып алу' *ijsē-* 'көрү' – *ijsē-t/č-* 'қараяу' (тесіле қараяу, ұзақ қараяу), *doldij-* 'естіп қалу' – *doldij-t/č-* 'естіп отыру';
3. Қайталанатын немесе кері әрекетті, қозғалысты білдіруде *-jgij*, *-gij* жүрнағы қолданылады: *ijsē-jgij* 'қайталап көру, қайтадан көрісу', *ete-jgij* 'қайтып келу';
4. Иc-әрекеттің басталуын -l қосымшасының негізді көмкеруі көрсетеді: *sojō-l* 'жылап жіберу', *gū-l* 'сөз бастау, сөйлей бастау';
5. Иc-әрекеттің шапшаңдығын *-sijn* қосымшасы көрсетеді: *ijsē-sijn* 'қарап шығу, көз жүгірту', *toksa-sijn* 'зыр жүгіру'.
6. Иc-әрекеттің қайта-қайта, көп рет орындалуын білдіру үшін *-kta*, *-kte* жүрнағы қолданылады: *toksa-kta* 'андамында жүгіру', *cījha-kta* 'бірнеше заттарды кескілеу';
7. Иc-әрекеттің ұзақ уақытқа созылуын -s (*χoda-s*-'сатып тұру', *cījha-s* 'бірденені бірнеше жерден кескілеу'), иc-әрекеттің орындалу мақсатын көздеуді -nā, -nä: (*ijsē-nä*: 'көріп келуге кету'), иc-әрекетті орындағысы келуді -*tusij* (*ijsē-tusij* 'көргісі келу') немесе ерекше қалауды -*tce* (*žaba-tce* 'алғысы келу') қосымшалары білдіреді.

¹ Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия а алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. –Л., 1978. - С.158.

² Цинциус В.И. Негидальский язык. - Л., 1982. - С.23.

Сонымен, алтай тілдерінде етістіктің түр категориясы іс-әрекет, қымыл-қозғалыстың басталу және аяқталу деңгейіне, қаркынына, ыргағына, орындалу сәті мен орайына, жай-күйіне т.б. қатысты болып келетін арнайы қосымшалар мен аналитикалық форманттар арқылы сипатталады. Бұл форманттар етістіктің лексикалық негізі арқалаған мағынаға іс-әрекет, қымыл-қозғалыстың өту амалына байланысты қосымша реңкі үстемелейтін сөз түрлендіруші формалар болып саналады және олардың әр қайсысының функционалдық ерекшеліктері етістіктің рай, есімше, көсемше, шақ категорияларымен тығыз байланыста болып келеді.

§ 12. Етістік және оның категориялары: *рай* категориясы

Етістіктің рай категориясының негізінде қымыл-әрекеттің шындыққа қатысы, қымыл мен субъекті арасындағы байланыс ерекшелігінің сөйлеуші (яки айтушы) тарапынан бағалануы және сол байланыстың жүзеге асу, аспауына сөйлеушінің қатысын білдіретін модальдық мән-мағына жатады. Басқаша айтқанда модальдық мән-мағына туғызатын етістік тұлғаларының жүйесі рай категориясын құрайды. Рай категориясының мазмұны: 1) ашық рай формаларының іс-әрекет жайлы хабарды білдіруінен, яғни фактінің констатациялаудан; 2) қалау, шарты рай формалары арқылы істің істелу мүмкіндігінің, орындалу деңгейінің көрсетілуінен; 3) бүйрық, қалау, кейде ашық рай формалары арқылы істің орындалуы немесе орындалмауы жайлы тілек, өтініш, үйгарым, бүйрық мәндердің берілуінен құралады. Рай формалары модальдық мән-мағынаны мезгіл, шақ, жақ ұғымдарымен ұштастыра отырып білдіреді.¹

Түркі, монгол, түнгіс-маньчжур және корей тілдерінде 2-жақ жекешедегі бүйрық рай етістіктің негізіне алынады. Бұл жақта етістіктер жекеше тұлғада еш қосымшасыз, түбір-негіз қалпында бүйрық мәнді білдіруге бейім тұрады.

Алтай тілдерінде рай категориясының тұлғалық көрсеткіштерінде бірқатар ортақтықтар орын алады. Мәселен, бүйрық пен қалау мәндерді қатар білдіретін рай көрсеткішінің арғыалтайлық форман-

¹ Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.-Алматы, 1992. - Б.152-153.

ты ретінде *-su* тұлғасын, ал оның рефлекстері ретінде түркі тілдеріндегі *sun/-sïn/-sunï/-sïnï/-sul/-sï*, монгол тілдеріндегі *-sul/-sun*, тұңғысманьчжур тілдеріндегі *-su*, корей тіліндегі *-sai/-sui>-se/-si* тұлғаларын көрсетуге болады¹. Мұның сыртында қалау райдың *yaj/-gej~qaj/-kej* тұлғалары түркі және монгол тілдерінде ортақ болып келеді.

Түркі тілдеріндебұйрықрайдыңегізгітүрінепжақжатқызылады. Бұйрықтың берілу сипатына қарай 1-жақ жекешеде әралуан вариантағы қалау райдың *-qaj/-yaj* тұлғасы және жіктеу есімдігіне барып саятын *-tïñ~-man* (<*tēn* 'мен') қосымшасынан құралған күрделі жүрнақ **-qaj-tïñ* (~*man*)/ **-yaj-tïñ* (~*man*), ал көпшеде қалау райдың *-qaj/-kej/-yaj/-gej* тұлғасы мен көптік мәнді *-lïq/-lik* жүрнағынан тұратын құранды **-yaj-lïq* қосымшалары қолданылады.

Жаңғыртылған аргытүркілік **-qaj-tïñ* (~*man*)/ **-yaj-tïñ* (~*man*) және **-qaj-lïq/*-yaj-lïq* тұлғалары қазіргі түркі тілдерінде сан алуан дыбыстық вариантарда көрініс береді. Мысалы: **-yaj-tïñ - -aj-tïñ - yaj-yït ~ -aj-ït* тұлғасы ног., башк., құм., қтат., қбалқ., түрік., ескі өзб., хорезм.: *-aj-ït ~ -aj-t* түрінде, қтат., құм., гағ., мамл.-қыпши.: *-ïj-ït ~ ïj-t* түрінде, якут., хак., чул., шор тілдерінде *i:t* түрінде көрініс береді. Ал **-yaj-man - -aj-man - -yaj-ït ~ -äj-ït - aj-ït ~ aj-n - -an* тұлғалық даму тув., хак., чул., шор., алт., өзб., қырғ., ққалп., қаз., қбалқ., түрік.: *aj-ït ~ aj-n* түрінде, түрікм.: *-äj-ït*, көне түрк.: *- aj-an*, тоғ.: *-an* түрінде кездеседі. Бұйрық райдың 1-жақ көпше **-qaj-lïq/*-yaj-lïq* тұлғасы алт., үйғ., өзб.: *-aj-lïq*, қырғ., қаз., алт., хак., чул., шор: *-a-lïq*, тув., тоғ.: *-ä-lï* түрлерінде, соңдай-ақ *-lïq* қосымшасының сонындағы *q* дыбысының *n* немесе *η* дыбысына алмасуына, онан соң біртіндеп қосымшаның басындағы *l* дыбысының жойылуына байланысты дыбыстық вариантарда **-yaj-lïq* – хорезм. *-ya-lïñ* – тув., тоғ.: *-ä-lïñ+-(n)ar ~ -i:-lïñ+-(n)* *ar* – ескі өзб., түрікм.: *-a-lïñ* – жаңа үйғ.: *-a-lïñ ~ -aj-nïñ ~ -aj-nï~ -i-nï* – гаг., алт.: *-äñ* – хак., чул., шор., алт.: *-ä-ñ+-(n)ar ~ -a-ñ+-(n)ar ~ - i-ñ+-(n)ar* – чув.: *-a+ -r* т.б. көрініс береді. Кей тілдерде 1 жақ көпшеде **-yaj-lïq* тұлғасынан кейін көптіктің *-lar* немесе тәуелдіктің *-m*, *-mïz* қосымшалары тіркеседі².

¹ Тенишев Э.Р. Алтайские языки// Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. -С.13.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.333-339.

Үстеме қосымшалармен көмкерілу бүйрық райдың екінші және үшінші жақтарына да тән болып келеді. Мәселен, бүйрық райдың қосымшасыз түбір-негіз қалпында жұмсалатын 2 жақ жекеше тұлға кей жағдайларда *-či/-či/-ši/-ši/-si/-si* (қырғ. *alči*, қаз. *alši*, башқ. *alsi*) күшейкіш демеуліктерімен немесе құранды **-γaj-siη* (қаз. *baryajsin*, *alyajsin*) қосымшасына барып саятын *-a+η[-(γ)a(j)+(-si)-η]* қосымшасымен, я болмаса жіктік жалғауының қысқаруға ұшыраған *-iŋ/-iη* тұлғасымен (түрік. *al-in*, *ver-in*, *oupa-uyin*, *söyle-uyin*) күрделенеді. Олар 2 жақ білдіретін бүйрық мағынаға қосымша модальдық мән үстемелейтіндіктен, көбінесе бүйрық рай парадигмасы құрамында қарастырылады¹.

Бүйрық рай парадигмасына 3-жақтың жекеше және көпше түрін жасауға қатысатын барлық түркі тілдеріне ортақ *-sīn* (дыбыстық варианты: *-zīn/-zun*, *-śīn* ~ *-hīn* ~ *-tīn/-dīn* ~ *-līn*, *-su* және өзгеріске ұшырағанчув. *-tar* *[-(č)čär]*) қосымшасы да енеді. Кейбір тілдерде 3-жақ көпшеде *-sīn* қосымшасынан кейін көптіктің *-lar* қосымшасы жалғанды: түрікм. *-śīnlar*, башқ. *-hindar*, як. *-tīnnar*, *-dīnnar*, *-līnnar* т.б. Сайып келгенде, түркі тілдерінде бүйрық райдың жаңғыртылған ортақ тұлғалары ретінде мынадай формаларды көрсетуге болады²:

I жақ жекеше: **-γaj+-tīn (~man)*;

көпше: **-γaj + -luq ~*-γaj+-liq+-lar ~*-γij + -liq+ -mīz ~*-γaj + -liq+ -či (~-śi)*.

II жақ жекеше: 1)**-γaj + -sīη*; 2) **-iγ + -sa + -r + -sīη (<*-iγ+ -say+ -ar + -sīη)*; 3) **-iγ + -liq*; 4) **-γür*; 5) **-γiñ*;

көпше: 1) **-γaj + -sīη ~*-γaj + -sīη+-lar ~*-γaj + -sīη+-iz*; 2) **-iγ+ -say+ -ar + -sīη+-lar*; 3) **-iγ + -liq+-sīη+-lar*.

III жақ жекеше: 1) **-iγ+-sīη+-γiñ (<*-iγ+ -say+ -γiñ)*; 2) **-iγ+-sīη+-ar*;

көпше: 1) **-iγ+-sīη+-γiñ + -lar (<-iγ+ -say+ -γiñ+-lar)*; 2) **-iγ+-sīη+-ar*.

Монғол тілдерінде бүйрық және қалау мәнді беретін грамматикалық тұлғалар бүйрықтық-қалау рай деп аталатын рай категориясы құрамында қарастырылады. Бүйрықтық-қалау рай тұлғаларының бойында бүйрық пен қалау арасындағы семасиологиялық айырым білінер-білінбес болып келетіндіктен, Г.Д.Санжеев оның

¹ Гаджиева Н.З. Тюркские языки // Языки мира: Тюркские языки. –Бишкек, 1997. - С.31.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. - М., 1988. - С. 340-341.

көрсеткіштері ретінде: 1) етістіктің түбір-негізінің 2-жақта морфологиялық тұрғыдан нөлдік формада болып келіп, бұйрық мәнде қолданылуын (көне монг.-жазба *yar!* 'шық!', *qara!* 'қара!', *kele* 'айт!', халх.-монг. *jav!* 'жүр!', *or!* 'кір!'); 2) бұйрық- өсиет, бұйрық-шақыру мәнді білдіретін көне монгол жазба тіліндегі *-yarai/-gerei* және *-arai/-erei*, қазіргі монгол тіліндегі *-ārai/-ōroi/-öörei/-ērei* тұлғаларын (монг.-жазба *yaruuyarai!-gararai!* 'шығарсындар!', *qarayarai!-qararai!* 'қарапсындар!', халх.-монг. *javārai!* 'жүріндер!', *orōroi!* 'кіріндер!'); 3) сыпайы түрде берілетін бұйрық үшін қолданылатын (2 -жақ көпше) *-ytun/-gtun* (көне монг.-жазба *yaruytun!* 'шығыныздар!', *qaraytun!* 'қараңыздар!', халх.-монг. *javagtun!* 'жүрініздер!', *orogtun!* 'кірініздер!'); 4) бұйрық-өтініш мәнді үстемелейтін көне монгол жазба тіліндегі *-ja~-je* (*yaruja* 'шығайык!', *qaraja* 'қарайык!'), қазіргі монгол тіліндегі *-ja~-jo,-e* тұлғаларын (*javja!* 'жүррейік!', *orijo!* 'кірейік!'); 5) бұйрық-өтініш мәнді көне монгол жазба тіліндегі *-su/-sü* (*yarsu* 'шығайын!', *qarasu* 'қарайын!'), қазіргі монгол тіліндегі құранды *-āč/-ōč/-ööč/-ēč* тұлғаларын (*javāč* 'жүрсөнші!', *orōč* 'кірсөнші!'); 6) қалау мәнді білдіретін *-siyai/-sügei* (көне монг.-жазба. *yarsiugai!* 'шықым келеді, шықсақ ғой, шықсам ғой!', *qarasuyai* 'қарасақ қой, қарағым келеді!', халх.-монг. *javsuyai!* 'жүргім келеді, жүрсек қой!', *orsuyai!* 'кірсем гой, кіргім келеді!'), сондай-ақ 3-жақта бұйрықпен қоса қалауды да білдіретін *-tiyai/-tügei* тұлғаларын (көне монг.-жазба. *yartuyai!* 'шықын, шығындар!', *qaratuuyai* 'қарасын, қарандар!', халх.-монг. *mandtiyai!* 'жасасын!'); 7) қалау мәнді көне монгол жазба тіліндегі *-yasai/-gesei, -asai/-esei* (*yaruuyasai!* ~ *garasai!* 'шықсайыш!', *qarayasai* ~ *qarasai!* 'қарасайыш!'), қазіргі монгол тіліндегі *-āsai/-ēsei/-ōsoi/-öösei* (*javāsai!* 'жүрсейші!', *orōsoi!* 'кірсейші!') тұлғаларын көрсетеді¹.

«Монгор тілінде сөйлеуші іске асуын қалаған әрекетті *-sā* жүрнағы білдіреді – дей келіп, Б.Х.Тодаева *-sā* тұлғасын А.Мостерт пен А.Смедт жүрнақ деп емес, сөйлеуші сыпайы түрде бұйырғысы немесе өтініш жасағысы келсе, 2-жақ бұйрық тұлғасына қосып қолданатын демеулік шылау деп қарастыратынын және оның этимологиясын монгол жазба тіліндегі оптативтің *-siyai* > [-siuya +i] көрсеткішімен байланы-

¹ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. - М., 1964. С.81.; Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. -М., 1960. - С. 69.

стыратынын айтады¹. Демек, монғол тіліндегі бүйрық-қалау рай парадигмасында қарастырылатын бүйрық-өтініш мәнді -su/-sü, қалау мәнді -sugai/-sügei және -yasail/-gesei, -äsai/-ësei/-ösoi/-öösei қосымшалары құрамындағы -su/-sü/-s және -γai/-gei > [(γ)a(i/j)] тұлғалары мен түркі тілдеріндегі бүйрық-қалау мәнді құранды қосымша *-γaj-siñ > [-(-γ)a(j)+(-si)-η] құрамындағы -sii және қалау райдың -γaj/-gej~qaj/-kej > [-(-γ)a(j)] көрсеткіштері сәйкеседі деуге болады.

Түркі тілдерінде қалау райдың кен таралған қосымшасы ретінде -γaj/-gej~qaj/-kej және -al-e (оғыз тобына енетін тілдер үшін) қосымшалары көрсетіледі. Өзгешелік негізінен жіктеу парадигмасындағы қалау рай тұлғаларынан кейін жалғанатын жіктік жалғаулатының толық немесе қысқарған түрлеріне қатысты болып келеді. Мысалы: ног. *baryajtan*, қаз. *baryït keledi*, хак. *alyajbiñ*, алт. *alyajït*, гаг. *alalït*, түрк. *hayır ola* т.б. Кейбір түркі тілдерінде қалау райдың -γaj/-gej~qaj/-kej және -al-e тұлғалары бүйрық райдың тұлғаларын ауыстырғаны байқалады. Мәселен, М.Томанов қазақ тіліндегі бүйрық райдың 1-жағында алайық, баралық түрінде қолданылатын сөздер құрамындағы -ай, -ый қосымшаларын -гай қосымшасының фонетикалық варианты ретінде көрсетеді². Ал түрік тілін зерттеуші ғалымдар қазіргі түркі тілінде қалау райдың орнына бүйрық райдың -ayim/-eyim, -alim/-elim жүрнақтары қолданылатынын, қалау райдың төл -al-e қосымшалары түркі тілінде *Yolun açık ola!* «Сапарың он болғай!», *Ağaçtan ata binesin* «Ағаштан атқа мінгейсін»³ тәрізді тілек мәнді «сіріленген» тіркестердегі ola, *binesin* сөздер құрамында сақталып қалғанын айтады. Мұның себебін З. Коркмаз қалау райдың -al-e жалғауларының бірінші жақтағы позициясының біртіндеп әлсіреуімен, ал көне түркі тілінде бүйрықпен қоса қалау мен тілек мағынасын білдірген бүйрық райдың -ayim/-eyim, -alim/-elim жалғауларының қалау-тілек мәнді білдіру қызметінің күшейе түсуімен байланыстырады⁴.

¹ Тодаева Б.Х. Монгорский язык.- М., 1973.- С. 112.

² Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. - Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – Б. 156.

³ Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 1971. - S. 217; Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Basım, 1999. - S. 307.

⁴ Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. - Ankara: TDK Yayınları, 2003. - S. 667.

Маньчжур жазба тілінде қалау райдың *-ki* тұлғасы түбір етістікке тұра жалғанып, шақ жүйесінде анық емес келер шақ мәнінде жұмсалады. Ал қалау райдың болымды түрі *-ki* тұлғалы негізгі етістікке *sembi* 'қалау, тілеу' көмекші етістігінің тіркесуі арқылы, ал болымсыз түрі *sembi* 'қалау, тілеу' етістігін *seraku*'қаламау, тілемеу' көмекші етістігімен ауыстыру арқылы жасалады. Мысалы: *alaki sembi* 'айтқым келеді', *alaki seraku* 'айтқым келмейді'.¹ Демек, *sembi* көмекші етістігінің құрамындағы «осы шақтың *-mbi* тұлғасын»², *seraku* құрамындағы «болымсыздықты білдіретін *aki* 'жоқ', 'емес', '*-mal-me*', '*-сыз-сыз*' демеулігін»³ ескермегенде, қалау мәнді маньчжур жазба тілінде *-ki* тұлғалы негізгі етістікке үстемеленетін *se-/se(-r-)* көмекші етістігі арқалайды деуге болады.

Ашықрай іс-әрекетті орындаушының іске тікелей қатысы барын білдіретін етістік тұлғасы болғандықтан, бұл рай іс-әрекеттің белгілі бір мерзім, уақыт аралығында орындалуына, басталу, созылу, аяқталуына, келер уақытта жүзеге асу, аспауына байланысты шақ категориясымен тығыз астасып жатады. Осыған сәйкес ашықрай алтай тілдерінде өткен шақ, осы шақ және келер шақ тұлғалары шеңберінде жіктеледі.

Сонымен, алтай тілдерінде рай категориясының екі түрінде, атап айтқанда, етістіктің түбір – негіз тұлғасын 2-жақта бүйрық мәнде қолдануда, соңдай-ақ бүйрықпен қоса өтінішті (*-si-/su-/s-*) және қалауды білдіруде (*-gai-/ga-*) ортақтық орын алады, ал басқа рай тұлғалары этимологиялық тұргыдан предикаттық позициядағы етістіктен туындаған есімдерге жетелейді немесе жақ көрсеткіштерімен, жекеше, көпшені көрсететін жүрнақтармен көмкеріледі.

¹ Пашков Б.К. Маньчжурский язык.- М., 1963. - С.37.

² Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.- Санкт-Петербург, 2000. - С. 211.

³ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.- Санкт-Петербург, 2000. - С. 193.

§ 13. Етістік және оның категориялары: есімше және көсемше тұлғалары

Алтай тілдерінде есімшелер мен көсемшелер етістіктің етіс,рай, шақ, категорияларымен тығыз байланысқа түсे отырып, жете дамыған тілдік кіші жүйені құрайды.

Есімшелер морфологиялық және синтаксистік сипаттарына қарай есімдерге үқсайтын болса (көптік, септік, тәуелдік, жалғауларымен түрленетін; сөйлем мүшесі бола алатыны), амал-әрекеттің атауы болу, семантикасы мен шақтық ұғымды білдіру қабілеттеріне қарай етістікке үқсайды¹. Есімшелердің есім және етістікке де тән мұндай екі жақты қасиетін лингвистер тіл дамуының көне кезеңдерінде есімшелер бойында етіс және шақтық дифференцияция болмағандығымен, олардың түптең синкремтік мағыналы қимыл атауына, атап айтқанда, етістікten туындаған сын есімдерге барып саятынымен түсіндіреді. Мәселен, түркілік тектілдің ерте және орта кезеңдерінде етістіктерден туындаған сын есімдердің бойында семантикалық қабатталу процесі жүріліп, нәтижесінде тілдің әртүрлі грамматикалық аясына етістіктен туындаған зат есімдер мен есімшелер, яғни есімше мәнді сын есімдер ене бастайды. Сондықтан түркі тілдері дамуының бұл кезеңдері етістіктен туындаған есімше мәнді сын есімдердің көптігімен сипатталады. Ертеректегі есімшелер шақтық сипатқа ие бола қоймағандықтан, олар көп жағдайда, етіс және шақты біртұтас (индифференттік) білдіруге бейім болып келеді. Мұндай ертеректегі есімше формалары қазіргі түркі тілдерінің қай-қайсысында да өздерінің реликті тұлғасын сақтап, есімше мәнді сын есімдер түрінде сақталып отыр:²

-*iq/-ik* : қаз., өзб. *kesik* 'кесінді'(kes-'кесу'), әз. *soluł* 'солғын' (*sol-*'солу'), хак. *ölig* 'өлік' (*öl-*'өлу'), қырғ. *kirtiq* 'кертік' (*kirt-*'керту'), яқ. *sürük* 'жазба' (*sür-*'жазу') т.б.;

-*qin/-kin/-yin/-gin*: түрік. *qaçqin* 'қашқын' (*qaç-* 'қашу'), қаз. *qaşqin* 'қашқын' (*qaş-* 'қашу'), түрікм. *icqin* 'ұшқын'(iç- 'ұшу'), әз. *duryun* 'тұрган' (*dur-*'тұру'), өзб. *solgiñ* 'солғын' (*sol-*'солу') т.б. ;

¹ Қазақ тіл білімінің антологиясы. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар,2010. -Б.359.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.446.

-qan/-kän/-yan/-gän: түрік. *qurban* 'қорған' (*qur-*'құру'), әз. *guduryan* 'құтырған' (*gudur-*'құтыру') т.б.

Түркі тілдері дамуының тектілдік дәуірінің соңына қарай етістіктен туындаған есімше мәнді сын есімдер өз бойында бұрынғы есім сипатының іздерін сақтай отыра, есімшеге толығымен айналу процесіне түсे бастайды. Ендігі жерде есімшелердің шақтық сипаты айқындалып, есімше тұлғалары өткен шақ, осы шақ, келер шаққа қатысты жіктеле бастайды. Есімшелердің шақ және түр тұрғысынан жіктеліске түсे қоймаған кездерінің іздерін өткен шақ *-qan* тұлғасының кейде осы шаққа қатысты әрекетті білдіруінен байқауға болады¹: тув. *kelgen kiži* 'келген кісі' және *bo turgan inek* 'мынау тұрган сиыр' т.б.

Есімшелердің әрі есім болу қабілетін бойына сақтауы, әрі етістіктің семантикасы мен шақты білдіру сипатына ие болуы олардың сәйлемде есім сөздердің анықтауышы, есімді баяндауыш, кейде бастауыш және толықтауыш қызметтерін атқаруына негіз болады. Дегенмен сәйлемде қандай қызмет атқарса да, есімшелер өздерінің негізгі сипатынан – шақты білдіру қабілетінен айырылмайды. Есімшелердің бұл қасиеті оларды етістіктер тобында қарастыруда және есімше тұлғаларын өткен шақ есімше, осы шақ есімше, келер шақ есімше деп бөлуде ескеріледі².

Алтай тілдерінің есімшелер жүйесі негізінен семантика-типовологиялық тұрғыдан ұқсас болып келеді. Дейтұрғанмен бұл жүйеде азды-көпті мазмұн меже тұрғысындағы ортақтықтармен қатар, тұрпат меже тұрғысынан сәйкес түсіп жататын ұқсастықтар да кездеседі. Мәселен, өткен шақ есімшениң түркі тілдеріндегі *-gan/-yan/-qan*, монгол (бурят) тіліндегі *-ha/-han*, тұнғыс (ольч және негидал) тілдеріндегі *-hal/-han*, маньчжур жазба тілінде сақталған *-ha* формалары, сондай-ақ ауыспалы келер шақ есімшениң түркі тілдеріндегі *-ar/-er/-ir/-ir/-ur/-yr*, тұнғыс тілдеріндегі *-r* және *-ra*, маньчжур тіліндегі *-ra/-re* тұлғалары мағыналық-тұлғалық жақтан толық сәйкесетін болса, түркі тілдеріндегі өткен шақ *-diq/-dik/-tiq/-tik* және *-daq/-taq* (якут) есімшесі мен монгол тіліндегі осы шақта дағдылы іс-әрекетті білдіретін

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.448.

² Қазақ тіл білімінің антологиясы. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.-Павлодар,2010. - Б. 360.

-day/-deg есімшелері семантикалық жақтан емес, сыртқы түрпат тұрғысынан сәйкеседі.

Түркі тілдеріндегі өткен шақ есімше -*gan/-yan/-qan* тұлғасы эти-мологиялық тұрғыдан етістіктен сын есім тудыратын *-q+-an* тұлғасына барып саятын құранды қосымша саналады.¹ Қосымша құрамындағы -(i)g/-(i)q/-(a)q/-(a)g түркілік тектілдің ерте кезеңдерінде -(a)n көрсеткіші тәрізді тек етістіктен сын есім тудырып қана қоймай, есімше қызметінде де жұмсалуы, соған байланысты, сын-сипат, белгі-нышан мәнін арқалау мен іс-әрекеттің нәтижесін білдіру қызметтерін қоса атқарған болуы мүмкін.²

Қыпшақ тобы тілдерінде есімшениң -*gan/-yan/-qan* тұлғасы, ал оғыз тобына енетін тілдерде есімшениң -(a)n тұлғасы актив қолданылатынын айта келіп, А.М.Щербак -(a)n есімшениң -*yan* тұлғасының фонетикалық трансформациялануының, яғни есімшениң -*yan* көрсеткіші құрамындағы γ(g) дыбысының оғыз тілдерінде редукцияға ұшырауының нәтижесі болуы мүмкін деп санайды.³ Түрк тіліндегі -*an* есімшесінің тегін А.Н.Кононов та о бастағы -*kan/-ken/-qan* тұлғасынан таратады⁴.

Қазіргі монғол тілдерінің көбінде есімшелер осы шақ (немесе ауыспалы осы шақ), өткен шақ және келер шақ көрсеткіштеріне жіктеледі. Қалмақ және қазіргі монғол тілдерінде қайталанатын дағдылы әрекетті ғана білдіретін есімше, ал бурят тілінде дағдылы әрекет пен әрекеттің бір-ақ рет болғанын білдіретін есімшелер орын алады: бур. *хүү-гаа хүн* 'орнығып отырған адам', унта-*han* хүн 'ұйықтаған адам', яба-*ха* хүн 'жүрген адам (осы шақ)', *хүү-гша* 'отырған адам (унемі)'. Дағур и монгол тілдерінде осы шақ есімше болмайды⁵.

Көне жазба монғол тілінде есімше тұлғалары: 1) келер шақ -*qu* ~ -*kii* немесе субстантивтік қолданыстағы -*qui~ -kii* (кейде -*qip* ~ -*kipn*); 2) өткен шақ -*ysan~-gsen*; 3) осы шақ -*ya~-ge*; 4) дағдылы қайталанатын әрекетті білдіретін -*day~-deg*; 4) қайталанбайтын, бір-

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. -М.,1957. - С.91.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.456.

³ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) .-Л.,1977. -С.167

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.-М.-Л.,1956. - С.251.

⁵ Яхонтова Н.С. Монгольские языки // Языки мира. - М., 1997. - С. 10-18.

ақ реткі әрекетті білдіретін, шын мәнінде әрекет иесін көрсететін -*үсі-*-*гі* кездеседі¹.

Монғол тілінің тарихи кезеңдеріндегі есімшениң -*п* тұлғасы турамы Г.И.Рамstedт: «монғол тілінің көне дәуірлерінде баяндауыш қызметінде жұмсалған сын есімдердің соңында -*п* көптеп кездеседі» дей келіп, тұңғыс тілінде -*п* тұлғасына аяқталған етістіктен туындаған есімдер ерте кездерден-ақ атау септігіндегі -*т* тұлғалы есімдермен сәйкес түсे бастағанын, өйткені -*т* сөздің соңғы буынында занғы турде *п* болып дыбысталғанын айтады және мысалға ‘мерей той, үйлену тойы’ мағынасындағы моңғ. *qurit* және тұңғ. *kurin* сөздерін келтіреді. Сондай-ақ Г.И.Рамstedт корей тілінде де әрекетті білдіретін етістіктен туындаған -*п* тұлғасына аяқталған есімдер өткен шақ есімше, ал сапалық етістіктерден туындаған -*п* тұлғалы қымыл есім осы шақ есімше болатынын айтады.²

Тұңғыс тілдерінде есімше тұлғалары сан түрлі болып келеді. Мәселен, В.И.Цинциус эвенкі тіліндегі есімше тұлғаларын:

- 1) -*ri*: – осы шақтың немесе әрекеттің созылыңқылығын;
- 2) -*čā* – өткен шақтың немесе әрекеттің аяқталғанын;
- 3) -*vki*: – әдеттегі әрекетті;
- 4) -*nā* – әрекеттің нәтижелілігін;
- 5) -*dianja* – келер шақтың немесе орындалуы мүмкін әрекетті;
- 6) -*tačin* – әрекеттің болуы міндетті екенін;
- 7) -*vkā* – жақсыз- міндетті әрекетті;
- 8) -*ŋat* – әрекеттің біреуге бағышталуын;
- 9) -*ltak* – әрекеттің жақын арада орындалатынын;
- 10) -*gsa* – әрекеттің сыңайлығын (*devugse ðm* ‘тамақ жегенсіп отырымын; ас ішіп отырган сыңай танытудамын’) білдіретін деп он түрге бөліп көрсетеді³.

Маньчжур жазба тілінде осы шақ есімше -*ra/-re/-ro* және құранды -*ndara/-ndere/-ndoro*(<-na+-da+-ra), -*nerel-noro* (<-ne+-ro), -*dere* (<-de+-ro), -*tere* (<-te+-ro), -*sire*(<-se+-ro), -*žaral/-žoro* (<-ža+-ra), өткен шақ есімше -*ha/-hel-ho*, -*ka/-ke/-ko* және құранды -*ŋka/-ŋke/-ŋko* (<-ŋ+-ka) тұлғалы болып

¹ Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык.-М.,1964. - С. 82.

² Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. - М., 1957. - С.94.

³ Цинциус В. И. Эвенкийский язык // Языки мира: Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. - М., 1997. - С.408.

келеді. Ал болымды тұлғалы есімше мен 'жоқ, емес' мағынасындағы *aku* демеулік шылауының тіркесуі арқылы жасалған есімшенің болымсыз түрі маньчжур жазба тіліндебұлекі форманың кіргігі түрінде көрініс береді. Мысалы: *alara aki* > *alaraku* 'сөйлемеген жоқ', *žekə aki*, *žekəku* 'жегенжоқ'¹. Есімшенің болымды және болымсыз түрлеріне кей жағдайларда *ngge-* номинализатор көрсеткіші жалғануы мүмкін. Бұл көрсеткіш есімшелердің сөйлемде атауыштық, баяндауыш немесе толықтауыш қызметте жұмсалууларына негіз болады².

Алтай тілдерінің көсемшелер жүйесінде де генеалогиялық ортақтықтарға жетелейтін материалдық ұқсастықтардан гөрі, типологиялық түрфыдағы ортақтық басым болып келеді.

Көне түркі тіліндегі көсемшенің: -*p*, -*ip/-ip*, -*up/-üp* (*barip*, *tutup*); 2) -*pan/-pen*, -*ipan/-ipen*, -*upan/-üpen* (*baripan*, *tutupan*); 3) -*matii/-meti* (*tün udimati*); 4) -*matin/-metin* (*sabïn almatin*); 5) -(j)a/-(-j)e (at jete); 6) -(j) *i/-(-j)i*, -(j) *u/-(-j)ü* (*körü, eñlejü*); 7) -(j) *in/-(-j)in* (*bolmajin*); 8) -*yalil/-geli*, -*qalil/-keli* (*qayan oluryali*); 9) -*sar/-ser* (*ol jolin jorisar*); 10) -*ča/-če* (*uluğ oylum aypip jok bolča*); 11) -*qinča/-gunča* (*buzqinča*) тәрізді тұлғалары қазіргі түркі тілдерінде толығымен сақталған деуге болады³. Мәселен, чуваш және якут тілдерінен басқа қазіргі түркі тілдерінде әрекеттің мезгілге, себепке, мақсатқа, шартқа қатысты сипаттын білдіретін көсемшенің -*p*, -*ip/-ip*, -*up/-üp* (мысалы: әз., түрік, түрікм., құм., гаг., қар., қырғ., қалп., алт., қаз. *alip*) тұлғасы күрделі және құранды етістіктерді жасау, сөйлемде етістіктің пысықтауыш қызметін көрсету, жай сөйлем ішінде бірыңғай баяндауыш, ал күрделі сөйлемде құрамдас бөліктердің баяндауыштары болу тәрізді қызметтерде кеңінен жұмсалады. Жалпытүркілік тектілдің ерте кезеңінен жалғасып келе жатқан бұл қосымшаның шығу тегі әлі де айқын емес. Г.Рамstedt түркі тілдеріндегі көсемшенің -*ip* тұлғасын монғол тіліндегі өткен шақтың -*bai/-bei/-ba/-be* қосымшасымен байланыстырады. Сол сияқты түркілік тектілдің ерте кезеңдеріне жетелейтін көсемше қатарында

¹ Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.- Санкт-Петербург, 2000. - С.189-190.

² Горелова Л. М. Грамматика маньчжурского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук . - М., 2004.

³ Рассадин В. И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы. -Кызыл, 2012, №4 (электронный журнал www.tuva.asia)

түркі тілдерінің барлығында дерлік кездесетін -(j)a/-(-j)e тұлғасын да көрсетуге болады. Бұл тұлға қебіне-көп қатар өтетін немесе себеп-салдарлы қатынастағы екі әрекеттің бір мезгілге қатысын білдіреді. Сондықтан да қазіргі түркі тілдеріндегі көсемшениң -al/-e тұлғасы «біріккен», «аяқталмаған», «осы шақ көсемше», «үшінші» деп атала-ды¹. Салыс.: алт. *kele* 'келе', тув. *bara* 'бара', *qila* 'қыла', хак. *para* 'бара', *ailana* 'айнала', *köre* 'көре' және т.б.

Көне түркі тіліндегі көсемше тұлғаларын көне монғол жазба тіліндегі: 1) дәнекерлік мәнді -džu/-džü, -ču/-čü (*jabudžu*, *iredžü*); 2) біріктіруші мәнді -n, -in/-in (*jabun*, *garun*); 3) бөлүші мәнді -yad/-ged (*jabuyad*, *ireged*); 4) шарттылық мәнді -basu/-besü, -yasu/-gesü, -bala/-bele, -qula/-küle (*jabubasu*-*jabuyasu*-*jabubala*-*jabuqula*); 5) орын басуши немесе кемітуші мәнді -baču/-bečü (*jabubaču*, *irebečü*); 6) созылынқылық мәнді -ysagar/-gseger (*jabuysagar*, *iregseger*); 7) бірізділік мәнді -qulugar/-külüger (*jabuqulugar*, *irekülüger*); 8) алдын алушылық мәнді -mayča/-megče (*jabumayča*, *iremegče*); 9) шектік мәнді -tala/-tele (*jabutala*, *iretele*); 10) мақсат мәнді -r-a/-r-e (*jabur-a*, *irer-e*); 11) сілтемелік (цитат) мәнді -run/-rün(*nomlarun*, *ügülerün*) тәрізді көсемше тұлғаларымен өзара салыстыра келіп, В.И.Рассадин: «түркі және монғол тілдерінің көсемшелер жүйесінде бір-бірімен дәлме-дәл сәйкес түсіп жататын тұлғалар жоқтың қасы деуте болады. Бұл екі тілдің көсемшелер жүйесі әртүрлі құрылымдық принципке құрылған дербес жүйелер екенін көрсетеді»- дейді².

Н.С.Яхонтова жоғарыдағы дәнекерлік, бөлүші, біріктіруші мағыналар арқалайтын көсемшелерді қосарлы, ал шартты, орын басуши, созылынқы, сілтемелік, алдын алушы, шектік, мақсат, бірізділік т.б. көсемше тұлғаларын пысықтауыштық көсемшелерге жатқыза келіп: «Қосалқы көсемшелер баяндауыш білдіретін әрекетпен қосарлана атқарылатын қимыл-амалды білдіреді. Баоань тілінен басқа монғол тілдерінің барлығында кездесетін қосарлы көсемшелер көмекші және модаль етістіктермен тіркеседі. Мысалы: бур. *дохол-жо ябана* 'ақсақтап келеді', *яба-жа* болно 'жүргүте болады', *яб-аад* узәе 'жүріп

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.473.

² Рассадин В. И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы. -Кызыл, 2012, №4 (электронный журнал www.tuva.asia)

көрелік'. Пысықтауыштық көсемшелер баяндауыш білдіретін әрекеттің іске асу кезіндегі жағдайын көрсетеді. Бұл топқа енетін көсемшелерден шектік және шартты мән арқалаған көсемшелер барлық монғол тілдерінде кездеседі»-дейді¹.

«Монғол тілдерінің көсемше жүйесі басқа да алтай тілдерінің ықпалымен қалыптасты, әсіресе түркі тілдерінің XVII ғасырдың басындағы классикалық монғол тілінің морфологиясына тигізген әсері ерен болды, – дей келе Т.Б.Цыренова,– монғол тілдеріндегі *-ju/-ju*, *-ču/-čü*; *-n*; *-l*, *ügei*; *-yad/-ged*, *-basu/-besü*, *-bala/-bele*, *-qula/-kiile*; *-baču/-bečü*; *-mayča/-megče*; *-qular-a/-küler-e*; *-ηyut-a/-ηgüt-e*; *-r-a/-r-e*; *-run/-rün*; *-ysayar/-gseger*; *-tala/-tele* тәрізді көсемшелер құрамында өздерінің құрамы мен фонетикалық тұрпаты жағынан классикалық монғол тіліне дейін қалыптасқан көсемше тұлғаларынан айырмашылықта болып келетін көсемшелер кездеседі. Мәселен, *-mayča/-megče* көсемшесі түркі тілдерінде кеңінен қолданылатын жалпыалтайлық *-maq/-mek* және *-ča/-če* жұрнақтарынан құралады. Көне түркі тілінің сөздігінде *-maq/-mek* қосымшасының мағынасы «зат, әрекет құралы»; «атау, әрекет иесінің аты, инфинитив» тұрғысынан түсіндіріледі, ал *-ča/-če* жұрнағын А. фон Гавайн түркі тіліндегі салыстырмалы септіктің қосымшасы деп санайды. Мұндай өзге тілдерден енген кірме элементтердің сыртында, монғол тілдерінің көсемше тұлғалары жүйесіне ішкі диалектілік, ареалдық әрекшеліктерді көрсететін тұлғалар да тән болып келеді» - дейді².

Көне монғол жазба тілінің көсемше тұлғалары жүйесіндегі түркі элементтері туралы В.И.Рассадин былай дейді:³ «Лишь о трёх монгольских деепричастиях — предварительном на *-магча*, целевом на *-р-а* и цитатном на *-рун* — можно говорить о их тюркском происхождении. Дело в том, что известно тюркское глагольное имя на *-мак* и тюркский же падеж экватив на *-ча*, а также тюркское причастие настояще-будущего времени на *-р*, к которому прибавлен тюркский

¹ Яхонтова Н.С. Монгольские языки // Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. - М., 1997. -С. 10-18

² Цыренова Т. Б. Становление системы деепричастных форм в монгольских языках//Дис. ... канд. филол. наук. -Улан-Удэ, 2000.- С. 35. (РГБ ОД, 61:01-10/211-0).

³ Рассадин В. И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы. 2012, №4 (электронный журнал www.tuva.asia)

дательный падеж на *-a/-e*, ср. Напр., в татарском языке целевой инфинитив на *-рга* — *булырга* ‘чтобы быть’, *килергә* ‘чтобы прийти’. В цитатном деепричастии на *-рун* можно тоже предположить сочетание тюркского причастия на *-р* и тюркского же древнего инструментального падежа на *-ын*. Эти формы могли проникнуть в монгольский старописьменный язык при переводах буддийских сутр с древнеуйгурского языка на старомонгольский и закрепиться в нём».

Көсемші екінші дәрежелі, қосалқы әрекеттің білдіретін етістіктің формасы ретінде тұңғыс тілдерінде, соның ішінде әвенкі тілінде әртүрлі тұлғада кездеседі. В.И.Цинциус оларды іштей жаққа қатысты өзгермейтін, яғни жіктелмейтін абсолют көсемшелер және жаққа қатысты өзгеретін көсемшелер деп екіге бөледі.

Абсолют көсемшелер екінші дәрежелі әрекеттің негізгі әрекетті іске асырушы жаққа тікелей қатысы болған жағдайда қолданылатын болса, жіктелетін көсемшелер екінші дәрежелі әрекет пен негізгі әрекет екі басқа жақтар арқылы жүзеге асырылуына байланысты болатынын айта келіп, абсолют көсемшелерді В.И.Цинциус 5 түрге бөледі: 1) әр басқа әрекеттің бір мезгілде орындалуын білдіретін *-na*, *-na-l*; 2) әр түрлі әрекеттің әр басқа мезгілде орындалуын білдіретін *-ksa*, *ksa-l*; 3) әрекеттің шарттылығын білдіретін *-mi*; 4) әрекеттің бірінен кейін бірі іле шала өткендігін білдіретін *-tnen*, *-mensal*, *-tner*; 5) бір әрекетке екінші бір әрекеттің ілесе орындалуын білдіретін *-tnak*, *tnak-il*. В.И.Цинциус жіктелетін көсемшелердің мынадай 9 түрін атап көрсетеді: 1) шартты әрі уақытша әрекеттің *-rak*; 2) бір мезгілде орындалатын немесе параллель әрекеттің *-tsi*; 3) шектеулі әрекеттің *-pta*; 4) жаңа ғана болып өткен әрекеттің *-ktava*; 5) бұрынырақ болған әрекеттің *-dala*; 6) болып өткен әрекеттің кейінгі сипатының *-čala*; 7) шектеулі әрекеттің *-knap*; 8) мақсатты әрекеттің *-da*; 9) бір нәрсеге арналып атқарылған әрекеттің *-vina* тұлғалары¹.

Маньчжур жазба тілінде орындалатын әрекеттің әр алуан сипатына сәйкес көсемші тұлғаларының мынадай түрлері кездеседі:² 1) әр басқа әрекеттің бір мезгілде орындалуын білдіретін *-te* және

¹ Цинциус В.И. Эвенкийский язык // Языки мира: Тунгусо-маньчжурские языки. - М., 1997.

² Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка.-Санкт-Петербург, 2000. С.199-210.

құранды *-ndame/-ndeme/-ndome*; 2) әрекеттің алдын алушы сипатын көрсететін *-fi* және *-tri*; 3) әрекеттің созылыңқылығын танытатын *-hai/-hei/-hoi, -kai/-kei/-koi* және *-ηkai/-ηkei/-ηkoi*; 4) әрекеттің шарттылық сипатын білдіретін *-ći*; 5) басты, негізгі әрекетті болдыруға тиісті болғанымен, ондай міндетті атқара алмаған екінші дәрежелі әрекеттің білдіретін, яғни қарсылықты мәнді *-cibe*; 6) негізгі, басты әрекеттің уақытша аяқталуын өзінің басталуы арқылы көрсететін екінші дәрежелі әрекеттің *-tala/-tele/-tolo*; 7) негізгі, басты әрекеттің енді басталғанын өзінің бітуі, аяқталуы арқылы танытатын екінші дәрежелі әрекеттің, яғни алдын алушы мән арқалаған *-ηgalal/-ηgele/-ηgolo* тұлғалары.

Қорыта айтқанда, алтай тілдерінің есімшелер жүйесіндегі көпте-ген тұлғалардың ішінен тұлғалық және мағыналық-мазмұндық түркідан өткен шақ есімшениң түрк. *-gan/-yan/-qan*, монғ. *-hal/-han*, маньч. *-ha*, тұңғ. *-ha/-han* тұлғалары, ауыспалы келер шақ есімшениң түрк. *-arl/-erl/-irl/-ir/-url/-ür*, тұңғ. *-r* және *-ra, ri*: маньч. *-ral/-re* тұлғалары, ал көсемшелер жүйесінде түрк. *-p* және *-pan/-rep*, монғ. *-ba-či*, тұңғ. -маньч. *-pi/-pa-ri*, тұлғалары бір-бірімен сәйкеседі деуге болады.

Мұндай сәйкестіктердің табигаты соңғы кездегі алтаистикалық бағыттағы зерттеулерде арғыалтай, арғытүркі, арғымонғол, арғы-тұңғыс-маньчжур және арғыкорей, арғыжапондық тектілдік тұлғаларды қайта жаңғыртумен ұштастырыла қарастырылуда. Мәселен, есімшениң түрк. *-arl/-erl/-irl/-ir/-url/-ür*, тұңғ. *-r* және *-ra, ri*: маньч. *-ral/-re* тұлғаларының жаңғыртылған тектілдік тұлғалары ретінде арғытүркілік **r* (түркі тілдерінде етістіктің финиттік формасы және есімше ретінде қолданылатын аорист жұрнағы), арғымонғолдық **-ra/-re* (супин), арғытұңғыс-маньчжурлік **ra* (етістіктердің 1 - то-бындағы аорист), корей тіліндегі **r* (танық осы шақ немесе келер шақ есімше), арғыжапондық **-ri* (етістік парадигмасындағы жалпыатрибуттық тұлға) формалары, ал олар барып саятын арғыалтайлық тектүлға ретінде **rV* 'аорист немесе танық осы шақ' көрсетіледі. Сол сияқты арғытүркілік **(j)a*, арғымонғолдық **ya*, арғыкорейлік **a/ə*, арғыжапондық **i* тұлғалары арғыалтайлық **jV* 'есімше жұрнағынан' тарамдалса, арғытүркілік **p*, арғымонғолдық **ba(j)*, арғытұңғыс - маньчжурлік **pī*, арғыжапондық **(m)ra* тұлғалары

арғыалтайлық *pV тұлғасына барып саятын тұлғалар ретінде көрсетіледі¹.

Қорыта айтқанда, тарихи тұрғыдан етістіктің финиттік және инфиниттік тұлғаларымен, аористпен, супинмен тығыз байланыста болып келетін аз ғана тұлғаларды есептемегенде, алтай тілдерінің есімшелер мен көсемшелер жүйесінде материалдық ұқастықтар жоқтың қасы деуге болады. Демек, түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур және корей, жапон тілдерінің есімшелер мен көсемшелер жүйесі жалпыалтайлық тектіл ыдырағаннан кейінгі кезеңдерде әр тілдік топтың құрылымдық ұстанымдарының өзіндік зандылықтарына сай қалыптасуы мүмкін. Дейтүрганмен, типологиялық ортақтасығы дау тудырмайтын алтай тілдеріндегі есімше және көсемше тұлғалары жүйесін етістіктің басқа да грамматикалық категорияларымен сабактастықта салыстырмалы-тарихи тұрғыдан жете зерттеудің маңызы зор. Өйткені мұндаидай бағыттағы зерттеулер, біріншіден, әр ірі тілдік топтың, мәселен, түркі тілдерінің, монғол тілдерінің, тұңғыс тілдерінің өз ішіндегі туыстық қатынас пен тілдік кірмеліктің деңгейін айқындауға; екіншіден, түркі, монғол, тұңғыс-маньчжур және корей-жапон тілдерінің өзара қарым-қатынасының, әсер-ықпалының дәрежесін айқындауға; үшіншіден, алтай тобы тілдеріндегі етістіктің барлық тұлғаларының біртұтас корпусын құрастыруға, соның негізінде етістік тұлғаларының алтайлық тектілдік жүйесін жаңғыртуға мүмкіндік береді.

§ 14. Етістік және оның категориялары: шақ категориясы

Етістіктің шақ категориясы — іс-қимыл, әрекеттің жүзеге асу, орындалу барысының уақытқа, мерзімге қатыстын білдіретін тұлғалар жүйесі. Мұнда есептеудің дерексіз грамматикалық нұктесі саналатын сөйлеу сәті уақыт, мерзімді анықтаудың тұғырына алынады. Әрекеттің сөйлеу сәті кезіндегі, оған дейінгі және онан кейінгі орындалу барысына байланысты шақ тұлғалары осы шақ, өткен шақ, келер шақ болып бөлінеді. Осы шақтың формасы сөйлеу сәтімен сәйкес келетін қимыл, іс-әрекетті білдірсе, өткен шақтың

¹Старостин С.А., Дыбо А.В., Мудрак О.А. (при участии И.Грунтова и В.Глумова). Этимологический словарь алтайских языков. -М., - 2001. - С. 260-261.

формасы сөйлеу сәтіне дейін болған қимыл, іс-әрекетті, келер шақтың формасы сөйлеу кезінен кейін болатын, яғни келешектеге болуға тиісті іс-әрекетті білдіреді.

Алтай тілдерінде раймен, амалдың өту сипатымен, есімше және көсемше тұлғаларымен тығыз сабақтасып келетін шақ категориясы біршама күрделі жүйе болып саналады. Шақ категориясындағы бір ғана тұлғаның осы шақ, пен келер шақта қолданылуы; есімше немесе көсемше тұлғалары мен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалатын күрделі етістіктердің шақты, әрекет-қимылдың өту амалын, модальдылықты қатар білдіруі; бүйрек рапида шақ категориясының болмайтыны; үш шақ толықтай ашық рапида көрініс беретіні және олардың әрқайсысы бір-бірінен мағынасына қарай шақ тұлғаларына жіктелетін түркі, монгол, тұнғыс-маньчжур тілдерінің қай-қайсысында да кездеседі.

Түркі тілдерінде осы шақтың ең кең тараған типтік тұлғасы ретінде *-al-e/-j* тұлғасын көрсетуге болады. Бұл тұлға көптеген түркі тілдерінде ауыспалы осы шақ және ауыспалы келер шақ мағынада жұмсалады: қаз. *bar-a-mïn* ≠ *bar-ma-j-mïn*, тат. *bar-a-m(i)n* ≠ *bar-mï-j-m(i)n*, тув. *kör-e-dïjr men* 'көремін', як. *bar-a-gïn* 'барасын', чув. *ijl-e-t-ěn* 'аламын' т.б. Ал түркі тілдерінің барлығында кездесетін презенс *-r* тұлғасы: 1) нақ осы шақты; 2) ауыспалы осы шақты; 3) ауыспалы келер шақты білдіреді. Мысалы, сөйлеу сәтіндегі әрекетті білдіретін осы шақтың түрік тіліндегі *-(i)yor* (*yaziyor*) тұлғасы әзіrbайжан тіліндегі *-ir* (*jazır*), түрікмен тіліндегі *-jar* (*yazjar*) тұлғасымен сәйкеседі. Түрік тілінің *-(i)yor* тұлғасына көптеген түркі тілдерінде осы шақтың күрделі тұлғасы, айталық, қарашибалқар және қазақ тілдерінде, татар тілінің барабин диалектісінде көсемше мен көмекші етістіктен жасалатын нақ осы шақ тұлғасы сәйкес келеді¹: қ.балқ. *ijslej turama* 'мен дәл қазір жұмыс істеп жатқан жоқпын', бараб.-тат. *alip turim*, қаз. *alip turmïn* 'мен дәл қазір алып тұрмын (зат)'.

Сөйлеу сәті кезіндегі әрекетті білдіруде Орта Азия және Сібір түркі тілдерінде көсемшениң *-al-e/-j* және *-ip/-ip* көрсеткіштерімен

¹ Хабичев М.А. Краткий грамматический очерк карачаево-балкарского языка [Текст] / М.А. Хабичев // Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов / Карачаево-Черкесский н.-и. ин-т ист., филол. и экономики; под ред. Э.Р. Тенишева и Х.И. Суюнчева. – М., 1989. – С. 806-831.

түрленген негізгі түбір етістік пен *jat-*, *tur-*, *otır-*, *jür-* тәрізді көмекші етістіктердің тіркесуінен тұратын нақ осы шақ тұлғасына басымдылық беріледі.

Өткен шақтың претерит *-ti/-di* тұлғасы барлық түркі тілдерінде, перфект *-yan/-gen/-qan/-ken* негізінен қыпшақ тілдерінде, онымен этиологиялық түрғыдан сабактас болып келетін *-ap* түрікмен, *-pi* чуваши тілінде, перфект *-miş/-miş/-muş/-müs* тұлғасы оғыз тілдерінде, перфект *-bit* якут тілінде кеңінен қолданылады.

Ең көне ескерткіштерден бастап қазіргі түркі тілдерінің барлығында кездесетін өткен шақтың *-ti/-di* тұлғасы сөйлеу сәтіне дейінгі әрекеттің, істің анық, нақты, айқын өткенін білдіреді. Мәселен, қазақ, түрік, түрікмен, тува тілдерінде *al-* ‘алу’ етістігі 1-жақта жекешеде *al-di-m*, қөвшеде *al-di-k*; якут тілінде *bis-* ‘кесу’ етістігі 1-жақ, жекешеде *bistim*, қөвшеде *bis-ti-bit*; чуваши тілінде *vula-* ‘оку’ етістігі 1-жақ жекешеде *vula-r-äm*, қөвшеде *vula-r-ämär* тұлғаларында қолданылады.

Оғыз тілдерінде әрекеттердің сипаты өткен шақта әр түрлі тұлғалармен беріледі. Мәселен, түрік тілінде нақты, анық болып өткен әрекетті және оған сөйлеушінің өзі күә болғанын нақ өткен шақтың *-ti/-di* тұлғасы (*aldım*), ал сөйлеуші күәгер болмаған әрекетті «біреудің сөзі» деген мағыналық реңкі арқалаған танық өткен шақтың *-miş/-miş/-muş/-müs* тұлғасы (*iyüttissem* ‘сен ұйықтап жатыпсың’) білдіреді. Сондай-ақ түрік тілінде болған оқиғаны, өтіп кеткен әрекетті сипаттауда күрделі етістік формалары да кеңінен қолданылады. Мұндай күрделі тұлғаларға айқын және айқын емес имперфектілерді (біріншісі оқиғаның біртіндеп қарқын алуын, екіншісі әрекеттің бір рет болғанын білдіреді), қалыпты (созылыңқы) өткен шақты, біріншісі бір әрекеттің алдында тағы бір әрекеттің болып өткенін (*gördüm idi* ‘көрген едім’), екіншісі толық аяқталған әрекетті (*gesmiştüm* ‘өтіп бара жаттым’) білдіретін екі бірдей бүрынғы өткен шақты, сонымен қатар жақын арада болып өтетін әрекетті (*gelmek üzereyim* ‘келіп қаламын’) білдіретін тұлғалар жатады¹.

Қыпшақ тобы тілдерінде де өткен шақтың әр алуан тұлғалары кездеседі. Айталық, қазақ тілінде өткен шақ категориясын оны жасайтын көрсеткіштердің жалаң және күрделі болуына орай:

¹ Щека Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка [Текст]. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. - С.205-211.

1) сөйлеушінің болған я болмаған амал-әрекетті өзі басы-қасында болғандай, өз көзімен көргендей, тыңдаушы (окушы) әбден қанық боларлықтай, сенерліктеі етіп хабарлауды білдіретін анық (айғақты) өткен шақ тұлғалары: *-ды, -ди, -ты, -ти; -ган, -ген, -қан, -кен; -атын, -етін, -итын, -итін; -ып еді; -ган еді; -уши еді; тұр, жүр, отыр, жатыр еді;*

2) сөйлеушінің болған я болмаған амал-әрекетті өзі басы-қасында болмай, өз көзімен көрмей, тек басқа айғаққа (біреудің айтуынша, хабарлауына) сүйеніп, немесе кейін өзі көріп, оқып, сұрап, естіп... білген мәліметке сүйеніп айтуын білдіретін танық (айғақсыз) өткен шақ тұлғалары: *-ын, -ин, -п; -ган екен; -ады екен;*

3) бұрындары іstemek болған, жүзеге асырылмақ болған әрекеттің сөйлеп отырған кезге дейін орындалған-орындалмағанын белгісіз етіп көрсететін негайбыл (ауыспалы) өткен шақ тұлғасы: *-мақ еді* деп үшке бөлуге болады¹. Ал қарашибай-балқар тілінде өткен шақтың перфективті (барғынма ‘барғанмын’), нәтижелі (окъубма ‘оқыдым’), бұрынғы (къюшхан әдім ‘қосқан едім’), аяқталмаған (джаза әдім ‘жаза бердім’), нәтижелі-күрделі (джыйыб әдім ‘жиып едім’), қайталанатын (булуұчу әдім ‘булушы едім’) түрлері орын алады.

Түркі тілдерінің бір қатарында, айталақ, өзбек, қарайым, қырым-татары, якут, қарашибай-балқар, түрік, түрікмен, гагаузы, әзіrbайжан тілдерінде кездесетін қалыпты (созылыңқы) өткен шақ *-ar/-ir/-r* есімшесімен түрленген түбір етістік пен жедел өткен шақ тұлғасындағы *e-* көмекші етістігінің тіркесінен жасалады. Мысалы: өзб. *barar edim*, як. *ahar edim* ‘ашар едім’, қар., қтат. *alir edim*; Түрік, түрікмен, гагаузы, әзіrbайжан тәрізді оғыз тобы тілдерінде мұнданай тіркес құрамындағы көмекші етістік өзінің алдындағы есімше тұлғалы негізгі етістікке кірігеді. Мысалы: түрік., түрікм., гаг., әз. *yazardim*, түрікм., гаг., әз. *alardim* және т.б.

Келер шақ чуваш тілінен өзге түркі тілдерінде есімшенің *-ar/-ir/-r* тұлғасы арқылы жасалады. Ауыспалы келер шақта *-ar/-ir/-r* көрсеткіші орындалуы болжалған, шамаланған немесе болуы әбден мүмкін әрекетті мензейді.

Бірқатар түркі тілдерінде нақ келер шақтың арнайы *-ačaq/-ašaq/-ažaq/-adžaq* көрсеткіші орын алады. Тіл-тілдің дыбыстық сипатына

¹ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – Б. 328-329.

қарай -*aşaq* тұлғасы өзбек, құмық тілдерінде, -*aşaq* тұлғасы татар тілінде, -*adşaq* тұлғасы түрік, әзіrbайжан тілдерінде қолданылады. Ал ноғай тіліндегі -*aqaq* (*j>z>s*), якут тіліндегі -*iak* тұлғаларын жалпытүркілік -*aşaq* тұлғасының тарихи вариантының деуге болады¹.

Оғыз және қыпшақ тілдерінде шартты райдың негізі әр түрлі шақ формаларына арқау бола алады. Мәселең, шартты рай түрік тілінде осы шақты (*gelseniz* ‘келсөніз’) және келер шақты (*seçseydiniz* ‘таңдаған болсаныз’), қарашай-балқар тілінде ауыспалы келер шақты (*tabsam*) және өткен шақты (*tabsam edi*) жасауға қатысады. Ал қалау рай шенберінде осы шақтың (түрік. *bırakayım* ‘қалдырайын’, қбалқ. *ачайым*‘ашайын’), өткен шақтың (түрік. *yazaydım* ‘сол кезде жазатын едім’, қбалқ. *джазғын* ‘жазғын’) формалары, кейбір түркі тілдерінде ғана кездесетін міндеттілік мәнді рай негізінде осы шақ тұлғасы жасалады (түрік. *atmalıyım* ‘тастауым керек’).²

И.В.Кормушин рай және шақ тұлғалары жаққа қатысты барлық монгол тілдерінде жіктеле бермейтіндігін монгол тілдерінің шақ категориясының басты ерекшелігі санайды. Ол бурят, қалмақ және дағур тілдерінде ғана ашық райдың шақ тұлғалары жіктік жалғауымен көмкерілетінін, бір-біріне қарам-қарсы қоюға болатын презенс (осы шақ), претерит (дағдылы өткен шақ) және екі түрлі тұлғадағы перфект (толық аяқталған әрекетті білдіретін өткен шақ) көне монгол және қазіргі монгол тілдерінің шақ жүйесінің (ашық райда көрініс беретін) негізін құрайтынын, ал футурумды (келер шақ) көне монгол тілінде де, қазіргі монгол тілдерінде де -*x* тұлғалы есімше алмастыратынын айтады³.

Халха, бурят, қалмақ, дунсян, дағур және баоань тілдерінде осы шақ (өзекті) көсемше тұлғалы негізгі етістік пен презенстегі көмекші етістікten тұратын аналитикалық конструкциялар арқылы жасалады. Көне монгол жазба тілінде осы шақтың -*tui*, -*pat*, -*ji* тәрізді үш түрлі тұлғасы қолданылады.

¹ Томанов М.Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы.-Алматы, 1992. -Б.1977.

² Крайнюченко Е.В. Сравнительно-сопоставительная характеристика категорий глагола в тюркских языках Северного Кавказа // http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/_VI/uch_2009_VI_00025.pdf.

³ Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. -Л., 1978. - Б. 89.

XIII-XIV ғ. ескерткіштерінде кездесетін *-ji* тұлғасын Г.И.Рамstedт жалпымонғолдық *-ji көрсеткішінен таратады, бұл көрсеткішті Б.Я.Владимирцов примарлық *-i* тұлғасындағы «осы шақтың есімшесі» деп таниды. Б.Я.Владимирцов примарлық *-i* тұлғасы осы шақтағы *bui* (<*bi-i>) жалғаулық етістігінің құрамында сақталып қалған деп біледі. Халха, бурят, қалмақ, дунсян, дагур, шарұйғыр тілдерінде презенстің бір ғана *-na* тұлғасы, монгор және баоань тілдерінде *-na* және *-m* тұлғалары, қазіргі монғол тілінде *-nam* (<*-na+*-m>) тұлғасы қолданылады¹.

Қазіргі монғол, қалмақ, дагур тілдерінде және шарұйғыр тілдерінде бір ғана форма осы шақта да, келер шақта да қолданылатын болса, бұлардан өзге монғол тілдерінде осы шақ пен келер шақтың өзді-өздеріне тән көрсеткіштері болады.

Монғол тілдерінде өткен шақтың Г.И.Рамstedт «перфективтік-презенс» деп атаған халх. *-lā*, қалм. *-la*, бур. *-lai*, монғ.-жазба *-luyaluylai/-laya* тұлғалары сөйлеу сәтінің алдында ғана болып өткен әрекеттің білдіретін болса, «имперфективтік претрит» деп атаған халх. *-ža*, қалм. *-ž*, бур. *-žai*, баоан. *-žā*, монғ. *-žē*, монғ. *-ži/žan*, монғ. - жазба *-žiqi* тұлғалары әрекеттің баяғыда болғанын (бұрынғы өткен шақ) немесе әрекеттің ұзакқа созылғанын (қалыпты өткен шақ) білдіреді. Ал дагур тілінен өзге монғол тілдерінің барлығында кездесетін претрит *-ba* тіл-тілдің дыбыстық жүйесінің өзіндік зандалықтарына сай әртүрлі дыбыстық вариантта қолданылады: халх., қалм. *-w*, бурят. *-ba*, дунс.-*we*, баоан. *-wo/-o*, монгор. *-ba/-wa*, монғол. *-ba/-fa/-ra* және т.б.

Монғол тілдерінің көбінде (монгор, дунсян, және дагур) өткен шақтың екі түрі, ал қазіргі монғол және монғол тілдерінде үш түрі кездеседі. Дейтүрғанмен өткен шақтың түрлері арасындағы айырмашылық әлі де жете зерттеле қойған жоқ деуге болады. Мысалы: *Бат ир-эв* 'Бат келді', *Бат ир-лээ* 'Бат келді', *Бат ир-жээ* 'Бат келіпті'. Сондай-ақ монғол тілдерінде есімше немесе көсемше тұлғалы түбір етістік пен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалып, шақ, әрекеттің түрі, модальдылық және т.б. мағыналарды қатар білдіретін күрделі етістік формалары да көлтеп кездеседі²: қалм. *ав-ч ир-в* 'алып жетіп

¹ Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках.-М., 1984. - С.60.

² Яхонтова Н.С. Монгольские языки // Языки мира. Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. - М., 1997. - С. 10-18.

келді', хәрүл-ж йовлаа 'бағып жүрді (көптен бері)', *har*-дә болғ 'шығатын болды'.

Претерит *-ba* тұлғасының *-bēl/-bei*, *-wēl/-wei* тәрізді алломорфтары дағур тілінде келер шақтың білдіреді. Шақ тұлғасының функционалдық түрғыдан бұлайша жаңару жолдарын зерттеушілер әртүрлі көрсетеді. Мәселең, Г.Д.Санжеев: «Әткен шақ тұлғалардың келер шақта қолданылуы процесінде осы шақ «аралық көпір» қызметтін атқарады (претерит – презенс – футурум)» деп санаса¹, И.В.Кормушин дағур тілінде *-bei* тұлғасының келер шақта жұмысалуында претериттен футурмға бірден көшу (претерит – футурум) орын алатынын айтады.

Маньчжур жазба тілінде ашық райда осы шақ және әткен шақ, ал келер шақ мағынасында осы шақ немесе оптатив *-ki* тұлғасы қолданылады. Басқаша айтқанда, осы және келер шақта *-te* көсемшесі қатысатын аналитикалық формалар, әткен шақта есімшениң *-hal/-hel/-ho*, *-kal/-kel/-ko*, *-ngkal/-ngkel/-ngko*, *-habi/hebif/-hobi* және *-ngkabif/-ngkebif/-ngkobi* (<*hal-hel-ho*, *-ngkal/-ngkel/-ngko* + *bi*) тұлғалары, аналитикалық *tV-hal/-hel/-ho bihe* немесе *-ngkal/-ngkel/-ngko bihe* (*bihe* < *bi-* = "булы"), *-mbihe* (< *-me* + *bihe*), *-mbihebi* (< *-mbihe* + *bi*) тұлғалары қолданылады. Келер шақ мағынасын *-ral/-rel/-ro* немесе *-te* тұлғасы, я болмаса *-ki* тұлғалы оптатив білдіреді².

Сонымен, этимологиялық түрғыдан арғыалтайлық ортақтыққа қарай жетелейтін ашық рай тұлғалары ретінде мынадай қосымшаларды көрсетуге болады³:

1) ауыспалы осы шақ пен ауыспалы келер шақтың *-a/-e* тұлғасы түрк. *-a/-el/-jal/-je*, монг. *-a/-e/ai/-ei*, түңг. -маньчж. *-a/-e*, кор. *-a/-e* түрінде көрініс береді;

2) ауыспалы осы шақ пен ауыспалы келер шақтың *-r* тұлғасы түрк. *-r/-ur/-ar*, монг. *-ra/-ura/-run/-urun*, түңг. -маньчж. *-r/-ra*, кор. *-l/-il/-al* (*r>l*) түрінде көрініс береді;

3) келер шақтың қалау мәнді *-gai/-ga* тұлғасы түрк. *-yaj/-qaj*, монг. *-gai/-qai* (ертегілерде) және *-tiyai* (әдеби тілде), түңг. -маньчж. *-ga/-ka*, кор. *-kai* түрінде көрініс береді;

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол.- М.,1963. - С.193.

² Горелова Л.М. Грамматика маньчжурского языка. Автореф. дис. ... доктора филол. наук.- Москва, 2004.

³ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996. - С.13.

- 4) нақ өткен шақтың – *-te* тұлғасы түрк. *-t-*, монг. *-ži/-či/-ži/-či* (ауызекі), кор. *-ta/-ti/-te* түрінде көрініс береді;
- 5) нәтижелі өткен шақтың – *-gan* тұлғасы түрк. *-yan/-qan/-jan/-an*, монг. *-gan* (сирек), солт. тұңғ. *-gen* (сирек), оңт. тұңғ. *-ha/-han*, маньчж. *-ha* түрінде көрініс береді;
- 6) мезгілдік реңк арқалайтын – *-diq* тұлғасы түрк. *-diq/-duq*, монг. *-dag*, тұңғ.- маньчж. *-dig* түрінде көрініс береді.

Алтай тілдерінің шақ тұлғалары жүйесіндегі аргыалтайлық тек-тілдік **tV* (*V*-дауысты) тұлғасына барып саятын ортақ қосымшалар қатарында аргытүркілік **t* 'өткен шақ жұрнағы (немесе перфект)', көрей тілінің *t* 'өткен шақ жұрнағы (немесе регрессив)', аргыжапондық **t* 'өткен шақ жұрнағы' жаңғыртылады¹.

§ 15. Сөзжасам жүйесіндегі алтай тілдеріне ортақ қосымшалар

Алтай тілдері арасындағы грамматикалық сәйкестіктердің бірқатары сөзжасамның жалпы жүйесіне және ондағы тұрақты сөзтудыруышы қосымшаларға қатысты болып келеді. Г.Й.Рамстедт, Н.Поппе, Б.Я.Владимирцов сияқты ортодоксалдық алтаистердің ізімен туыстықты анықтаудың өлшемдеріне қатысты айтқан С.А.Старостиннің: «Екі немесе одан да көп тілдердің туыстығын анықтау үшін: 1) салыстырылуыш тілдер арасында тұрақты дыбыстық сәйкестіктер жүйесінің орын алуы; 2) саны жағынан біршама ауқымды базистік лексиканың болуы және олардың тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен көмкерілуі; 3) бір-бірімен сәйкес түсіп жататын грамматикалық тұлғалардың мол болуы және олардың да тұрақты дыбыстық сәйкестіктермен көмкерілуі қажет»² деген пікіріне сүйенсек, түркі және монгол тілдерінің есім сөзжасамы жүйесінде үшжақты сәйкестік түзетін, яғни бір-бірімен дыбыстық, тұлғалық және мағыналық тұрғыдан сәйкес түсіп жататын ортақ қосымшалар көптеп кездеседі.

Алтай тілдерінің есім сөзжасамы жүйесіндегі көптеген қосымшалардың арасынан есім тудыратын ортақ қосымшалар ретінде ал-

¹Старостин С.А., Даыбо А.В., Мудрак О.А. (при участии И.Грунтова и В.Глумова). Этимологический словарь алтайских языков. -М.,2001. - С. 260-261.

²Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка.- М.,1991. - С.2.

таистика, түркітану, монголтану, тұңғыстану және маньчжуртану бағыттарындағы зерттеулерде көбінесе төмендегі жүрнақтар көрсетіледі:¹

-*čy/-či* жүрнағының қатысуымен алтай тілдерінде әлеуметтік-қоғамдық ортанды сипатына қарай қаңдай да бір кәсіп, атақ-дәреже, дағдылы іс-әрекет, қылыш-қимыл, әдет иесін, кей жағдайда адамның мекен-жайын білдіретін сөздер жасалады. Бұл қосымша негізінен есімнен есім сөз жасайтын қосымша болғандықтан, нақты іс-әрекет иесін білдіруде етістіктің негізіне тұра емес, іс-әрекет атауына, яғни қимыл есімге жалғанады.

Түркі тілдерінде бұл қосымша -*čy/-či/ -či/-či/-šy/-ši/-su/-sy/-si/-žy/-ži/-zi* т.б. дыбыстық варианттарда кездеседі: көне түрк. *bitigči* ‘бітігші’, тат. *jazūčy*, түрік. *jazyzy* ‘жазушы’, көне түрк. *satyyčy*, тат. *satycy*, түрік. *satyžy*, чуб. *sudužə* ‘сатушы, саудагер’, *baliqči* ‘балықшы’, әз. *oğuşy* ‘жоқтаушы’, алт. *d`ylkyčy* ‘жылқышы’, башқ. *balyksy* ‘балықшы’, гаг. *jol žu* ‘жолаушы’, кар. *byryčy* ‘бүргышы’, қалп. *etiksi* ‘етікші’, қалқ. *qojsı* ‘қойшы’, ноғ. *ansy* ‘аңшы’, қаз. *balyqşy* ‘балықшы’, тат. *kümerče* ‘көмірші’, сал. *malčy* ‘малшы’, тоғ. *issi* ‘із кесуші’, өзб. *balikči* ‘балықшы’, үйғ. *ötük či* ‘етікші’, қаз. *ötirikši* ‘сайт, өтірікті көп айтатын адам’ (с.е.), *etikši* ‘аяқ киім тігетін адам’ (з.е.), түрік. *demirči* ‘ұста’, түв. *kizilči* ‘Қызыл түрғыны’, қалқ. *byllumčy* ‘Былдым түрғыны’ т.б.

Монгол тілдерінде -*č/-čin/-ša/-šan/-šiul/-šiud* түрінде кездеседі: көне монг. - жазба. *etči* ‘емші’, қазіргі монг. *etč* ‘емші’, көне монг.- жазба. *bicigeči* ‘көшіріп жазушы’, қазіргі монг. *bičec* ‘теруші (машинистка)’, көне монг. жазба. *temegečin*, бур. *temēmši*, қалм. *tememši*, қазіргі монг. *temečin*, хорчи. *temeč* ‘түйеші’, *qončin* ‘қойшы’, *gutalčin* ‘етікші’, бур. *adūši*, қалм. *adūtši*, қазіргі монг. *adūšin* ‘жылқышы’, *bajašiud* ‘байлар’, бур. *bajašiul* ‘бай-манаптар’, т.б.

Генетикалық түрғыдан -*čy/-či* жүрнағымен ұштастырылатын монгол тілдеріндегі -*šan/-šiul/-šiud*, түркі тілдеріндегі -*čin/-čil/-syt/-sit/-sut*

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957.- С. 209-215; Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981. - С.83-85; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С.138- 146; Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. – Санкт-Петербург, 2000. - С. 50-73.; Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. – М, 1951.- С. 53-56. т.б.

аффикстері құрамындағы *-n*, *-l*, *-d*, *-t* қосымшаларын түркітанушы және монғолтанушы ғалымдар көптіктің көрсеткіштері ретінде қарастырады¹.

Тұңғыс-маньчжур тілдерінде *-č/-či* қосымшасы етістік және есім негізді сөздерге жалғанады: маньч. *moričci* 'атшы' <*morin*'ат', *sežeci* 'арба жасайтын адам' <*sežen*'арба', *aduci* 'жылқышы' <*adun*'жылқы', *tergeci* 'арбакеш' т.б. Эвенкі тілінде *-č/-či* қосымшасы есімшенің *-na-* көрсеткішінен кейін жалғанады: *hulnač* 'қонақ' (< *pul-na-či), *kolnač* 'ішкіш, ішетін адам' (< лам. *kol*-). Г.Й.Растедт корей тілінде *-za* (*kapanža* 'жүргінші') түрінде кездесетін *-či* қосымшасы Вей династиясы кезіндегі сарай тілінде *-č'in*(*-č'en*) тұлғасында қолданылғанын айта келіп, бұл аффикстің шығу тегін корей-қытайша *čja*'адам, кісі, тұлға' сөзімен байланыстырады².

Түркі, монғол, тұңғыс, маньчжур тілдеріне ортақ *-l*, *-d*, *-t* тәрізді көптіктің көрсеткіштерімен *-liy/-liq/-lik* ~ *-li/-li* және *-t/tü/-tu* қосымшалары этиологиялық байланыста болып келеді.

Алтай тілдерінде *-liy/-liq/-lik* ~ *-li/-li* белгілі бір заттың (нәрсенің, құбылыстың) бойындағы нақты қасиетке (деректі, дерексіз) немесе сапаға, атқарылатын қызметке қатысты өзі жалғанатын негіздің мағынасына жиынтық, көптік, молдық, толымдылық, сыйымдылық, дерексіздік мән дарытады. Алтаист және түркітанушы ғалымдардың дені *-liq/-lik* қосымшасын көптіктің *-l* көрсеткішінен және қосарлау мәніндегі *-iq/-ik* жүрнақтарынан тұратын құранды қосымша (*liq/-lik* > (**-l+*iq*) / *-lik* (**-l+*ik*) деп сандайды және оның 'бір нәрсенің жинақталуын, мол екенін, көп шоғырлануын' білдіретін мағынасын біріншілік, ал онан басқа да мағыналарын семантикалық дамудың нәтижесінде пайдаболғанекіншілік мағыналар ретінде қарастырады.

Түркі тілдерінде *-iň/-liq/-lik* (дыбыстық варианттарымен) ертеден келе жатқан өнімді есім тудыруши аффикс: көне түрк. *atlïy* 'атты', *qanliy* 'ханды', *evlik* 'үйлі', *kučlik* 'кушті', орта түрк. *otluq* 'малға жемшөп салатын астай', *čečtklik* 'тұлға салғыш', *jayačliq* 'ағашты (жер)',

¹Böhtlingk O. Über die sprache der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch. СПб., 1851. - Р. 103; Серебренников Б. А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.-Баку, 1979. - С.89-94.

²Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер. с нем.-М., 1957. - С. 209.

ūgūrlük 'тарықап, тары сақтайтын орын', өзб. *küprik* 'көптік', *daşlik* 'жазық', құм. *budajlıq* 'астық алабы', *ariolik* 'сұлұлық', қар. *almaň* 'алма ағашы', ноғ. *jamanlıq* 'жамандық, жауыздық', башқ. *qomloq* 'құмды', тат. *sukırlık* 'соқырлық', *kajenlik* 'қайың ағашы', әз. *üzümlik* 'жүзімдік', *başyalıı* 'өзгешелік', қаз. *dostıq* 'достық', *kisilik* 'кісілік', қырғ. *žaqşılıq* 'жақсылық', *burunluk* 'мұрынтық', ұйғ. *balalik* 'балалық', сал. *aşlıx* 'астық', чув. *culläk* 'тастак', як. *qıştıq* 'қыстақ' т.б.

Н.А.Басқаков -*lî/-li~luu/-lîi* қосымшаларын -*lîy/-lîq/-lik* жүрнағының тұлғалық көрінісі деп санайды және оларды мағыналық және түрпаттық түргыдан -*lîy/-lîq/-lik* қосымшасынан бөле жарып, бөлек қарастыруға болмайтынын айтады¹.

Түркі тілдерінде -*lîq~lî* (дыбыстық варианттарымен) қосымшаларының көмегімен негізінен қатыстық сын есімдер жасалады. Дегенмен бұлардың кейбіреуі тек сын есім ғана емес, зат есімдерді, тіптен есімге қатысты әртүрлі синтаксистік тұлғаларды тудыруға да қатысады². Мысалы: түрікм. *baglıq* 'бау-бақшалы' (с.е.), *başlik* 'өте жақсы' (бага), *aqılı* 'ақылды' (с.е.), *şagali* 'баламен' (з.е., біріккен сеп.), қаз. *salt attı* 'ат мінген бір адам' (з.е.), *ajlı* 'жарық' (с.е) т.б.

Қазіргі қазақ тілінде -*lî/-li/-dîl/-di/-tî/-ti* тұлғалары 'біреудін, бір нәрсенің тегін', сондай-ақ 'бір нәрсенің молдығын, көптігін' көрсетіп, туынды тұлғалы есімдер жасауда айрықша белсенділік танытады³: қаз. *tekti* 'атақты, белгілі адамдардың үрпағы, шыққан жері жақсы', *buylıi*, 'бұғы көп кездесетін жер', *taulı-tastıi* 'тауы өлке', *ojlı-qırılı* 'жазық та, қырқа- қырат та кездесетін жер, ойы мен қыры аралас өлке', *altındıi* 'алтын кені бар жер.

-*lîy/-lîq/-lik ~ -lî/-li* (дыбыстық варианттарымен) қосымшаларының 'бір нәрсенің жынын жерін, мол екенін' білдіретін мағынасы түркілік географиялық ареалда көптеген топонимдердің жасалуына арқау етіледі және көне түркі тілінің топонимикалық жүйесінен қазірге

¹ Басқаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - М., 1981. - С.84; Басқаков Н.А. Причастие на -ды/-ты в тюркских языках//Труды Московского ин-та востоковедения, 1951. Вып.6. - С.216;

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология.-М., 1988. - С. 156

³ Джанузаков Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. -Алма-Ата, 1976. - С.64.

дейін жалғасып келе жатқан арнайы топоаффикстер саналады¹. Мысалы: *Baliqliq*, *Almalıq*, *Šijeli*, *Bayanalı*, *Baltalı*, *Jualı*, *Josatı* т.б.

-liy/-liq монгол тілдерінде *-liy/-liq/-lik/-lag/-leg/-log/-lög* тұлғаларында кездеседі және дерексіз зат есімдермен қатар, «қандай да бір заттың немесе құбылыстың белгілі бір сындық, сапалық қасиетке ие» екенін де білдіріп, қатыстық сын есімдерді жасауға қатысады². Мысалы: көне монғ. – жазба., орта-монғ. *muliq* ‘ақмақ’ < *ti* ‘жаман’, *sainliq* ‘сұлу’ < *sain* ‘жақсы’, *andaliy* ‘жолдастық’ < *anda* ‘дос, жора’, қазіргі монғ. *bajanlag* ‘байлық’, *modlog* ‘ағашты’, *tsöllög* ‘шөлейт’, *tömirlig* ‘темір’, *sürleg* ‘сұсты’, *tsetsekleg* ‘гүлденген’ т.б.

-liy/-liq тұңғыс-маньчжур тілдерінде *-ruq/-luk* тұлғасында көрініс беріп, өзі жалғанатын негізге ‘бір нәрсені сыйғызыатын орын (ыдыс, қорап, қапшық т.б.)’ мағынасын ұстемелейді³. Мысалы: лам. *turukaruk* ‘тұзсауыт’, *interuk* ‘ине, жіп-су, түйме салатын ыдыс’, эвенк. *turluk* ‘атқора’, *seleruk* ‘әр түрлі заттар салуға арналған темір қорап’, *buniruk* ‘бейіт, қорған’ т.б.

Түркі тілдеріндегі *-liy/-liq/-lik* қосымшасымен тығыз байланысты болып келетін *-li/-li/-di/-di/-ti/-ti* аффикстері білдіретін жинақтық, сапалық (тектика, түрлік), яғни бір нәрсенің қандай да бір қасиетке ие болушы мағыналарын монгол тілдерінде *-t* (көне формасы *-tü/-tu*) және *-tai/-tei/-toi* қосымшалары да білдіреді (модлог = модтой ‘ағашты’, төмөрлөг = төмөртәй).

Түркі тілдеріндегі *-li/-li/-di/-di/-ti/-ti* мен монгол тілдеріндегі *-t* (көне формасы *-tü/-tu*) қосымшаларының сын есімнің сөзжасам элементі ретінде белгілі бір сапага ие болуды білдіретін мағыналары бір-бірімен толықтай сәйкеседі. Мысалы: көне түрк. *Qutluq*, орта түрк. *quṭṭi*, қаз. *quṭṭi*, көне монғ. *quṭuqtu*, қазіргі монғ. *quṭuqt* ‘құтты’; көне түрк. *biligtı* ‘білікті, дана’, алт. *bilikti*, хак. *pīlgtı* ‘білімді; ақылды’, монғ.-жазба. *biligtı* ‘білікті, білімді’, орта монғ. *bilikti* ‘акылды, данагөй’, қалм. *bilg-erlmt* ‘өнерлі’, қазіргі монғ. *biligtei* ‘талантты. дарынды’ т.б.

¹ Махниров В.У. Древнетюркская ономастика. Автореф. дисс. ... докт.филол.наук. -Алматы, 1998. -С.46.

² Болд Л. Орчин цагийн монгол хэлний дагавар. -УБ., 1986. - С.24-25.

³ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С.203; Константинова О.А. Эвенкийский язык. -М. – Л., 1964. - С.89.

Тұркі және монгол тілдерінде *-t* (*-tü/-tu*) қосымшасының «бір нәрсенің белгілі бір жерде бар екенін, мол кездесетін» білдіретін жинақтық мағынасы географиялық атаулардың, этнонимдердің жа-салуына үйтқы болады⁴. Мәселен, Монголиядағы жер-су атаулары: *Чулуут* ‘тасты’, *Галуут* ‘үйректі’, *Мөст* ‘мұзды’, *Бугат* ‘бұғылы’, *Хуримт* ‘қорымды’; Қазақстан территориясында кездесетін топонимдер: *Almati*, *Ciderti*, *Sögeti* т.б.

-t (*-tü/-tu*) қосымшасы түбір негіз білдіретін заттың, құбылыстың бойында «қандай да бір нәрсенің, қасиеттің бар екенін, мол кездесетін» білдіретін монгол тіліндегі *-tai/-tei* аффиксімен семантикалық байланыста болып келеді. *-tai/-tei* қосымшасының этимологиясына қатысты монголтанушылар арасында пікір қайшылығы орын алады. Мәселен, Г.И.Рамstedт пікірі бойынша *-tai/-tei* тұркі және монгол тілдеріне ортақ *-tu* және *-ai* қосымшаларының кірігінен тұратын (<*-tu+ai*>) қосымшалар⁵. Т.А.Бертагаев: «сөз тудыруши *-tai/-tei/-toi* және *-t* (*-tü~tu*) жүрнақтарын екі басқа жеке дара қосымшалар» деп,⁶ Ш. Лувсанвандан: «*-tai/-tei* жүрнағы *-tu/-tü* қосымшасының бір түрі (варианты)»⁷ деп санайды. «Монгол тіліндегі *-tai/-tei* және *-tu/-tü* көпшеде *-tan/-ten* қосымшасымен алмастырылады. Бұл қосымшаны тұркі тілдеріндегі *-lan*, *-tan*, *-dan*, *-nan* қосымшаларымен салғастырсақ, *-tan/-ten* монгол тілінде арнайы семантикалық реңкіге ие болғаны байқалады. Демек, монгол тіліндегі «бірденете ие болушы» мағынасындағы *-tai/-tei*, *-tu/-tü* және *-tan/-ten* қосымшаларының үшеуі де тұркі тілдеріндегі *-liγ/-lig* жүрнағымен тығыз байланыстағы тұркі текті элементтер» - дейді В.Котвич⁸.

Монгол тілінде *-tai/-tei* өнімді топонимикалық формант ретінде көп құрамды географиялық атаулар құрамында көптеп кездеседі. Осы қосымшаның топоформант ретінде таралу ареалын зерттей келе О.Т.Молчанова: «Топонимдік зерттеудің ареалдық мето-

⁴ Өнербаян Х. Орчин цагийн монгол хэлний нэр үгийн аймгаас жинхэнэ нэр бүтәх түхай. УБДС-ийн эрдэм шинжилгээ заах аргын бичиг №1. (XI). -УБ. 1975.

⁵ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. -М., 1957. -С.192,205.

⁶ Бертагаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков. -М., 1974. -С.154-155.

⁷ Лувсанвандан Ш. Орчин цагийн монгол хэл. -Бээжин, 1962. -С.232.

⁸ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. -М., 1962. - С.131.

дын пайдаланудың нәтижесі *-tai* топоформанты Тува, Таулы-Алтай өлкесі, Солтүстік және Орталық Қазақстан, Орта Азияның Қытаймен шекаралас аймақтарында, яғни қазіргі түркілік ареалда, географиялық атаулар құрамында шынжыр тәріздене таралған да, ал Иркутск, Чита, Бурятия, Монголия жерлерінде өте тығыз, шоқ-шоғырымен кездесетінін көрсетеді. Түркі тілдері түрғысынан түсіндіруге келмейтін бұл қосымша монғол тілінде өзі тіркескен appellativke «бір нәрсе бар және өте мол» деген мән үстемелейді. Бұл аффикстің таралу аймағына қарап, оның негізгі шыққан жері Монголия және онымен шекаралас монғолтілес халықтар мекендейтін өнірлер екендігін тануға болады»¹ – деген тұжырымға келеді.

«Белгілі бір сапаға ие болуды білдіретін» білдіретін мағына түрғысынан түркі және монғол тілдеріне ортақ *-t* (*-tü/-tu*) қосымшасы тұңғыс тіліндегі *-ti*, *-ci* аффиксімен сәйкестік түзеді. Мысалы: тұңғ. *mırıcı* 'атты', *mırıçıl* 'жылқылы', *etи adergacıl* 'құлынды бие', *abdu* 'жеке меншік', *abdući* 'жеке меншікті, біршама бай', *abducıl* 'байлар', *irgi* 'құйрық', *irgicıl* 'қасқыр' т.б.²

Алтайтілдеріне ортақ *-qai/-kei* аффикстері туралы Б.Я. Владимирцов: «бұл қосымшалар түрік, монғол, маньчжур, тұңғыс тілдеріне ортақ алтайлық дәуірден келе жатқан қосымшалар» – деген пікір айтса,³ Г.И.Рамstedt түркі және монғол тілдері фактілерін салыстыра келіп, «туркі және тұңғыс тілдерінде кездесетін *-gai/-gei*, *-qai/-qeи* қосымшалары монғол тілінің осы тілдерге тигізген әсерінің айқын көрінісі» - дейді.⁴

Көне монғол жазба тілінен қазіргі монғол әдеби тіліне дейін жалғасып келе жатқан *solyai* 'адамның сол жақ жартысы' < көне түркілік *solu* 'сол жақ' + *yai*; *degüikei* 'әйелбауыр' < *degüi* 'жасы кіші' + *-kei* < *gei; *keltegei* 'төгіс емес, көлбеу келген жер' < *kelte* 'келте' + *gei тәрізді сөздердің құрамында өлі түбірге жалғанған қосымша ретінде таны-

¹ Молчанова О.Т. Элемент -тай в топонимии Средней Азии и смежных территорий // Ономастика Средней Азии. -М., 1978. - С.82-83.

² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 205;

³ Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке //«Записи Восточного отделения Имп. Русского археологического общества», 1911, XX, Спб.- С.184.

⁴ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. -М., 1957. - С.185.

латын *yai/-gei/ qai /-kei* қосымшасы¹ «Монғолдың құпия шежіресінде» – *ai(<*yai)~-'ei(<-*gei)* түрінде көрініс береді². Монғол тілінің ортағасырлық жазба ескерткіштерінде есім сөздерге жалғанып келген -*gai/-gei*, -*qai/-qeи* қосымшасы қазіргі монғол тілінде есім тудыруши қосымша ретінде актив қолданылады. -*gai/-gei* іс-әрекетке, нәрсеге пайдаланылатын заттың атын (зәргий < зәр ‘**ҰЙ**’ + гий → ‘әйел’, амгай < ам ‘ауыз’ + -гай → ‘ауыздық’, фитонимдерді (харгай ‘қарагай’, яргай < яр ‘көлденең біткен ағаштың бұтағының түбірі’ + -гай → яргай ‘жартаста жалпая өсетін өсімдік’), зоонимдерді (хандгай ‘бұлан’), дерексіз ұғымды білдіретін есімдерді (андгай < анд ‘жолдас, дос-жора’), нәрсенің формасын, түрін бейнелейтін сөздерді (гонзгой ‘тым ұзын’, хәвтгий ‘тегіс емес’, гулзгай ‘бір жағына қарай еніс’, туранхай ‘арық’) жасайды³. Сонымен қатар -*qai/-kei/-yai/-gei* монғол тілдерінде сын есімге конверцияланатын есімшениң оқшауланған түрінде кездеседі: монг.-жазба. *xazai-* ‘қисау’, *xaza-yai* ‘қисық’, *tasura* – ‘үзілү’, *tasur-qai* ‘үзік’⁴.

Түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде -*qai/-kei/-gai/-gei* қосымшасы антропонимдер (Күнікей, Қаныкей), фитонимдер (қалақай, қарагай) құрамында көне аффикстер ретінде кездеседі. Сондай-ақ -*qai/-kei/-gai/-gei* орын-мекен (төскей, күнгей, теріскей, шалгай), сын-сапа (онқай, солақай, мешкей), түр-бейне (жадагай, шалагай, ыржақай, шошақай т.б.), еркелету-кішірейту(балақай) мағыналарында қолданылады.

Түркі тілдеріндегі ‘бір нәрсенің (заттың, өнін, түстін, сапаның, қозғалыстың т.б.) жоқ екенін’ білдіретін -*siz/-siz* аффиксі мен орта монғол тіліндегі -*ser ~ -sar* қосымшасы мағыналық-түрпаттық түрғыдан сәйкеседі. Түркі тілдерінде -*siz/-siz* қатыстық және сапалық сын есім жасауга белсенді қатысатын өнімді қосымша болып табылады: көне түрк. *aŋsiz* ‘аңсыз’, алт. *aryimaqsiz* ‘арғымаңсыз’, тув. *azisiz* ‘азу тіссіз’, қырғ. *emsiz* ‘емі жоқ’, қаз., гаг. *sütsüz* ‘сүтсіз’, *bensiz* ‘менсіз’, қаз. *ajsiz* ‘қаранғы’, *atsiz* ‘жаяу, көліксіз’, *jersiz* ‘белгілі жері, тұрағы жоқ’ т.б.

¹ Бямбасан П. Орчин цагийн монгол хәлний үтийн, нэр үгсийн аймаг. -УБ., 1975. - С.62.

² Котвич В. Исследование по алтайским языкам. -М., 1962.- С.119,

³ Болд Л. Орчин цагийн монгол ХЭЛНИЙ дагавар. -УБ., 1986.- С.23.

⁴ Поппе Н.Н.Грамматика письменно монгольского языка. - М.- Л. 1937.- С.102.

Орта монгол тілінде, атап айтқанда «Монголдың құпия шежіресі» тілінде кездесетін *ölűtsümser/ölüsümser* ‘аштыққа ұшырамаған’, *kejisümser* ‘жел ұшырып әкетпеген’ сөздері құрамында кездесетін *-ser* аффиксін Г.Рамстедт, Ж.Дени, В.Котвич сияқты алтайстер түркілік *-siz/-siz* қосымшасымен параллель түзетін морфологиялық форманттардың бірі ретінде қарастырады. Г.Рамстедт «*ölüsütmiser* және *kejisütmiser* сөздерінің түбір негізін *ölüsü-, kejisü-*» - деп көрсете отырып, *-miser* қосымшасын тұтастай бөліп алады және оның құрамын ауыспалы осы шақтың *-tii~tii* көрсеткіші мен түркі тілдеріндегі *-siz/-siz* қосымшасына үқсас *-ser* аффиксіне ажыратады.¹ Ж.Дени және В.Котвичтер чуваши тілінде кездесетін *-mazärl-/mezär* (*vilämzär* ‘мәңгі өшпес’) тұлғасын ескеріп, *-msar/-miser* қосымшасы түркілік *-t* инфинитиві мен монголдық *-sar/-ser* есім привативінен құралған деп көреді.²

М.Левицкий түркілік *-msiz* жәнемонголдық *-msar* қосымшаларының тегін жалпы түркі-монгол текстіліндегі **-msir'* архетипінен өрбітетін болса,³ А.М.Щербак XIII-XIV г. монгол мәтіндерінде кездесетін *-ser* аффиксін түркілік морфологиялық элемент деп санайды.⁴

Қазіргі монгол тілдерінде *-sar/-ser* халх.-монг. *sanamsarlaх*, қалм. *sanmsr* ‘байқау, ескеру, аңғару’, халх.-монг. *uχimsar*, қалм. *uχamsr* ‘ақыл, ой, сана; ұғым түсінік’, *uχimsarlaq* ‘ақылға салу; түсіну; ұғы; саналы болу’, *uχimsargüj* ‘ақылсыз, ойсыз, санасыз; түсінігі таяз; ой-өрісі тар, сана-сезімі оянбаған’, *uχimsartaj* ‘ақылды, саналы; түсінігі мол; ой-өрісі кең’ сияқты бірлі жарым сөздер құрамында кездесетін өлі қосымша болып табылады. Ал ‘заттың, нәрсенің жоқтығын’ есім сөзге тіркесетін *ūgij/-gij* (көне тұлғасы – *ūgej*) ‘жоқ’ тұлғасы білдіреді: көне монг.-жазба. *toyono ūgej*, х-монг. *tōnō ūgij* ‘шанырағы жоқ, шанырақсыз’, көне монг.-жазба., ордос. *časun ūgej*, халх.-монг. *tsasgij*, қалм. *tsasn ūgij* ‘қар жоқ, қарсыз’ т.б.

¹ Рамстедт Г.И. Über die Konjugation des Khalka- Mongolischen. - MSFOU, 1902. XIX, - S. 77.

² Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli).-Paris, 1921. - P. 943; Kotwicz W. Stadia nad jezykami altajskimi.-RO (1950), 1953, XVI. - S.109.

³ Lewicki M. Turcicaet Mongolica, 6. Mongol *-msar~msär*, turc *-msiz~msiz*. // RO (1939-1949), 1949, XV. -S.266.

⁴ Щербак А.М. Ранние тюркско-монгольские языковые связи (VIII-XIV).-Санкт-Петербург, 1977. - С.215.

Алтай тілдерінің есім сөзжасамы жүйесінде орын алатын түркі және монғол тілдеріне ортақ қосымшалар қатарына түрк. *-da-* *yï* /*-de-gi* ~ *da-qï* /*-de-ki* ~*ta-yï* /*-te-gi* (қбалқ. *arbadayï* 'арбадағы', қаз. *mendegi*) // монғ. *-da-χil*/*-de-χil* /*-te-ki* (монғ.-жазба. *gerteki* 'үйдегі', бур. *endexi* 'мұндағы'); түрк. *-qan/-yan* (тат. *qarlıyan* 'қарақат', қаз. *qarayan*, *büldirgen*) // монғ. *-yanal-gene* (көне монғ.-жазба. *qarayana* 'қараған', бур. *sedergene* 'шырмауық'); түрк. *-qan/-yan* (қаз. *botaqan*, *qoşaqan*) // монғ. *-yan/-gen* (көне монғ.-жазба. *bayăħan* 'кішкентай', халх.-монғ. *öčükən* 'кіп-кішкене, құттай', халх.-монғ. *qojorqon* 'екеу-ақ', дағ. *dulākan* 'жылырақ' т.б.); түрк. *-turuql/-tūrūk/-duruql/-dūrūk* (қаз. *kőzildürük*, *ömilditik*) // монғ. *-durya/-dürge/-dūrūg/-drūg* (орта монғ. *kýtmuldürög*, көне монғ.-жазба. *kýtmuldürge* 'өмілдірік'); түрк. *-saql/-säk* (қаз. *qajenisäq* 'қайын жұртына үйір', қырғ. *qatïnzaq* 'қатынжанды, әйел затын жақсы көретін') // монғ. *-sayl-seg* (бур. *maxasag* 'етжанды, етті жақсы көретін', халх.-монғ. *nökörseg* 'досшыл'); түрк. *-çaql/-ček* (қаз. *qulinšaq*, алт. *oroçoq* 'шұқанақ') // монғ. *-çaql/-čay* (бур. *oronsog* 'күркешік'), етістіктен есім тудыратын түрк. *-q/-k* ~ *-γ/-g* (көне түрк. *bitik* 'жазу', қаз. *bōlik*, түрк. *qap-u(q)* 'қақпа' // монғ. *-q/-k* ~ *-γ/-g* (бур. *beşeg* 'жазу', халх.-монғ. *keseg* 'бөлік'); түрк. *-m/-im/-im* (қаз. *tilim*, *jutim*, *adim*, *er toqim*) // монғ. *-t* (орта монғ. *jarim* 'жарты', халх.-монғ. *zarim* 'жарым-жартысы', 'кейбіреуі', *alxat* 'адым', *toxot* 'тоқым', бур. *kerçet* 'тілім'), түрк. *-iš/-iš*, *-s* ~ *-iš/-is*, *-s* (қаз. *ajtis* 'фольклор жанры, өнер түрі', *alis-beris*, *auiš- tūjis* 'бірденені өзара алмасу, өте тығыз араласу', ққалп. *atış* 'оқ ату' // монғ. *-s* ~ *-ts* (көне монғ. -жазба. *aldas* 'бірденені жоғалту', *barits* 'құрбандық') немесе *-l* (*temtsel* 'күрес', *bodol* 'ой', *sanal* 'сана; сағыныш') т.б. морфологиялық көрсеткіштер жатады. Бұлардың біразы түркі тілдерінен монғол тілдеріне, немесе керісінше, нақты сөзбен бірге енген ауыс-түйістер болатын болса, енді бірқатары жалпытүркі-монғол тектілінің есім сөзжасам жүйесіне барып саятын «жұрыншақтар», архитұлғалар, ягни қазіргі түркі және монғол тілдерінде сақталып қалған көне жұрнақтар болуы мүмкін.

Жоғарыдағы жұрнақтардың қайсыбірінің түркі, монғол тілдерінен басқа да алтай тілдерінде, айталық, тұңғыс-маньчжур және корей тілдерінде параллельдері кездеседі. Мысалы: түркі және монғол тілдерінде 'орын, мекен-жай' аффиксі саналатын *-da-yï/-da-qï*

қосымшасы тұнғыс тілінде *-du-ki* ~ *-du-k* ~ *dukkı* түрінде көрініс берсе, іс-әрекеттің нәтижесін атауға қатысадын *-m/-im/-im* қосымшасы корей тіліндегі *кат* ‘жүріс’, *čigim* ‘өлім’, *saram* ‘өлім’ -*m /-im* жүрнағымен сәйкеседі¹. Кішірейту-еркелету және шектеу мәніндегі түркі және монгол тілдеріне ортақ *-qan/-ken/-yan/-gen* қосымшалары мен тұнғыс тілдеріндегі кішірейткіштің *-xān(-kān)/-xkān(-kkān)* суффиксі арасында тұлғалық және мағыналық сәйкестік орын алады. Мысалы: нег. *det* ‘батпақ’ – *detkān*‘балшық’, *beja*‘өзен’ – *bejaxkān* ‘кішірек өзен; қайнар, бұлак’, *amit* ‘көл’ – *amutkān* ‘көлшік’т.б.²

Есімнен етістік тудыратын арғыалтайлық – *-la-* қосымшасы түрк. *-la/-da-*, монг. *-l/-da/-ra-*, тұнғ. *-le-* түрінде көрініс береді³. Мысалы: түрк. *-la/-le/-da/-de/-ta/-te:* *baš-la-* ‘бастау’, *tiş-le-* ‘тістеу’; монг. *-l/-la/-le-, -da/-de- ~ -ra/-re-:* *hawa-l-* ‘жұмыс істеу’, *öte-l-* ‘қартаю’, *dagu-la-* ‘әндетеу’, *žad-la-* ‘шаншу (найза)’, *ir-le-* ‘қайрау’, *xürz-de-* ‘қазу’, *xöх-rö-* ‘көгеру’; тұнғ. *-le-:* *tu-le-*‘кешу (суды)’, *daw-la-*‘әндетеу’, *buse-le-*‘буыну (белбеу)’т.б.⁴

Корыта айтқанда, алтай тілдерінің сөзжасам жүйесіндегі ортақ қосымшалар арғытүркі, арғымонгол, арғытұнғыс, жалпытүркі-монгол, арғыалтай сияқты текстілдік деңгейлердегі сөзжасам жүйесінің тарихи даму барысын, типтік ерекшелігін айқындауға, сондай-ақ заттың, құбылыстың, сапа-сынның, қимыл-әрекеттің, дерексіз ұғым-түсініктердің атаулары бойындағы замана тезінен өткен дыбыстық, тұлға-тұрпаттық, мағыналық өзгерістерді анықтауға жетелейтін тіл фактілері болғандықтан арнайы қарастыруды, терендең зерттеуді қажет етеді.

¹ Рамстедт Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Пер.с нем. -М., 1957. - С. 216.

² Цинциус В.И. Негидальский язык. -Л., 1982.- С.21.

³ Тенишев Э.Р. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки.-М., 1996.- С.14.

⁴ Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение.-М.:«Наука». 1981. - С. 86.

ТІЛДЕР МЕН ДИАЛЕКТИЛЕР БОЙЫНША ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР:

алт. – алтай

арғыалт. – арғыалтай

арм.-қыпш. – армян-қыпшақ

әз. – әзіrbайжан

балқ. – балқар

баоань. – баоань

бараб. – барабин

башқ. – башқұрт

бур. – бурят

гаг. – гагауыз

дағ. – дағур

дунс. – дунсян

көне түрк. – көне түркі

көне монғ. – көне монғол

көне ұйғ. – көне ұйғыр

қаз. – қазак

қалм. – қалмақ

қар. – қарайым

ққалп. – қарақалпақ

қарах.ұйғ. – қараханид-ұйғыр

қарл. – қарлұқ

қбалқ. – қарашай-балқар

қойб. – қойбал

құм. – құмық

қырғ. – қырғыз

қыпш. – қыпшақ

лам. – ламут

лобн. – лобнор
мам. қыпш. – мамлұқ-қыпшақ
маньчж. – маньчжур
моғ. – монгол
монғ. – монгор
монғ. – монгол
монғ.-жазба – монгол классикалық жазба тілі
нан. – нанай
негид. – негидаль
ноғ. – ноғай
ойр. – ойрат
орок. – орок
ороч. – ороч
орта монғ. – ортагасыр монгол тілі
орта түрк. – ортагасыр түркі тілі
орта кор. – ортагасыр корей тілі
өзб. – өзбек
сал. – салар
сол. – солон
сарыүйғ. – сарыүйғыр
тат. – татар
тоғ. – тоғалар
түв. – тува
түрік. – түрік
түрікм. – түрікмен
турк. – түркі
удәг. – удәгей
ульч. – ульч
үйғ. – үйғыр
хал. – халадж
хак. – хакас
халх.-монғ. – халха-монгол
чув. – чуваш
чул. – чулым
шор. – шор
шагат. – шагатай
эвен. – эвен
эвенк. – эвенкі
яқ. – якут

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- Аверорин В.А. Грамматика нанайского языка. I т. – Москва–Ленинград, 1959.
- Аверорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. – Санкт Петербург, 2000.
- Азербаев Э.Г. Вопросы тюрко-японских языковых связей (Фонетико-лексическое исследование). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1975.
- Азербаев Э.Г. Некоторые вопросы японско – тюркских языковых связей// Изв. АН Каз ССр. Серия филол., 1974. – №4.
- Азербаев Э.Г. О фонемном составе древнеяпонского, чувашского языков и языка тюркских рунических памятников // Советская тюркология. – Баку, 1983. – №1.
- Актуальные вопросы тюркского сравнительного языкознания. – Ленинград, 1989.
- Алексеев В.П. Этногенез. – Москва, 1986.
- Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966.
- Әбұханов F. Қазақ тілі. – Алматы, 1982.
- Бадмаев Б.Б. Грамматика калмыцкого языка. Морфология. – Элиста, 1958.
- Базылхан Б. Алтай төркіндес тілдердің ортақтығы туралы мәселе // КР FM-FA Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. № 2 (96). – Алматы, 1996.
- Базылхан Б. Аффиксальные морфемы в монгольском и казахском языках //Stadia Mongolica. Tom X. (18)7 – Ulan-Baator, 1986.
- Базылхан Б. Краткая сравнительно – историческая грамматика монгольского и казахского языков. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1974.
- Базылхан Б. Эртний түрк бичээсний хэлний үгийн бүтэц. – Улаанбаатар, 1984.

- Базылхан Б. Монгол-казах толь. – Улаанбаатар – Өлгий, 1984.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Ч.2. – Москва, 1952.
- Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. – Москва, 1981.
- Баскаков Н.А. Ареальная консолидация древнейших наречий и генетическое родство алтайских языков // Вопросы языкоznания. – Москва, 1970. – №4.
- Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969.
- Баскаков Н.А. Причастие на -ды/-ты в тюркских языках//Труды Московского ин-та востоковедения. – Москва, 1951. Вып.6.
- Бертаев Т.А. Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. – Москва, 1974.
- Бертаев Т.А. Лексика современных монгольских литературных языков(на мат. монгольского и бурятского языков). – Москва, 1974.
- Бертаев Т.А. Бурятский язык.//Языки народов СССР. Т.5. – Москва, 1968.
- Бетлинг О.Н. Словарь санскритского языка. – СПб., 1853.
- Богородский В.А. Введение татарское языкоznание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953.
- Болд Л. Орчин цагийн монгол хэлний дагавар. – Улаанбаатар, 1986.
- Будаев Ц.Б. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении. – Новосибирск, 1978.
- Булатова Н.Я. Язык сахалинских эвенков. – СПб., 1999.
- Булич Н.Н. Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX века. Т. I и II. – СПб., 1902–1905. 190-3-232, 365–520.
- Бураев И.Д. Становление звукового строя бурятского языка. – Новосибирск, 1987.
- Бурыкин А.А. Роль монгольских языков для алтайистических исследований // История развития монгольских языков. – Улан-Удэ, 1999.
- Бурыкин А.А. Идеи С.А. Старостина и дальнейшие перспективы алтайистики // Аспекты компаративистики. 4 (Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. Вып. XXVIII). – Москва, 2009.
- Бямбасан П. Орчин цагийн монгол хэлний үгийн, нэр үгсийн аймаг. – Улаанбаатар, 1975.

Владимицов Б.Я. Об отношении монгольского языка к индо-иранским языкам средней Азии // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. Т.1. – Ленинград, 1925.

Владимицов Б.Я. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам // Доклады АН СССР. – Ленинград, 1929. – № 16.

Владимицов Б.Я. Арабские слова в монгольском / Б. Я. Владимицов // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР. Л.: Изд-во АН СССР, 1930. Т.V.

Владимицов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. 2-ое изд. – Москва, 1989.

Владимицов Б.Я. Турецкие элементы в монгольском языке // ЗВО ИРАО, 1911, XX, 2 – 3.

Гаджиева Н.З. Актуальные вопросы тюркского сравнительно-исторического языкознания // Актуальные вопросы тюркского сравнительного языкознания. – Ленинград, 1989.

Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Под ред. Э.Р.Тенишева. – Москва, 1986.

Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Ка-зань, 1963.

Горелова Л. М. Грамматика маньчжурского языка. Автореферат дисс. ... докт. филол. наук . – Москва, 2004.

Грамматика калмыцкого языка. Фонетика и морфология. – Элиста, 1983.

Джанузаков Т. Основные проблемы ономастики казахского языка. Авто-реф. дисс. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1976.

Дмитриева Л.В. Барабинских татар язык // Языки мира: Тюркские языки. – Москва, 1996.

Долгопольский А.Б. Гипотеза древнейшего родства языковых семей Северной Евразии с вероятностной точки зрения // Вопросы языкознания, 1964. № 2.

Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. – Москва, 2007.

Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Семантические термины (плечевой пояс). – Москва, 1996.

Дыбо В.А., Пейрос И.И. Проблемы изучения отдаленного родства языков // Вестник Российской Академии Наук. – Москва, 1985. № 2.

- Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.
- Егоров Н.И. Проблемы генетической и хронотопологической стратификации лексики чувашского языка и теория о булгаро-чувашской этноязыковой преемственности. – Алма-Ата, 1992.
- Егоров Н.И. Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашский гуманитарный вестник. – Чебоксары, 2006. – №1.
- Егоров Н.И. Узловые проблемы ранних этапов огуро-булгаро-чувашского этноглоттогенеза и современные проблемы алтайстики // Сб.мат. междунар. научной конференции «Чувашский язык и современные проблемы алтайстики». – Чебоксары, 2009. Ч.1.
- Егоров Н.И., Егоров Э.Н. Древнейшие индоевропейские (индоиранские и восточноиранские) лексические заимствования в пратюркском и проблема ранних этапов этнолингвогенеза огуров (протобулгар) // Известия Национальной академии наук и искусств Чувашской Республики. – Чебоксары, 2000 – 2001. – №3/1.
- Журавлев В.К., Нерознак В.П. Проблемы реконструкции праязыкового состояния // Slavica XVIII. – Debrecen, 1981.
- Захаров И.И. Грамматика маньжурского языка. – СПб, 1879.
- Звегинцев В.А. История языкоznания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – Москва, 1964. Ч. 1.
- Иллич – Свityч В.М. Алтайские дентальные: т, д, б. // Вопросы языкоznания, 1963. – №6.
- Иллич – Свityч В.М. Алтайские гуттуральные *ki, *k, *g // Этимология. 1964. – Москва, 1965.
- Иллич – Свityч В.М. Соответствия смычных в нострических языках, «Этимология. 1966». – Москва, 1968.
- Иллич – Свityч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: (Семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский): Введение. Сравнительный словарь. – Москва, 1971; Изд-е 2-е, испр. – Москва, 2003.
- Иллич – Свityч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь (р – q) (по картотекам автора). – Москва, 1984.
- Ильминский Н.И. Самоучитель русской грамоты для киргизов. – Казань, 1861.

Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / под ред. Н.К.Дмитриева. – Москва, 1955 – 1962. ТТ. 1 – 4.

Кайдаров А.Т. Уйгурско – монгольские языковые связи в области фонетики // Исследования по уйгурскому языку. Кн.2. – Алма-Ата, 1970.

Кара Д. Книги монгольских кочевников. – Москва, 1972.

Кастрен М.А. Путешествие по Лапландии, Северной России и Сибири: 1838 – 1844, 1845 – 1849. Текст. – Москва, 1860.

Кенесбаев С.К. К вопросу тюрко-монгольской языковой общности (на материале некоторых грамматических явлений казахского языка) // Проблема общности алтайских языков. – Ленинград, 1971.

Киекбаев Дж. Введение в Урало-Алтайское языкознание. – Уфа, 1972.

Киекбаев Дж. К вопросу о родстве урало-алтайских языков // Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания. – Уфа, 1970.

Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. – Москва, 1986.

Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики. – Москва, 1990.

Клоусон Дж. Лексикостатистическая оценка алтайской теории // Вопросы языкознания. – Москва, 1969. – № 5.

Кляшторный С.Г. Из древнетюркской ономастики: царский род «голубых тюрков» // Уч. зап. Санкт-Петербургского ун-та. № 430. Серия востоковедческих наук. Вып. 35. Востоковедение, 19: Филологические исследования. – Москва, 1997.

Козин С.А. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. Под названием Mongol-un pīγča tobčiyan. Т.1. Введение в изучение памятника, пер., текст., глоссарий. – Москва-Ленинград, 1941.

Козин С.А. К вопросу о показателях множественности в монгольском языке// Уч.зап. ЛГУ. – №69. – Ленинград, 1949.

Колесникова В.Д. К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-маньчжурских языках // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Ленинград, 1972.

Кононов А.Н. Грамматика тюркских runических памятников VII–IX вв. – Ленинград, 1980.

Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – Ленинград, 1972.

- Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. – Ленинград, 1969.
- Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР (1917–1967). – Москва, 1968.
- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва-Ленинград, 1956.
- Константинова О.А. Эвенкийский язык. – Москва-Ленинград, 1964.
- Концевич Л.Р. Корейский язык в алтайистических исследованиях: некоторые итоги и перспективы//Тезисы и доклады XXIX сессии ПМАК (PIAC). – Москва, 1986.
- Кормушин И.В. Каузативные формы глагола в алтайских языках // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. – Ленинград, 1978.
- Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. – Москва, 1984.
- Корш Ф.Е. Классификация турецких племен по языкам // Этнографическое обозрение, 1910. Кн. 84–85. №1–2.
- Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962.
- Крайнюченко Е.В. Сравнительно-сопоставительная характеристика категорий глагола в тюркских языках Северного Кавказа//http://www.pglu.ru/lib/publications/University_Reading/2009/_VI/uch_2009_VI_00025.pdf.
- Кумахов М.А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. – Москва, 1981.
- Кызласов И.Л. Археологический взгляд на проблему первоначально-го единства алтайских народов // Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конф. мат. – Астана, 2009.
- Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
- Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері //Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
- Қалиев F. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2005.
- Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. – Москва, 1984.
- Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – Москва, 1976.
- Лигети Л. Алтайская теория и лексикостатистика// Вопросы языкоznания. – Москва, 1971. – №3.

- Лигети Л. Табгачский язык – диалект сяньбийского // Народы Азии и Африки. – Москва, 1969. – №1.
- Лувсанвандан Ш. Орчин цагийн монгол хэл. – Бээжин, 1962.
- Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкоznания. – Москва, 1977.
- Малов Е. Древние и новые тюркские языки // Изв. АН СССР, ОЛЯ. – Москва, 1952.
- Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1960.
- Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. Автореф. дисс. ... докт.филол.наук. – Алматы, 1998.
- Мельничук А.С. Проблематика реконструкции в сравнительно – историческом языкоznании // Актуальные вопросы сравнительного языкоznания. – Ленинград, 1989.
- Молчанова О.Т. Элемент – тай в топонимии Средней Азии и смежных территорий // Ономастика Средней Азии. – Москва, 1978.
- Мудрак О.А. Развитие сочетаний с *† в праалтайском языке // Доклады конференции памяти С. А. Старостина. Российский государственный гуманитарный университет. – Москва, 2006.
- Насилов Д.М. Из истории алтаистики // Советская тюркология. – Баку, 1977. – № 3.
- Насилов Д.М. Алтаистика XIX в. // Тюркологический сборник, 1977. – Москва, 1981.
- Насилов Д.М. Еще раз о виде в тюркских языках (к истории вопроса) // Тюркология. К 70 – летию акад. А.Н.Кононова. – Ленинград, 1976.
- Насилов Д.М. О способах выражения видовых значений в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков. – Ленинград, 1971.
- Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языках (в связи с проблемой глагольного вида) // Очерки сравнительной морфологии алтайских языков. – Ленинград, 1978.
- Немет Ю. Специальные проблемы тюркского языкоznания в Венгрии // Вопросы языкоznания. – Москва, 1963. – № 6.
- Нерознак В.П. Праязык: реконструкт или реальность? // Сравнительно -историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции. – Москва, 1988. С. 26 – 43.
- Нерознак В.П. Метод сравнения в синхронном языкоznании: К основаниям лингвистической компаративистики// Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. Т. 45. № 5. – Москва, 1986.

- Новгородова Э.А. Древняя Монголия. – Москва, 1989.
- Новикова К.А. Названия домашних животных в тунгусо-маньчжурских языках // Исследования в области этимологии алтайских языков. – Ленинград, 1979.
- Новикова К.М. Эвенский язык // Языки народов СССР. – Москва, 1968.
- Новлянская М.Г. Филипп Иоганн Страленберг: Его работы по исследованию Сибири. – Москва-Ленинград, 1966.
- Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрлысы мен мағынасы. – Алматы, 1979.
- Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007.
- Орлов А.М. Грамматика маньчжурского языка. – СПб, 1873.
- Орловская М.Н. Имена существительные и прилагательные в современном монгольском языке. – Москва, 1961.
- Охотина Н.В. Языки банту // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы. – Москва, 1982.
- Өнөрбаян Х. Орчин цагийн монгол хэлний нэр үгийн аймгаас жинхэнэ нэр бүтэх тухай. УБДС – ийн эрдэм шинжилгээ заах аргын бичиг №1. (XI). – Улаанбаатар, 1975.
- Пагба Т. Вспомогательные или служебные глаголы в современном монгольском языке. – Улаанбаатар, 1961.
- Пашков Б.К. Маньчжурский язык. – Москва, 1963.
- Поливанов Е.Д. К вопросу о долгих гласных в общетурецком пражском // Доклады АН СССР. – Сер. В. – Москва-Ленинград, 1927. – № 7.
- Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков // Известия АН ССР. – Москва, 1927. – Сер. VI. – № 15 – 17.
- Поливанов Е.Д. К вопросу общетурецкой долготе гласных // Бюллетень 1 – го Средне – Азиатского гос.ун-та. – Ташкент, 1924. – № 6.
- Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедческих вузов. – Ленинград, 1928.
- Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков // Статьи по общему языкознанию. – Москва, 1968.
- Поппе Н.Н. Монгольские числительные // Языковедные проблемы по числительным. – Ленинград, 1927. Т.1.
- Поппе Н.Н. О частях речи в монгольском языке // Советское востоковедение. – Москва-Ленинград, 1940.

Poppe H.H. Монгольские этимологии // Доклады АН СССР. Сер. Востоковедения. – Ленинград, 1925.

Poppe H.H. Урало – алтайская теория в свете советского языкоznания // Известия АН СССР. – Москва, 1940. – № 3.

Poppe H.H. Грамматика бурят – монгольского языка. – Москва-Ленинград, 1938.

Поппе Н.Н. К консонантизму алтайских языков // Доклады РАН. – Москва, 1924.

Poppe H.H. О родственных отношениях чувашского и тюрко-татарских языков. – Чебоксары, 1925.

Poppe H.H. Система глухих смычных в алтайских языках // Доклады РАН. – Москва, 1925

Poppe H.H. Грамматика письменно – монгольского языка. – Москва-Ленинград, 1937.

Poppe H.H. Материалы по солонскому языку. – Ленинград, 1931.

Порхомовский В.Я. Афразийские языки. Чадские языки // Сравнительно – историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы. – Москва, 1982.

Пратюркский язык, Картина мира пратюрков / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 2004.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий // СПб., 1893 – 1911.

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкоznание. Морфология. /Пер. с нем. Л. С. Слоним/. – Москва, 1957.

Рамстедт Г.И. Грамматика корейского языка. /Пер. А.А.Холодовича/. – Москва, 1995.

Рамстедт Г.И. Сравнительная фонетика монгольского письменного языка и халхасско – ургинского говора. – Санкт-Петербург, 1908.

Рамстедт Г.И. Этимология имени ойрат. // Сборник в честь семидесятилетия Г.И.Потанина. – Санкт-Петербург, 1909.

Рассадин В.И. Деепричастия в монгольских и тюркских языках // Новые исследования Тувы, 2012. – №4 (электронный журнал www.tuva.asia).

Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – Москва, 1978.

Региональные реконструкции/ Под ред. Э.Р.Тенишева. – Москва, 2001.

Рона – таш А. Общее неследие или заимствование? (К проблеме родства алтайских языков) // Вопросы языкоznания. – Москва, 1974. – №2.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. / Пер. с нем. А. А. Юлдашева. / – Москва, 1955.

Рясянен М., Об урало-алтайском языковом родстве // Вопросы языкоznания. – Москва, 1968. – № 1.

Сагидолда Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және монгол тілдері материалдары бойынша). – Алматы, 2004.

Сагидолда Г. Түркі (қазақ) және монгол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимијада бейнеленуі. – Алматы, 2000.

Сайкиев Ж.М. Грамматические категории глагола в русском и казахском языках (к проблеме типологических исследований). – Алма-Ата, 1973.

Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петербург, 1922.

Санжеев Г.Д. Современный монгольский язык. – Москва, 1960.

Санжеев Г.Д. Старописьменный монгольский язык. – Москва, 1964.

Санжеев Г.Д. Заметки по тюрко – монгольскому вокализму // Studies in general and oriental linguistics. – Tokyo, 1970.

Санжеев Г.Д. К проблеме частей речи в алтайских языках // Вопросы языкоznания. – Москва, 1952.

Санжеев Г.Д. О тюрко-монгольских лингвистических параллелях // Сов. тюркология. – Баку, 1973. – №6.

Санжеев Г.Д. К тюрко-монгольской лингвистической проблеме // Труды Московского института востоковедения. – Москва, 1947. – № 4.

Санжеев Г.Д. Сравнительно-исторические и типологические исследования в алтайистике // Лингвистическая типология и восточные языки. – Москва, 1965.

Санжеев Г.Д. Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов. – Москва, 1958.

Санжеев Г.Д. В.Л.Котвич – пионер нового направления в алтайистике // Проблемы алтайистики и монголоведения. – Москва, 1975. Вып.2.

Санжеев Г.Д. Грамматика калмыцкого языка. – Москва-Ленинград, 1940.

Санжеев Г.Д. Маньчжуро-монгольские языковые параллели // Изв. АН СССР. Отд. гум.наук. Сер.7. – Ленинград, 1930. – № 8 – 9.

Санжеев Г.Д. Монгольские языки // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Современное состояние и проблемы. – Москва, 1981.

Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. Глагол / Отв. ред. Г.П. Сердюченко/. – Москва, 1963.

Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. I. – Москва-Ленинград, 1953.

Сарыбаев Ш.Ш. К вопросу о монгольско – казахских языковых связях// Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып.2. – Алма-Ата, 1960.

Сарыбаев Ш.Ш. Монгольско-казахские лексические параллели // Проблема общности алтайских языков. – Ленинград, 1971.

Севортьян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». – Москва, 1989.

Севортьян Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках // Вопросы грамматического строя. – Москва, 1955.

Севортьян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкоznания. – Москва, 1974.

Севортьян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву»Б» /АН СССР. Ин-т языкоznания. – Москва, 1978.

Севортьян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «В»,«Г» и «Д»/ Ред. Н.З.Гаджиева/. – Москва, 1980.

Серебренников Б.А. К проблеме классификации тюркских языков. // Вопросы языкоznания. – Москва, 1951. – №4.

Серебренников Б.А. О лингвистических универсалиях // Вопросы языкоznания. – Москва, 1972. – №2.

Серебренников Б.А. Проблема достаточности основания в гипотезах, ка-сающихся генетического родства языков. //Теоретические основы класси-фикации языков мира. Проблемы родства. – Москва, 1982.

Серебренников Б.Я. Проблемы глагольного вида в тюркских языках // Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958.

Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамма-тика тюркских языков. – Баку, 1979.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 2001.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 1988.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика / Под ред. Э.Р.Тенишева/. – Москва, 1984.

Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: современное состояние и проблемы. – Москва, 1981.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: Материалы к этимологическому словарю. – Ленинград, 1977.

Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. – Москва, 1991.

Старостин С.А. Праенисейская реконструкция и внешние связи ени-сийских языков // Кетский сборник: Антропология. Этнография. Мифология. Лингвистика. – Ленинград, 1982.

Старостин С.А., Дыбо А.В., Мудрак О.А. (при участии И.Грунтова и В.Глумова). Этимологический словарь алтайских языков. Введение. – Москва, 2001.

Суник О.П. Глагол в тунгусо-маньчжурских языках. – Москва-Ленинград, 1962.

Суник О.П. К актуальным проблемам алтаистики // Вопросы языкознания. – Москва, 1976. – № 1.

Суник О.П. Проблема общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. – Ленинград, 1971.

Сыромятников Н.А. О лексике общей у японского с индонезийском и тагальскими языками // Вопросы японской филологии. Вып. 1. – Москва, 1970.

Сыромятников Н.А. Об урало-алтайском слое древнеяпонского языка // Народы Азии и Африки, № 2. – Москва, 1967.

Тенишев Э.В. Алтайские языки // Языки мира: Тюркские языки. – Москва, 1996.

Тенишев Э.Р. О методах и источниках сравнительно-исторических исследований тюркских языков // Избранные труды. Книга первая. – Уфа, 2006.

Тихонов А.Н. Существует ли категория вида в тюркских языках // Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова. – Самарканд, 1964.

- Тодаева Б.Х. Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. – Москва, 1951.
- Тодаева Б.Х. Калмыцкий язык // Языки народов СССР. Т.5. – Москва, 1968.
- Тодаева Б.Х. Монгорский язык. – Москва, 1973.
- Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы, 1988.
- Томанов М.Т. Вопросы исторической морфологии казахского языка. Автореф. ... док. филол. наук. – Алма-Ата, 1975.
- Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992.
- Төлеуов Ә. Сөз таптараты. – Алматы, 1982.
- Тронский И.М. К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкоznании // Уч. зап. ЛГУ. – Ленинград, 1952. – №. 156.
- Трубецкой Н.С. Вавилонская башня и смешение языков // Евразийский временник. Кн. 3. – Берлин, 1923.
- Туймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана, 2008.
- Туймебаев Ж.К. Казахско-монгольские лексические параллели: Материалы к этимологическому словарю казахского языка. – Москва, 2005.
- Туймебаев Ж.К. Проблема аплаутных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамstedta – Пеллио). – Москва, 2005.
- Туймебаев Ж.К. История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана, 2008.
- Туймебаев Ж.К. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. – Туркестен, 2006.
- Туймебаев Ж.К. Теоретические принципы и критерии историко-генетического разграничения тюркско-монгольских лексических параллелей. Автореф. ... докт. филол. наук. – Астана, 2008.
- Туймебаев Ж.К., Егоров Н.И., Чеченов А.А. Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз. – Кокшетау, 2009.
- Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. – Изд. 2 – е., испр. и доп. – Чебоксары, 2002.
- Хабичев М.А. Краткий грамматический очерк карачаево-балкарского языка [Текст] // Карачаево-балкарско-русский словарь: около 30 000 слов / Карачаево-Черкесский н.-и. ин-т ист., филол. и экономики /Под ред. Э.Р. Тенишева и Х.И. Суюнчева/. – Москва, 1989.

- Хайду П. Уральские языки и народы. – Москва, 1985.
- Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. – Якутск, 1947.
- Хасенова А. Етістіктің лексика – грамматикалық сипатты. – Алматы, 1972.
- Хелимский Е.А. Происхождение древнетюркского чередования *г* ~ *з* и дилемма «ротацизма/зетацизма». – Москва, 1985.
- Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. – Ленинград, 1949.
- Цинциус В.И. Эвенкийский язык // Языки мира: Монгольские языки. Тунгусо-маньчжурские языки. Японский язык. Корейский язык. – Москва, 1997.
- Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. – Ленинград, 1972.
- Цинциус В.И. Множественное число имени в тунгусо-маньчжурских языках // Уч. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. Вып.10. – Ленинград, 1946.
- Цинциус В.И. Монголизмы – дублеты в маньчжурском языке // Исследования по восточной филологии (К семидесятилетию профессора Г.Д.Санжеева) – Москва, 1974. С. 297–305.
- Цинциус В.И. Негидальский язык. – Ленинград, 1982.
- Цинциус В.И. Этимология алтайских лексем с анлаутными придыхательными смычными губно-губным *р' и заднеязычным *к' // Алтайские этимологии. – Ленинград, 1984.
- Цыбиктаров А.Д. Центральная Азия в эпоху бронзы и раннего железа (проблемы этнокультурной истории Монголии и Южного Забайкалья середины II – первой половины I тыс. До н.э.) // Археология, этнография и антропология Евразии. – Новосибирск, 2003.
- Цыренова Т.Б. Становление системы деепричастных форм в монгольских языках//Дис. ... канд. филол. наук. – Улан-Удэ, 2000.
- Шевернина З.В. Аналитические глагольные формы в современном монгольском языке // Филология и история монгольских народов. – Москва, 1958.
- Шлейхер А. Комpendий сравнительной грамматики индоевропейских языков // Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – Москва, 1964. Ч.1.
- Щека Ю.В. Практическая грамматика турецкого языка [Текст]. – Москва, 2007.

Щербак А.М. О некоторых спорных вопросах реконструкции фонологической системы тюркского языка // Тюркологические исследования. – Москва, 1976.

Щербак А.М. Рец. на книгу: Doerfer G. Mongolo-Tungusica. Wiesbaden, 1989. – 307s. // Вопросы языкознания. – Москва, 1989. – № 6.

Щербак А.М. О причинах структурно-фонетических расхождений в тюрко-монгольских лексических параллелях // Исследование по восточной филологии: К 75 – летию проф. Г.Д. Санжеева. – Москва, 1974.

Щербак А.М. Тюркско-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешения языков) // Вопросы языкознания. – Москва, 1986. – №2.

Щербак А.М. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // Вопросы языкознания. – Москва, 1966. – №3.

Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X–XIII вв. из Восточного Туркестана. – Москва-Ленинград, 1961.

Щербак А.М. О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) // Труды ХХV Международного конгресса востоковедов. – Москва, 1963. Т. III.

Щербак А.М. О ностратических исследованиях с позиции тюрколога // Вопросы языкознания. – Москва, 1984. – № 6.

Щербак А.М. О тюрко-монгольско-тунгусских связях в морфологии // Народы Азии и Африки. – Москва, 1968. – №1;

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Ленинград, 1977.

Щербак А.М. Ранние тюркско – монгольские языковые связи (VIII–XIV). – Санкт-Петербург, 1977.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград, 1970.

Бісқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974.

Бісқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». – Москва, 2003.

Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «К» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин/. – Москва, 2000.

Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» /Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. – Москва, 1997.

Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – Москва, 1965.

Языки мира: Тюркские языки. – Москва, 1996.

Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике. Вып. III. – Москва, 1963.

Яхонтова Н. С. Монгольские языки // Языки мира. – Москва, 1997.

Abel – Rèmusat Recherches sur les langues tartares, ou Memoires sur différents point de la grammaire et la des Mandchous, des Mongols, des Ouigoures et des Tibetais. – Paris, 1820. T. I – LI.

Aksoy Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Ankara: TDK Yayınları, 1971.

Anderson N.J. Wandlungen der anlautenden denta. Ien Spirans im Ostjakischen. – St. Peterbs. 1893.

Aston, W.C., A Comparative study of the Japaneze and Korean Languages, JRAS n.s. 11 (1879).

Bazin L. Recherches sur les Parlers T'o-pa, TP 2 ser. 39 (1950).

Benzing J. Die tungusischen Sprachen. Versuch einer vergleichenden Grammatik. – Wiesbaden, 1955.

Benzing J. Remarques sur les langues toungouses et leurs relations avec les autres langues dites "altaïques" // Ural – Altaische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1953. – Vol. XXV. – N 1 – 2.

Benzing J., Menges K.N. Classification of the Turkic Languages // Philologiae Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1959. T.I. – S. 1 – 10. 1952;

Blanar V. Lexicalno – semanticka rekonstrukcia. – Bratislava 1984.

Böhpling O. Über die sprache der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch. – СПб., 1851.

Boodberg P. The language of the T'о-pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies, 2. 1936.

Caldwell R.A Comparative grammar of the Dravidian or South – Indian family of languages. – 3-rd ed. – London, 1913.

Castren M.A Nordische Reisen und Forschungen. – SPb, 1845 – 1849. – Bd. I – V.

Castren M.A. De affixes personalibus Linquarum Altaicarum. – Helsingfors, 1858.

Castren M.A. Reiseberichte und briefe aus den Jahren 1845 – 49. – St. Petersburg, 1856.

Castren M.A. Über die Personalaffixe in den Altaischen Sprachen, Kleinere Schriften. – St. Petersburg, 1862

Castren M.A., Reiseberichte und briefe aus den Jahren 1845 – 49. – St.Petersburg, 1856.

Clark L.V. Mongol elements in Old Turkic? // Jornal de la Société Finno – Ougrienne. – Helsinki, 1977. – Vol. 75.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972.

Clauson G. A note on Qopdan // Journal of the Royal Asiatic Society. – London, 1956.

Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth Century Turkish. – Oxford, 1972.

Clouston G. The earliest Turkish loan words in Mongolian. – CAJ. 1959. IV, 3.

Collinder B. Pro Hypothesi Uralo-Altaica // Altaica (Proceedings of PIAC. – Helsinki, 1977.

Collinder B. Zur indo – uralischen Frage // Språkvetenskapliga sällskapets I Uppsala förhandlingar. Uppsala Universitets Årsskrift. – Uppsala, 1954.

Decsy Gy. Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. – Wiesbaden, 1965.

Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). – Paris, 1921.

Dény J. Langues turques, langues mongols et langues tongouses // Les langues du monde. Par un group de linguists sous la direction de A. Meller et M. Cohen. – Paris, 1952.

Doerfer G. Halaj materials. – Bloomington: Indiana Universiti Publications, 1971.

Doerfer G. Mongolo – Tungusica. – Wiesbaden, 1985.

Doerfer G. Türkisch and Mongolian studies. – London, 1963.

Doerfer G. Turkische und mongolische Elemente im Neopersischen. Wiesbaden – Bd I – 1963, Bd II – 1965, Bd III – 1967.

Doerfer G. Zur ural-altaischen Sprachwissenschaft, 2 // Ural-altaische Jahrbucher. – Wiesbaden, 1965. Bd.36. – Hf.1 – 2.

Doerfer G. Zur Verwandtschaft der altaischen Sprachen//Zeitschrift zur Indogermanische und algemeine Sprachwissenschaft. – Berlin, 1966. – Bd. 71. – Hf.1 – 2.

Dumezi G. Remarques sur les six premiers noms de nombres du turc // Studia Linguistica. – 1954. – Vol. VIII. – № 1. – P. 1 – 15.

Eberhard W. Das Toba – Reich Nord Chinas. – Leiden, 1949.

Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul: Bayrak Basım, 1999.

Felden F. Ursprung der nichtgemein-indogermanischen Bestanteile der germanischen Sprachen // Anthropos. – 1919 – 1920. – Bd. 14 – 15.

Gabain A. Alttürkische Grammatik. – Leipzig, 1950.

Gombocz Z. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. – Budapest, 1912 – 1913. – Bd.XIII. – Hf.1 – 2.

Gombocz Z. Az altaji nyelvek hangtörtenetehez // Nyelvtudomány Kozlemenek. – Budapest, 1905. – 35 köt. – 241 – 284 l.

Gombocz Z. Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen // Keleti Szemle. – Budapest, 1912 – 1913. – Bd.XIII. – Hf.1 – 2.

Gombocz Z. Dia bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. – Helsinki, 1912. – VIII – 254 S. (MSFOu 30)

Great S. Altaic languages // http://Community. Livejournal.com/terra_linguarum. 2005. – 03.08.

Grönbech V. Forstudier til tyrkisk lydhistorie. – København, 1902.

Hambis L. Grammaire de la langue mongole écrite. – Paris, 1945. – Part. 1. 1945.

Hattori Sh. The Length of Vowels in Proto – Mongol, SM 1: 12 (1959).

Hoenigswald H.M. The principal step in comparative grammar // Language, 1950, vol. 26, N 3.

Hommel F. Ethnologie und Géographie des alten Orients (Handbuch der ... III. – München, 1926.

Itabashi Yo. A Comparative Study of the Old Japanese and Korean Nominative Case Suffixes *i* with the Altaic Third Person Singular Pronouns.» Central Asiatic Journal 37:1 – 2 (1993): 87 – 119;

Itabashi Yo. The Origins of the Japanese Genitive Case Suffix *n/no/na/nga* and the Old Korean Genitive Case Suffix **i* in Comparison with Manchu – Tungus, Mongolian, and Old Turkic. // Central Asiatic Journal 35:3 – 4 (1991): 231 – 278.

Kaluzynski St. Mongolishc elemente in der jakutischen sprache. – Warshawa, 1961.

Kanazawa S. The common origin of the Japanese and Korean Languages. – Tokyo, 1910.

Kellgren H. Die Grundzüge der finnischen Sprache mit Rücksicht auf den ural – altaischen Sprachstamm. – Berlin, 1847.

Kho Song – moo. On the Contacts between Korean and the Turkic Languages I. // Memoires de la Societe Finno – Ougrienne 158 (1977): 139 – 142

Kim Bang – han. «The Relationship between the Korean and Japanese Languages.» – Hangul 173 – 174 (1981:12).

Klaproth J. Asia Polyglotta. – Paris, 1823; 1831 + Sprachatlas.

Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. – Ankara: TDK Yayınları, 2003.

Kotwicz W. Contributions aux etudes altaïques. I: (Notice preminare); II: (Les noms de numbers); III: (Les noms de couleurs) // Rocznik Orientistyczny. – Lwow; Krakow, 1931. – Vol. 7. – P. 130 – 234. Odb. Lwow, 1930.

Kotwicz W. Contributions aux etudes altaïques. A: Les terms cncernant le service des relais postaux. B: Les titres priciers: turc. bág, mo. begi, ma. beile. – Wilno, 1932. – 54 p. (CO, № 2).

Kotwicz W. Kilka uwag o turecko – mongolskich analogiach językowych // VII Zjazd Orientalistów Polskich. – Krakow, 1938.

Kotwicz W. Les elements turcs dans la langue mandchoue.// RO (1938), 1939, XIV.

Kotwicz W. Stadia nad językami altajskimi. – RO (1950), 1953, XVI.

Kotwicz W. Z badan nad językami altajskimi // VI Zjazd Orientalistów Polskich. – Wilno, 1937.

Lessing F.D. Mongolian – Englisch dictionary. – Berkeley; Los Angeles, 1960.

Lewicki M. Turcicaet Mongolica, 6. Mongol -msar~ -msär, turc -msiż~ -msiz. – RO (1939 – 1949), 1949, XV.

Ligeti L. A propos des éléments «altaïques» de la langue hongroise// Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1961.

Martin S.E. Lexical Evidence Relating Korean to Japanese// Language, № 2. 1966.

Menges K.H. Zwei altmesopotamische Lehrwörter im Altaischen // Ural-Altaische Jahrbücher. – Weisbaden, 1953. – Bd. XXV. – S. 299 – 304.

Menges K.H. Qaraqalpaq Grammar, Part one: Phonology. – New York, 1947.

Menges K.H. Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions // Byzantium. – Bruxelles, 1951.

Menges K.H. Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies. – Wiesbaden, 1968.

Muller M., *Essays I. The languages of the Seat of War in the East, With a Survey of three families of languages, Semitic, Arian and Turanian.* – London – Edinburgh – Leipzig, 1855.

Munkacsy B. Seelenglaube und Totenkult der Wogulen// Keleti Szemle. – Budapest, 1905. Bd. VI.

Munkacsy B. Vogul nepkoltesi gyutemeny. II/2, 3. Istenek hosi enekei, regei es idezo igei. – Budapest, 1910 – 1921.1904.

Németh J. Az urali es a török nyelvek ósi kapcsolata // Nyelvtudományi Közlemenyek. – Budapest, 1928 – 1930. – 47 köt. – Sz. 1.

Németh J. Die türkisch-mongolische Hypothese. // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. – Berlin, 1912, LXVI.

Németh J. Egy török-mongol hangtörveny. – Budapest, 1912. – 41 – kot.

Nomura M. Materials for the historial phonology of the Mongol Language // Memoires Research deparent of the Toyo Bunko (the Oriental library). – Tokyo, 1959.

Pelliot P. Les mots à h – initiale, aujourd’hui amuie dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles // Journal Asiatique. – Paris, 1925. – Vol. 206. – №. 1 – 2. – P. 193 – 263.

Pelliot P. Sur yam ou jam ‘relais postal’ // T’oung Pao. – Leiden, 1930. – Vol. 27. – № 2 – 3.

Poppe N. Einige Lautgesetze ind ihre Bedeutung zun Frage der mongolisch-turkischen Sprachbeziehungen // UAJb. 1958, Bd 30, H. 1 – 2.

Poppe N. Introduction to Altaic Linguistics. – Wiesbaden, 1965. – Vol.XIV. – XIII+212p. (UAB,14),

Poppe N. On some Altaic Loan Words in Hungaraian // American Studies in Uralic Linguistics. Uralic and Altaic Series, 1. – Bloomington, 1960. – P. 139 – 147;

Poppe N. The Primary Long Vowels in Mongolian // JSFOu 63: 2 (1962).

Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I: Vergleichende Lautlehre. – Wiesbaden, 1960.

Poppe N. A Fragment of the Bodhicaryavatara from Olon Sume //HJAS, 17, № 3–4, 1954.

Poppe N. Jakutische Etymologien // UAJ, 33, 1961.

Poppe N. Khalkha-mongolische Grammatik, mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar. – Wiesbaden, 1951.

Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. – Helsinki ,1955.

Poppe N. The Turkic loanwords in Middle Mongolian //Central Asiatic Journal, 1955. – №1.

Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. – Wiesbaden, 1960.

Pritsak O. Der «Rhotazismus» und «Lambdaizmus» // UAJb, 35, «D». – Wiesbaden, 1964.

Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker // UAJb, 24, 1952. – №1/2;

Radloff W. Phonetik der nördlichen Türksprachen. – Leipzig, 1882.

Ramstedt G.J. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I: Lautlehre. – Helsinki, 1957.

Ramstedt G.J. Kalmückisches Wörterbuch. – Helsinki, 1935. (LSFU, 3).

Ramstedt G.J. Studies in Korean Etymology // MSFOu. – Helsinki, 1949. – Vol. 95.

Ramstedt G.J. Über die Konjugation des Khalkha – Mongolischen //MSFOu, XIX, 1902.

Ramstedt G.J. Über den Ursprung der türkischen Sprache // Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften. – Helsinki, 1935.

Ramstedt G.J. Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen //Suomalais-Ugrilainen Seura. – Helsinki: 1903.

Ramstedt G.J. Über die Stellung des Koreanischen 1939 // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Über die Struktur der altaischen Sprachen 1945 //Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Über mongolische pronomina // JSFOu. XXIII. – Helsingfors, 1906.

Ramstedt G.J. Über die Zahlwörter der altaischen Sjirachen // JSFOu., T.24. 1907.

Ramstedt G.J. Über die Kasusformen des Objekts im Tungusischen (1943) // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Ein anlautender Stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache // Journal de la Société Finno-Ougrienne. – Helsingfors, 1916 – 1920. – Bd. 32. – Hf. 2.

Ramstedt G.J. Korean Grammar. – Helsinki, 1939.

Ramstedt G.J. Kleine altaistische Beiträge (1931)//Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. The nominal postpositions in Korean // Memoires de la Societe Finno – Ougrienne. – Helsinki, 1933, – Vol. 67; 1949; 1951; 1954.

Ramstedt G.J. Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen //Journal de la Société Finno-Ougrienne», 1922 – 23.

Ramstedt G.J. Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-turkischen Sprachen // JSFOu., 1912. T. 28.

Ramstedt G.J. A comparison of the Altaic languages with Japanese (1924) // Suomalais – Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Alte türkische und mongolische Titel 1939 // Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Frage nach der Stellung des Tschuwassischen // JSFOu XXXVIII, 1922 – 1923.

Ramstedt G.J. Mogholica. Beiträge zur kenntnis der moghol-sprache in Afghanistan // MSFOu XXIII, 1906.

Ramstedt G.J. Türkin kielen alkuperästä // Suomalainen Tiedeakademia Esitemät ja pöytäkirjat. – Helsinki, 1935.

Ramstedt G.J. Two words of Korean Japanese (1926) // Suomalais – Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Reste des Nestorianismus unter den Mongolen (1934) // Suomalais – Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 55, 1951.

Ramstedt G.J. Introduction to Altaic Linguistics, 2 volumes // Suomalais-Ugrilainen Seura. – Helsinki: 1952 – 1957.

Räsänen M. Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türkssprachen. – Helsinki, 1969; 1971.

Räsänen M. Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen // StO. 1957. Bd.21.

Räsänen M. Turkische anlautendes h-als Überbleibsel des alten *p – // Ural – Altaiische Jahrbucher. – Wiesbaden, 1962.

Räsänen M. Uralaltaische Forscunden, I: Die uralaltaische Urheimat im Lichte der Wortforschung und der Archäologie // Ural – Altaiische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1953. – Bd. XXV. – Hf. 1 – 2.

Räsänen M. Uralaltaische Wortforschungen. – Helsinki, 1955.

Räsänen M. Materialen zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen. – Helsinki, 1949. (SO,XV).

Rask R.K. Den skitiske Sproget. – Kopenhagen, 1834.

Rona – Tas A. The Altaic theory and the history of a middle Mongolian loan word in Chuvash // Researches in Altaic languages. – Budapest, 1975.

Rona – Tas A. An introduction to turkology. – Szeged, 1991.

Rona – Tas A. Az altaji nyelvrokonsag vizsgalatanak alapjai (A nyelvrokonsag elmelete es a csuvai-mongol nyelvviszony). – Budapest, 1970.

Rona – Tas A. Böz in the Altaic word // Altorientalische Forschungen. – Berlin, 1975. – Bd.III.

Rona – Tas A. Language and History: Contribution and Comparative Altaistics. – Szeged, 1986.

Rona – Tas A. Studies in Chuvash etymology. – Szeged, 1982. – Vol.1.

Sauvageot A. Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. XLII. – Paris, 1930.

Schmidt P. Der Lautwandel in mandschu und mongolischen // Peking Oriental Society Journal. – Peking, 1898. – Bd. 14.

Schott W. Altaische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der Altai – Sprachen. – Berlin, 1860.

Schott W. Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht / Preussische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Abhandlungen 1847. – Berlin, 1847.

Schott W. Versuch über die Tatarischen Sprachen. – Berlin, 1836

Sinor D. Altaica und Uralica // Studies in Finno – Ugric Linguistics in Honour of Alo Raun. – Bloomington, 1977.

Sinor D. Ouralo-altaïque-indo-européen // T'oung Pao. – Leiden, 1943. – Vol. 37. – Livr. 5. 228.

Sinor D. Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. – Wiesbaden, 1963.

Sinor D. Le problème de la parenté ouralo-altaïques // Revue de Géographie Humaine et d'Ethnographie. – Paris, 1948. – Vol. 1. – № 1.

Sinor D. On some Ural-Altaic plural suffixes // Asia Major. New Series. – London, 1952. – Vol. II.

Sköld H. Ein sumerisches Wandwort in Asien // JF. – 1926. – Bd. 43.

Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. – Leiden; Boston: Brill, 2003. – Vol. 1. – P. 858. (A – K); Vol. 2. – P. 859 – 1556. (L – Z); Vol. 3. – P. 1557 – 2096. (Indices).

Strahlenberg F. Der Nord und Östlich Theil von Europa und Asia, von Philipp von Strahlenberg. – Stockholm, 1730.

Sumiyabaatar B. The history of relationship between mongolia and korea in the middle age. – Seoul, 1992.

Sumiyabaatar B. The uniqa monument of the protomongolian language and script (co-creation). – Ulaanbaatar, 1987.

Swadesh M. Perspectives and problems of American comparative linguistics. – Word, 1954. – № 10.

Thomsen K. Bemerkungen über des mongolische Vokalsistem der zweiten Silbe // Sonderdruck Acta Orientalia, 1959. – Bd.24. – Hf.1 – 4.

Thomsen K. Zwei turkisch-mongolische korrespondenzreihen // Aspects of Altaic Civilization. – Bloomington, 1963. – Bd.167 (UAS, XXVI).

Vovin A. Pre-Hankul Materials, Koreo-Japonic and Altaic // Korean Studies (V.24), 2000.

Wicander S. Maya and Altaic. Is the Maya group of a language related to Altaic family? I // Ethnos, 1967. – Vol. 32. – P. 141 – 148.

Winkler H. Das Ural-altaische und seine Gruppen. – Berlin, 1886.

Winkler H. Der ural-altaische Sprachenstamm, das Japanische. – Berlin, 1909.

Winkler H. Des Uralaltaische und seine Gruppen. – Berlin, 1885.

Winkler H. Die altaische Sprachen. – Berlin, 1924.

Winkler H. Die altaische Völker und Sprachenwelt. – Leipzig-Berlin, 1921.

Winkler H. Uralaltaische Völker und Sprachen. – Berlin, 1884.

**TUYMEBAYEV Zhanseit Kanseituli,
SAGIDOLDA Gulgaisha**

HISTORICAL AND LINGUISTIC BASIS OF ALTAISTICS

Tuymebayev Zhanseit Kanseituli is Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Kazakhstan in the Republic of Turkey (appointed by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, October 7, 2010) and in the Republic of Albania (appointed by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan, March 2011), Doctor of Philology. He is a holder of «Kurmet» Order (2003) and «Parasat» Order (2011). He is awarded the medals «The 20th Anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan» (2011), «10 Years of Astana» (2008), «Special contribution to the development of friendship between Kazakhstan and Turkey» (reward of the Turkish Association of Industrialists and Businessmen, 2011), «Special Progress in International Relations» (the award of an international platform for the development of tourism in Turkey (TÜTAP), 2011), «Contribution to the development of friendship between peoples» (the award of the International Federation University Games (FISU), 2011). He is the author of many scientific works (20 monographs, 2 dictionaries, 3 textbooks, more than 200 scientific articles), the compiler of 5 model curriculums for the specialties 5V021200 Turkology (Bachelor).

His scientific interests: in Altaistics: problems of the Turkic-Mongolian language relationships; comparative morphology of the Altaic languages, historical lexicology of the Altaic languages; in Turkology: comparative and historical grammar of the Turkic languages, historical lexicology of the Turkic languages; in Kazakh linguistics: historical lexicology and historical grammar of the Kazakh language, Modern Kazakh grammar.

Main scientific works: Kazakh and Mongolian lexical parallels: Materials for etymological dictionary of the Kazakh language. - M., 2005; Problems of anlaut labial consonants in the Altaic languages (Ramstadt phonetic law revision - Pellio). - M., 2005; Formation and development of the Altaic theory and Altaistics. - Turkestan, 2006; History of the Turkic,

Kazakh and Mongolian ethno linguistic relationships. - Astana, 2008; Actual problems of linguistic research in Central Asia. Turan language union (co-authorship). - Kokshetau, 2009.

Sagidolda Gulgaisha is the leading scientific associate of the Turkic Academy, Doctor of Philology, prize-winner of «The best teacher of higher educational institution -2008», the author of numerous scientific works (4 monographs, 3 dictionaries, 2 textbooks, more than 150 scientific articles); the author of eight standard educational programs for the specialities 050117 – Kazakh language and Literature (MA course) and 5B021200 – Turkic studies (B course), 6M021200 – Turkic studies (MA course), 6D021200 – Turkic studies (PhD course) (in co-authorship). State Compulsory Standards of Education of the Republic of Kazakhstan for the higher professional education, B course, MA course, PhD course of the specialities 5B021200 – Turkic studies, 6M021200 – Turkic studies, 6D021200 – Turkic studies were worked out under the direction of G. Sagidolda.

The sphere of scientific interests: in the field of Altaic studies: problems of Turkic-Mongolian language contacts, interrelations; in the field of Turkic and Mongolian studies: the language of medieval Turkic and Mongolian written manuscripts; Turkic-Mongolian comparative grammar; Turkic-Mongolian comparative-historical grammar, Turkic-Mongolian onomastics; Turkic-Mongolian linguistic picture of the world; in the field of the Kazakh Linguistics: historical lexicology of the Kazakh language; onomastics, phraseology, ethnolinguistics, linguistic study of culture, cognitive linguistics, linguistic poetry, linguistic source study.

Monographs: The representation of historical-cultural relations of Turkic (Kazakh) and Mongolian peoples in toponymy. – Almaty: «Poligraphist », 2000. – 260 p.; Ethnocultural contents of poetic idioms (on the material of the Kazakh and Mongolian languages). – Almaty: «Gylym», 2003. – 254 p.; Turkic-Mongolian language interrelations: toponymy and phraseology.- Astana: «Sariarka», 2011.-380p.; Language fragments in Turkic-Mongolian world view.- Astana: «Sariarka», 2011.-365p.

This edition «**Historical and linguistic basis of Altaistics**» gives an overview of history of formation and development of Altaistics as an independent branch of historical and comparative linguistics. Scientific examination on extensive material of factual and research character on languages and language groups constituting the Altai language family. Scientific views and positions, theoretical conclusions of Altaists-scientists on the Altaic language community's problems, in particular, about the similarities and differences, common and distinguishing characters identified in grammatical structure of the Turkic, Mongolian, Tungusic, Korean and Japanese languages are systematized in the work. Comparative descriptive analysis of the Turkic, Mongolian, Tungusic, Korean and Japanese languages morphology as an integral structural and content system for the purpose to form a unified corpus of linguistic learning of grammatical structure of the Altaic languages are made by the author.

The book consists of preface, 4 chapters, list of abbreviations and reference.

The need for linguistic expertise on scientific and world view system, formed during the study of actual problems of the Altai language community, as well as creating a single corpus of the Altaic linguistic learning, in general, the grammatical structure of the Altaic languages in particular are considered in *the preface*.

The first chapter is «*Altaistics subject base*». It clarifies the conceptual apparatus, research methods, techniques and methods of linguistic analysis used in Altaistics, describes the scientific principles and important scientific and theoretical issues defining substantive basis of Altaistics.

The second chapter is «*The formation and development of Altaistics as an independent branch of historical and comparative linguistics*». In this chapter, the author presents «Altai hypothesis» and its significance in the formation and development of Altaistics, considers the scientific views of Altaists-scientists about the character of the Altaic language community as a scientific and world view system, where the genealogical interpretation intersects with linguistic affinity, linguistic affinity with language interaction; crisis of orthodox Altaistics and origin of non-

altaistic and neoaltaistic tendencies; currency and purposefulness of studying «Turan language union» and substrate-adstrate-superstrate ethnolinguocultural relationships in Central Asia; the need to continue the Altaistics research.

The third chapter is *«Overview on the phonological system of the Altaic parent language»*. The author systematizes the scientific and theoretical views of Altaist-scientists on reconstruction of vocalism and consonantism of the Proto-Altaic language, on the nature of correspondences of r ~ z and l ~ š («rhotacism» and «lambdaizm»), on phonetic law of Ramstedt Pellio, synharmonism law, fusions and intonations, etc., on this basis an attempt to summarize the scientific views on the phonological system of common Altaic pralanguage is made.

In the fourth chapter *«Overview of the morphological structure of the Altaic languages»* the authors gives systematic and descriptive analysis in comparative and synchronous aspect of morphology of the Turkic, Mongolian and Tungusic languages that are the continental part of the Altaic family.

ТУЙМЕБАЕВ Жансейт Кансеитович,
САГИДОЛДА Гульгайша

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА
АЛТАИСТИКИ

Туймебаев Жансейт Кансеитович – Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Казахстан в Турецкой Республике (назначен Указом Президента РК от 7 октября 2010 г.), по совместительству – в Республике Албания (назначен Указом Президента РК от марта 2011 г.), доктор филологических наук, кавалер ордена «Курмет» (2003), кавалер ордена «Парасат» (2011), награжден медалями «10 лет Астане» (2008), «20-летие независимости Республики Казахстан» (2011), «Особый вклад в развитии дружбы между Казахстаном и Турцией» (награда турецкой Ассоциации бизнесменов и промышленников, 2011), «Особые успехи в международных отношениях» (награда международной платформы по развитию туризма Турции (TÜTAP), 2011), «Вклад в развитие дружбы между народами» (награда международной федерации студенческих игр (FISU), 2011). Автор многочисленных научных трудов (20 монографии, 2 словаря, 3 учебника, более 200 научных статей), составитель 5 типовых учебных программ для специальностей 5В021200 – тюркология (бакалавриат).

Сфера научных интересов: в области алтайстики: проблемы тюркско-монгольских языковых взаимосвязей и взаимоотношений; сравнительная морфология алтайских языков, историческая лексикология алтайских языков; в области тюркологии: сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, историческая лексикология тюркских языков; в области казахского языкознания: историческая лексикология и историческая грамматика казахского языка, грамматика современного казахского языка.

Основные научные труды: Казахско-монгольские лексические параллели: Материалы к этимологическому словарю казахского языка. – М., 2005; Проблема анлаутных губных согласных в алтайских языках (Ревизия фонетического закона Рамстедта – Пеллио). –

М., 2005; Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. –Түркестен, 2006; История тюрко-казахско-монгольских этноязыковых взаимоотношений. – Астана, 2008; Актуальные проблемы исследования языков Центральной Азии. Туранский языковой союз (в соав). – Кокшетау, 2009.

Сагидолда Гульгайша – ведущий научный сотрудник Тюркской академии, доктор филологических наук, лауреат гранта «Лучший преподаватель вуза - 2008», автор многочисленных научных трудов (4 монографии, 3 словаря, 2 учебника, более 150-ти научных статей); составитель 8-ми типовых учебных программ для специальностей 050117 – Қазахский язык и литература (магистратура) и 5B021200– тюркология (бакалавриат). Под руководством Сагидолды Г. разработаны ГОСО РК для высшего профессионального образования, бакалавриата, магистратуры, докторантury по специальностям 5B021200– тюркология(бакалавриат), 6M021200 – Тюркология (магистратура), 6D021200 – Тюркология (докторантура).

Сфера научных интересов: в области алтаистики: проблемы тюркско-монгольских языковых взаимосвязей и взаимоотношений; сравнительная морфология алтайских языков; в области тюркологии и монголоведения: язык средневековых тюркских и монгольских письменных памятников; тюркско-монгольская сравнительная грамматика; тюркско-монгольская тюркско-монгольская сравнительно-историческая грамматика; тюркско-монгольская ономастика; языковая картина мира тюркских и монгольских народов; в области казахского языкознания: историческая лексикология казахского языка, ономастика, фразеология, этнолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, лингвопоэтика.

Монографии: Отображение историко-культурных связей тюркского (казахского) и монгольского народов в топонимии. –Алматы: «Полиграфист», 2000. – 260 стр.; Этнокультурное содержание поэтических фразеологизмов (на материале казахского и монгольского языков). – Алматы: «Наука», 2003. – 254стр.; Тюркско-монгольская языковая связь: топонимия и фразеология. – Астана: «Сарыарқа», 2011. – 380 стр.; Языковые фрагменты тюркско-монгольской картины мира. – Астана: «Сарыарқа», 2011. – 365 стр.

В настоящем издании «Историко-лингвистическая основа алтайстики» дан обзор истории формирования и развития алтайстики как самостоятельной отрасли историко-сравнительного языкоznания, проведена научная экспертиза на обширном материале фактологического и исследовательского характера по языкам и языковым группам, составляющим алтайскую языковую семью. Систематизируются научные взгляды и позиции, теоретические выводы ученых-алтайистов по тем или иным проблемам алтайской языковой общности, в частности, о соответствиях и различиях, об общих и отличительных признаках, выявленных в грамматическом строе тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, а также корейского и японского языков. С целью формирования единого корпуса лингвистического учения о грамматическом строе алтайских языков проведен сравнительно-описательный анализ морфологии тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, а также корейского и японско-го языков как цельной структурно-содержательной системы.

Книга состоит из предисловия и 4-х глав, в конце дается перечень условных сокращений и использованной литературы.

В *предисловии* рассматривается вопрос о необходимости проведения лингвистической экспертизы по научно-мировоззренческой системе, сформированной при исследовании актуальных проблем алтайской языковой общности, а также создания единого корпуса лингвистического учения по алтайстике, в целом, грамматического строя алтайских языков, в частности.

Первая глава – «*Предметное основание алтайстики*». В ней уточняются концептуально-понятийный аппарат, методы исследования, приемы и способы лингвистических анализов, применяемых в алтайстике, описываются научные принципы и важные научно-теоретические вопросы, в совокупности определяющие предметную основу алтайстики.

Вторая глава – «*Формирование и развитие алтайстики как самостоятельной отрасли историко-сравнительного языкоznания*». В этой главе речь идет об «Алтайской гипотезе» и ее значении в формировании и развитии алтайстики, рассматриваются научные взгляды ученых-алтайистов о природе алтайской языковой общности

как научно-мировоззренческая система, в которой перекрещаются генеалогическая интерпретация с языковым сродством, языковое сродство с взаимовлением языков; кризис ортодоксальной алтайстики и возникновение антиалтайстического и неоалтайстического направлений; актуальность и целенаправленность изучения «Туранского языкового союза» и субстратно-адстратно-суперстратных этнолингвокультурных взаимосвязей в Центральной Азии; необходимость продолжения алтайстических изысканий в настоящее время.

В третьей главе – «*Общие сведения о фонологической системе алтайского праязыка*» систематизируются научно-теоретические концепции ученых-алтайистов на реконструкцию вокализма и консонантизма праязыка, на природу соответствий *r~z* и *l~š* («ротацизм» и «ламбдаизм»), на фонетический закон Рамstedта-Пеллио, закон сингармонизма, фузии и интонации и т.д., на этой основе сделана попытка обобщения научных позиций по фонологической системе общеалтайского праязыка.

В четвертой главе – «*Общие сведения о морфологической структуре алтайских языков*» проводится системно-описательный анализ в сравнительно-синхронном аспекте морфологии тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков, которые составляют континентальную часть алтайской семьи.

МАЗМУНЫ

АЛФЫ СӨЗ	5
-----------------------	---

I тарау АЛТАИСТИКАНЫҢ ПӘНДІК НЕГІЗДЕМЕСІ

§ 1. Алтаистиканың ғылыми-пәндік негіздемесі және тарихилық принципі.....	14
§ 2. Алтаистиканың концептуалдық ұғымдық аппараты: «тектіл» ұғымы және алтайлық тектілдің глоттохронологиялық мерзімі мәселесі.....	20
§ 3. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «глоттогенез», «этногенез», «этногенетикалық туыстық», «этногенетикалық шоғыр», «тілдік атажүрт» ұғымдары.....	29
§ 4. Алтаистиканың концептуалдық-ұғымдық аппараты: «тілдік одақ» ұғымы және тілдераралық қарым-қатынас мәселесі.....	33
§ 5. Тарихи - салыстырмалы алтаистикада қолданылатын басты әдіс-тәсілдер.....	38
§ 6. Реконструкция тәсілі – тарихи-салыстырмалы әдістің құрамдас бөлігі.....	47
§ 7. Алтай тілдерінің тарихи - салыстырмалы түрғыдан зерттелуінің ғылыми-теориялық маңызы.....	57

II тарау АЛТАИСТИКАНЫҢ ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТИЛ БІЛІМІНІҢ ДЕРБЕС САЛАСЫ РЕТИНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

§1. «Алтай гипотезасы» және алтай тілдерін топтастыру мәселесі.....	78
§2. Алтай тілдерінің генеалогиялық туыстастығы мәселесіне қатысты ғылыми көзқарастар жүйесі.....	85
§3. Алтаистиканың қалыптасу, даму кезендері: Эмпирикалық материалдардың жинақталу кезеңі (XVII- XVIII ғг.)...	90

§ 4.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері:	
	<i>Орал-алтай теориясы.....</i>	98
§ 5.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері:	
	<i>ХХ г. бірінші жартысындағы дәстүрлі (ортодоксалдық) алтаистикалық кезең.....</i>	117
§ 6.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері:	
	<i>ХХ г. екінші жартысындағы дәстүрлі алтаистикалық багыттагы зерттеулер.....</i>	141
§ 7.	Алтаистиканың қалыптасу, даму кезеңдері:	
	<i>дәстүрлі алтаистикадагы дәндарыс және антиалтаистикалық багыттың қалыптасуы.....</i>	150
§ 8.	Алтай тілдерін этнолингвоконтактологиялық түрғыдан зерттеудегі кірмелік теориясының маңызы және неоалтаистика.....	173
§ 9.	Түркі-монгол этнотілдік байланысының тарихи алғы-шарттары.....	180
§ 10.	Неоалтаистикалық бағыттағы зерттеулерде «Тұран тілдік одағы» мәселесінің өзектелуі.....	190

III тарау **АЛТАЙЛЫҚ ТЕКТИЛДІҢ ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ**

§ 1.	Алтайлық текстілдің (арғыалтай тілі) дауыссыздар жүйесін реконструкциялау мәселесі.....	198
§ 2.	«Ротацизм» және «ламбдализм» құбылысы.....	226
§ 3.	Арғыалтайлық анаут *р->*ф- дыбысы және «Рамстедт – Пеллио заны».....	229
§ 4.	Алтайлық текстілдің (арғыалтай тілі) дауысты дыбыстар жүйесін реконструкциялау мәселесі.....	239
§ 5.	Үндестік заңы, фузия, екпін және сарын.....	248

IV тарау **АЛТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ МАҒҰЛМАТ**

§ 1.	Сөз және оның құрамы, дыбыстық құрылымы.....	256
§ 2.	Зат есім және оның түрлену жүйесі: жақ және тәуелдік категорияларын сипаттайтын қосымшалардағы ортақтық.....	261

§ 3. Көптік категориясы:	
көптік жалғаулары және олардың көне реликт тұлғалары.....	266
§4. Алтай тілдерінің септеу жүйесі:	
аргыналтайлық формативтердің қазіргі алтай тілдеріндегі көрінісі.....	272
§ 5. Сын есім және сын-сапалық көрсеткіштер жүйесі.....	282
§ 6. Сан есім және оның түрлері:	
есептік, реттік, жинақтық сан есімдердің этиологиялық негіздері.....	287
§7. Есімдік және оның түрлері:	
жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктерінің тарихи дамуы мәселесі.....	292
§8. Үстене және оның түрлері.....	299
§9. Етістік және оның түбір-негізі.....	310
§10. Етістік және оның категориялары:	
етіс категориясы.....	323
§11. Етістіктің түрі мәселесі және әрекет-қымылдың өту амалын білдіретін тұлғалар.....	333
§12. Етістік және оның категориялары:	
рай категориясы.....	342
§13. Етістік және оның категориялары:	
есімше және көсемше тұлғалары.....	348
§14. Етістік және оның категориялары:	
шақ категориясы.....	357
§15. Етістік сөзжасамы жүйесіндегі алтай тілдеріне ортақ қосымшалар.....	364
ТІЛДЕР МЕН ДИАЛЕКТИЛЕР БОЙЫНША ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР	375
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	377

«ҚАЗІРГІ ТҮРКОЛОГИЯ» сериясы

**ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы
САҒИДОЛДА Гүлғайша**

**АЛТАИСТИКАНЫҢ
ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗІ
(Фонетика. Морфология)**

**Көркемдеуші редакторы
Амиржанова А.**

Қалпы 70x100 1/16 Қағазы оффсетті. Шартты баспа табағы 26
Таралымы 300 дана.

ISBN 978-601-7340-37-7

9 786017340377